

К.Ш. Токтомаматов атындагы
Эл аралык университеттин
ЖАРЧЫСЫ
Илимий-популярдык мезгил-мезгили
менен чыгуучу журнал

III

2022

ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ К.Ш. ТОКТОМАМАНОВА
НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ ПЕРИОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 1694-5913

В настоящий сборник вошли статьи участников Международной научно-практической конференции «III Токтомаматовские чтения»

HERALD
OF INTERNATIONAL UNIVERSITY
NAMED AFTER K. SH. TOKTOMAMATOV
POPULAR SCIENCE PERIODICAL JOURNAL

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF KYRGYZ REPUBLIC

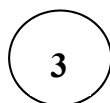
Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!
Качественное образование – гарантия будущего!
Qualitative education - guarantee of the future!

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТТИН
ЖАРЧЫСЫ
илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал
ВЕСТИК
МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

HERALD
OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER
K.SH.TOKTOMAMATOV
popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ

*окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин***ЖАРЧЫСЫ***илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал*

2022-жыл, №3

Негиздөөчү: К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш., “Спутник” кичи району, Жени-Жок көчөсү, 30.Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.Веб-сайты: www.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.comБашкы редактор: С.А.Омурзаков – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., профессор;Башкы редактордун орун басарлары: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун I проректору, э.и.к., профессор; Т.Т.Омошев - К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү боюнча проректору, п.и.к., профессор.Жооптуу катчы: Д.К.Сулайманова – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, аспирантура жана докторантура бөлүмүнүн башчысы, э.и.к., доцент.

Редакциялык коллегия:

э.и.д., проф. Г.К.Кантороева
 э.и.д., проф. А.З.Зулпукаров
 э.и.д., проф. Ж.С.Джаилов
 э.и.д., проф. А.А.Арзыбаев
 э.и.д., проф. Стефан Дырка
 э.и.д., проф. А.М.Маткеримова
 э.и.д., проф. М.Ж.Абдиев
 ф-м.и.д., проф. К.О.Осмоналиев
 ф-м.и.д., проф. К.С.Алыбаев
 филол.и.д., проф. К.З.Зулпукаров

филол.и.д., проф. М.В.Пименова
 п.и.д., проф. С.С.Сакиева
 т.и.д., проф. Н.Ж.Эсенкулов
 филос.и.д., проф. К.А.Исаков
 б.и.д., проф. Б.А.Токторалиев
 м.и.к., доц. М.Р.Ниёзметов
 филол.и.к., проф. А.С.Жолдошбаев
 т.и.к., проф. Ж.А.Дуйшеев
 э.и.к., доц. Н.К.Токтомаматова
 э.и.к., доц. Чагры Эргезер

*Научно популярный периодический журнал***ВЕСТНИК***учебно-научно-производственного комплекса*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

№3, 2022 год

Учредитель: УНПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издается с 2008 года.Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Жалал-Абад ш., микрорайон “Спутник”, ул.Жени-Жок, 30.Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.Веб-сайт: www.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.comГлавный редактор: С.А.Омурзаков – ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор;Заместители главного редактора: А.К.Кантороева – I проректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.э.н., профессор; Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., профессор.Ответственный секретарь: Д.К.Сулайманова – начальник отдела науки, аспирантуры и докторантуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.э.н., доцент.

Редакционная коллегия

д.э.н., проф. Г.К.Кантороева
 д.э.н., проф. А.З.Зулпукаров
 д.э.н., проф. Ж.С.Джаилов
 д.э.н., проф. А.А.Арзыбаев
 д.э.н., проф. Стефан Дырка
 д.э.н., проф. А.М.Маткеримова
 д.э.н., проф. М.Ж.Абдиев
 д-ф-м.н., проф. К.О.Осмоналиев
 д-ф-м.н., проф. К.С.Алыбаев
 д-филол.н., проф. К.З.Зулпукаров

д.филол.н., проф. М.В.Пименова
 д.п.н., проф. С.С.Сакиева
 д.и.н., проф. Н.Ж.Эсенкулов
 д.филол.н., проф. К.А.Исаков
 д.б.н., проф. Б.А.Токторалиев
 к.м.н., доц. М.Р.Ниёзметов
 к.филол.н., проф. А.С.Жолдошбаев
 к.и.н., проф. Ж.А.Дуйшеев
 к.э.н., доц. Н.К.Токтомаматова
 к.э.н., доц. Чагры Эргезер

HERALD

education-research and industrial complex

INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.

Address: 30 Jeni-Jok St., Jalal-Abad, 715613, Kyrgyz Republic. Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128;

fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

БУЛАК КӨРСӨҢ КӨЗҮН АЧ

Дүйнөлүк ойлом менен жеринде аракеттенүү өңүтүн негиз туткан ишмердиги аны өзгөчөлөнтүп турат. Урагыс туюлган СССР ыдыраган соң билим берүүдөгү эркиндикти колдоно билип, республиканын борборунан окчун аймакта жогорку билимдин ордосун курууга бел байлайт. Калыптанган жамаат менен жаңы курамдын, орто атайын билим берүүчү окуу жай менен жогорку билим берүү мекемесин биримдикке ширетип, ынтымакта жумушка тартуу оңой эмес эле. Мына бүгүн ошол окуу жайдан бир нече ондогон миң жогорку билимге ээ болгон бүтүрүүчүлөр, жогорку билимден илимге аттанган жүздөгөн илимий адистер Жер шарынын ар кыл аймактарында өз ишмердүүлүктөрүн жүргүзүп, коом жана адамзат алдындагы вазийфаларын аткарууда.

Куш канаты менен учуп, куйругу менен конот. Жогорку окуу жайдагы профессордук-окутуучулук курам, административдик башкаруу аппараты, чарбалык кызматкерлердин коомдук-экономикалык, саясий, маданий сыяктуу кызыкчылыктарын төп келтирип, өргө шыкактап башкаруу өнөрүн да адис башкаруучу катары терең өздөштүргөнү бул инсан менен жолугушкан ар бир кишиге маалым.

Сыйга-сый... Кантөрө Токтомаматовдун илимий-педагогикалык, менеджерлик эмгеги коомчулук тарабынан жогору бааланып, төмөнкү сыйлык-наамдарга ээ болду:

-Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлигин “Кыргыз Республикасынын билим берүү мыктысы” төш белгиси – 1995-ж.;

-“Манас-1000” медалы – 1995-ж.;

-“Руханият” эл аралык уюмунун сыйлыгы – 2003-ж.;

-Түркия Республикасынын “Türk Dünyası” түрк тилдүү мамлекеттерди изилдөө фондунун ардак грамотасы – 2009-ж.;

-Россия Федерациясынын Москва шаарындагы Өндүрүшчүлөрдүн жана ишкерлердин, бизнес, илим жана маданият лидерлеринин эл аралык конгрессинин, о.э. Европа Бизнес Ассамблеясынын “INTELLECT OF NATION” (“Улут интеллекти”) сыйлыгы – 2010-ж.;

-“Тажикстан Республикасынын керек-жарак кооперациясына 90 жыл” медалы – 2012-ж.;

-“Кара-Кулжа районунун Ардактуу жараны”, “Сузак районунун Ардактуу жараны”, “Жалал-Абад шаарынын Ардактуу жараны” наамдары – 2012-2017-жж.;

-Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитетинин “Кызматташтык үчүн” медалы – 2013-ж.;

-Кыргыз Республикасынын Кесиптик кошуундар федерациясынын кеңешинин президиумунун ардак грамотасы – 2014-ж.;

-Россия Федерациясынын Коммунисттик партиясынын Борбордук комитетинин “Улуу Жеңишке 70 жыл” – медалы – 2015-ж.;

-Түрк Республикасынын Мустафа Кемаль Ататүрк фондунун алтын медалы – 2015-ж.;

-“Эркин Тоо” гезитинин, “Жетиген” журналынын, “Кыргыз Туусу” гезитинин “Жылдын мыкты ректору” аталышындагы сыйлыктары – 2013, 2015-жж.;

-“Россиянын Элдери Достугу университетинин Ардактуу профессору” наамы – 2015-ж. ж.б.

2016-жылы “Кыргыз Республикасынын ардактуу инсандар” коомунун мүчөсү болуп, ага “Кыргыз Республикасынын Ардактуу аксакалы” наамы ыйгарылган жана “Кыргыз Республикасынын ушул эле аталыштагы ордени менен сыйланган. Ошол эле жылы бул коом тарабынан ага “Журт атасы” наамы ыйгарылат. Айтылган коомдо мүчөлүгү, берилген орден жана ардактуу наамдар Кантөрө Шариповичтин улуу инсандык касиеттерин, аброюн даана тастыкташат. Булардан сырткары, агай бир катар эл аралык уюмдардын, республикалык, жергиликтүү бийликтердин, уюм-мекемелердин, коомдук бирикмелердин, чыгармачылык уюмдарынын ардак грамоталары, дипломдору жана башка сыйлыктары менен сыйланган. Кантөрө Шарипович бир нече ирет Жалал-Абад областтык кеңештин депутаты болуп шайланган, Жалал-Абад областтык мамлекеттик администрациясынын экономикалык кеңештеринин жана коллегияларынын мүчөсү, Кыргыз кооперативдер биримдигинин башкармалыгын мүчөсү, бир катар жогорку окуу жайларга караштуу кандидаттык жана

доктордук диссертацияларды жактоо боюнча кеңештердин мүчөсү жана төрагасы болгон. Ал жүздөн ашуун илимий эмгектердин автору, алардын ичинде монографиялар, окуу китептери жана колдонмолору, илимий макалалар. Анын жетекчилигинде экономика илимдеринин эки доктору жана он кандидаты диссертацияларын ийгиликтүү жакташкан. Жогоруда айтылган агайдын сыйлыктары, наамдары, ишмердиги аны мыкты жетекчи, көрүнүктүү илимпоз, чыныгы педагог, коомдук ишмер катары сыпатташат. Өкүнүчтүүсү, агайдын 2017-жылдын 28-апрелинде кайтыш болгону. Канчалаган жакшы долбоорлор, канчалаган келечектүү иштер, асыл ойлор бүтпөй кетти. Агайдын жаркын элеси ар дайым ЭАУнун профессор-окутуучуларынын, кызматкерлеринин жана студенттеринин түбөлүккө жүрөгүнүн төрүнөн орун алат. э.и.д., профессор, РМА академиги Кантөрө Шарипович Токтомаматовдун окуу жайдын өнүгүүсүнө сиңирген эмгегин эске алып, Кыргыз кооперативдер биримдигинин башкармалыгы 2017-жылдын 25-декабрындагы №5 токтому менен Жалал-Абад шаарындагы Эл аралык университетке анын ысымын ыйгарды. Мындан ары окуу жай К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет деп аталат.

Кантөрө Шарипович Токтомаматовдун жетекчилигинде университет 2010-жылы Россия Федерациясынын Москва шаарындагы Өндүрүшчүлөрдүн жана ишкерлердин, бизнес, илим жана маданият лидерлеринин эл аралык конгрессинин, о.э. Европа Бизнес Ассамблеясынын “MILLENIUM AWARD” (“Миң жылдыктын сыйлыгы”) сыйлыгы менен сыйланган.

Даңкка жараша жүк. Мындан сырткары Кантөрө Шариповичтин дарегине Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин, Жалал-Абад областтык мамлекеттик администрациясынын, Жалал-Абад шаардык мэриясынын жана бир катар уюм-мекемелердин ардак грамоталары, алкыштары, ыраазычылык каттары жазылган.

Жигитке жетимиш өнөр... Кантөрө Токтомаматов кесиптик, илимий, коомдук ишмердиги алкагында төмөнкү уюм-мекемелердин мүчөсү болгон:

- Кыргыз Республикасынын Журналисттер союзунун;
- Кыргыз Республикасынын Жазуучулар союзунун;
- Казакстан Республикасынын Аймактык Менеджмент Академиясынын анык мүчөсү (академиги);
- Эл аралык Рыспай Абдыкадыров клубунун Ардактуу мүчөсү;
- Жалал-Абад областтык мамлекеттик администрациясынын, Жалал-Абад шаардык мэриясынын бир катар экономика, инвестиция маселелери боюнча кеңештеринин мүчөсү, кеңешчиси болгон;
- “Экономика жана ишкердик университетинин жарчысы” илимий-популярдык журналынын башкы редактору;
- Россия Федерациясынын “Альманах мировой науки” илимий журналынын редколлегиясынын мүчөсү эле.

Кантөрө Шарипович Токтомаматов көзүн ачкан булак бүгүнкү күндө оргуштаган ойлордун, талпынган таланттардын, дасыккан адистердин ордосуна айланган. Бул дараметтүү ордо сапаттуу билимге, терең билимге ээ, ыдырагыс ынтымакка ширетилген жамааты менен коом үчүн кызматын сунуштай бермекчи.

*Дүйшеев Жеңишбек Амансакович –
Үзгүлтүксүз ачык билим берүү институтунун директору,
тарых илимдеринин кандидаты, профессор*

Маткеримова А.М., д.э.н., профессор
МНУ имени К.Ш. Токтомаматова
Кутфидинова З., магистрант
МНУ имени К.Ш. Токтомаматова

ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И РОЛЬ КЛАСТЕРА В ЭКОНОМИКЕ

Аннотация

В данной статье дается понятия сущности и роль кластера в экономике страны. Даны характеристики в фактической разработке кластерной модели в экономике разными учеными, сделавшие наиболее существенный вклад, оказавший впоследствии решающее воздействие на развитие кластеров и смежных с ним концепций.

Ключевые слова: кластер, экономика, концепция, модель, конкурентоспособность.

ЭКОНОМИКАДАГЫ КЛАСТЕРДИН ТҮШҮНҮГҮ, МААНИСИ ЖАНА РОЛУ

Аннотация

Бул макалада өлкөнүн экономикасындагы кластердин маңызы жана ролу жөнүндө түшүнүк берилген. Мүнөздөмөлөр экономикада кластердик моделди иш жүзүндө иштеп чыгууда эң чоң салым кошкон, кийинчерээк кластерлердин жана ага байланыштуу концепциялардын өнүгүшүнө чечүүчү таасирин тийгизген ар кандай окумуштуулар тарабынан берилген.

Түйүндүү сөздөр: кластер, экономика, концепция, модель, атаандаштыкка жөндөмдүү.

CONCEPT, ESSENCE AND ROLE OF CLUSTER IN ECONOMY

Annotation

This article gives the concept of the essence and the role of the cluster in the country's economy. Characteristics are given in the actual development of a cluster model in the economy by various scientists who made the most significant contribution, which subsequently had a decisive impact on the development of clusters and related concepts.

Key words: cluster, economics, concept, model, competitiveness.

Термин «кластер» (от англ. *cluster* – скопление, пучок, гроздь) используется в различных сферах для объединения нескольких однородных элементов, которое может рассматриваться как самостоятельная единица, обладающая определёнными свойствами. В *статистике* кластер – это множество результатов поиска, связанных единством темы, или класс родственных элементов статистической совокупности; в *информатике* – единица хранения данных на дисках компьютеров или же группа компьютеров; в *астрономии* – группа звёзд, связанных друг с другом силами гравитации, или суперструктура, состоящая из нескольких галактик; в *химии* – сложное объединение нескольких атомов или молекул; в *физике* – коррелированная группа элементарных частиц; в лингвистике – группа близких языков или диалектов.

Что касается экономики, то здесь понятие «кластер» приобретает особую смысловую нагрузку, детерминированную многочисленными трудами учёных и специалистов-практиков.

Наиболее существенный вклад, оказавший впоследствии решающее воздействие на развитие кластеров и смежных с ним концепций, был сделан в конце девятнадцатого столетия А. Маршаллом, который, основываясь на положениях А. Смита о преимуществах специализации, включил в свои «Принципы политической экономии» главу о «Концентрации специализированных производств в отдельных районах». Он характеризовал такие концентрации в терминах триады внешних экономий:

1. доступностью необходимого квалифицированного труда;
2. ростом поддерживающих и вспомогательных отраслей;
3. специализацией различных фирм на разных стадиях и сегментах производственного процесса.

В своей работе А. Маршалл делает заключение о взаимосвязи между совместным расположением и их экономической эффективностью, поскольку фирмы группируются в целях извлечения прибыли от положительных экстерналий, характерных для данной местности.

Первенство в фактической разработке кластерной модели в экономике увязывают, как правило, с трудами американского ученого М. Портера, где исследовались взаимосвязи между кластерным партнерством, конкурентоспособностью компаний, промышленных отраслей и национальных экономик. В своей концепции конкурентоспособности он попытался совместить неоклассическую экономическую теорию А. Маршалла с теорией внешнеэкономической деятельности фирм, что позволило сформулировать критерий конкурентоспособности страны по её доле в мировом экспорте каждого товара. Под конкурентоспособностью государства стала пониматься его экспортная конкурентоспособность, выражаемая через внешнеэкономическую деятельность компаний.

В представлении доктора экономических наук А.В. Семенкова кластер в экономике также являет собой совокупность географически локализованных взаимосвязанных организаций (компаний, корпораций, высших учебных заведений, научно-исследовательских институтов, банков и проч.), поставщиков оборудования, комплектующих, специализированных услуг, информационных продуктов, взаимодополняющих друг друга и усиливающих конкурентные преимущества как отдельных компаний, так и кластера в целом.

Таким образом, кластеры, обеспечивая основу разительного конкурентного успеха в отдельных сферах бизнеса, являют собой ярко выраженную специфичность любой локальной, региональной и национальной экономики, особенно, полагал данный ученый, в государствах с наиболее развитой экономикой.

Изучение жизненного цикла кластера должно базироваться на изменениях, сопряженных с такими аспектами, как условия существования кластера и их трансформация, состав и характеристики участников кластера, степень и интенсивность сетевого взаимодействия последних, институциональная среда кластера, размер и время функционирования данного интеграционного объединения. Ввиду того, что кластеры находятся в постоянном процессе адаптации к определенной стадии жизненного цикла и обладают уникальным набором ее характеристик, возможность адекватно определить и идентифицировать каждую конкретную стадию развития кластера будет способствовать определению набора норм и правил, наилучшим образом подходящих для улучшения функционирования, поддержки и стимулирования роста кластера. Здесь потребуется разработка методики оценивания стадий жизненного цикла кластерного образования, которая включает в себя систему критериев оценки, инструментарий для измерения показателей (методы оценки) и оценочные шкалы, по которым следует относить кластер к тому или иному этапу жизненного цикла (пороговые значения показателей). Примерная модель критериев оценки стадии жизненного цикла кластера представлена в приложении 2 данной работы.

По мнению российского экономико-географа И.В. Пилипенко, М. Портер и М. Энрайт в своих исследованиях по проблеме конкурентоспособности выделили, по меньшей мере, три основных причины стимулирования кластерообразования, а именно:

1. Кластеры увеличивают производительность труда и эффективность производства, так как для фирм облегчается доступ к поставщикам, квалифицированной рабочей силе, информации, обслуживанию и образовательным центрам. Ввиду того, что фирмы располагаются в кластере в непосредственной близости друг от друга, облегчается координация совместных действий и транзакции между фирмами-партнерами. Диффузия инноваций также ускоряется по сравнению с дисперсно-расположенными фирмами. Кроме того, возможно реальное сравнение фирмами-конкурентами эффективности функционирования друг друга.

2. Кластеры стимулируют внедрение инноваций ввиду того, что фирмы имеют доступ к самой современной информации по усовершенствованию производственного процесса, а образовательные и научно-исследовательские центры генерируют новые знания и имеют возможность экспериментально подтвердить или опровергнуть правильность новых теорий.

3. Кластеры облегчают коммерциализацию знаний и производства. Создаются льготные условия (наличие соответствующей рабочей силы, поддерживающих институтов и нужных поставщиков) для создания новых фирм и запуска производств новых типов товаров.

Всё это достигается через усиление информационных потоков, включающих, также, обмен идеями, знаниями и «ноу-хау», между сотрудниками фирм, образующих кластер. Таким образом, ромб конкурентных преимуществ Портера является движущей силой развития кластеров, а региональный и промышленный кластер – это отраслевое и пространственное выражение ромба.

Среди кыргызстанских ученых теоретическими и практическими аспектами формирования и функционирования кластерных структур занимались такие ученые, как Т.Ш. Абдыров, А.А. Мигранян, Ш.М. Мусокожоев, А.З. Зулпукаров и др.

Так, доктор экономических наук А.А. Мигранян считает, что кластер – это сосредоточение наиболее эффективных и взаимосвязанных видов экономической деятельности, т.е. совокупность взаимосвязанных групп, успешно конкурирующих фирм, которые образуют «золотое сечение» (в западной интерпретации «diamond» – бриллиант) все экономической системы государства и обеспечивают конкурентные позиции на отраслевом, национальном и мировом рынках. Принцип существования предлагаемого кластера заключается, по мнению уважаемого профессора, в создании целостной системы производства высококачественного конечного товара путем включения в неё всех производственных, исследовательских, торговых, посреднических и прочих связей и производств, которые имеют какое-либо отношение к качеству конечного изделия, так как основанием для оценки уровня конкурентоспособности каждого кластера является доля производимого продукта в экспорте страны и в мировом экспорте этого продукта.

Наиболее полный анализ понятия «кластер» был осуществлен профессором Абдыровым Т.Ш., который проанализировал более 20-ти определений разных авторов, начиная с дефиниции американского экономиста М. Портера и заканчивая определением, которое было сформулировано европейской комиссией Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), и выделил основные признаки, задачи кластерного подхода, а также предложил свою типологию и классификацию видов кластеров.

Во многих определениях понятия «кластер» присутствует фактор инновационности, что говорит о важности этой отличительной черты кластерной структуры в общей модели производственно-кооперационных и иных взаимодействий экономических субъектов.

Как отмечает профессор Т.Ш. Абдыров, становление, а также важнейшие тенденции развития кластеров во многих развитых странах имеют некоторые характерные черты. В подавляющем большинстве случаев важнейшим фактором современной конкурентоспособности кластеров является высокий уровень развития системы связанных институтов и отраслей. С одной стороны, это является результатом рыночных отношений и эффективной конкуренции, а с другой, что касается формирования национальной инновационной системы и притока квалифицированных кадров, - безусловной заслугой государственной политики. При этом можно наблюдать интересную ситуацию, когда эффективное развитие производства продукции с высокой добавленной стоимостью и активные инновации происходят в секторах, где имеется недостаток природных ресурсов. Во многих развитых странах мира недостаток собственных энергоресурсов сформировал спрос на энергоэффективные технологии, недостаток же в природных ресурсах (для экспортоориентированного производства) стимулировал углубление процессов переработки сырья, предпринимательский расчет и грамотная промышленная политика обеспечили правильный выбор перспективных рыночных ниш и инвестиционных приоритетов.

Использованные литературы:

1. Абдыров, Т.Ш. Этапы зарождения и развития кластеров в экономике [Текст] / И.Ш. Абдыров // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2008. – № 10. – С. 58-60.

2. Маршалл, А. Принципы политической экономии [Текст]: в 3-х томах. Том 1 / А. Маршалл; пер. с англ. Р.И. Столпера; общ. ред. д-ра эконом. наук С.М. Никитина. – М.: Прогресс, 1983. – 416 с. – (экономическая мысль Запада).

3.Мигранян, А.А. Теоретические аспекты формирования конкурентоспособных кластеров в странах с переходной экономикой [электронный ресурс] / А.А. Мигранян // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2002. – Том 2 № 3. – Режим доступа: <https://krsu.edu.kg/vestnik/2002/v3/a15.html>. - Загл. с экрана.

4.Семенов, А.В. Возможности и перспективы использования кластерной модели развития регионов России [Текст] / А.В. Семенов, И.Г. Исахаев // Человеческий капитал и профессиональное образование. – 2014. – № 3 (11). – С. 15-23.

5.Лаврикова, Ю.Г. Кластеры как рыночный институт пространственного развития экономики региона [Текст]: дис. ... на соиск. учен. степ. д.-ра экон. наук: 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (региональная экономика) / Ю.Г. Лаврикова. – Екатеринбург: РАН. Уральское отделение. Институт экономики, 2009. – Т.1. – 358 с.

6.Портер, Майкл. Э. Конкуренция [Текст] / Майкл. Э. Портер; пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 608 с.: ил. – Парал. тит. англ. – С. 257-258.

7.Палт, М.М. Особенности этапов жизненного цикла кластеров [Текст] / М.М. Палт // Управленческое консультирование. – 2015. – № 3. – С. 187-197.

Убайдуллаев М.Б., д.э.н., профессор, ОшГУ
Кенжеева М.А., к.э.н., доцент, ОшГУ
Турдуматов М.У., преподаватель, ОшГУ
Абдыкадыров И.А., магистрант, ОшГУ
Токтобай кызы А., магистрант, ОшГУ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ - КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Аннотация

Статья раскрывает суть необходимости государственного регулирования сельского хозяйства в современных условиях. Необходимость государственной поддержки сельского хозяйства путем ее регулирования дает необходимые гарантии для дальнейшего развития сельскохозяйственного сектора экономики Кыргызстана. Кроме этого в статье также предлагаются необходимые пути для улучшения производства продукции сельского хозяйства и ее реализации на рынке потребителей.

Ключевые слова: государственное регулирование, государственная поддержка, сельское хозяйство, процесс реализации продукции, потребитель, рыночная система, рыночный механизм, сельскохозяйственные земли, дотации, целевое финансирование, государственные гарантии.

МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУ – АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН ӨНУГҮҮСҮНҮН ФАКТОРЛОРУНУН БИРИ КАТАРЫ

Аннотация

Макалада азыркы таптагы айыл чарбасынын мамлекеттик жөнгө салуу маанисинин керектүүлүгү каралат. Кыргызстандагы мамлекеттик колдоонун жөнгө салуу аркылуу экономиканын айыл чарба секторунун өнүгүшүнүн кепилдиги катары караса болот. Андан сырткары, макалада айыл чарба продукцияларын өндүрүүнү жакшыртуу жолдору жана аны рынокто керектөөчүлөр үчүн сатуу жолдору сунушталат.

Түйүндүү сөзөр: мамлекеттик жөнгө салуу, мамлекеттик колдоо, айыл чарбасы, продукцияны реализациялоо процесси, керектөөчү, рынок системасы, рынок механизми, айыл чарба жерлери, дотация, максатуу финансирлөө, мамлекеттик кепилдик.

STATE REGULATION AS ONE OF THE FACTORS OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT

Annotation

The article reveals the essence of the need for state regulation of agriculture in modern conditions. The need for state support of agriculture through its regulation provides the necessary guarantees for the further development of the agricultural sector of the Kyrgyz economy. In addition, the article also suggests the necessary ways to improve the production of agricultural products and its sale on the consumer market.

Keywords: state regulation, state support, agriculture, product sales process, consumer, market system, market mechanism, agricultural land, subsidies, targeted financing, state guarantees.

Введение. Сельское хозяйство в условиях рыночной системы хозяйствования не должно рассматриваться как дополнительная отрасль сектора экономики страны. В современных условиях сельское хозяйство – это ведущая отрасль, через которую обеспечивается не только дееспособность сельского населения, но так же достигаются цели по решению вопросов связанных с продовольственной безопасностью страны. Исходя из этого однозначно можно утверждать о том, что эффективное развитие сельскохозяйственного сектора экономики страны должно осуществляться через государственное регулирование, которое реализуется путем предоставления льгот, государственных гарантий по закупкам и т.д.

Актуальность. Государственное регулирование сельского хозяйства является важнейшим направлением политики страны. Современная система хозяйствования в условиях рынка по использованию земли и процесс получения, а так же реализации сельскохозяйственной продукции должно осуществляться при непосредственном участии государства. Иными словами, становится очевидным, то что достижение намеченной цели как со стороны государства, а так же хозяйствующих субъектов связанных с землей и производством сельскохозяйственной продукцией достигается совместным путем. В данном

случае государство берет на себя определенные обязательства по поддержке сельского хозяйства через установленные механизмы.

Цель исследования. На основе теоретических и практических исследований уточнить роль государственного регулирования сельского хозяйства в условиях рыночной системы хозяйствования. Кроме этого подчеркнуть значение государственной поддержки сельского хозяйства с учетом требований рынка с одной стороны, а также потребителей продукции сельского хозяйства, с другой стороны, как совместной деятельности, цель которого заключается в достижении конечного результата для всех участников данного процесса.

Объектом исследования является сельскохозяйственный сектор экономики Кыргызской Республики.

Рыночная система хозяйствования обусловила факт того, что в современных условиях одним из приоритетных направлений в ресурсном обеспечении предприятий сельского хозяйства экономики должно принадлежать государству. Да, не секрет, что в условиях рыночной системы хозяйствования государственно-властные структуры с одной стороны и предприятия различных форм собственности (особенно частные), с другой, носят равноправный характер, но стимулирующе-регулирующая функция все равно остается за государством. Вызвано такое явление в следствии того, что в процессе рыночных отношений государство может оказывать поддержку сельскохозяйственному сектору экономики в целях решения проблем, связанных со спадом производства продукции сельского хозяйства и что самое главное преодолением вопросов касающихся продовольственной безопасности страны.

Естественно, исходя из этого можно сделать вывод о том, что государственная поддержка предприятий по выпуску продукции сельского хозяйства может носить различный характер и критерии, в силу ее специфических особенностей, к примеру, данная процедура выражается следующим образом:

- единая государственная программа по поддержке сельскохозяйственного сектора,
- целевое финансирование,
- государственные дотации,
- государственная закупка,
- освобождения от налогов,
- поддержка выпуска продукции, ориентированных на экспорт,
- компенсации в силу различных причин (стихийные бедствия, пожара и т.д.)
- другие.

Необходимо отметить, что в процессе государственной поддержки сельскохозяйственных предприятий немаловажную роль играет структурная принадлежность по категориям, состояние которой характеризуется за последние пять лет в рисунке 1.

Показатели структуры продукции сельского хозяйства по видам хозяйств (за 2016-2020) [4] Рис.1

Национальный статистический комитет, Кыргызстан в цифрах 2021 стр.207

Исходя из данных рисунка 1 за последние пять лет можно утверждать, что в структуре продукции сельского хозяйства львиную долю занимают крестьянские и фермерские хозяйства, за тем следуют личные и подсобные хозяйства и только после них государственные и коллективные хозяйства.

Необходимо отметить и такой факт, что в условиях быстро меняющихся рыночных тенденций, государство прежде всего обязано тщательно следить и при необходимости применять регулируемую функцию по соблюдению механизмов ценовых изменений на сельскохозяйственные товары в процессе их реализации на внутреннем рынке путем вмешательства через соответствующие механизмы.[1] Естественно, изменение цен должно носить адекватный характер внутренним изменениям, что исходит от внутренних и внешних экономических и политических тенденций (экономическая и политическая стабильность, денежно-кредитная устойчивость, тарифная политика и т.д.).

Современное положение дел в мировом экономическом сообществе (особенно после начала Российско- Украинского военного конфликта) показало, что политика государственного протекционизма должна играть ключевую роль как один из факторов по защите сельскохозяйственного сектора экономики страны. Иными словами, политика поддержки как сельского хозяйства, так и агропромышленного комплекса экономики страны в целом должно носить комплексный характер и включать в себя как функции по сдерживанию роста цен, так же и предоставление государственных гарантий для дальнейшего их существования. Предоставление государственных гарантий для сельского хозяйства в будущем решит не только вопросы по обеспечению приемлемого уровня доходности для сельскохозяйственных предприятий, но и выходу из сложившегося кризиса, а также проблем, связанных с продовольственной безопасностью страны на будущее.

Обеспечение государственной гарантией деятельности предприятий сельского хозяйства не только улучшит формирование финансовых условий по стабилизации воспроизводственных процессов, но и даст определенный толчок для улучшения маркетинговой деятельности предприятий агропромышленного комплекса. В свою очередь, деятельность маркетинговых служб предприятий дает возможность сельскохозяйственным предприятиям находится в тенденции постоянного поиска мер по изучению рынка, путей повышения по улучшению продвижения товаров, изучению состояния конкурентов как для достижения намеченной финансовой цели с одной стороны, так и удовлетворения постоянно растущих потребностей населения с другой. [2]

Государственное регулирование сельскохозяйственного производства, а также рынки сельскохозяйственной продукции должны быть постоянными в силу их ежедневной изменчивости и гибкими в силу их специфики. Особую роль в современных условиях в процессе государственного регулирования сельскохозяйственного производства играет механизм его национального регулирования, то есть в масштабе страны, путем учета торгового сальдо страны (экспорт и импорт сельскохозяйственных продуктов). Иными словами, основная цель государственного регулирования сельскохозяйственного сектора экономики страны на национальном уровне сводится к тому, чтобы обеспечить на определенный период времени на внутреннем рынке такие показатели как:

- создание конкурентных условий для сельхозпроизводителей,
- создание качественной базы товаров сельского хозяйства,
- обеспечение населения качественной и экологически чистой продукцией,
- создание условий для поддержки отечественных производителей,
- улучшение деятельности АПК,
- решение вопросов, связанных с проблемами продовольственной безопасности
- дальнейшее продвижение отечественных сельскохозяйственных продуктов для выхода на внешние рынки.

Производство основных видов сельскохозяйственной продукции в хозяйствах всех категорий (за 2020г). [5] Рис.2

Национальный статистический комитет, Кыргызстан в цифрах 2021 стр. 209

Сложившиеся в мировом рынке сельскохозяйственных продуктов тенденции в современных условиях доказали тот факт, что для сдерживания внешних экономических «натисков» государству необходимо осуществлять регулирование сельскохозяйственных процессов целевым путем, что бы в дальнейшем действующие сельскохозяйственные предприятия сумели производить и поставлять на рынок необходимое количество продуктов для удовлетворения потребностей потребителей, что в свою очередь может и положительно повлиять на естественное развитие конкурентоспособности между товаропроизводителями.

Необходимо отметить, что процедура роста производительности сельскохозяйственных продукций в определенной мере зависит и от покупательной способности потребителей и необходимостью для клиентов данной продукции, которая сводится в конечном итоге к таким понятиям и факторам как:

- личное потребление граждан,
- вкусовые и иные потребительские предпочтения,
- уровень дохода потребителей,
- демографические и миграционные тенденции,
- климатический фактор,
- фактор развития сельскохозяйственного предпринимательства,
- экологический фактор произведенной продукции,
- иные факторы.

Исходя из выше перечисленного можно утверждать, что указанные факторы напрямую влияют на увеличение или наоборот на сокращение выпуска сельскохозяйственной продукции, что в свою очередь подтверждает факт о необходимости государственной гарантии в закупке у сельскохозяйственных предприятий товаров сельского хозяйства в случае спада покупательской способности у граждан, либо создания условий по реализации сельскохозяйственной продукции через альтернативные рынки сбыта продукции.

В последнее время на внутреннем рынке сельскохозяйственной продукции наблюдается тенденция увеличения, определенного количества потребителей, уделяющих особое внимание потреблению экологически чистой продукции, а также контингент покупателей, ведущих здоровый образ жизни. Это тот ограниченный контингент

потребителей, который особое внимание обращает не на цену, а на качество произведенной сельскохозяйственной продукции, что в свою очередь диктует для товаропроизводителей выпуск и поставку на рынок маложирных мясомолочных продуктов, свежих фруктов и овощей, животных жиров, и т. д, что подтверждает о рационализации структуры питания и ведения здорового образа жизни. Это в свою очередь является своеобразным сигналом для производителей сельскохозяйственной продукции о том, что необходимо постоянно изучать и быть в поисках новых каналов сбыта продукции с учетом изменений и требований рыночной конъюнктуры. [3]

Естественным явлением рыночных процедур выступает то, что все участники данного процесса должны осуществлять свою деятельность совместно и в пределах установленных полномочий, что может в последующем явится гарантом для достижения намеченной цели как государством с одной стороны и хозяйствующими субъектами, с другой.

Использованные литературы:

- 1.Кенжеева М.А. «Теоретические особенности распределения собственности органов местного самоуправления» Известия ВУЗов Кыргызстана 2016г. С;-87-89
- 2.Убайдуллаев М.Б. «Государственное регулирование сельского хозяйства как основа его развития»., Агропродовольственная экономика. 2015. №2. С. 33-36
- 3.Убайдуллаев М.Б. «Эффективное земледелие – как основа успешной экономической деятельности в использовании земельных ресурсов», Территория науки. 2017. №6. С.76-81.
- 4.Национальный статистический комитет, Кыргызстан в цифрах 2021 стр. 207
- 5.Национальный статистический комитет, Кыргызстан в цифрах 2021 стр. 209

*Карбекова А.Б., д.э.н., профессор
ЖАГУ имени Б.Осмонова
Карбекова М.Ж., аспирант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ АГРАРНОЙ ОТРАСЛИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Для преодоления системных проблем, в последние девять лет принят ряд важных государственных законов, программ и осуществлены мероприятия, которые направлены на реализацию стратегических целей и задач развития аграрного сектора республики

Ключевые слова: аграрная отрасль, системные проблемы, госпрограмма, государственная поддержка

PROBLEMS AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

To overcome systemic problems, in the past nine years, a number of important state laws, programs have been adopted and measures have been taken that are aimed at realizing the strategic goals and objectives of the development of the agricultural sector of the republic

Keywords: agricultural industry, systemic problems, state program, state support

Перманентные эксперименты над сельскохозяйственным производством в Кыргызстане, истоками которых стала выбранная неправильная политика государства в отношении аграрного сектора ещё в начале политических и социально-экономических преобразований в стране, обусловили возникновение ряда системных проблем, требующих принципиально иного взгляда на их разрешение. Для удобства анализа, распределим данные проблемы по определённым крупным группам:

1.Первая группа включает в себя организационно-экономические проблемы.

2.Вторая группа проблем непосредственно сопряжена с первой и охватывает аспекты адекватности современного маркетинга и менеджмента в отрасли, бессистемности и бесплановости организации землепользования и сельскохозяйственного производства.

3.В третью группу нами были включены проблемы дефицита производственных и финансовых ресурсов.

4.В четвертую группу входят проблемы, сопряженные с состоянием инфраструктуры как самого сельского хозяйства, так и сельской местности, что, в принципе, не должно отделяться друг от друга.

5.Пятая группа – это проблемы слабого внедрения инноваций в аграрный сектор, касающихся производства, транспортировки, хранения и переработки сельхозкультур, выращивания, кормления, содержания, размножения сельскохозяйственных животных и генетического улучшения пород на базе современных методов биотехнологии.

6. В шестую группу инкорпорированы проблемы профессиональной подготовки и получения соответствующих знаний и компетенций значительной частью собственников аграрного сектора.

7. К седьмой группе нами были отнесены проблемы трудового потенциала аграрного сектора.

Кроме вышеуказанных проблем, препятствующих поступательному движению отечественного аграрного сектора, необходимо отметить и те риски, которые всегда присутствуют или могут присутствовать при осуществлении сельскохозяйственного производства. Данные риски можно дифференцировать по нескольким видам (табл. 1).

Таблица 1. Виды рисков при ведении сельскохозяйственного производства в Кыргызстане и их характеристика

Виды рисков	Характеристика рисков
Экологические	<ul style="list-style-type: none"> - увеличение доли деградированных и неосвоенных земель, снижение плодородности почвы в результате антинаучного и нерационального использования; - уменьшение водных запасов, сокращение количества осадков, исчезновение ледников, что детерминирует не только снижение урожайности сельскохозяйственных культур, но и водную и ветровую эрозию земель, деградацию почв, засуху, приводя, в конечном счете – к опустыниванию; - сокращение биоразнообразия, рост загрязнения окружающей среды; - нерегулируемые поставки в республику генно-модифицированных организмов, завоз зараженного семенного фонда; - интенсивное использование химических средств борьбы с сорняками и вредителями сельскохозяйственных культур, передозировка минеральными удобрениями; - глобальные изменения климата (глобальное климатическое похолодание или потепление); - массовые заболевания и поражения сельскохозяйственных животных и растений; - сокращение посевных площадей в результате усиления тенденций урбанизации.
Экономические	
из них:	
внешние	<ul style="list-style-type: none"> - нестабильность экономической ситуации в аграрном секторе вследствие мирового экономического кризиса; - усиление конкуренции на сельскохозяйственном рынке со стороны импортной продукции после вступления Кыргызстана в ЕАЭС; - ужесточение ветеринарных, фитосанитарных, технических и прочих требований со стороны стран ближнего и дальнего зарубежья; - валютные риски; - снижение уровня действенности отечественной системы государственной поддержки аграрного сектора хозяйства в условиях членства Кыргызстана в ВТО
внутренние	<ul style="list-style-type: none"> - падение покупательной способности населения в результате кризисных явлений в экономике; - усиление инфляции и рост цен на сырье, сельхозтехнику, оборудование, ГСМ и, соответственно, на продовольственные товары; - риск возникновения убытков хозяйствующих субъектов в результате воздействия различных условий и факторов финансово-кредитного, технико-технологического, инновационно-инвестиционного, маркетингового и трудового характеров; - снижение или прекращение государственной поддержки, дотаций и субсидий

Организационно-правовые	<ul style="list-style-type: none"> - несовершенство действующего законодательства, регулирующего отношения в сфере сельскохозяйственного производства, в том числе и органической продукции; - изменение системы налогообложения сельхозтоваропроизводителей, ставок и льгот в сторону ухудшения; - негативные изменения таможенно-тарифной политики государства; - осуществление незапланированных административных ограничений хозяйственной деятельности субъектов аграрной сферы
Социально-политические	<ul style="list-style-type: none"> - реализация неадекватной государственной политики земельной реформы; - политическая нестабильность в стране, несанкционированные митинги, революционные волнения и т.п.; - неприятие местным населением действий иностранных инвесторов и, как следствие, сворачивание инвестиционных проектов; - введение эмбарго, политических и экономических санкций
Форс-мажорные	<ul style="list-style-type: none"> - техногенные катастрофы, стихийные бедствия, глобальные пандемии, оказывающие негативное или разрушительное воздействие на аграрный сектор республики

(Составлено автором)

Все рассмотренные проблемы связаны между собой и оказывают отрицательное воздействие на развитие аграрного сектора, поэтому и решать их необходимо в комплексе. При этом успешное нивелирование негативных факторов в одной группе будет обуславливать улучшение положения дел в остальных группах проблем.

К примеру, вполне осуществима совместными усилиями Министерства сельского хозяйства, пищевой промышленности и мелиорации КР, Министерства образования и науки и других ведомств организация комплексного профессионального обучения и специализированной информационной поддержки нынешних фермеров в режиме онлайн с использованием цифровых технологий, что должно дать определенный синергетический эффект, тем более, что внедрение «умных решений» и цифровизация сельскохозяйственного производства является одной из актуальных задач модернизации рассматриваемой отрасли экономики.

Поступательное движение сельского хозяйства, согласно Среднесрочному прогнозу социально-экономического развития Кыргызской Республики на 2020-2022 годы [1], будет сосредоточено на следующих важнейших направлениях:

- увеличение конкурентоспособности отечественной аграрной продукции путём рационального и эффективного размещения производительных сил;
- активизация внедрения инноваций в растениеводческую отрасль, включающих в себя разработку действенных систем воспроизводства плодородности почвы, перспективных селекционных методов, выведение и использование новых сортов сельскохозяйственных культур, которые будут сочетать устойчивость к вредителям и болезням, высокую урожайность, устойчивость к неблагоприятным климатическим условиям;
- интенсификация технико-технологического переоснащения аграрного сектора;
- увеличение валового выпуска качественной сертифицированной отечественной сельхозпродукции, повышение её брендовой привлекательности, ориентация на органическое агропроизводство;
- развитие инфраструктуры агропродовольственного рынка, способствующей расширению ёмкости последнего и ускорению товарооборота, в том числе совершенствование

транспортно-логистической системы, создание сети сертифицированных и испытательных лабораторий, центров по обслуживанию хозяйствующих субъектов отрасли;

- совершенствование механизмов рационального использования земельных и водных ресурсов, экономическое стимулирование бережного отношения к последним.

К сожалению, мы не увидели здесь конкретного указания на перспективы развития кластерной формы организации экономики аграрного сектора, что, по нашему мнению, нарушает логическую связь с Концепцией региональной политики Кыргызстана 2018-2022 гг.

Вместе с тем следует сказать, что в последние 4-5 лет можно констатировать положительные сдвиги относительно реализации мероприятий на приоритетных направлениях, разрешения ряда вышеперечисленных проблем и снижения реальных и возможных рисков.

Так, началась реализация «Государственной программы развития ирригации Кыргызской Республики на 2017-2026 годы», согласно которой планируется освоить до 2026 года 66,5 тысяч гектаров новых орошаемых земель, усовершенствовать водообеспеченность земель на 51,8 тыс. га, улучшить мелиоративное состояние земель на 50-ти тысячах га, перевести на самотёчное орошение с машинного – 9,5 тыс. га. При осуществлении проектов данной Госпрограммы, поделённых на три группы, предусматривается создание 245 тысяч новых рабочих мест.

Постановлением Правительства КР утверждена и осуществляется новая «Программа по созданию и развитию торгово-логистических центров сельскохозяйственной продукции в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы» [2], определяющая, что строительство ТЛЦ позволит снизить затраты сельскохозяйственных производителей, связанные с хранением, распределением и транспортировкой выращенной сельскохозяйственной продукции, в среднем на 15-20%.

Как уже было указано ранее, хроническое недофинансирование выступает одной из основных проблем аграрного сектора Кыргызстана. Для реализации целей предоставления физическим лицам и субъектам предпринимательства Кыргызстана государственной поддержки при осуществлении последними своевременных сельскохозяйственных работ в 2020 году и дальнейшего развития отраслей животноводства, растениеводства, рыбоводства, пчеловодства, ведения тепличного хозяйства, переработки сельскохозяйственной продукции, внедрения ресурсосберегающих технологий, в рамках программы «Единство. Доверие. Созидание» Правительство КР своим постановлением утвердило Проект «Финансирование сельского хозяйства - 8» [3] (в продолжение предыдущих проектов с 2013 года – *Авт.*). Указанным документом определяются условия и порядок выделения хозяйствующим субъектам аграрного сектора страны льготных кредитов через ОАО «Айыл Банк» и ОАО «РСК Банк», а также иные коммерческие банки, которым будут компенсироваться расходы за размещение кредитных средств по льготным процентным ставкам из республиканского бюджета. Общая сумма проекта в 2020 году превысит 6 млрд. сомов. К примеру, в 2019 году, по данным Государственного агентства по управлению бюджетными кредитами при Министерстве финансов КР, в рамках Проекта «Финансирование сельского хозяйства – 7» коммерческими банками было выдано отечественным сельхозтоваропроизводителям льготных кредитов на сумму в 5,1 млрд. сомов, в том числе, субъекты отрасли растениеводства получили 1,2 млрд. сомов кредитных средств, на животноводческий сектор ушло 2,6 млрд. сомов, на переработку и услуги – 1,3 млрд. сомов [4]. В соответствии с вышеуказанным Проектом – 8, кредиты заёмщикам должны предоставляться следующим образом (табл. 2).

Приоритетными направлениями являются, также, хозяйства, которым в установленном порядке присвоен статус племенного завода, племенной фермы, семеноводческого хозяйства. Им предоставляются льготные кредиты в размере 6% годовых.

Следует подчеркнуть, что основной объём лизинговых сделок финансируется из государственного бюджета, а выход коммерческих банков на рынок лизинга обусловлен, в основном, участием в программах Правительства КР «Финансирование сельского хозяйства».

Таблица 2. Общие условия предоставления льготного кредитования субъектам аграрного сектора Кыргызстана на период 2020-2025 гг.

Категории субъектов хозяйствования	Итоговая ставка процента (%)	Размер и срок кредитования	Льготный период (месяцев)
Целевые отрасли сельского хозяйства: мясо; молоко; шесть; рыба; мёд; картофель; овощи (томат, лук, чеснок); фрукты (косточковые, семечковые); ягоды (клубника, малина, смородина); фасоль; масличные культуры, технические культуры (хлопчатник, табак)			
<p>Мелкие сельскохозяйственные производители, в том числе физические лица – «ФСХ – Фермер»:</p> <ul style="list-style-type: none"> - приоритетом пользуются фермеры, объединенные в специализированные группы (производство отдельных видов сельхозпродукции), кооперативы; - в отрасли «растениеводство» - при наличии земли сельхозназначения до 5 га; - в отрасли «животноводство» - при наличии одного из следующих условий: <ul style="list-style-type: none"> а) не менее 5 голов КРС; б) не менее 10 голов МРС; в) не менее 2-х лошадей; г) не менее 100 птиц; - для пчеловодства и рыбоводства ограничения отсутствуют. <p><i>Обязательные условия в сфере растениеводства:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - резидент КР; - наличие собственной или арендованной земли сельхозназначения с соответствующими удостоверяющими документами; - регистрация во всех госорганах КР, включая ГНС КР и Соцфонд КР. <p><i>Обязательные условия в сфере животноводства:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - резидент КР; - наличие всех требуемых условий содержания и разведения сельскохозяйственных животных, включая условия для хранения кормов в зимний период; - регистрация во всех госорганах КР, включая ГНС КР и Соцфонд КР. 	10,0	<p>Сумма кредита:</p> <ul style="list-style-type: none"> - до 150 000 сомов, сроком до 18 месяцев, финансирование на беззалоговой основе; - от 150 000 до 400 000 сомов, сроком до 36 месяцев 	<p>Полное освобождение от выплат по погашению основной суммы кредита – до 6 м.</p>
Крупные сельскохозяйственные производители, в том числе предприятия пищевой и перерабатывающей промышленности, участвующие в цепочке добавленной стоимости (ЦДС),			

<p>организующие кластеры – «ФСХ – Кластер»:</p> <ul style="list-style-type: none"> - участие в ЦДС, системе кластерного производства; - наличие договора (контракта) с перерабатывающими предприятиями, поставщиками и дистрибьюторами на поставку своей продукции. <p><i>Обязательные условия в сфере растениеводства:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - резидент КР; - наличие земли сельхозназначения в собственности или в аренде с соответствующими удостоверяющими документами; - регистрация во всех госорганах КР, включая ГНС КР и Соцфонд КР. <p><i>Обязательные условия в сфере животноводства:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - резидент КР; - наличие всех необходимых условий содержания и разведения сельхозживотных, включая условия для хранения кормов в зимний период; - регистрация во всех госорганах КР, включая ГНС КР и Соцфонд КР. 	8,0	от 400 000 до 10 000 000 сомов, сроком до 36 месяцев	Полное освобождение от выплат по погашению основной суммы кредита – до 12 м.
Предприятия пищевой и перерабатывающей промышленности	6,0	от 1 000 000 до 50 000 000 сомов, сроком до 60 месяцев на приобретение основных средств и до 36 месяцев – на оборотные средства	Полное освобождение от выплат по погашению основной суммы кредита – до 12 м.

(Составлено автором)

К поддержке лизинга в республике проявляют интерес такие международные организации, как: Европейский банк реконструкции и развития (ЕБРР), Азиатский банк развития (АБР), KfW, GIZ (Германское общество по международному сотрудничеству), ПРООН (Проект «Развитие микролизинга в Кыргызстане»).

Кроме того, в рамках программы «Восстановление сельскохозяйственного машиностроения в Кыргызской Республике» в настоящее время реализуется один проект ОсОО «Дос ТЖМ». Предприятие производит сборку тракторов под маркой «Гороз». Под гарантию ОАО «Гарантийный фонд» получен кредит в «Айыл Банке», для расширения производства. При поддержке ОАО «ГФ» предприятие переехало на новую производственную базу в Иссык-Атинский район. С момента запуска производства на новой базе собрано 7 тракторов различной модификации [5]. Данный амбициозный проект направлен на закладку основы сельскохозяйственного машиностроения в республике, имевшего, в своё время, известность по всему Советскому Союзу и полностью ликвидированного программой PESAC уже в годы независимого Кыргызстана.

Важнейшую роль в создании инвестиционного потенциала пищевой и перерабатывающей промышленности играет система технического регулирования, формируемая в рамках Евразийского экономического союза и включающая в себя технические регламенты, стандартизацию, подтверждение соответствия, аккредитацию, контроль и надзор. Для кыргызстанских предприятий перерабатывающей сферы, которые намерены продвигать свою продукцию на экспорт в государства-члены ЕАЭС, следует инкорпорировать систему безопасности пищевой продукции по HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points). В настоящее время данная система внедрена на 28 предприятиях, среди которых: ОАО «Бишкексут», ОАО «Келечек», ЗАО «BEARBEEER», АОЗТ «Кока-Кола Бишкек Боттлерс», ЗАО «Шоро», ОсОО «Ак-Бата», ОсОО «АК-Жалга», ОсОО «Бишкек-Экспо», ОсОО «Кант-Сут», ОсОО «Риха», ОсОО «Сут-Булак», ОсОО «Фермер Органик Гарден», ОсОО «Sultan Food and Beverages», «Кондитерский Дом «Куликовский», Семеноводческое Крестьянское Хозяйство «Абдималик-Ата» и др. [6].

Таким образом, копившиеся годами проблемы сельскохозяйственной отрасли требуют своего скорейшего разрешения, особенно в условиях нестабильности мирового экономического положения. Как подчеркнул Президент Кыргызстана Сооронбай Жээнбеков, поступательное движение аграрного сектора непосредственно сопряжено с развитием регионов республики и национальной экономики в целом. Глава государства отметил, что Министерство сельского хозяйства, пищевой промышленности и мелиорации КР не должно быть лишь статистическим органом, а стать действенным локомотивом по продвижению реформ в аграрном секторе. Поэтому С. Жээнбеков рекомендовал данному ведомству уделить особое внимание прогнозированию развития сельского хозяйства на местах, усилить работу по увеличению экспорта отечественной сельхозпродукции в страны ближнего и дальнего зарубежья, в том числе с использованием экспортного потенциала ЕАЭС и статуса ВСП.

В этой связи считаем, что для реализации целей, поставленных руководством государства перед аграрным сектором, необходимо, помимо всех тех условий и факторов, комплекса программных мер развития, которые были рассмотрены нами в данном параграфе, разработать соответствующую единую агромаркетинговую систему в республиканском масштабе, включающую планы по государственным заказам относительно того или иного типа сельскохозяйственного производства с учётом специализации последнего и картографирования земель, а также по переработке агропродукции и доведения её до конечного потребителя (отечественного и зарубежного). Пока же кыргызстанские фермеры действуют хаотично, пытаясь охватить как можно больше видов сельского хозяйства, от зерновых до производства тюкованного сена. Плановая хозяйственная деятельность, инициированная со стороны соответствующих государственных структур, позволит сельхозтоваропроизводителю работать по узкоспециализированной модели и будет способствовать решению задач достижения высокого урожая, подбора необходимой техники и оборудования, исходного материала и т.п., что, в конечном счёте, обусловит увеличение общей рентабельности агробизнеса.

Наиболее оптимальным вариантом решения значительной части вышеобозначенных проблем представляется, по нашему мнению, создание региональных агрокластеров, как одного из перспективных инструментов модернизации стратегически важной отрасли национальной экономики Кыргызстана.

Использованная литература:

1.О Среднесрочном прогнозе социально-экономического развития Кыргызской Республики на 2020-2022 годы» [Электронный ресурс]: постановление Правительства Кырг. Респ. от 10 сентября 2019 года № 465. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/157216?cl=ru-ru>.

2.Об утверждении Программы по созданию и развитию торгово-логистических центров сельскохозяйственной продукции в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы [Электронный ресурс]: постановление Правительства Кырг. Респ. от 27 июня 2019 года № 321. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/14319?cl=ru-ru>.

3.Об утверждении Проекта «Финансирование сельского хозяйства – 8» [Электронный ресурс]: постановление Правительства Кырг. Респ. от 14 февраля 2020 года № 81. <https://www.gov.kg/ru/npa/s/2266>.

4.По Проекту «ФСХ – 7» местным товаропроизводителям выдано 9946 льготных кредитов на 5,1 млрд. сомов [Электронный ресурс]: Министерство финансов Кыргызской Республики. – Бишкек, 2020. <http://www.minfin.gov.kg/ru/novosti/novosti/po-proektu-fskh--7-mestnym-tovaroproizvoditelyam-v>.

5.Основные события 1-го квартала 2019 года [Электронный ресурс] // Электронный журнал «Вестник гарантийных фондов». – 2019. - № 1 (5) 1-й квартал. – С. 16. <http://gf.kg/wp-content/uploads/2019/06/Vestnik-5-russk.pdf>.

6.Развитие пищевой и перерабатывающей промышленности Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: Министерство сельского хозяйства, пищевой промышленности и мелиорации. – Бишкек, 2020. <https://agroprod.kg/language/ru/archives/2837>.

7.Карбекова А.Б. Кластерная модернизация экономики аграрного сектора Кыргызской Республики//монография, Жалал-Абад, 2020. С.180-196.

*Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сулайманова Д.К., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Камаров Н.Б., магистрант,
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЕВРАЗИЯЛЫК БИРИМДИКТЕГИ ӨЛКӨЛӨРДӨ ИШКЕРДИКТИ КАРЖЫЛЫК КОЛДООНУН АБАЛЫН ТАЛДОО

Аннотация

Макалa Евразиялык биримдиктеги өлкөлөрдүн ишкердикти каржылык колдоонун абалын талдоого багытталды. ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү чакан ишканалардын жүгүртүүсүн, ЕАЭБ өлкөлөрүнүн банктарынын жана камсыздандыруу уюмдарынын активдерин, ЕАЭБдин айрым өлкөлөрүндө чакан жана орто бизнеске берилген кредиттер боюнча карызын, Беларусун, Казакстандын жана Россиянын чарбакер субъекттерине берилген кредиттер боюнча карызын, кээ бир өлкөлөрдө камсыздандыруу уюмдарынын активдерин талдоо жүргүзүлдү.

Түйүндүү сөздөр: Евразиялык биримдик, ишкердик, каржылоо, талдоо, ишкана, камсыздандыруу, продукция, өндүрүү, кызмат көрсөтүү.

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ БИЗНЕСА В СТРАНАХ ЕВРАЗИЙСКОГО СОЮЗА

Аннотация

В статье анализируется состояние финансового обеспечения предпринимательства в Евразийском союзе. Оборот малых предприятий в странах ЕАЭС, активы банков и страховых компаний стран ЕАЭС, задолженность по кредитам перед малым и средним бизнесом в некоторых странах ЕАЭС, задолженность по кредитам перед бизнесом в Беларуси, Казахстане и России, активы страховых компаний в некоторых странах были проанализированы.

Ключевые слова: Евразийский союз, предпринимательство, финансирование, анализ, предприятие, страхование, продукция, производство, услуги.

ANALYSIS OF THE STATE OF FINANCIAL SUPPORT FOR BUSINESS IN THE COUNTRIES OF THE EURASIAN UNION

Annotation

The article analyzes the state of financial support for entrepreneurship in the Eurasian Union. The turnover of small enterprises in the EAEU countries, the assets of banks and insurance companies of the EAEU countries, the debt on loans to small and medium-sized businesses in some countries of the EAEU, the debt on loans to businesses in Belarus, Kazakhstan and Russia, the assets of insurance companies in some countries were analyzed.

Keywords: Eurasian Union, entrepreneurship, financing, analysis, enterprise, insurance, products, production, services.

СССР кулагандан кийин көптөгөн жаңы көз карандысыз мамлекеттер түзүлгөн постсоветтик мейкиндикте белгилүү бир интеграциялык өз ара аракеттенүү да орун алган. Бүгүнкү күндө бул жерде ири интеграциялык жана экономикалык структуралар болуп төмөнкүлөр саналат: а) он бир өлкөнү камтыган Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги (КМШ); б) беш мамлекетти бириктирген Евразия экономикалык биримдиги (ЕАЭБ). Бирок азыр курамына Армения Республикасы, Беларусь Республикасы, Казакстан Республикасы, Кыргыз Республикасы жана Россия Федерациясы кирген ЕАЭБ КМШга караганда бир топ жакын жана бирдиктүү экономикалык коомчулук болуп саналат. Демек, бул жерде көптөгөн постсоциалисттик реалдуулуктар алда канча ачык жана даана көрүнүп турат.

Статистикалык маалыматтар Россия Федерациясынын ЕАЭБдеги экономикалык лидерлигин жана Кыргыз Республикасынын өтө чоң артта калганын талашсыз тастыктап турат. Калган үч өлкө да бири-бирине анча окшошпойт. Анын үстүнө Беларусь бул жерде көпчүлүк экономикалык көрсөткүчтөр боюнча Казакстандан бир топ төмөн, бирок Армениядан байкаларлык алдыда турат. Бул беш мамлекеттин өнөр жай жана технологиялык жактан жакындашуусу жана көп тараптуу кызматташтыкты өнүктүрүү үчүн али көп иштери

турганы айдан ачык. Бул жерде экономиканын бардык субъекттери жана секторлору (мамлекеттик, аралаш, жеке) үчүн иш-аракеттин кеңири чөйрөсү бар.

ЕАЭБде орун алган айырмачылыктар («чакан бизнестин субъектилеринин» аныктамасында) бул жерде ишкердик жактан кыйла ийгиликтүү жана анча ийгиликтүү эмес өлкөлөрдү аныктоо боюнча түз мамлекеттер аралык салыштырууларды жүргүзүүнү кыйындатат. Бирок бар болгон айырмачылыктар беш мамлекеттин ар биринде чакан бизнестин өнүгүү динамикасын талдоого тоскоолдук кылбайт. Мындай талдоо үчүн объективдүү негиз бул ишканалардын жылдык жүгүртүүсү болушу мүмкүн, алар боюнча статистикалык маалыматтар таблицанда келтирилген.

Бирок бул жерде дагы бир олуттуу жагдайды белгилей кетүү керек, ал ЕАЭБге кирген өлкөлөрдүн «чакан ишканаларынын жүгүртүүсүн» түз салыштырууга тоскоол болот. Ишканалардын жүгүртүүсүнүн чыгымдарынын структурасы Евразиялык экономикалык биримдиктин мүчөлөрү тарабынан такыр бирдей түшүнүлбөй жана тааныла электиги, башкача айтканда, бул жерде бирдиктүү методологиялык мамиле жок жана конкреттүү мамлекеттердин позициялары бир топ айырмаланат. Бул фактыга ынандуу далилдер бар.

1-таблица. ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү чакан ишканалардын жүгүртүүсү (млн. АКШ доллары)*

Өлкөлөр	2016	2017	2018	2019	2020
Армения	2423	2311	3682**	3837	4529
Беларус**	20449	20349	13804	13150	16035
Казакстан	12299	44686**	46002	39122	50577
Кыргызста	1821	1737	1542	1616	2199
Орусия	778806	695130	727391**	581162	83072
ЕАЭБ	815798	764213	792421	638887	90406

* Көрсөткүч жыл үчүн улуттук (борбордук) банктардын алмашуу курсу боюнча эсептелет: Беларусь үчүн - Беларусь рублинин АКШ долларына карата орточо салмактанып алынган алмашуу курсу боюнча, Армения, Казакстан, Кыргызстан жана Россия үчүн - орточо алмашуу курсу боюнча. АКШ долларына карата улуттук валюталардын курстары.

** Кызматчыларды жалдоо боюнча үй чарбаларынын маалыматтарын кошкондо.

*** Өндүрүштүн (жумуштардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн) көлөмү.

**** 01.12.2016-жылдан баштап статистикалык маалыматтар үчүн чарба жүргүзүүчү субъекттерге жалаң кызматкерлердин саны боюнча кайрылуу критерийи каралган.

чакан жана орто бизнестин ишмердүүлүгүнө үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүүнүн жыйынтыгы боюнча товарларды (жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү) сатуудан түшкөн киреше.

Армения Республикасында “өнөр жай продукциясынын көлөмү” нарктык мааниде түзүлөт. Өнөр жай уюмунун өндүрүшүнүн көлөмү ички жүгүртүүнүн наркын эсепке албастан аныкталат. Уюмдун ички жүгүртүүсү - бул уюмдун ичинде өзүнүн өнөр жай жана өндүрүштүк муктаждыктары үчүн колдонулган даяр продукциянын жана жарым фабрикаттын бөлүгүнүн наркы.

Беларусь Республикасында продукцияны (жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү) өндүрүүнүн көлөмү түзүлөт - өндүрүлгөн продукциянын, аткарылган иштердин, көрсөтүлгөн кызматтардын өздүк наркы, кирешелерден эсептелген салыктарды жана жыйымдарды алып салуу. Продукцияны (жумуштарды, кызмат керсетуулерду) чыгаруунун келему ошондой эле бааларды жана тарифтерди мамлекеттик жанге салууга, жоготууларды жабууга, өндүрүшкө кеткен чыгымдардын ордун толтурууга байланыштуу бюджеттен алынуучу каражаттардын суммасын камтыйт.

Россиядагы ишканалардын жүгүртүүсү өз өндүрүшүнүн, аткарылган иштердин жана өз алдынча аткарылган кызматтардын жөнөтүлгөн товарларынын наркын, ошондой эле сатып алынган товарларды сатуудан түшкөн каражаттарды (кошумча нарк салыгы, акциздер жана ушул сыяктуу милдеттүү төлөмдөрсүз) камтыйт..

«Ишканалардын жүгүртүүсүнүн» жарыяланган статистикасына тиешелүү жогоруда айтылган өзгөчөлүктөр бизди ЕАЭБдин ар бир өлкөсүн жеке кароого жана ошого жараша анын чакан бизнесинин абалын талдап чыгууга мажбурлайт.

Таблицадагы маалыматтардан. 1-сүрөт Беларусь Республикасындагы чакан

ишканалардын жүгүртүүсүнүн узак мөөнөттүү терс динамикасын ачык көрсөтөт. Бул жерде 2016-жылдагы деңгээлге жете элек. Кыргызстанда чакан ишканалардын жүгүртүүсү туруктуу эмес (2016-2018-жылдары төмөндөп, кийин өсө баштаган).

2-таблица. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн банктарынын жана камсыздандыруу уюмдарынын активдери (бир мезгилдин акырына карата улуттук валютанын миллиард бирдиги)

Өлкө	2012	2016	2017	2018	2019	2020
Армения						
банктык активдер	2471	2944	3411	3457	3995	4364
камсыздандыруу компанияларынын активдери	38	элүү	43	41	47	элүү
Беларус						
банктык активдер	317780	392626	495354	649324	66	69
камсыздандыруу компанияларынын активдери	14333	18359	21119	25178	2.8	3.2
Казакстан						
банктык активдер	13880	15462	18239	23780	25557	24158
камсыздандыруу компанияларынын активдери	443	523	613	826	857	925
Кыргызстан						
банктык активдер	87	111	138	178	178	198
камсыздандыруу компанияларынын активдери		1.7	2.0	2.8	2.7	3.3
Орусия						
банктык активдер	49510	57423	77653	83000	80063	85192
камсыздандыруу компанияларынын активдери	117	1316	1547	1624	1869	2425

2-таблицада көрсөтүлгөндөй, ЕАЭБдеги камсыздандыруу уюмдарынын активдери бардык жерде жана кредиттик уюмдардын (банктардын) тиешелүү мүмкүнчүлүктөрүнөн көп эсе төмөн, башкача айтканда, ата мекендик камсыздандыруу компанияларынын финансылык-экономикалык потенциалы дагы эле өтө аз же өтө чектелүү. Улуттук камсыздандыруучулардын активдеринин масштабдуу жана динамикалык өсүшү болбосо, алардын ар бир өлкөнүн экономикалык турмушундагы реалдуу ролу көмөкчү, экинчи даражадагы жана анча байкалбаган бойдон кала берет.

Акыркы экономикалык төмөндөө 2018-2019-жылдары байкалган. ЕАЭБде каржы секторундагы кырдаалды олуттуу өзгөртө (жакшырта) алган жок. Мындан тышкары, Евразия биримдигинде ата мекендик камсыздандыруучулардын активдерин динамикалуу көбөйтүү маселеси азырынча талкууланып жатат жана аны практикалык жактан чечүү бул жерде бир жылдан ашык убакытты талап кылат жана олуттуу күч-аракетти талап кылат. Чет элдик камсыздандыруу уюмдары (европалык, азиялык, америкалык ж.б.) “чет элдик” ишкерлерди өнүктүрүү жана камсыздандыруу боюнча көп кабатырланбашы күмөн.

3-таблица. Кээ бир өлкөлөрдө камсыздандыруу уюмдарынын активдери ИДПга карата пайыз менен (мезгилдин акырына карата, %)

Өлкөлөр	2011	2012	2016	2017
Армения	0.8	0.9	1.1	0.9
Беларус	1.7	2.6	2.7	2.6
Казакстан	1.4	1.4	1.5	1.5
Кыргызстан	0.3	0.4	0.5	0.5
Орусия	1.7	1.6	1.8	2.0
Австрия	29.9	30.2	30.4	30.5
Германия	45.2	46.4	47.6	48.1
Норвегия	39.1	40.3	42.4	45.4
Франция	89,0	90.7	94.3	98.7

Швейцария	66.2	66.5	76.2	78.6
-----------	------	------	------	------

Банктар бүгүнкү күндө ЕАЭБдин бардык өлкөлөрүндө финансылык рыноктун негизги оюнчулары болгондуктан, аларга өзгөчө көңүл буруу керек. Дал ушул банктар улуттук экономиканы кредиттер менен үзгүлтүксүз жана активдүү колдоп турушат. Биздин өлкөдө 2016-2020-жылдары жүргүзүлгөн бул кредиттөөнүн масштабы жана динамикасы таблицадагы маалыматтарда чагылдырылган (4-таблица).

4-таблицанын мазмуну Кыргызстан менен Армениянын ЕАЭБдин башка мүчөлөрүнө, б.а. Белоруссияга, Казакстанга жана Россияга кредит берүү жагынан алда канча төмөн экендигин көрсөтөт. Бул үч өлкө бул жерде талашсыз лидер болуп саналат. Алардын чакан жана орто бизнес тармагындагы кредиттик саясаты маанилүү экономикалык фактор болуп көрүнөт. Андан ары карайбыз.

4-таблица. ЕАЭБ өлкөлөрүндө жеке жана юридикалык жактарга берилген кредиттер боюнча карыз (жылдын акырына карата млн. АКШ доллары)

Өлкө	2016	2017	2018	2019	2020
Армения					
Бардыгы	(3090.4)	(3153.2)	(2979.6)	(3145.5)	(8253.2)
жеке адамдар	1648.4	1710.0	1612.3	1611.0	1821.3
юридикалык жактар*	3090.4	3153.2	2979.6	3145.5	8253.2
Беларус					
Бардыгы	27275.6	26497.0	20287.2	18281.0	19643.1
жеке адамдар	5675.2	5311.1	3657.3	3633.1	4572.1
юридикалык жактар	21600.4	21185.9	16629.9	14647.9	15071.0
Казакстан					
Бардыгы	73507.9	66388.7	37335.4	38131.0	38348.8
жеке адамдар	21496,9	20324.1	11430.6	11296.4	12822.2
юридикалык жактар	52011.0	46064.6	25904.8	26834.6	25526.6
Кыргызстан					
Бардыгы	1095.7	1337.5	1237.8	1350.6	1573.6
жеке адамдар	98.7	112.9	114.7	139,0	155.9
юридикалык жактар**	997,0	1224.6	1123.1	1211.6	1417.7
Орусия					
Бардыгы	982860.7	694653.1	555943.4	642594.8	717963.5
жеке адамдар	303274.2	200765.9	145906.2	177617.3	210684.1
юридикалык жактар	679586.5	493887.2	410037.2	464977.5	507279.4

* Анын ичинде жеке адамдар жана банктар.

** Мөөнөтү өтүп кеткен карыздарды эсепке албаганда.

Кредиттик ресурстардын мол агымы субъекттердин экономикалык активдүүлүгүнүн өсүшүнө, ал эми алардын өнөкөт жетишсиздиги – бул активдүүлүктүн төмөндөшүнө же кыскарышына шарт түзөрү белгилүү. Бирок ЕАЭБдин жеке бизнес секторун кредиттөөнү мүнөздөгөн тиешелүү статистикасы али толук жана толук эмес (статистикалык иштер өзгөчө начар). Арменияда жана Кыргызстанда). Бирок толук эмес статистика Беларуста, Казакстанда жана Россияда, б.а. Евразия экономикалык биримдигинин алдыңкы мамлекеттеринде маанилүү пропорцияларды жана тенденцияларды көрүүгө мүмкүндүк берет (5-таблица).

Таблица 5. ЕАЭБдин айрым өлкөлөрүндө чакан жана орто бизнеске берилген кредиттер боюнча карыз (жыл аягында миллион АКШ доллары)

Өлкөлөр	2016	2017	2018	2019	2020
Беларус					
Бардыгы		6532.3	4569.6	3876.9	4206.2
анын ичинде:					
- орто бизнестин субъекттери			1931.1	1438.4	1583.4
- чакан ишканалар	—	—	2581.3	2384.2	2550.7

- жеке ишкерлер		—	57.2	54.2	72.1
Казакстан					
Бардыгы	8355.2	9805.6	6069.6	9316.2	8416.9
анын ичинде:					
- орто бизнестин субъекттери	—	—	—	—	—
- чакан бизнес*	6246.0	8110.8	5235.3	8491.3	7532.9
- жеке ишкерлер**	2109.3	1694.8	834.4	824.9	883.9
Орусия					
Бардыгы	157677.1	90952.2	67030.1	73674.7	72393.8
анын ичинде:					
- орто бизнестин субъекттери	—	—	—	—	—
- чакан ишканалар	—	—	—	—	—
- жеке ишкерлер	19715.8	11425.5	6452.5	6403.3	6532.0

* Юридикалык жактар - чакан ишканалар.

** Жеке адамдар — чакан ишканалар.

5-таблицанын мазмунунан бизнестин насыялоо үч өлкөдө тең оор күндөрдү башынан өткөрүп жатканын көрсөтүп турат. Беларуста үч жыл катары менен (2018, 2019, 2020) иш жүзүндө стагнация абалында болгон. 2018-2020-жылдары бизнес сектору тарабынан алынган кредиттердин жалпы суммасы боюнча маалыматтар буга ынанымдуу күбө. Казакстанда - акыркы беш жылдын ичинде эле эмес, чакан жана орто бизнестин (ЧОИ) кредиттөөнүн жалпы көлөмү “жылдар ичинде” кескин өзгөргөн, бирок беш жылдын ичинде орточо алганда дээрлик өзгөргөн эмес. Иш жүзүндө жыл сайын өзгөрүлмөлүүлүк жана тиешелүү кредиттөөнүн беш жылдык стагнациясы болгон. Россияда бул мезгилде (2016-2020-жылдар) бизнес секторун кредиттөөнүн жалпы көлөмү эки эсеге кыскарган (5-таблицаны караңыз), б.а., бул жерде чакан жана орто бизнестин финансылык шарттары кескин начарлаган. Ошентип, азыр ЕАЭБдин алдыңкы өлкөлөрүндө ишкерликти өнүктүрүү үчүн кредиттик шарттар жагымсыз экени белгилүү болду. Ошол эле учурда ишкердиктин өзү өтө гетерогендүү жана анын айрым компоненттери бири-биринен (экономикалык ролу, орду, артыкчылыктары ж. Ушуга байланыштуу биз жеке ишкерлердин спецификалык (магистралдык) ролун баса белгилейбиз. Жолдо, алардын динамикасы, көнүү жөндөмдүүлүгү жана жаратмандыгы олуттуу гана эмес, ошондой эле ар кандай улуттук экономиканын тез өсүшү жана диверсификациясы үчүн өтө жеткиликтүү ресурс болуп саналат. Бул табигый "топурак" же бүткүл бизнес коомчулугунун негизин билдирген жеке ишкерлер (ИБ). Бул «топуракта» микро, чакан жана орто уюмдар органикалык түрдө пайда болуп, ырааттуу түрдө өсүүдө.

Мындан тышкары, ЕАЭБ мамлекеттеринин алдыңкы тобундагы учурдагы кырдаалды салыштырып талдоо да абдан маанилүү. Мунун баары бизди Таблицадагы маалыматтарга кайра кайрылууга мажбурлайт. 4 жана 5-таулицаларда алар жеке ишкерлерди жана чакан жана орто бизнестин насыялоону акча бирдигинде эмес, экономиканы кредиттөөнүн жалпы көлөмүнөн пайыз катары көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Бизге банктар тарабынан ар кандай чарба жүргүзүүчү субъекттерге берилген кредиттердин иш жүзүндөгү суммалары белгилүү (5-таблицаны караңыз). Конкреттүү кредиттик карызды салыштырмалуу чоңдуктарга, башкача айтканда, экономиканы кредиттөөнүн жалпы көлөмүнө “пайыз менен” тиешелүү түрдө кайра эсептөө кыйын эмес. Натыйжада, бизде акыркы үч жылдын (2018-2020-жылдар) реалдуу картинасы пайда болду, ал ЕАЭБтин негизги өлкөлөрүндө жеке ишкерлерди жана чакан жана орто бизнестин кредиттөөнү объективдүү мүнөздөйт (6-таблица).

Таблица 6. Беларусун, Казакстандын жана Россиянын чарбакер субъекттерине берилген кредиттер боюнча карыз (жылдын акырына карата, %)

Өлкө	2018	2019	2020
Беларусь - экономикага берилген кредиттер (жалпы)	100,0	100,0	100,0
анын ичинде:			
жеке ишкерлер	0.3	0.3	0.4
ЧОИ - бардыгы	22.5	21.2	21.4

Казакстан – экономикага берилген кредиттер (жалпы)	100,0	100,0	100,0
анын ичинде:			
жеке ишкерлер	2.2	2.2	2.3
ЧОИ - бардыгы	16.2	24.4	21.9
Россия - экономикага берилген кредиттер (жалпы)	100,0	100,0	100,0
анын ичинде:			
жеке ишкерлер	1.2	1.0	0.9
ЧОИ - бардыгы	12.1	11.5	10.1

6-таблицанын маалыматтары жеке ишкерлерди кредиттөө боюнча колдоо көрсөтүүнүн өтө чектелгендигин, ошондой эле үч өлкөдө тең ЧОИни кредиттөөгө берилген төмөнкү артыкчылыкты көрсөтөт. ЕАЭБде ишкердикти каржылык колдоону талдоо бир нече акыркы корутундуларды түзүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар:

1.Алчинов В.М. СНГ - Россия - Евросоюз. Проблемы и перспективы интеграции. - Москва: Восток-Запад, 2008. - 221 с.

2.Кузьмина Е.М., Шурубович А.В. Подходы и позиции в государствах- членах ЕАЭС по вопросу распределения полномочий национальных и наднациональных органов / Отв. ред. С.П. Глинкина. - Москва: ИЭ РАН, 2015. С. 238-265

3.Омошев Т.Т., Арынбаев Ж.Т., Жамашева Г. Проблемы развития капитала в сельском хозяйстве. Вестник МНУ имени К.Ш.Токтомаматова. Жалал-Абад 2019. №2 С. 122-124.

4.Омошев Т.Т., Маматурдиев Г.М. Оптимальное влияние иностранных инвестиций на развитие инновационной экономики Кыргызстана. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2017. № 12. С. 38-41.

5.Сулайманова Д.К. Научные основы развития инновационных процессов в сельском хозяйстве. Экономика и социум. 2015. № 4 (17). С. 871-877.

*Хамрабаев А.А., э.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Акбулаева Т.Н., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Шарипбеков Т., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЧАРБА ЖҮРГҮЗҮҮЧҮ СУБЪЕКТТЕРДИН ТОБОКЕЛДИКТЕРИНИН МАҢЫЗЫ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК МААНИСИ

Аннотация

Макалада каалагандай эле чарба жүргүзүүчү субъект өзүнүн ишмердүүлүгүндө кабылуусу мүмкүн болгон тобокелдиктердин маңызы жана экономикалык өз караштан алгандагы мааниси изилденген. Түрдүү авторлордун бул түшүнүккө берилген аныктамаларын, ойлорун изилдөө менен аларды жалпылоо аркылуу автор өзүнүн оюн билдирет. Тобокелдиктерди башкаруу жолдорунун бири болгон камсыздандыруунун маанисине жана ролуна терең талдоо жүргүзүлгөн. Камсыздандыруу түшүнүгүн аныктоонун үч этабы келтирилген. Жыйынтыгында автордун жалпы аныктамасы берилген. Тобокелдиктин пайдалуу жана зыянтуу тараптары ачылып берилген.

Түйүндүү сөздөр: Чарбалык субъекттер, тобокелдик, камсыздандыруу, тобокелдик деңгээли, ыктымалдуулук, зыян тартуу.

СУЩНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РИСКОВ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ

Аннотация

В статье исследуется характер рисков, с которыми хозяйствующий субъект может столкнуться в своей деятельности, и их экономическое значение. Автор выражает свое мнение, изучая и обобщая определения и представления разных авторов об этом понятии. Проведен глубокий анализ значения и роли страхования как одного из способов управления рисками. Приведены три этапа определения понятия страхования. В результате дается общее определение автора. Выявлены плюсы и минусы риска.

Ключевые слова: субъекты хозяйствования, риск, страхование, уровень риска, вероятность, ущерб.

ESSENCE AND ECONOMIC SIGNIFICANCE OF RISKS OF BUSINESS SUBJECTS

Annotation

The article examines the nature of the risks that an economic entity may face in its activities, and their economic significance. The author expresses his opinion by studying and summarizing the definitions and ideas of different authors about this concept. A deep analysis of the significance and role of insurance as one of the ways to manage risks has been carried out. Three stages of defining the concept of insurance are given. As a result, a general definition of the author is given. The pros and cons of risk are revealed.

Key words: business entities, risk, insurance, risk level, probability, damage.

Белгилүү болгондой, ар кандай чарба жүргүзүүчү субъекттин иши ар кандай тобокелдиктердин пайда болушу менен байланышкан, ал эми камсыздандыруу уюмдары сыяктуу финансылык институттар иш жүзүндө тобокелдиктердин терс таасирине эки тараптан дуушар болушат: бир жагынан алар камсыздандыруу жана кайра камсыздандыруу боюнча ар кандай келишимдер боюнча аларга өткөрүлүп берилген башка адамдардын тобокелдиктерин өз мойнуна алышат, ал эми экинчи жагынан, инвестициялык жана башка иш-аракеттердин процессинде камсыздандыруучуга инвестицияланган каражаттардын кайтарылбай калуусуна же пайданын акырына чейин алынбай калуусуна байланыштуу өзүнүн финансылык тобокелдигине ээ болот.

Ошентип, камсыздандыруу ишинин мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп, бир жагынан камсыздандыруу камсыздандыруу компаниясынын кызмат көрсөтүүлөрүнүн негизги түрү катары тобокелдиктерди башкаруу ыкмаларынын бири болуп саналат, ал эми экинчи жагынан, рыноктун субъекти катары камсыздандыруу компаниясынын өзү да бир катар тобокелдиктерге дуушар болушу мүмкүн.

Бирок камсыздандыруу бизнесинде пайда болгон тобокелдиктер жөнүндө сөз кылуудан мурун, тобокелдиктин түшүнүгүн аныктап алуу зарыл. Жалпысынан алганда, экономикалык категория катары тобокелдиктин бирдиктүү жана так аныктамасы жок экенин белгилей кетүү керек. Колдонуудагы адабияттар тобокелдиктин белгилерин, касиеттерин жана элементтерин чечмелөөдө, анын мазмунун түшүнүүдө, объективдүү жана субъективдүү аспектилеринин катышында бүдөмүктүүлүк менен мүнөздөлөт. Тобокелдиктин маңызы жөнүндө ой-пикирлердин ар түрдүүлүгү, атап айтканда, бул көрүнүштүн көп кырдуулугу, аны колдонуудагы мыйзамдарда дээрлик толугу менен эске албоо, ошондой эле реалдуу экономикалык практикада жана башкаруу ишмердигинде жетишсиз колдонулушу менен түшүндүрүлөт. Мындан тышкары, тобокелдик көптөгөн ар түрдүү, кээде карама-каршы реалдуу негиздерге ээ болгон татаал көрүнүш.

«Тобокелдик» термининин келип чыгышы гректин *risikon*, *risa* – жар, аска деген сөздөрүнө барып такалат. Италияда *risiko* кооптуулук, коркунуч дегенди билдирет. Француз тилинде *risque* – бул түздөн-түз жарды, ташты айланып өтүү коркунучу дегенди түшүндүрөт.

Ишкердиктин көптөгөн изилдөөчүлөрү жаңы ишканалары түзүү стадиясында да, анын андан ары иштөө стадиясында да тобокелдиктин бар экендигин баса белгилешет. Адам Смит белгилегендей, ишкер менчик ээси катары кандайдыр бир коммерциялык идеяны ишке ашыруу жана киреше алуу үчүн экономикалык тобокелчиликке барат. Экономикалык энциклопедияда келтирилген аныктамага ылайык, тобокелдик (экономикада жана ишкердикте) – бул “чечимдерди кабыл алуу менен байланышкан белгисиздик, анын аткарылышы убакыттын өтүшү менен гана пайда болот” [1, 34-б.].

Экономикалык мааниде кээ бир илимпоздор тобокелдикти финансылык мекеменин ишинин жүрүшүндө жаралышы мүмкүн болгон мүчүлүштүк, материалдык же башка жоготуулар, коркунучтар деп эсептешет. А.В. Тихомированын пикири боюнча, экономикалык мааниде “тобокелдик” түшүнүгү жоготууларды, зыянды билдирет, анын ыктымалдыгы белгисиздиктин (маалыматтын жоктугу) болушу менен байланышкан. «Заманбап бизнестеги тобокелдиктер» китебинде тобокелчилик деп ишканаларынын белгилүү бир өндүрүштүк-финансылык ишмердүүлүктүн натыйжасында ресурстарынын бир бөлүгүн жоготуп алуу, кирешесин жоготуу же кошумча чыгашаларга дуушар болуу ыктымалдыгы түшүнүлөт [2, 146-б.]. Вебстер сөздүгүндө тобокелдик "коркунуч, жоготуу же зыян келтирүү мүмкүнчүлүгү" катары аныкталат. Биздин оюбузча, тобокелдикти аныктоого мындай мамиле кылуу бир жактуу болуп саналат жана тобокелдиктин маңызын толук ачып бере албайт.

Экинчи ыкма тобокелдикти максаттан четтөө мүмкүнчүлүгү катары мүнөздөйт. Атап айтканда, тобокелдиктин мындай аныктамасын М.Г. Лапуста жана Л.Г. Шаршуков келтиришет [2, 161-б.]. Алар тобокелдик – бул финансылык ишмердүүлүктүн бул түрүндөгү ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу үчүн иштелип чыккан вариантка салыштырмалуу ресурстардын потенциалдуу, мүмкүн болуучу жоготуу коркунучу же кирешенин жетишсиздиги деп ырасташат. Бул ыкманын кемчилиги, биздин оюбузча, «максаттан четтөө» түшүнүгү терс четтөөлөрдү гана эске алат, б.а. терс кесепеттерге алып келген окуялардын пайда болушун (мүмкүн болгон жоготуулар жана зыяндар) түшүндүрөт. Чындыгында, тобокелдиктин жогорулашы көбүнчө кирешенин жогору болуу ыктымалдыгы менен байланыштуу, ошондуктан оң натыйжага жетишүү толук мүмкүн – ким тобокелге салбаса, ал жеңишке жетпей турганын баарына белгилүү. Бул айтылгандын ырастоосун С.Н. Ожеговдун орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн көрүүгө болот, анда тобокелчилик «бактылуу жыйынтыкка үмүттөнүп, туш келди аракет кылуу» деп түшүндүрүлгөн.

Биздин оюбузча, тобокелдикти иш-аракет же ишмердүүлүк катары чечмелөө операцияларды изилдөөнүн көз карашы боюнча туура болбой калат, анткени, ага ылайык, «тобокелдик – бул субъект тарабынан бирден ашык натыйжаларды камтыган көптөгөн альтернативалар орун алган, белгилүү бир натыйжа боюнча белгисиздик жаралган жана натыйжалардын жок дегенде бири коркунучтуу болгон учурларда кабыл алынган чечимдин мүнөздөмөсү».

Тобокелдиктин ушул түшүндүрмөсү В.Т. Ковелло, М.В. Мерхофер «Тобокелдиктерди баалоо методдору» деген эмгегинде жарыяланган аныктамасына дал келет [3, 76-б.]. Ага ылайык, «Тобокелдик – бул жагдайдын жана иш-аракеттин мүнөздөмөсү, анда көптөгөн натыйжалар болушу мүмкүн, белгилүү бир натыйжа боюнча белгисиздик бар жана мүмкүнчүлүктөрдүн жок дегенде бири жагымсыз». Бул аныктама тобокелге карата болгон тобокелдикти кырдаал катары аныктоодон баштап, белгисиздикке чейинки ар кандай ыктоолорду камтыйт.

Системалуулук теориясынын көз карашынан алганда, тобокелдик ишмердүүлүктүн ар кандай түрүнө мүнөздүү касиет болуп саналат жана максаттуу функцияларды жана орнотууларды ишке ашырууда өзүн натыйжасы толук ачык эмес болгон ыктымалдык белгисиздик катары көрсөтөт.

Федорова Т.А. тобокелдикти төмөнкүчө мүнөздөйт: «Камсыздандыруунун түпкү негизинде тобокелдик зыянга алып келүүчү кокустук окуя катары түшүнүгү турат [2, 184-б.]. Бул концепцияны иштеп чыгууда үч этап бар:

1.Тобокелдик субъекттин экономикалык ишинин натыйжаларын ыктымалдуу бөлүштүрүү катары эң жалпы формада аныкталат.

2.Тобокелдик иш жүзүндөгү натыйжалардын алардын пландаштырылган күтүүлөрүнөн четтөө катары аныкталат. Жетишилген натыйжалар тигил же бул багытта четтейт жана бул четтөөлөр тобокелдиктин көрүнүшү болуп саналат.

3.Тобокелдик жагымсыз натыйжалардын ыктымалдыгын бөлүштүрүү катары аныкталат». Бул зыяндын ыктымалдык бөлүштүрүлүшү катары да түзүлүшү мүмкүн.

Биздин оюбузча, “тобокелдик” күтүлгөн кубулуштун жагымсыз натыйжасынын коркунучун билдирет. Бул зыяндын келип чыгышынын гипотетикалык мүмкүнчүлүгү. Кандайдыр бир спецификалык тобокелдик (мисалы, өрт, сел, жер титирөө коркунучу) белгилүү бир окуянын (мисалы, камсыздандырылган объекттеги өрттүн) болуу мүмкүндүгүн билдирет. Тобокелдик адамдын ишмердүүлүгүнүн ар кандай чөйрөсүндөгү объективдүү көрүнүш жана өзүнчө обочолонгон тобокелдиктердин жыйындысы катары көрүнөт.

Зыян түшүнүгү тобокелдик түшүнүгү менен тыгыз байланышта. Эгерде тобокелдик терс кесепеттерге алып келүү мүмкүнчүлүгү гана болсо, анда зыян реалдуу натыйжанын пландаштырылган натыйжадан иш жүзүндө четтөө болуп саналат. Эң чоң зыян тобокелдиктер аркылуу көрүнөт, анын маңызы адам баласына белгисиз бойдон калууда.

Тобокелдик факторлору жана алардын көрүнүшүнүн натыйжасында орун алган зыяндын ордун жабуу зарылчылыгы камсыздандыруунун зарылдыгын жаратат.

Бирок, ошол эле учурда, тобокелдиктин деңгээли канчалык төмөн болсо, жогорку киреше алуу ыктымалдыгы ошончолук төмөн болот, ошондуктан, бир жагынан, ар кандай өндүрүүчү тобокелдик даражасын минималдаштырууга аракет кылат жана бир нече альтернативалуу чечимдердин ичинен тобокелдик деңгээли минималдуу болгонду тандап алат. Экинчи жагынан, тобокелдиктин деңгээли менен ишкердик активдүүлүктүн, кирешелүүлүктүн даражасынын оптималдуу катышын тандоо керек.

Ошентип, жалпысынан алганда тобокелдик – бул, эгерде ал пайда болсо, компаниянын аброюна оң же терс таасирин тийгизген, акчалай мааниде пайда же жоготууга алып келген белгисиз окуя же шарт. Тобокелдик - бул жаман шарттарда бир нерсенин мүмкүн болгон каалабаган жоготуу ыктымалдыгы.

Колдонулган адабияттар:

1.Вяткин, В.Н. Риск-менеджмент: Учебник / В.Н. Вяткин, В.А. Гамза, Ф.В. Маевский. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 353 с.

2.Круи, М. Основы риск-менеджмента / М. Круи, Д. Галай, Р. Марк. - Люберцы: Юрайт, 2015. - 390 с.

3.Фомичев, А.Н. Риск-менеджмент: Учебник для бакалавров / А.Н. Фомичев. - М.: Дашков и К, 2016. - 372 с.

*Хамрабаев А.А., э.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кудайбердиева Б., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ААЛАМДАШУУ ШАРТЫНДА ЭЛ АРАЛЫК СООДАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЗАМАНБАП ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Аннотация

Макалада эл аралык сооданын глобалдашуу факторлорунун таасири астында өнүгүүсү талданат, мында эң маанилүүсү илимий-техникалык революция жана анын интернет-технологиялары сыяктуу туунду куралдары болуп саналат. Макалада автор болуп жаткан өзгөрүүлөрдү талдайт.

Алгач автор 20-кылымда дүйнөлүк экономикада эл аралык сооданын салттуу формасы үстөмдүк кылып, өнүгүп жатканын көрсөтөт, ага эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшү, ТНКлардын ишмердүүлүгү, либералдаштыруу жана башка бир катар факторлор таасир эткен. Негизинен өнүгүүдөгү өзгөрүүлөр эл аралык сооданын, товардык-географиялык түзүлүштүн наркынын көлөмүнүн өсүшү менен байланышкан.

Жыйынтыктап айтканда, автор жакынкы келечекте жогоруда айтылгандардын бардыгы соода саясатынын өзгөрүшүнө, анын жаңы сапатынын, жаңы багытынын – «эл аралык сооданын либералдаштыруусунун» калыптанышына алып келет деген тыянакка келет. Анда жаңы механизмдер пайда болушу мүмкүн, алар бир жагынан кибер алдамчылык, сатуучулардын жана сатып алуучулардын абийирсиздиги, жеткирүү мөөнөттөрү жана башка бир катар көйгөйлөрдү чечсе, экинчи жагынан жаңы эрежелердин, эл аралык уюмдардын, атап айтканда, Дүйнөлүк Соода Уюмунун ишмердүүлүгүнүн жаңы багыттарынын саясатын түзүүгө салым кошот.

Түйүндүү сөздөр: эл аралык соода; Интернет соодасы; глобализация; илимий -техникалык прогресс; инновация; интерлибералдаштыруу.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В статье анализируется развитие международной торговли под влиянием факторов глобализации, важнейшими из которых являются такие производные инструменты, как научно-техническая революция и ее интернет-технологии. В статье автор анализирует происходящие изменения.

Во-первых, автор указывает, что в XX веке в мировой экономике господствовала и развивалась традиционная форма международной торговли, на которую оказывали влияние международное разделение труда, деятельность ТНК, либерализация и ряд других факторов. Изменения в развитии в основном связаны с ростом международной торговли, стоимости товаров и географии.

В заключении автор делает вывод, что в ближайшем будущем все это приведет к изменению торговой политики, формированию нового качества, нового направления - «либерализации международной торговли». Это может создать новые механизмы, касающиеся кибермошенничества, недобросовестности продавцов и покупателей, сроков доставки и ряда других вопросов, а также новые правила и политику международных организаций, в частности Всемирной торговой организации.

Ключевые слова: международная торговля; интернет-торговля; глобализация; научно-технический прогресс; инновации; интерлиберализация.

Киришүү. *Эл аралык экономикалык мамилелердин (ЭЭБ)* жаңы тенденцияларын калыптандыруусуна глобалдашуу процесси чоң таасирин тийгизүүдө. Эл аралык экономикалык мамилелердин мазмуну өзгөрүүдө, глобалдашуу факторлорунун таасири астында алардын жаңы өзгөчөлүктөрү, жаңы тенденциялары пайда болууда. Эл аралык экономикалык мамилелердин формасы катары товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн эл аралык соодасы биринчилерден болуп «глобализациянын соккусун» алган. Демек, анын өнүгүшүн жаңы шарттарда, ааламдашуу шарттарында кароо керек.

Адегенде калыптандыруу мезгилинде эл аралык сооданын тынымсыз өсүшүнө *эмгектин эл аралык бөлүнүшү (ЭББ)* жана өндүрүштүн интернационалдашуусу; илимий-техникалык революция; трансулуттук корпорациялардын (ТУК) жигердүү ишмердүүлүгү; эл аралык сооданы либералдаштыруу; соода-экономикалык интеграция процесстерин өнүктүрүү сыяктуу факторлор таасир эткен [5]. Мунун баары, албетте, эл аралык сооданын көлөмүнүн өсүшүнө, анын товардык-географиялык структурасынын өзгөрүшүнө шарт түздү (1-таблица).

1-таблица. Эл аралык соода көлөмүнүн динамикасы, миллиард доллар

Регион	Жыл							
	1990	2000	2005	2010	2015	2018	2019	2020
Экспорт								
Жалпысынан дүйнө	2050.1	3495.7	6452.3	10502.5	15302.1	18496.7	18954.8	19003.7
Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр	608.3	843.1	2059.5	3808.0	6438.4	8224.3	8434.2	8485.6
Өткөөл экономикасы бар өлкөлөр	85.5	118.4	149.6	353.9	609.1	822.7	807.9	763.7
Өнүккөн өлкөлөр	1356.3	2534.2	4243.2	6340.7	8254.6	9449.8	9712.8	9754.5
Импорт								
Жалпысынан дүйнө	2091.0	3609.3	6654.6	10777.6	15420.5	18631.7	18939.6	18987.4
Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр	502.4	799.6	1918.0	3424.3	6020.1	7683.9	7989.3	7973.7
Өткөөл экономикасы бар өлкөлөр	83.6	140.1	91.8	240.2	453.5	614.6	616.1	552.9
Өнүккөн өлкөлөр	1505.0	2669.5	4644.7	7113.2	8946.9	10333.3	10334.2	10460.8

1-таблицадагы маалыматтардан көрүнүп тургандай, эл аралык сооданын наркы тогуз эсе өскөн. Ошол эле учурда өнүгүп келе жаткан өлкөлөр катышуунун наркын акырындык менен экспорт үчүн 13 эсе, импорт үчүн 15 эсе жогорулатты. Алардын үлүшү экспорттогу 29,6%дан жана импорттогу 24%дан тиешелүү түрдө 44,7 жана 42%га өстү. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр алдыңкы экспортторлордун тизмесинде пайда болуп, өз позицияларын бекем кармап турушат, атап айтканда, Кытай бир нече жылдан бери биринчи орунду ээлеп келет.

Эл аралык сооданын наркынын өзгөрүү динамикасын, анын товардык жана географиялык структуралардагы өзгөрүүлөрүн байкоого болот. Бирок, бизди жаңы шарттарда – ааламдашуу факторлорунун таасири астында эл аралык соодада кандай трансформация болуп жатканы кызыктырды.

Илимий адабияттарда ааламдашуу жөнүндө биринчи жолу Т.Левитт өзүнүн «Рыноктун глобализациясы» деген макаласында эскерип, анда эл аралык корпорациялар тарабынан өндүрүлгөн айрым товарлардын рынокторун бириктирүү феноменин сүрөттөгөн [8]. Ошондой эле «глобалдашуу» терминин Р.Робертсон колдонгон, ал өзүнүн макаласында алгач «globality» деген сөздү колдонуп, кийинчерээк бул көрүнүштү «globalization» деп түшүндүргөн. 1990-жылы Гарвард бизнес мектебинин консультанты Кеничи Омае «Чек арасыз дүйнө» китебин басып чыгарган, анда ал бардык негизги процесстер дүйнөлүк рынок мейкиндигине баш ийип, «глобалдык фирмалар» негизги ролду ойной тургандыгы жөнүндө айткан.

Азыркы этапта ааламдашуу түшүнүгү социологияда, маданият таанууда, тарыхта, географияда, экономикалык илимдерде көп колдонулат.

«Глобалдашуу» термини товарлар, кызмат көрсөтүүлөр жана капиталдын дүйнөлүк агымы боюнча эл аралык операциялардын көлөмүнүн жана ар түрдүүлүгүнүн көбөйүшүнүн натыйжасында, ошондой эле глобалдашуулардын барган сайын тез жана кеңири таралышынын натыйжасында дүйнө жүзүндөгү өлкөлөрдүн экономикалык өз ара көз карандылыгынын өсүп жаткандыгын билдирет.

Белгилей кетсек, чет өлкөлүк да, ата мекендик да авторлор глобализациянын көрүнүштөрүнө болгон мамилени коммуникациянын бирдиктүү системасын өнүктүрүү,

тышкы экономикалык байланыштарды либералдаштыруу, ТНКлардын ишмердүүлүгүн активдештирүү, өнүккөн экономиканы түзүү, трансулуттук капиталдын агымынын көлөмүн жана интенсивдүүлүгүн өстүрүү ж.б.сыяктуу факторлор менен мүнөздөшөт.

Ааламдашуу шартында эл аралык сооданын жаңы сапаты

Азыркы этапта эл аралык сооданын өнүгүшүн жаңы шарттарда, анын маңызын өзгөрткөн ааламдашуу шарттарында кароо керек – бул эми “сатып алуу жана сатуу” түшүнүгү гана эмес, микро жана макродеңгээлдердеги, б.а. жеткирүүчүлөрдөн жана керектөөчүлөрдөн тартып эл аралык уюмдарга чейин бардык элементтердин сапаттык өз ара аракеттенүүсү болуп калды.

Ааламдашуу шартында эл аралык соодага таасир этүүчү эң маанилүү фактор илимий-техникалык революция (ИТР) болуп калды. Көрсөтүлгөн фактордун таасири астында эл аралык сооданын өнүгүү тенденцияларын карап көрөлү.

1.Илимий-техникалык революция ааламдашуунун объективдүү фактору катары идеялардын, маалыматтын жана билимдердин жаралуу, жайылтуу жана кыймыл процессинде түрдүү формаларды алып, сатуунун жана сатып алуунун предметине айланышынан көрүнүп турат. Алар дүйнөлүк экономиканын борборунда турат. Товарлардын наркынын көп бөлүгү инновациялардын, изилдөөлөрдүн жана сыноолордун көлөмүнө жараша болот. 1997-жылдан бери билимди көп талап кылган товарлардын эл аралык соода агымы тынымсыз өсүүдө. Бирок, мындай товарлардын соодасы бирдей эмес бөлүштүрүлгөн. Кээ бир өлкөлөр башкаларга караганда жогорку, орто технологиялуу өндүрүш товарларын экспорттошот. Илимди өндүрүүчүлөргө автордук сый акы аларды пайдалануу үчүн лицензиялык төлөмдөр түрүндө төлөнөт.

Экинчи жагынан, илимий-техникалык революциянын эл аралык сооданын сапаттык компонентине тийгизген таасири анын туундулары аркылуу көрүнөт. Алардын айрымдарына токтололу.

Эл аралык сооданы виртуалдык деңгээлге "алып кетүүчү" интернет-технологияларды колдонууга көбүрөөк көңүл бурулууда, бул биринчи кезекте бизнес транзакцияларында маалыматтарды берүү жана алмашуу үчүн глобалдык электрондук тармактарды колдонуудан көрүнүп турат. Интернет коммерциялык мамилелердин спектринин кеңейишине салым кошкон. Электрондук коммерция компанияларга трансчек аралык операцияларды эффективдүү жана ийкемдүү жүргүзүүгө, глобалдык камсыздоочулар менен тыгыз иштешүүгө жана кардарлардын суроо-талаптарына жана күтүүлөрүнө тезирээк жооп берүүгө мүмкүндүк берет [1].

Эл аралык электрондук коммерцияда продукт катары да, товарларды сатуу каражаты катары да болушкан мобилдик тиркемелер пайда болду жана колдонулуп жатат. Бул соода багыттары 2008-жылы App Store тиркемесинин пайда болушу менен эң популярдуу болуп калды. Андан кийин сатуунун кескин өсүшү байкалып, 2013-жылы мобилдик тиркемелер рыногунун көлөмү 25 миллиард долларды түзгөн.

Бирок, тиркемелер өзү керектөөчүгө жайгашкан жерине, социалдык абалына карабастан сатып алууларды жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Мобилдик интернет колдонуучулардын саны 2018-жылдагы 37%дан 2019-жылы 42,1%га чейин 6 млн адамга көбөйдү, бул интернет-дүкөндөрүндө сатып алууларга олуттуу суроо-талаптын бар экендигинен кабар берет. Кытайда интернет сатып алуучулардын саны 220 миллион адамга жетет, кытай рыногунун көлөмү 186 миллиард доллар, АКШда 186,2 миллиард доллар. Планшет ээлеринин 45%, смартфон ээлеринин 23% интернет аркылуу сатып алышат. Европалыктардын 43% онлайн сатып алышат [11].

Дүйнөнүн ар кайсы бөлүктөрүндө жайгашкан керектөөчүлөр сатып алууну эркин карап, анын сапатын визуалдык жана виртуалдык түрдө, мисалы, башка керектөөчүлөрдүн сын-пикирлери аркылуу баалай алышат. «See now, buy now» технологиясын ишке ашыруу сатып алуучуга Instagram колдонмосу аркылуу сатып алынуучу буюмдун, кызматтын өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө жана аны сатып алууга мүмкүнчүлүк берет. Instagram сайтына 600 миллиондон ашуун колдонуучу кирет.

Интернет тиркемелери аркылуу турак жайды ижарага алуу, авиабилеттерди издөө, гид издөө сыяктуу кызматтарды сатуунун көлөмү өсүүдө. Airbnb, Aviasales интернет тиркемелери жана башка бир катар тиркемелер учурда пайданын өсүшүн көрсөтүп жатышат.

2.Эл аралык сооданын аны «виртуалдаштырууга» багытталган тенденцияларынын өнүгүшү эл аралык эсептешүүлөрдүн өзгөрүшүнө алып келбей койгон жок. Ошентип, интернет-дүкөндөрүндө эсептешүү үчүн төлөмдөрдүн жаңы технологиялары пайда болду. Эл аралык сатып алуулар үчүн төлөөгө арналган жаңы соода валюталары пайда болду.

Алсак, Amazon компаниясы өзүнүн Amazon App Store тиркемелеринде колдонулган валютасын чыгарды. Виртуалдык акча менен тиркемелерди сатып алып, алардын ичинде соода жүргүзүүгө болот. Amazon Coins валютасынын номиналы 1 АКШ центине тең.

Bitcoin системасы дүйнөлүк масштабда төлөм каражаты катары популярдуу болуп баратат. Биткойндун артыкчылыгы - ал жеткиликтүү төлөмдөрдүн көпчүлүгүнө салыштырмалуу анонимдүүлүктүн жогорку деңгээлине ээ жана көптөгөн колдонуучулар үчүн жагымдуу. Ошондой эле, биткойндор артыкчылыгы бүтүмдүн убактысы жана наркы болуп саналат. аны пайдалануу үчүн төлөм банктар же ортомчулар аркылуу акча жана банктык которуулар учурда караганда алда канча төмөн: операцияны дээрлик заматта ишке ашыруу үчүн камсыз кылуу бүтүм суммасынын 1% дан ашпайт. Эл аралык соодада транзакцияга кеткен чыгымдар өзгөчө маанилүү: биткойндор бирдиктерин колдонуу менен контрагенттер конверсиялык комиссияларды жана валюта алмашуу үчүн банктык спреддерди жок кыла алышат.

3.Заманбап интернет керектөөчү, өндүрүүчү жана сатуучунун ортосундагы мамилени өзгөртүп, аларды жогорку деңгээлге алып чыгууда. Эгерде мурда буюмдун “сатыкка жөндөмдүүлүгүнүн” [1] эң маанилүү критерийлери баа жана сапат болсо, азыр жекелештирилген керектөөлөрдү канааттандыруу барган сайын маанилүү болуп баратат, б.а. эл аралык товарлар дүйнөлүк керектөөчүлөрдүн керектөөлөрүн эң жакшы канааттандыра тургандай кылып ылайыкташтырылып, конфигурацияланууга тийиш.

2013-жылы бизнестен керектөөчүгө электрондук коммерция (B2C) транзакцияларынын дүйнөлүк баасы 1,2 триллион долларга бааланган. B2C электрондук соода өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө, өзгөчө Азия менен Африкада тездик менен өсүп жатат. Кытай онлайн сатып алуучулардын саны боюнча да, кирешенин суммасы боюнча да эң ири дүйнөлүк B2C электрондук соода рыногуна айланды.

Белгилей кетчү нерсе, чекене сатуучулар болуп жаткан өзгөрүүлөрдү түшүнүп, онлайн соода менен өз ара аракеттенүү аркылуу өз иштерин жаңыча реструктуризациялап жатышат.

Оффлайн магазиндер көрсөтүлгөн кызматтардын сапатын жогорулатуу максатында өздөрүнүн кызмат көрсөтүүлөрүн ири интернет-лительдин (Amazon, E - bay) тейлөө деңгээлине ылайык өзгөртүп жатышат. Ошентип, кардарларды жакшыраак тейлөө үчүн дүкөндөрдө инновациялык технологиялар киргизилүүдө. Мисалга RFID технологияларын колдонгон “акылдуу күзгүлөр” орнотулган смарт дүкөндөрдүн пайда болушун келтирүүгө болот, алар кардарларды мыкты, сапаттуу тейлөө үчүн арналган (кардардын ыңгайлуулугу үчүн күзгүлөрдүн бетинде кийимдин жеткиликтүү өлчөмү, түсү жөнүндө маалымат көрсөтүлөт).

Алсак, бүгүнкү күндө Интернет-коммерцияга мүнөздүү болбогон товарлар өз ордун ээлеп жатышат. Мисалга алкогольдук продукциянын электрондук соодасын киргизүүнү келтирсек болот. Эгер башында чекене түйүндөр бул идеядан этият болушса, азыр Интернет аркылуу өнүмдөрдү заказ кылуу идеясы жана аны жеткирүү чекене жүгүртүүнү жогорулатат. Алсак, Thirstie, Amazon жана башка бир катар компаниялар дүйнө жүзү боюнча бул өнүмдөрдү экспресс жеткирүүнү ишке киргизишти [5].

Эң ири чекене сатуучу Walmart өзүнүн интернет-дүкөнүнө ээ, ал эми дүйнө жүзү боюнча чекене дүкөндөр тармагын түзө алды.

Дүйнөлүк рыноктордо глобалдык позицияны сактап калуу үчүн бизнес жаңы тенденцияларды ээрчип, керектөөчүлөрдүн күтүүлөрүнө эң жакшы жооп берген суроо-талапты жаратууда.

Ири корпорациялар санариптик трансформация стратегиясын колдонуп, салттуу технологияларды жаңы технологиялар менен байланыштырат. Алсак, Loreal компаниясы Fouders Factory платформасы менен бирге стартап акселераторун ишке киргизди. Бул өз ара аракеттенүү аркылуу Loreal рыногундагы жаңы тенденциялар жөнүндө билүү менен, биринчилерден болуп алдыңкы продукцияга жете алат.

Керектөөчүлөр үчүн жаңы функциялар жана жаңы кызматтар менен продукцияны сунуштаган атаандаштардын пайда болушу менен, электрондук коммерция рынокту кайра түзүүдө. Мисалы, салттуу физикалык түрдө иштеп жатышкан дүкөндөр жаңы онлайн бөлүштүрүү каналдарын камсыз кылуу, жаңы жабдууларды жана кызматтарды инвестициялоо, жаңы көндүмдөрдү жалдоо жана бизнес стратегияларын кайра карап чыгуу аркылуу баанын ачыктыгын жана атаандаштыгын жогорулатууга көбүрөөк ыңгайлашуусу керек. Онлайн сатууга өтүү оңой иш эмес, жада калса дүйнөнүн алдыңкы чекене сатуучулары да аны чечүүдө кыйынчылыктарга дуушар болушкан [8].

4. Нарктын глобалдык чынжырындагы (НГЧ) өзгөрүүлөр.

Эл аралык сооданын өнүгүүсүнүн азыркы этабында көптөгөн компанияларды кошумчаланган нарктын глобалдык чынжырларына тартуу концепциясы маанилүү. Концепциянын маңызы бир нече өлкөлөр продукцияны өндүрүүгө катышуу менен акырында өндүрүштүн өздүк наркын төмөндөткөндүгүндө, айрым компоненттерди өндүрүүгө адистештирүүнүн эсебинен анын сапатын жогорулаткандыгында турат. ЮНКТАДдын маалыматы боюнча, дүйнөдө кошумча нарктын 80%ы өнүмдү түзүү процессин этаптарга бөлүп, мейкиндикте бөлүштүрүүнү бөлгөн корпорациялар көзөмөлдөгөн өндүрүш жана соода чынжырларында түзүлөт. Өлкөлөр өндүрүш үчүн компоненттерди импорттой алат же андан ары башка өлкөлөрдүн өндүрүшүндө колдонуу үчүн улуттук продукциянын бөлүктөрүн экспорттой алат [7].

Бирок бул багытта илимий-техникалык революциянын таасири астында дүйнөлүк өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Интернет-технологияларды колдонуу менен физикалык мааниде өндүрүштү мамлекеттердин чектеринен алып чыгуу зарыл эмес, бирок товарларды өндүрүүнүн керектүү көлөмү жөнүндө маалымат алуу үчүн технологиялык кызматтарды колдонуу зарыл. Алсак, чет өлкөлүк компаниялардын бири – Levi компаниясы, жаңы технологияны ишке киргизди, анын аркасында ар дайым анын ири сатуучулары кандай моделдерди жана өлчөмдөрдү сатып жатышкандыгы жөнүндө маалымат ала алат. Андан кийин жеткирүүчүгө керектүү кездемелерди жеткирүү боюнча электрондук буюртма жүргүзөт, ал болсо өз кезегинде башка заводдордон буланы буюртма кылат. Ошентип, интернет-технологияларды колдонуу компанияларга чыгымдарды кыскартууга, инвентаризациянын деңгээлин минималдаштырууга жана акыркы суроо-талапка тез жооп берүүгө мүмкүндүк берет [4].

НГЧнын дагы бир пункту анын ар кандай этаптарында кошумча наркты түзүү менен байланышкан. Эгерде илимий-изилдөө, өндүрүш этаптарында салттуу эл аралык соода аркылуу мамлекеттердин өз ара аракеттенүүсү мүмкүн болсо, анда бөлүштүрүү, маркетинг, чекене сатуу этаптарында B2B деңгээлинде да, B2C деңгээлинде да Интернетте өз ара аракеттенүү маанилүү ролго ээ болот.

Эл аралык соода саясатындагы глобалдык өзгөрүүлөр

Жогоруда айтылгандардын негизинде соода саясатындагы өзгөрүүлөрдү, free trade интернет концепциясына жана free inter-trade эл аралык либералдаштыруу саясатына өтүүнү толук божомолдоого мүмкүн. Булар эрежелерди тутумдаштырууну, тескөөнү жаңыларын иштеп чыгууну талап кылуу менен салттуу эл аралык сооданы технологиялык интернет-эл аралык соодага кайра багыттоого көмөктөшөт.

Бул саясаттын калыптанышы эл аралык виртуалдык интернет-коммерциянын өнүгүшү менен аныкталат, анын жолунда көптөгөн тоскоолдуктар бар, аларды жеңүү керек. Азыркы этапта мындай тоскоолдуктар белгилүү бир суммадан ашкан сатып алууларга салыктын ставкаларынын жогорулашы, жеткирүү мөөнөттөрүнүн чектөөлөрү - товарлардын каттамында узак болуу, дүйнө жүзү боюнча товарларды жеткирүүнүн жогорку көлөмү, электрондук

капчыктарды бузуу, товарларды жана кызматтарды сатуудагы ак ниетсиздик ж.б. сыяктуу кибер алдамчылык менен байланышкан.

Интернет-коммерция кылмыштын жана алдамчылыктын айрым түрлөрүнүн санынын жана масштабынын өсүшүнө алып келди. Мындан тышкары, өкмөттөр салыктык базанын эрозиясы жана трансферттик баа түзүү жөнүндө тынчсызданышы мүмкүн.

Экономикалык тоскоолдуктарга инфраструктуранын жана МКТнын өнүкпөгөндүгү, энергия менен камсыздоонун ишенимсиздиги жана кымбаттыгы, кредиттик карталардын чектелген колдонулушу, жетишсиз сатып алуу жөндөмдүүлүгү жана өнүкпөгөн каржылык системалар кирет. Социалдык-саясий тоскоолдуктарга өнүкпөгөн ченемдик база (бул адамдардын жана бизнестин онлайн транзакцияларына ишенимине таасир этет), маданий факторлордон улам бетме-бет байланышка артыкчылык берүү жана коомдо накталай акчаны басымдуулук кылуу салты кирет. Акыр-аягы, когнитивдик тоскоолдуктар МКТ сабаттуулугунун төмөн деңгээлин, керектөөчүлөр менен бизнестин электрондук коммерцияга байланыштуу маалымдуулугун жана билимин камтыйт.

«Электрондук коммерция экосистемасындагы» - эффективдүү электрондук коммерция үчүн зарыл чөйрөнү түзгөн акторлордун, институттардын жана инфраструктуранын тутумундагы өзгөрүүлөрдүн аркасында бул тоскоолдуктардын айрымдарын жеңүү оңой болуп калды [8].

Эл аралык уюмдар, атап айтканда ДСУ үчүн, ири онлайн чекене сатуучулар ж.б. үчүн бул жаңы келишимдерди, виртуалдык эл аралык сооданын этика кодексин түзүүнү билдириши мүмкүн.

Жогорудагы мисалдар эл аралык сооданын жаңы деңгээлге өткөндүгүн күбөлөндүрөт, мында салттуу форма жаңысына – глобализация факторлорунун таасири астындагы виртуалдык эл аралык соодага алмашат. Чындыгында эл аралык сооданын жаңы технологиялык Интернетин түзүү жөнүндө сөз болуп жатат деп айтууга болот.

Автордун пикири боюнча [4], калыптанган интернет экономикасы: башка экономикалык системалардын техникалык базасынан айырмаланган өзүнүн технологиялык негизи; туруктуу пикирлер; Интернеттин экономикага кирүүнүн “критикалык массасы”; өздүк инфраструктура; негизги институттар сыяктуу белгилүү бир өзгөчөлүктөрдүн болушу менен мүнөздөлөт.

Технологиялык Интернет эл аралык соодасы да өзүнүн калыптанышын жана өнүгүшүн көрсөткөн коомчулуктун - сатуучу менен сатып алуучунун болушу; технологиялык базанын болушу - виртуалдык сайттар, домендер, интернет-банкинг ж.б.; калыптанган ченемдик-укуктук база сыяктуу бир катар белгилердин болушу менен мүнөздөлөт.

Тыянактар: Изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

1. Эл аралык соода эмгекти эл аралык бөлүштүрүү, интернационализация, ТУКтардын ишмердүүлүгү жана башка бир катар факторлордун таасири астында пайда болгон жана өнүккөн.

2. Заманбап ааламдашуу шарттарында эл аралык соода жаңы сапатка өзгөрүп баратат: маалымат жана билим соода-сатыктын объектине айланууда, сатуулардын жаңы технологиялары пайда болууда, ал эми жаңы гана эмес, физикалык сапатка ээ болбогон продукциялардын, мисалы, мобилдик тиркемелердин пайда болушу жөнүндө сөз кылуу маанилүү.

3. Ааламдашуу факторлорунун таасири астында төлөм системаларындагы эволюция эл аралык соода операцияларында; наркты түзүүнүн глобалдык чынжырларында жүрөт.

4. Глобалдык дүйнөдө жаңы соода саясаты түзүлүүдө, аны “интерлибералдаштыруу” деп атоого болот, анын маңызы эл аралык соодада пайда болгон көйгөйлөрдү чечүүдө, жаңы эрежелерди жана жөнгө салуу механизмдерин калыптандырууда ачылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Воробьев К.Ю. Эл аралык соода мамилелеринин системасында электрондук коммерциянын маңызы // Россиянын тышкы экономикалык бюллетени. № 3. - 2015 С. 106 - 114.

2. Дүйнөлүк экономиканын глобализациясы [Текст]: окуу куралы. ред. Доктор Экон.

илимдер, проф. М.Н. Осмова, доктор Экон. Илимдер. Г.И. Глущенко. - 2-бас. - М.: ИНФРА-М, 2014. 389 б.

3. Качуровский, Е.П. К31 Заманбап дүйнөлүк экономика / Э.П. Качуровский. – Минск: Белпринт, 2012. – 582 б.

4. Красильников О. Интернетизм – саясий экономиянын өнүгүүсүндөгү жаңы этап // Коом жана экономика. - № 10. С. 46-53.

5. Чарочкина В. Максим Размахин рыногун Thirstie менен өзгөрткүсү келет. Компаниянын сыры. Кируу режими: <https://secretmag.ru/business/trade-secret/thirstie.htm>

6. Дүйнөлүк экономика жана эл аралык экономикалык байланыштар. 2 -бөлүк

7. Авторлор тобу / ред. ред. Т.В. Артеменко. RIC KhGAEP. 2015. 160 б.

8. Шамрай Л.В., Леденева М.В. Дүйнөлүк кайра өндүрүш процессинде дүйнөлүк нарк чынжырлары. Бизнес. Билим берүү. Туура. // Волгоград бизнес институтунун жарчысы. - 2015. - № 3 (32). 114-119-бб.

9. Теодор Левитт. Рыноктордун глобализациясы. Кируу режими: <https://hbr.org/1983/05/the-globalization-of-markets>

10. ЮНКТАДдын Статистика колдонмосу 2015. Кируу режими: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdstat40_en.pdf

Жанузакоев Б.Ш., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Жанузакоева З.Б., аспирант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Абдыкадыров П.М., окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕПТИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫ ПРАКТИКАЛООДОГУ КӨЙГӨЙЛӨР

Аннотация

Бул илимий макалада каржылык, башкаруучулук жана салыктык эсепти практикалоо маселелери каралат. Изилдөө ата мекендик ишканаларда бухгалтердик эсептин түрлөрүн колдонуунун абалын карайт жана алардын көйгөйлөрүнө баа берет, аларды чечүүнүн жолдорун көрсөтөт.

Түйүндүү сөздөр: Бухгалтердик эсеп, каржылык эсеп, башкаруучулук эсеп, салыктык эсеп, эсеп саясаты, эсептик усулдар, эсептик принциптер, каржылык отчеттуулук.

ВИДЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПРАКТИКОВАНИИ

Аннотации

В этой научной статье рассматриваются проблемы практикования финансового, управленческого и налогового учета. В исследовании рассмотрены состояния использования видов учета в отечественных предприятиях и оценены возникшие их проблемы, показаны подходы их решению.

Ключевые слова: Бухгалтерский учет, финансовый учет, управленческий учет, налоговый учет, учетная политика, учетные методы, принципы учета, финансовая отчетность.

TYPES OF ACCOUNTING AND PROBLEMS OF THEIR PRACTICE

Annotation

This scientific article deals with the problems of practicing financial, managerial and tax accounting. The study examines the state of use of types of accounting in domestic enterprises and assesses their problems, shows approaches to their solution.

Keywords: Accounting, financial accounting, management accounting, tax accounting, accounting policies, accounting methods, accounting principles, financial statements.

Заманбап дүйнөдө коомдук формациялар аралык бири-бирине жуурулушуулар, эл аралык экономикалык мамилелер жана ишкана-уюмдар арасында бизнестик байланыштар, улут аралык компаниялардын өсүп-өнүгүүсү бухгалтердик эсепти колдонуунун максаттарын жана эрежелерин кеңейтти.

Эркин экономиканын бара-бара чыңалуусу эл аралык практикада бухгалтердик эсептин маалыматтарына болгон кызыгууларды арттырып эсептин каржылык эсеп, башкаруучулук эсеп жана салыктык эсеп тармактарын жаратты.

Башкаруучулук эсеп менен салыктык эсеп 19-кылымдарда базар экономикасы өнүккөн АКШ, Англия мамлекеттеринде негизделип, практикалана баштаса, ал эми КМШ мамлекеттеринде бул эсептин түрлөрүнө болгон көңүл буруулар базар экономикасына өткөн мезгилден башталды.

Учурда Кыргызстандын практикасында эсептин тармактары боюнча колдонуулар жөнүндө далил маалыматтар изилдөө булактарында кездешпейт. Демек, ата мекенде болуп жаткан бухгалтердик эсептин тармактык бөлүнүштөрү боюнча изилдөөнү жүргүзүү актуалдуу маселе.

Азыркы мезгилде бухгалтердик эсепке болгон талаптар жана кызыгуулар дүйнөлүк масштабда өстү. Натыйжада, каржылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын (КОЭС) колдонуу мейкиндиги мамлекеттер аралык кеңейди. КОЭСтин эрежелеринде кирешелер жана пайда салыгы боюнча атайын көңүл бурулган. Демек, КОЭС боюнча да алар жөнүндө маалыматтарды туура жүргүзүүнүн эрежелери сунушталат. Эсептин тармактык бөлүмдөрү жөнүндө түшүнүктөр 1990-жылдардан кийинки маалыматтык булактарда, изилдөөлөрдө,

илимий эмгектерде кездешет [1,2,3,4,5]. Аларда бухгалтердик эсептин тармактары боюнча кайчылаш ой-пикирлер жазылган.

Каржылык эсеп - бул жалпы маалымат пайдалануучулары үчүн синтетикалык маалыматтарды түзүүчү эсеп. Анткени, андагы маалыматтардын жыйынтыгын бардык кызыктар тараптарга жарыяласа болот. Бул эсептин жардамында ишканалардын активдери, милдеттенмелери, менчик капиталдары жана ишмердүүлүгүнүн натыйжалары, акча каражаттарынын агымдары атайын бекитилген отчеттук формаларда топтоштурулуп, ар кандай кызыктар тараптар үчүн ачык маалымат болуп саналат. Андагы маалыматтар, биринчиден, сырткы тараптын пайдалануучулары инвестициялык, финансалык же башка чечимдерин кабыл алууга, экинчиден, ишканадагы кызыккан тараптарга, анын ичинде жетекчилерге менеджменттик чечимдерин чыгарууга, ишмердүүлүктүн абалын абалын жана тобокелдерин көзөмөлдөөгө, алдыдагы пландарын ишке ашырууга колдонулат. Бул эсептин мазмуну атайын мыйзамдык, ченемдик актыларга же жоболорго жана жалпыга бирдей кабыл алынган эрежелерге же тартиптерге негизделет жана алар менен жөнгө салынат.

Каржылык эсептин маалыматтарынан мезгил (айга, жыл) аралык каржылык отчеттуулуктар түзүлүп, мамлекеттик органдар (салык кызматы, соцфонд, статистикалык орган) тиешелүү маалыматтар менен камсыздалат. Демек, бул эсеп аркылуу бухгалтердик эсептин мыйзамдуу мазмуну камсыздалат.

Жыйынтыгында, каржылык эсеп - ишкананын каржылык-мүлктүк абалы, ишмердүүлүк натыйжалары жана капиталдарды башкаруулары жөнүндө маалыматтарын атайын эсептик ыкмалар менен ийлеп белгилүү формага (баланс, пайда жана зыян жөнүндөгү отчет ж.б.) жыйнап, көрсөтүүчү тутум болуп саналат.

Башкаруучулук эсеп – бул ишкананы ишмердүүлүк максаттарын ишке ашырууга болгон пландардын, эсептик маалыматтарды ийлөөнүн жана тайпалоонун тутуму. Учурда бул эсептин орду ишканалардын ишмердүүлүктөрү боюнча жеке максаттарын ишке ашырууда зор. Анткени, бул эсептин натыйжалары аркылуу түзүлгөн маалыматтар ишкананын менеджерлери жана менчик ээлери үчүн ишмердүүлүктөрдү баалоодо, пландоодо же тиешелүү башкаруу чечимдерин чыгарууда колдонулат. Демек, бул эсеп ички маалымат пайдалануучулары (ишкананын жетечисинен жөнөкөй жумушчусуна чейин) үчүн маалыматтарды түзөт. Демек, андагы маалыматтар сырткы пайдалануучулар үчүн чектелгендиги менен айырмаланат. Кээде, бул эсептин маалыматтарын аудиторлор же укук коргоо органдары да колдонушу мүмкүн, бирок мында сураган маалыматтарды берүүгө негиз болушу керек. Башкаруучулук эсептеги маалыматтар башка эсептик (каржылык, салыктык) маалыматтарга караганда сырдуулугу жана жашыруундугу менен айырмаланат. Ошондуктан, башкаруучулук эсепти өз алдынча жүргүзүү ишкананын эркине коюлат.

Башкаруучулук эсеп - өндүрүштөн продукцияларды чыгарууга кеткен чыгымдардын өздүк наркын эсептеп табууда, өндүрүштүк ишмердүүлүктү жүргүзүүдө жана жалпы өндүрүш планын негиздөөдө же болжолдоодо, аласа-береселер боюнча акча агымдарды пландоодо, деги эле ишкананын ишмердүүлүгүн максатка ылайык жүргүзүүдө, өндүрүштүк маалыматтарды өз алдынча топтоштуруп көрсөтүүдө зор.

Ишканада бул эсептин жардамы менен жаңы өндүрүштүк жараяндар ишке ашырылат жана башкарылат. Бул эсептин орду инновациялык ишмердүүлүктөрдү жана жаңы долбоорлорду ишке ашырууда да маанилүү.

Демек, башкаруучулук эсеп – бул ишкананын ишмердүүлүгүн стратегиялык жана тактикалык жактан өнүгүүсүн ыкчам башкарууга жана ишкана ичиндеги ар кандай каржылык-чарбалык деңгээлдеги керектүү маалыматтарды керектөөчүлөр үчүн түзүп берүүгө дайындалган эсептик тутум.

Башкаруучулук эсептин колдонуу чөйрөлөрү болуп экономикалык жана каржылык саясаттагы абалдар, ишканалар тууралуу коомчулуктагы ар кыл пикирлер, эмгек өндүрүмдүүлүгү жөнүндөгү иш аракеттер, ж.б.у.с. каржылык эмес маанидеги факторлор боюнча баа берүүлөр саналат.

Каржылык эсеп менен башкаруучулук эсептин маалыматтары ар дайым тыгыз байланышта болот. Анткени ишканада ар бир чарбалык жана экономикалык чечимдерди кабыл алуу каржылык көз карашта жетишилет. Ошол эле учурда, каржылык маалыматтар көптөгөн башкаруу маалыматтары менен тыгыз байланышта болот жана ал аларсыз өз алдынча боло албайт.

Салыктык эсеп – бул ишкананын бухгалтердик эсебине, салык мыйзамына жана салыкты эсептөөнүн механизмдерине байланышып, салыктык төлөмдөр боюнча маалыматтарды жана алардын агымдарын аныктоочу эсептик тутум. Ишкананын салыкка байланышкан бардык маселелери (салыкты эсептөө, келечектеги салык төлөмдөрдү божомолдоо, төлөмдөрдү өз учурунда жүргүзүү ж.б.) салыктык эсептин жардамы менен көзөмөлдөнүп, ишке ашырылат. Бул эсеп каржылык маалыматтардын кыймылына жана мыйзамдык ченем-актыларга негизделет. Ошондуктан, бул эсеп - башка эсептерден максатты жана мазмуну боюнча айырмаланып турат.

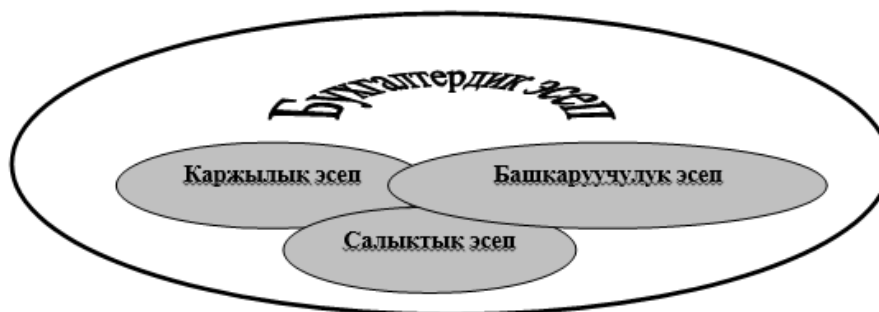
Каржылык эсептин негизги максаты ишканалардын каржылык каражаттарын, мүлктөрүн, карыздарын жана капиталдарын, ошондой эле кирешелерин жана чыгашаларын, жана алардын кыймылдарын белгилүү тартипте атайын каттагычтарда чагылдыруу менен, каржылык (бухгалтердик) отчеттуулукту түзүү, маалымат пайдалануучуларын ишенимдүү маалыматтар камсыздоо болуп саналат. Анын максаты атайын мыйзамдарды, нормалык актыларды (көрсөтмөлөр, сунуштамалар, жоболор, нускамалар), эсептик маалыматтарды каттоочу атайын каттагычтарды (регистр) ишканаларда колдонуу менен ишке ашат.

Каржылык эсеп – ишкананын каражаттарын жана алардын келип чыгуу булактарын, ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын ачык-айкын чагылдыруу, алар туурасындагы маалыматтарды түзүү менен, аларды атайын отчеттук формаларда көрсөтүү менен ишке ашат.

Башкаруучулук эсептин максаты чарбалык, өндүрүштүк чыгымдарды түзүүнү жана өздүк наркка байланышкан суроо-тапшырмаларды чечүүнү, керектөөдө айлануучу материалдарды алып жана сатууну, же аларды колдонуунун натыйжалуулугун арттырууну, өндүрүштү башкаруу боюнча иш пландарды иштеп чыгууну, ишкананынын ишмердүүлүгүнө тийиштүү болгон ички жана сырткы таасирлерди аныктоону көздөйт.

Башкаруучулук эсеп – бул өндүрүштүн келечегин табуу, стратегиялык планын түзүү жана анын көлөмүн өстүрүү, ишмердүүлүктөгү чарбалык-каржылык тармактар боюнча чыгымдоонун натыйжалуулуктарын арттыруу, өздүк наркты оптималдаштыруу менен өзгөчөлөнөт.

Салыктык эсептин максаты салыкты аныктап төлөөдө эмес, аны ишканалар үчүн алдын ала пландап, жүргүзүлгөн операцияларга карата салык төлөөнүн натыйжалуулугун арттыруу менен, салык жүктөмүн оптималдаштырууда же жеңилдетүүдө жана тиешелүү салыктар боюнча төлөө агымдарын өз учурунда аныктоодо жатат. Бухгалтердик эсеп тутумундагы каржылык, башкаруучулук жана салыктык эсептердин өз-ара байланыштары төмөндө көрсөтүлөт (сүр. 1).

Сүрөт 1. Бухгалтердик эсептин тармактарынын өз-ара байланыштары

Жыйынтыктаганда, каржылык эсеп ишканада жүргүзүлгөн маалыматтарды каржылык көрсөткүчтө ачык чагылдыруу үчүн колдонулса, ал эми башкаруучулук эсеп ишкананын ишмердүүлүгүн, абалын талдоо менен, анын натыйжалуулугун өстүрүүчү жолдорду издейт

жана ишканада кабыл алынган ишмердүүлүк боюнча саясаттын маалыматтарын чагылдырууга кызмат кылат. Каржылык эсеп - чарбалык ишмердүүлүктөгү бардык объектилерди нарктык маалыматтары менен чагылдырса, ал эми башкаруучулук эсеп алардын сандык жана сапаттык жагын мүнөздөп, ишке ашкан маалыматтарды чагылдырат. Ал эми салыктык эсеп салык алуунун агымдарын ишканада оптималдаштырууну, учурдагы салыктык төлөөлөр боюнча маалыматтарды эсепте камсыздоого байланышкан. Мындай өзгөчөлүктөр бухгалтердик эсептин тармактык түрлөрүн бири-биринен айырмалап турат.

Натыйжада, каржылык жана башкаруучулук эсептер ишканалардын каржылык абалын жана ишмердүүлүк жөнүндөгү натыйжаларын чагылдырууга жана алардын колдонуучуларына керектүү башкаруу чечимдерди кабыл алууга дайындалса, ал эми салыктык эсеп - башка эсептер менен чогуу ишкананын салыкка болгон төлөмдөрдү аныктоодо, салык төлөмүнүн көлөмүн оптималдаштырууда колдонулат. Алардын бири-бирине жуурулушуп колдонуусу, ар бир ишкананын ишмердүүлүк максатына жана эсеп саясатына көз каранды.

Каржылык, башкаруучулук жана салыктык эсептердин ортосундагы мүнөздүү айырмачылыктар төмөндөгү таблицада көрсөтүлөт (таб.1).

Таблица 1. Каржылык, башкаруучулук жана салыктык эсептердин ортосундагы мүнөздүү айырмачылыктар

№	Салыштыруу аймактары	Каржылык эсеп	Башкаруучулук эсеп	Салыктык эсеп
1.	Эсепти өз алдынча жүргүзүүдөгү милдетүүлүк	Мыйзамга ылайык ар бир ишканада бул эсепти жүргүзүү милдеттендирилет.	Башкаруучулук эсепти өз алдынча жүргүзүү ишкананын эркинде болот.	Салыктык эсепти өз алдынча жүргүзүү ишкананын эркинде болот.
2.	Эсепти жүргүзүүнүн максаты	Катталган маалыматтардын негизинде ишкананын каржылык абалын, ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын көрсөтүү.	Ишмердүүлүктү башкарууга же өндүрүштү жүргүзүүгө керектүү маалыматтарды камсыздоо.	Салыктарды өз учурунда эсептөө, агымдарын жана бюджетке төлөөнүн тууралыгын көзөмөлдөө.
3.	Эсептик маалыматтардын пайдалануучулары	Ички жана сырткы маалымат пайдалануучулар. Алынган маалыматтарды жалпы коомчулукка маалымдаса болот.	Ички жана сырткы маалымат пайдалануучулар. Эсептик маалыматтар жалпы коомчулукка ачык-айкын маалымдалбайт.	Эсептик маалыматтарды колдонуу ички жана сырткы пайдалануучулар үчүн бирдей болот.
4.	Кош жазуу ыкмасын колдонуу керектиги	Негизи, кош жазуу ыкмасы (баланстан сырткаркы счеттордон башкасына) колдонулат.	Кош жазуу ыкмасын колдонуу же колдонбоо жөнүндө чектөө жок.	Кош жазуу ыкмасын колдонуу каралбайт.
5.	Эсеп жана отчеттуулук тун негизги объектилери	Жалпы ишкана саналат.	Ишкананын курамындагы өз алдынча бөлүмдөр эсептелинет.	Жалпы ишкана саналат.

6.	Эсепти жүргүзүүдөгү юридикалык талаптар	Атайын мыйзамдарга жана эл аралык стандарттарга негизделип жүргүзүлөт.	Ишкананын ички нормалары менен жүргүзүлөт.	Атайын мыйзамдык талаптарга негизделет.
7.	Эсепти жүргүзүүнүн принциптери жана тартиптери	Атайын кабыл алынган жоболор жана эрежелер менен жүргүзүлөт.	Эсептин максатына жараша ишкананын түзгөн принциптери менен жүргүзүлөт. Негизи, алынуучу маалыматтар ишкана үчүн пайдалуу болсо болду.	Эсепти жүргүзүү атайын жоболук ыкмаларга негизделет. Негизи, салык алынуучу базанын көлөмүн өзгөртпөө керек.
8.	Эсептик маалыматтардын колдонуу убактыларынын айкалыштары	Болуп өткөн же аткарылуусу жетиштүү операциялык маалыматтарга карата эсептик чагылдыруулар жүргүзүлөт жана ал маалыматтар атайын отчеттук формаларда топтоштурат.	Болуп өткөн маалыматтар эсепте чагылдырылат жана алынган маалыматтардан келечекте болуучу операцияларга пландоолор жүргүзүлөт.	Салыктык маалыматтарды эсепте чагылдыруу каралбайт. Анткени алар каржылык эсеп менен чагылдырылат.
9.	Эсептик маалыматтардын тактыгы	Эсептик маалыматтар так жана объективдүү болот.	Эсептик маалыматтар көбүнчө жакындатылган жана болжолдуу болот. Негизи, ал маалыматтар башкаруу чечимдерин жетиштүү кабыл алууга жараса болду.	Эсептик маалыматтар так жана объективдүү болот.
10	Маалыматтарды жыйноо жана түзүү мөөнөттөрү	Эсептик маалыматтардын катталышы ар убак жүргүзүлөт жана ийленет. Ар бир айдын аягында маалыматтарды жыйынтыктоо талап кылынат.	Эсептин максатына жараша маалыматтарды топтоо жүргүзүлөт жана жыйналат.	Отчеттук мезгилдин күндөрүнө карата эсептик маалыматтар топтолот жана жыйналат.
11.	Маалыматтарды берүүдөгү жоопкерчиликтер	Эсептик маалыматтарды бурмалоолор административдик же укуктук-кылмыш жазаларга тартылат.	Эсептик маалыматтардын каталыгы административдик тиешелүү жазалар менен чектелет.	Эсептик маалыматтарды бурмалоолор укуктук-кылмыш жазаларына тартылат.

12.	Отчеттуулуктун масштабы	Ишкананын ишмердүүлүгү боюнча жалпы маалыматтарды камтыйт.	Ишкананын ар кандай башкаруу бөлүмдөрүнүн ишмердүүлүктөрү боюнча маалыматтарды же алардын тобун камтыйт (продукциянын түрлөрү, өндүрүш бөлүмдөрү ж.б.).	Жалпы ишкана боюнча маалыматтарды камтыйт.
-----	-------------------------	--	---	--

Изилдөөлөр көрсөткөндөй Жалал-Абад областындагы ишканаларда эсептин түрлөрү өз алдынча бухгалтериялык бөлүм катары кездешпейт. Анын негизги себептери төмөнкүлөр деп белгилөөгө болот:

- ишканаларда эсеп саясатына болгон көңүл буруулардын начардыгы;
- ишканаларда бухгалтериялык усулдук иштердин жүргүзүлбөгөнү;
- өндүрүштүк, соодалык ишмердүүлүктөрдүн төмөндүгү.

Изилдөөдөн алынган жыйынтык, ишканалардын бухгалтердик эсебин усулдук жактан күчтөндүрүүнү талап кылат. Ал үчүн Каржы министрлиги, КРдин министрлер кабинетинин алдындагы каржы базарын көмөлдөө жана жөнгө салуу Мамлекеттик кызматы, окуу жайлар менен биргеликте базалык ишкана-уюмдар жана окуу жайлар аркылуу усулдук иштерди алып баруусу керек.

Жыйынтыктаганда, эркин экономиканын бара-бара чыңалуусу каржылык, башкаруучулук жана салыктык эсептерди колдонуунун маанилүүлүгүн арттырды. Базар экономикасы шартында ишканалардын ишмердүүлүгүн ыкчам жана натыйжалуу башкаруунун жолу – эсеп тутумун өркүндөтүү. Бухгалтериялык ишмердикти уюштурууда эсептин тармактары боюнча усулдук көрсөтмөлөрүн колдонуу ишкана-уюмдардын экономикасын жогорулатууга зор өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Бухгалтерский финансовый учет: учеб. для студентов вузов, обучающ. по спец. “Бухгалтерский учет, анализ и аудит”/ Под. ред. М. Исраилова.- Б.: “Турар”, 2012.-594 с.
2. Вещунова Н.Л., Фомина Л.Ф. Бухгалтерский учет: Учеб. пособие. - М.: Финансы и статистика, 2000. -496 с.: ил
3. Мансуров П.Н. Управленческий учет: Учебное пособие/П.Н. Мансуров.- Ульяновск: УлГТУ, 2010.-175 с.
4. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. Четвертое издание. – М.: Финансы и статистика. 1997.
5. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект: Пер. с англ./Под ред. Я. В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 2001.

*Кокуева Э.С., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

СОТТУК-БУХГАЛТЕРДИК ЭКСПЕРТИЗА МЕНЕН ТЫШКЫ АУДИТТИН ОРТОСУНДАГЫ АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР

Аннотация

Бул макалада соттук-бухгалтердик экспертизанын жана тышкы аудиттин объектилери, предмети жана алар тарабынан негизги чечилүүчү маселелер каралды. Ошондой эле соттук-бухгалтердик экспертизаны жана тышкы аудитти уюштурууда жана жүргүзүүдө колдонулган методикалар жана ыкмалар изилденет. Жогорудагы маселелерди талдоо менен, жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде, биз соттук-бухгалтердик экспертиза жана тышкы аудитордук ортосундагы айырмачылыктарды аныктадык.

Түйүндүү сөздөр: соттук-бухгалтердик экспертиза, материалдык зыян, документтердин зыянсыздыгы, жасалма документтер, аудитордук текшерүү, тышкы аудит, финансылык отчеттун аныктыгы.

РАЗЛИЧИЯ СУДЕБНО-БУХГАЛТЕРСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ И ВНЕШНЕЙ АУДИТОРСКОЙ ПРОВЕРКИ

Аннотация

В данной статье рассмотрены объекты, предмет, основные задачи, решаемые судебно-бухгалтерской экспертизой и внешним аудитом. Также изучаются приемы и методы, используемые при организации и проведении судебно-бухгалтерской экспертизы и внешнего аудита. Проанализировав вышеизложенное, на основе проведенного исследования мы выявляем различия судебно-бухгалтерской экспертизы и внешней аудиторской проверки.

Ключевые слова: судебно-бухгалтерская экспертиза, материальный ущерб, доброкачественность документов, подложные документы, аудиторская проверка, внешний аудит, достоверность финансовой отчетности.

DIFFERENCES BETWEEN FORENSIC ACCOUNTING EXPERTISE AND EXTERNAL AUDIT

Annotation

This article discusses the objects, the subject, the main tasks solved by forensic accounting expertise and external audit. The techniques and methods used in the organization and conduct of forensic accounting expertise and external audit are also studied. Having analyzed the above, based on the conducted research, we identify the differences between forensic accounting expertise and external audit.

Key words: forensic accounting examination, material damage, good quality of documents, forged documents, audit, external audit, reliability of financial statements.

Белгилүү болгондой, соттук-бухгалтердик экспертиза жарандык, арбитраждык же жазык сот өндүрүшүнүн алкагында колдонулат жана зарылболгон учурда, белгилүү бир иштин документтеринде чагылдырылган ишкердик операцияларын изилдөө үчүн атайын билимди колдонууга дайындалат.

Соттук-бухгалтердик экспертизанын объектиси - уюмдун финансылык-чарбалык ишинин айрым аспектилерин чагылдырган жана уюмдун бухгалтердик документтеринде чагылдырылган чарбалык операциялар.

Соттук-бухгалтердик экспертизанын предмети болуп каралып жаткан иш менен байланышкан ишкердик операцияларын жүргүзүүнүн белгиленген тартибин бузуу саналат.

Соттук-бухгалтердик экспертиза учурунда чечилген негизги маселелер:

-Товардык-материалдык баалуулуктардын жана акча каражаттарынын жетишсиздиги же ашыкча болушу фактыларын тастыктоо, ошондой эле алардын көлөмүн, жана пайда болуу убактысын жана ордун аныктоо;

-материалдарды, даяр продукцияны жана товарларды эсептен чыгаруунун негиздүүлүгүн ырастоо;

-аткарылган иш-аракеттердин укук ченемдерине ылайыктыгын аныктоо;

-ченемдик укуктук актыларда белгиленген эрежелердин чегинде ишкердик операциялардын жүргүзүлгөндүгүн тастыктоо;

-материалдык зыянга алып келген же аны өз убагында табууга тоскоол болгон шарттарды түзүү;

-жол берилген укук бузуулардын кесепетинен келтирилген материалдык зыяндын өлчөмүн аныктоо;

-бухгалтердик эсепке алуу жана контролдоо талаптарынын сакталышын камсыз кылууга милдеттүү адамдардын чөйрөсүн аныктоо, алардын бузулушуна же уурдоого алып келген фактылады аныктоо;

-кылмышты жасоого өбөлгө түзгөн эсепке алуу жана контролдоо ишиндеги кемчиликтерди жана мыйзам бузууларды аныктоо;

-чарбалык операцияларды эсепке алууда чагылдырылган иш кагаздарынын тууралыгын жана иш боюнча өтүп жаткан (катышкан) адамдардын күбөлүктөрүнө ылайык бухгалтердик маалыматтардын шайкештигин тастыктоо.

Соттук-бухгалтердик экспертизага чечүү үчүн берилген суроолор сот же тергөөчү тарабынан аныкталгандыктан, эксперт бухгалтер башка суроолорго жооп бере албайт, изилдөө процессинде берилген документтерден тышкары, кошумча документтерди колдонууга укугу жок, ошондой эле өз алдынча байланышууга укугу жок тергөө ишинин катышуучулары менен тергөө ишинин жагдайларын иликтөө.

Соттук-бухгалтердик экспертиза өндүрүүдө колдонулган атайын ыкмалар жалган, жасалмаланган документтерди аныктоо үчүн документтердин сапатын изилдөө болуп саналат.

Эксперт-бухгалтердин корутундусу тергөө органдары же сот тарабынан каралып жаткан иштин башка далилдери менен бирге иштин тийиштүү чечилишине жана мыйзамдын негизинде чечим кабыл алууга байланыштуу жагдайлардын бар же жок экендигин аныктоо үчүн колдонулат (Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексинин 92-статьясы, Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодексинин 81-84 статьялары).

Ошентип, соттук-бухгалтердик экспертиза - бул жарандык же жазык ишин кароого (тергөөгө) байланыштуу болгон жагдайлардын бар же жок экендигин аныктоо үчүн конкреттүү материалдарды жана документтерди изилдөө жаатындагы адистердин иши.

Аудит - бухгалтердик эсеп жаатындагы адистердин кеңири маалыматты чогултуу боюнча иш-аракеттери, кеңири колдонуучулар үчүн арналган уюмдардын финансылык отчеттуулугунун ишенимдүүлүгүн баалоо үчүн ишмердүүлүк болуп саналат.

Тышкы аудит көзкарандысыз аудитордук уюм же жеке аудитор тарабынан чарбалык субъект менен келишимдик негизде жүргүзүлөт. Кыргыз Республикасында аудитордук ишмердүүлүктүн багыты жана тармактык өзгөчөлүктөрү боюнча, ал жалпы аудит, камсыздандыруу аудити, банктык аудит, фондулук биржанын аудити, бюджеттен тышкаркы фонддордун аудити, инвестициялык фонддордун аудити деп бөлүнөт.

Бухгалтердик эсептин жана финансылык (бухгалтердик) отчеттордо чагылдырылган чарбалык субъекттин чарбалык иши аудиттин объектиси болуп саналат.

Аудиттин предмети финансылык отчеттуулуктун ишенимдүүлүгү, б.а. отчеттук мезгилдеги уюмдун экономикалык ишмердүүлүгүнүн, чарбалык ишмердүүлүгүнүн жана финансылык натыйжаларынын фактыларынын толуктугу жана баалоосу.

Аудиттик текшерүүнүн максаттары:

-Бухгалтердик эсептин белгиленген ченемдик тутумунун сакталышы жана эсептик саясатта баяндалган: активдерди, милдеттенмелерди жана өздүк капиталды баалоо ыкмалары;

-мүлктүн, милдеттенмелердин жана чарбалык операциялардын эсептеринде жана бухгалтердик регистрлеринде чагылдыруунун толук жана так болушун белгилөө;

-Бухгалтердик (финансылык) отчетторду түзүүнүн тартибинин сакталышы.

Аудит аудиттин башкы планына ылайык жүргүзүлөт, анда анын алдыдагы көлөмү, иштин сапатын текшерүү боюнча көзөмөл чаралары чагылдырылат. Иштин ар бир түрү үчүн аткаруучулар жана даталар көрсөтүлгөн. Аудит тандалган мүнөзгө ээ, анткени ал чектелген убакыт аралыгында жүргүзүлөт; ошол эле учурда, текшерүүнүн жүрүшүндө, текшерүүнүн башка формасынан айырмаланып, бардыгы көрсөтүлбөйт, бирок бухгалтердик эсепте олуттуу

бурмалоолор гана болот. Аудитор өзүнүн алдына коюлган милдеттерди чечүү үчүн зарыл болгон маалыматтарды чогултууга кеңири укуктарга ээ.

Аудиттин жыйынтыктоочу документи болуп изилденип жаткан уюмдун финансылык (бухгалтердик) отчетторунун ишенимдүүлүгү жөнүндө пикирин билдирген аудитордук отчет саналат.

Аудитордук отчет төмөнкүдөй маалымат булагы катары колдонулат:

-ички пайдалануучулар (менчик ээлери, уюштуруучулар, башкаруу персоналды);
-түз финансылык кызыкчылыктары бар үчүнчү жактын пайдалануучулары (потенциалдуу инвесторлор, банктар, жөнөтүүчүлөр, кредиторлор жана ишкердик мамилелердин башка катышуучулары).

Ошентип, уюмдун бухгалтердик эсептин баштапкы, бухгалтердик жана отчеттук документтери контролдун бир нече түрлөрүнүн объектиси болуп саналат, алардын ар бири ар кандай максаттарга жана милдеттерге ээ, алардын айырмачылыктарын аныктайт.

Бухгалтердик документтерди изилдөөнүн бир түрүн башкасынын ордуна колдоно албагандыгы, мындай изилдөө жүргүзгөн адам үчүн аныкталган чектөөлөрдүн жыйындысынан улам келип чыгат. Чындыгында, аудитордук изилдөөлөрдүн тандалма мүнөзү жарандык же кылмыш ишин туура чечүү үчүн зарыл болгон абсолюттук тактыкты талап кыла албайт (мисалы, жетишсиздиктин көлөмүн аныктоо). Ошол эле учурда, эксперт жол-жоболоштуруучу адам болгондуктан, текшерилип жаткан объект боюнча зарыл экономикалык маалыматтарды чогулта албайт.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап жатып, соттук-бухгалтердик экспертиза менен аудитордук текшерүүдөн түп-тамырынан айырмасы соттук-бухгалтердик эсеп жарандык, арбитраждык же жазык иштерин соттук териштирүүдө (же алдын ала тергөөдө) пайда болгон процесстик мамилелерге байланыштуу деп тыянак чыгарсак болот жана аудит жарандык субъективдүү мыйзам менен жөнгө салынуучу тараптардын тең укуктуулугунун мамилелерине негизделген.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Жазык - процесстик кодекси, №268 2009-жылдын 12-октябры.
2. Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси, №263 2009-жылдын 12-октябры.
3. Кыргыз Республикасынын "Соттук-эксперттик иши жөнүндө" Мыйзамы, №100 2013-жыл 24-июну.
4. КР Салык кодекси, №231 2008-жылдын 17-октябры.
5. Кыргыз Республикасынын Бажы кодекси, №87 2004-жылдын 12-июлу.
6. Дубонос Е.С. Судебная бухгалтерия: Учебно-практическое пособие. М.: Книжный мир. – 2014. – 252 с.
7. Кеворкова Ж.А., Савин А.А. Судебно-бухгалтерская экспертиза: Учебное пособие. – М.: Вузовский учебник, 2015. – 129 с.
8. Попова Л.В., Шибеева Н.А., Исакова Р.Е. Бухгалтерский учет и судебно-бухгалтерская экспертиза: Учебное пособие. – М.: Издательство «Дело и сервис», - 2013. – 192 с.
9. «Судебно-бухгалтерская экспертиза» под редакцией заслуженного деятеля науки РФ, доктора юридических наук, профессора Е.Р. Российской, М, 2007

*Таимурзаева Г.Т., к.э.н., доцент
ОшГУ
Узакбаева А.С., преподаватель
ОшГУ*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УЛУЧШЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются основные направления улучшения организации производства в сельском хозяйстве Кыргызстана. Анализируются причины существующих проблем и наметившиеся тенденции в отрасли. Обоснована важность осуществления различных проектных разработок в аграрном секторе республики. Выявлены сравнительные преимущества защиты отечественной сельскохозяйственной продукции или продуктов переработки от необходимой конкуренции международного масштаба.

Ключевые слова: сельское хозяйство, организация производства, эффективность производства, проблемы отрасли, прогнозные показатели, укрупнение, эволюционный путь, перспективы развития.

THE MAIN DIRECTIONS FOR IMPROVING THE ORGANIZATION OF PRODUCTION IN AGRICULTURE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The article discusses the main directions for improving the organization of production in agriculture in Kyrgyzstan. The causes of existing problems and emerging trends in the industry are analyzed. The importance of the implementation of various design developments in the agricultural sector of the republic is substantiated. The comparative advantages of protecting domestic agricultural products or processed products from the necessary international competition.

Keywords: agriculture, organization of production, production efficiency, problems of the industry, forecast indicators, consolidation, evolutionary path, development prospects.

Организация производства в аграрном секторе – в целом сложная экономическая категория. В ней находят отражение объективные экономические законы в условиях функционирования рыночного механизма, а главное, умение находить эффективные формы организационных решений.

В свою очередь, результативность организационных мероприятий, будет тем выше, чем своевременнее в пространстве будет найдено: во-первых, оптимальные уровни хозяйствования в звеньях аграрного сектора, во-вторых, результаты производства в виде готовой сельскохозяйственной продукции, которые будут с наименьшими затратами доведены до потребителя. Понятно, что такие организационные мероприятия включают многие аспекты, начиная от выращивания сельскохозяйственной продукции, организации выхода ее на рынки, в том числе на рынок переработки, транспортировка, хранение и конечная реализация ее потребителям.

Безусловно, организационные мероприятия включают также необходимость разработки действующего экономического механизма на основе полноценного и рационального сочетания государственного регулирования, производственного потенциала, эффективных аграрных реформ и грамотной финансово-кредитной политики.

В этих условиях, по нашему представлению, рациональная организация производства вытекает из необходимости сочетания таких мер воздействия на каждом участке аграрного сектора, которые сочетали бы постановку целей и задач и успешное выполнение их, исходя из реальных условий производства.

В свою очередь, цели производства, как показывает практика, должны быть многоуровневыми, исходя из звеньев управления. В этой связи цели можно рассматривать по отношению к отдельному индивиду, семейным подсобным хозяйствам, крестьянским и фермерским хозяйствам, корпорациям или ассоциациям на территориальном или местном уровнях и республике в целом.

Понятно, что организационные мероприятия для достижения цели на каждом участке, включают набор определенных решений, которые нужно реализовать в заданном отрезке времени.

Между тем, на наш взгляд некоторые трудности организационных мер заключаются именно на начальном этапе производственной деятельности. Ведь сельскохозяйственный цикл работы, охватывает сравнительно длительный период времени и включает достаточно большой объем работ. В этих условиях, для того чтобы крестьянскому или фермерскому хозяйству поставить четкую цель и сформировать задачи своей деятельности, помимо прочего, необходимы некоторые, так называемые прогнозные данные, которыми, к сожалению не только мелкие хозяйства, но и административные деления (районы, области) не располагают в достаточной мере. Разумеется, мы имеем в виду не те индикативные планы, которые разрабатываются в районах и областях и по республике в целом по производству сельскохозяйственной продукции, составленные на 1,3,5 и более лет и, которые в большей части разрабатываются методами, которые применялись еще в советское время.

Нам представляется, что, так называемые планы, оставшиеся в наследство от советского времени, нельзя удовлетворить по ряду причин:

1. планирование осуществляют государственные органы сельскохозяйственных структур (районы айыльного округа, области или Министерство сельского хозяйства), а собственность на землю, по крайней мере, подавляющая часть принадлежит частным владельцам. В этих условиях государственные органы в лучшем случае могут сделать лишь свод планов (по территориям или областям, частных крестьянских, фермерских хозяйств);

2. при разработке так называемых прогнозных показателей не достигается сбалансированность ресурсов, участвующих в производственном процессе, а именно финансовых, трудовых, материальных ресурсов, которые на прогнозируемый период по сути неизвестны, за исключением может быть земельных, водных и некоторых других видов ресурсов. В прогнозах или планах слабо учитывается тенденция деятельности в аграрном секторе местного, регионального и глобального характера внутри рынка, поскольку сельскохозяйственное производство сегодня, по сути, интегрировано в широкую сеть хозяйственных связей. Это можно увидеть, хотя бы, на том, что продукцией сельского хозяйства пользуются не только жители той или иной местности, региона и даже республики в целом, но и потребители за пределами республики;

Можно привести и другие аргументы, которые говорят о том, что так называемый традиционный подход прогнозирования, на практике дает мало пользы еще и потому что, прогнозирование осуществляют на самом деле одни, работу выполняют другие, а ответственность несут третьи.

Поэтому на наш взгляд, следовало бы, в масштабе республики в целом и в разрезе отдельных областей или районов, а также в рамках айыльного округа в планировании и прогнозировании внести некоторые коррективы:

1. поскольку большая часть сельскохозяйственной продукции производится в крестьянских и фермерских, а также в индивидуальных (семейных) хозяйствах, то для этой категории хозяйств нужно разработать прогнозные данные в виде рекомендаций по некоторым параметрам. Например, по посевной площади, по укрупненному перечню сельскохозяйственных культур, по приблизительным ценам, а также по объемам продукции, на который заключены предварительные договоры по закупке, в том числе на экспорт и так далее;

2. обозначить хотя бы в контуре сбалансированные ресурсы (денежные, материальные, трудовые) для получения намеченных результатов;

3. обозначить ответственных за координацию работ, а также за контроль некоторых параметров, предусмотренных не только установленным законодательством, но и вне него. Так, резкий скачок цен на продукты первой необходимости или защита определенной части населения от продовольственной или другой угрозы;

4. защита отечественной сельскохозяйственной продукции или продуктов переработки от необходимой конкуренции международного масштаба в целях обеспечения занятости местного населения, а также в целях защиты от коррупции в реализации сельскохозяйственной продукции;

На самом деле реальному производителю сельскохозяйственной продукции необходимы, в первую очередь рекомендации по ценам, по посеву площадей, условия закупки необходимых ресурсов, (минеральные удобрения, средства защиты, техника) и реализация выращенного урожая.

Отсутствие или недостаточное внимание на указанные выше моменты, по сути, делают крестьянина заложником ограниченных возможностей. К сожалению, в республике в широком масштабе не проводятся маркетинговые исследования рынка сельскохозяйственной продукции, что вносит свои отрицательные моменты при получении общего результата.

Привести примеры несложно. Так, в течение длительного периода именно из-за организационных неурядиц, происходит недопонимание между производителями сахарной свеклы и работниками сахарных заводов. Именно по этой причине республика ежегодно не дополучает более одной трети потребляемой сахарной продукции, которую могли бы выпустить отечественные производители. Наоборот, происходит завоз той продукции со стороны, что выгодно только тем, кто занят торговлей.

В то же время республика не может все потребление осуществлять за счет ввозимой продукции, когда существует реальная возможность производить эту продукцию собственными силами. Ведь общая результативность выявляется не только фактом завоза готовой продукции со стороны, пусть даже по цене немного ниже, чем это производилось бы в нашей республике. Ведь необходимо учитывать еще, занятость населения, доходы получения от выращивания сельскохозяйственной продукции, в нашем примере, сахарной свеклы, моральная и материальная ответственность за эффективное использование земельных и водных ресурсов и так далее. Это в конечном итоге наиболее важное решение, поскольку экономическая цель состоит не только в потреблении, социальной защите, повышении уровня жизни населения, но и в особенности поиска источников повышения уровня жизни народа, именно сельской местности, в частности - это эффективное земледелие, полная занятость и исключение несправедливости в распределении благ.

Аналогичная ситуация складывается и по отношению к овощам и фруктам, хлопку, табаку, фасоли, продукции животноводства ведь никому не секрет, что мы завозим из Китайской Народной республики, России, Казахстана, Узбекистана эти же продукты потребления в то время, как при рациональной организации производства можно было значительно поднять уровень самобеспеченности. Другой подход помощи крестьянам и фермерам – это рекомендации по возделыванию той или иной сельскохозяйственной культуры. Разумеется, в рыночных условиях каждый крестьянин и фермер свободен не только в выборе деятельности при выращивании сельскохозяйственной культуры, но и в реализации их. Однако, как показал опыт прошлых лет, такой порядок нуждается в упорядочении с целью избегания избытка одного вида продукции и дефицита других. На самом деле теоретически получается так, что земельная площадь по республике в целом и по отдельным территориям известна как совокупность потенциальных возможностей в получении урожая, по каждому виду сельскохозяйственных культур. Неизвестно лишь, в каком месте и, в какое время необходимо посеять ту или иную культуру. Разумеется, рекомендации для крестьян должны быть именно рекомендациями, а не плановыми заданиями, как это было в недавней нашей истории.

К разработке подобных рекомендаций прибегают многие развитые страны, например, в США ежегодно предоставляют крестьянам и фермерам на платной или на бесплатной основе такие услуги, как прогноз цен, объемыкупаемых со стороны государства сельскохозяйственной продукции, по определенной цене. Кроме того, крестьянам и фермерам, крупным корпорациям предоставляются рекомендуемые площади земель по посеву тех или иных необходимых сельскохозяйственных культур. Не только предоставляются такие

возможности, но и с помощью новейших технологий ведется постоянный контроль, насколько засеяна предоставленная площадь той или иной сельскохозяйственной культурой. Это дает возможность заблаговременно рассчитать балансы ресурсов и результатов производственной и обменной деятельности. Другим примером улучшения организации производства является осуществление различных проектных разработок. Так, проект освоения земельных площадей по выращиванию той или иной сельскохозяйственной культуры в прилегающих к городам территориях. К таким территориям в Кыргызстане можно отнести территории вокруг г. Бишкек, Ош, Токмак, Кара-Куль, Джалал-Абад, Талас и других городов. Речь в данном случае идет об обеспечении продуктами питания жителей городов не только в периоды сезонности, но и на протяжении всего года. Это требует не только перепрофилирования многих традиционных методов выращивания культур, но и строительства соответствующих сооружений: теплиц, парников, лабораторий и др.

Разумеется, это требует также соответствующих значительных инвестиционных вложений, расчета эффективности, строительства помещений для хранения, перевозки и реализации сельскохозяйственной продукции.

Понятно, что такую координированную работу удобно реализовывать через проекты, в которых указывались бы бизнес-планы, финансовые планы и другие расчеты.

Нам представляется, что именно проектные и прогнозные проработки, более реальны с точки зрения достижения цели и мобилизации трудовых ресурсов.

Когда мы говорим, о недостатках и упущениях в аграрном производстве, то имеется в виду, что определенная доля их вызвана организационными неурядицами, в частности, за годы экономических реформ произошел процесс падения производства и снижения доходности предприятия и отдельных семейных хозяйств из-за сокращения объема инвестиций и износа основных средств.

Еще один организационный недостаток заключается в том, что бюджетные средства используются неэффективно. Выражается, это в частности, в том, что так называемая помощь со стороны государства, выделяется не на конкретный проект, где как указывались выше, определены результаты, ответственные лица, сроки реализации бизнес-планов, а на области, районы или хозяйственные субъекты без указания конкретной отдачи. Такое субсидирование зачастую дает мнимые результаты, о чем и свидетельствует настоящее положение села.

Проанализировав группы мер организационного порядка для условий Кыргызстана для улучшения организационных решений на наш взгляд, необходимы следующие меры:

- 1.развитие семеноводства и повышение контроля за работой семеноводческих хозяйств республики по производству высококачественных семян;
- 2.увеличение доступа к кредитным ресурсам мелких хозяйств;
- 3.рост экспорта сельскохозяйственной продукции;
- 4.рациональное использование пастбищ;
- 5.обеспечение интенсивного развития животноводства.

Организационные мероприятия в определенной мере затрагивают и модернизацию материально-технической базы, поскольку именно она определяет уровень используемых технологий и технической вооруженности труда. Чем выше уровень технической вооруженности, тем выше производительность труда.

В выборе направлений улучшения организации производства основную роль играет сельское кредитование, особенно в повышении организации мелко товарных производителей и снижении уровня бедности в сельских жителей. Должно увеличиваться число сельских банков за счет привлечения капиталов зарубежных и местных инвесторов, что должно привести к здоровой конкуренции и увеличению доступа сельских товаропроизводителей к кредитам.

Принятие и поддержание вышеперечисленных направлений улучшений организации производства в рыночных условиях хозяйствования при относительной стабильности функционирования производства, выпуска продукции и улучшении ее качества, будут все совершенствоваться и стабилизироваться.

Использованная литература:

- 1.К.А. Абдымаликов. Экономика Кыргызстана, «Бийиктик» Бишкек 2010.
- 2.О кооперативах [Текст]: закон КР.-[Электронный ресурс].- Режим доступа.- www.cac-civillaw.org
- 3.Сборник нормативных правовых актов Кыргызской Республики по земельному законодательству Кыргызской Республики. Бишкек 2020.
- 4.Курцев И.В. Влияние многоукладности аграрной экономики на развитие сельской местности [Текст] И.В. Курцев // Устойчивое развитие сельской местности: концепции и механизмы.- М.: ВИАПИ, 2001.

*Ташмурзаева Г.Т., к.э.н., доцент
ОшГУ
Узакбаева А.С., преподаватель
ОшГУ*

ЭКОНОМИКО-ФИНАНСОВОЕ ВЛИЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ ФАКТОРОВ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА КР

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы влияния организационных факторов на экономическую эффективность сельскохозяйственного производства в Кыргызстане. Анализируются причины существующих проблем и наметившиеся тенденции в отрасли. Обоснована роль нужного уровня концентрации и специализации производства, кооперирования и комбинирования различной деятельности. Предлагается ряд мер по созданию и применению высокоэффективных малоотходных и безотходных технологических процессов. Выявлены сравнительные преимущества типов хозяйств, которые являются приоритетными для Кыргызстана.

Ключевые слова: сельское хозяйство, экономическая эффективность производства, проблемы отрасли, тенденции в отрасли, укрупнение, эволюционный путь, перспективы развития.

ECONOMIC AND FINANCIAL IMPACT OF ORGANIZATIONAL FACTORS ON THE EFFICIENCY OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The article deals with the issues of the influence of organizational factors on the economic efficiency of agricultural production in Kyrgyzstan. The causes of existing problems and emerging trends in the industry are analyzed. The role of the required level of concentration and specialization of production, cooperation and combination of various activities is substantiated. A number of measures are proposed for the creation and application of highly efficient low-waste and waste-free technological processes. The comparative advantages of types of farms that are a priority for Kyrgyzstan are revealed.

Keywords: agriculture, farms, industry problems, production efficiency, industry trends, consolidation, evolutionary path, development prospects.

Применительно к капиталистическому производству классическое определение эффективности было дано К. Марксом «чтобы при минимуме авансированного капитала производить максимум прибавочной стоимости» или прибавочного продукта; в той мере, в какой этот результат достигается не чрезмерным трудом рабочих, это представляет собой такую тенденцию капитала, которая выражается в стремлении производить данный продукт с возможно меньшими затратами сил и средств, то есть такую экономическую тенденцию капитала, которая учит человечество экономно расходовать свои силы и достигать производственной цели с наименьшей затратой средств» [5. С.175]

Согласно теории стоимости, К. Маркса затраты на производство измеряются общественно необходимыми затратами труда. Отсюда всеобщая формула эффективности вытекает как отношение результата производства к общественно необходимым затратам труда. [5]

Вместе с тем, в этой формуле с точки зрения современных трактовок эффективности производства заложены на наш взгляд две неточности, которые следует учесть в выявлении сущности содержания эффективности производства.

Это, во-первых, то, что подразумевается под результатом производства и в результате каких операций возможно измерение объема величины результатов, если это происходит в процессе товарно-денежных отношений или различных состояний купли-продажи товаров или их обмена в натуральном или стоимостном выражении.

Во-вторых, как измерить величину общественно необходимых затрат труда? Как известно, по замыслу К. Маркса в ОНЗТ входят не только затраты производства непосредственно используемые в процессе производства продукции, но и затраты, связанные с обеспечением необходимых условий производства например, затраты учителей, затраты на образование, поддержание работника в работоспособном состоянии, то есть на услуги

здравоохранения и др. Известно также, что величину ОНЗТ почти невозможно определить, в силу влияния на их величину множества факторов, ряд которых, не подлежат количественному измерению, поэтому ОНЗТ в основе своей является теоретическим рассуждением, нежели конкретным применением их на практике. Исходя из этого, по К. Марксу нельзя точно измерить эффективность производства, что делает не применяемой эту теорию на современном этапе.

Современная же трактовка эффективности производства, как известно, рассматривается как отношение результатов к затратам. При этом для повышения эффективности производства необходим ряд простейших математических условий. Это можно выразить следующим образом: (формула 1)

$$\mathcal{E} = \frac{P}{Z}$$

где, \mathcal{E} – эффективность

P – результативность

Z - затраты

-результаты производства росли быстрее, чем величина затрат;

-результаты растут, а затраты снижаются;

-результаты остаются неизменными, затраты снижаются;

-затраты остаются неизменными, а результаты растут;

На наш взгляд доля определения эффективности производства, в частности, в сельском хозяйстве имеет значение не только определение результатов и затрат, но и на каком участке производится расчет эффективности производства. И кроме того, для определения эффективности производства нужно определить сначала начальный и конечный пункт расчетной процедуры. Например, произведенная в фермерских и крестьянских хозяйствах сельскохозяйственная продукция может от производителя до потребителя пройти различный путь и характер обмена или иметь различный уровень купли-продажи. Также выращенная одна и та же сельскохозяйственная продукция (мясо, картофель, зерно) может быть использована для различных целей, например, для собственного потребления, обмена, продажи. Понятно, что во всех этих случаях будут различные результаты и затраты, а, следовательно, будет различный уровень. Эффективность, например, произведенного продукта для собственных нужд равняется общей себестоимости продукции, поскольку продукция не обменивается и продается. Если же продукция продается на рынке, то результативность выявляется путем сопоставления доходов, полученных от продажи продукции и затратами на производство и реализацией этой же продукции.

Отсюда ясно, что результатом производства для фермера и крестьянина будет то, какой объем и, по какой цене продукция реализована на рынке и с какими затратами. Производственный путь, таким образом, для крестьянина начинается от начала выращивания сельскохозяйственной продукции, кончая реализацией этой продукции на рынке. При этом для того же крестьянина никакого значения не имеет, какой путь его продукция после этого проделает и через сколько посредников.

На эффективность сельского хозяйства влияет множество факторов, направления которых не всегда прямолинейны и находятся в одном направлении. Среди множества факторов, влияющих на эффективность производства, особо можно выделить организационные. Прежде всего, это касается необходимости внедрении новой техники и технологий в производство, обновления производства, освоения и выпуска качественной продукции.

Особого внимания на современном этапе заслуживает внедрение новой техники, которая при прочих равных условиях обеспечит результативность производства, но при этом надо иметь в виду и затраты, которые не всегда дают относительно быструю отдачу, поэтому сдерживающим фактором всегда выступает нехватка инвестиций, отсутствие нужных материалов, средств производства и др.

В числе мер экономии ресурсов важное значение имеет создание и применение высокоэффективных малоотходных и безотходных технологических процессов. Повышение эффективности производства в значительной мере зависит от лучшего использования основных фондов, и прежде всего земли. Необходимо интенсивней использовать созданный производственный потенциал, добиваться устойчивости сельскохозяйственного производства.

Еще одним фактором повышения эффективности производства является совершенствование структуры экономики. Более высокими темпами необходимо развивать отрасли, обеспечивающие конкурентоспособность и успешное решение социальных задач, добиваться улучшения пропорций между производством средств производства и предметов потребления, отраслями агропромышленного производства. Инвестиционная политика призвана обеспечивать более быструю отдачу от реализации сельскохозяйственной продукции.

Применительно к сельскому хозяйству повышение эффективности можно добиться в значительной мере за счет рациональной организации производства, которая тесно переплетаются с управлением. Здесь особо следует подчеркнуть роль нужного уровня концентрации и специализации производства, кооперирования и комбинирования различной деятельности. Наряду с этим требуется также в особенности для экономики Кыргызской Республики дальнейшее совершенствование производственной социальной инфраструктуры.

Особое место в повышении эффективности производства, снижении удельного расхода ресурсов принадлежит повышению конкурентоспособности и качества продукции. Результаты проводимых в народном хозяйстве мер по повышению конкурентоспособности, качества продукции и выполняемых работ должны быть адекватны современным рыночным требованиям. Эта задача должна стать общим предметом постоянного внимания и контроля, главным фактором в оценке деятельности каждого хозяйства.

Организационные факторы, помимо прочих создают еще условия для дальнейшего расширения аграрного сектора экономики и рационального использования инвестиций, в случае если эти меры будут приняты с учетом прогрессивных тенденций нужного направления развития.

Урожайность сельскохозяйственных культур, приходящаяся на единицу площади, по своему содержанию, относительная величина, ее можно сравнивать с прошлыми периодами или же урожайностью культур других схожих хозяйств. Данный показатель, будучи универсальным для оценки работы хозяйственных субъектов, показывает результаты совокупного труда участников производственного процесса. И здесь речь идет не только о результатах труда работников, земледельцев, но и в равной мере работников обслуживающих структур, управленцев, смежников, партнеров по бизнесу и др. Отсюда вытекает еще один важный показатель эффективности производства – это производительность труда, то есть производство продукции по объему и качеству на одного работника, вовлеченного в производственный процесс. Чем больше объем произведенной продукции на одного работника, тем выше производительность труда.

Именно меры, принятые в необходимом промежутке времени с использованием нужных пропорций материальных ресурсов (минеральные удобрения, химические средства защиты растений и др.) дают желаемый результат. Подчеркивая роль организационных факторов, на повышение эффективности производства, особо следует подчеркнуть значение отдачи такого показателя, как отдача на единицу основных фондов. Основные фонды, в том числе земля, техника, различные механизмы и другие составляют значительный удельный вес в затратах в производстве сельскохозяйственной продукции. Фондоотдача, также как другие показатели эффективности производства (производительность труда, материалоотдача) является с одной стороны синтетическим показателем, а с другой частным показателем эффективности, характеризующим только одну сторону производственной деятельности.

Еще одна особенность трудовой деятельности в сельском хозяйстве заключается в том, что сельский труженик не обладает достаточными знаниями местных условий, географии

местностей, что ограничивает маневр применения различных приемов труда, как в других секторах экономики. Характер сельского труда менее сложен, чем в других производственных сферах, но одновременно менее устойчив. Это объясняется тем, что такие составляющие организации как ритмичность, синхронность, непрерывность, параллельность нельзя обеспечить исходя из желаний работников, как это делается в других секторах экономики.

Еще одна особенность труда в сельском хозяйстве, в особенности, в экономике Кыргызстана на современном этапе - это относительная безработица населения. Это связано с тем, что на каждого жителя в сельской местности приходится относительно малая площадь земли сельскохозяйственного назначения и других ресурсов. Это в свою очередь порождает либо безработицу, либо неполную занятость. И в то же время перемена занятости сельских жителей происходит сравнительно медленно в виду сложившегося уклада жизни, стереотипа мышления и традиций.

При определении влияния организационных факторов на эффективность производства следует обращать внимание на типы хозяйств и их размеры, а также правовые статусы. Ведь в конечном итоге именно на конкретное хозяйство возлагается вся ответственность по выращиванию сельскохозяйственных культур, повышению урожайности, а также реализацию продукции на рынке.

Основным типом хозяйства в производстве сельскохозяйственной продукции являются крестьянские (фермерские) хозяйства. Крестьянское (фермерское) хозяйство – это семейно-трудовое объединение лиц, в котором осуществление индивидуального предпринимательства неразрывно связано с использованием земель сельскохозяйственного назначения для производства сельскохозяйственной продукции. Членами крестьянского (фермерского) хозяйства являются физические лица, занимающиеся предпринимательской деятельностью без образования юридического лица и при отсутствии признаков юридического лица.

Также и сельскохозяйственные кооперативы обладают более высокой степенью организованности, поскольку они могут охватить, кроме сельскохозяйственной деятельности и процесс переработки, хранения. В частности, с этой целью кооперативы создаются гражданами для совместной деятельности по производству, переработке и сбыту сельскохозяйственной продукции, а также для выполнения иной не запрещенной законом деятельности, основанной на личном трудовом участии членов кооператива.

Кроме того, в республике имеются и такие типы хозяйств, которые являются государственными. К ним относятся семеноводческие, племенные хозяйства, а также научно-исследовательские структуры, деятельность которых связана как с производственной, так и с научно-исследовательской работой.

Необходимо отметить, что важное значение для определения влияния организационных структур хозяйств на эффективность производства, имеют размеры и характер хозяйствующих связей каждого типа структурного образования. Размер в данном случае включает такие параметры, как численность работников, объем выпущенной продукции, стоимость основных фондов, площадь земель сельскохозяйственного назначения, численность животных и др. Для достижения эффективности производства необходимо добиться оптимального размера предприятия с точки зрения результатов производства и затрат. По-видимому, оптимальным, считается такой размер хозяйств, производство, которых дают наибольший эффект. В свою очередь формирование нужных размеров хозяйств зависит от конкретных обстоятельств и условий производства. Для отдельных случаев производственной деятельности, выгодным являются мелкие крестьянские (фермерские) хозяйства и даже индивидуальные семейные хозяйства. А для ряда случаев выгодным является создание крупных хозяйств. Например, крупные предприятия по сравнению с мелкими обеспечивают, как правило, более высокий уровень производительности труда, лучшее качество продукции, более низкую себестоимость ее производства.

Таким образом, из рассмотренного выше мы видим, что экономико-финансовые организационные аспекты оказывают свое влияние на результаты производственной деятельности хозяйств при определенных затратах, вызвавших этот результат. Понятно, что

оценка результатов всегда выявляется на рынке путем взаимного согласования производителей и потребителей.

Использованная литература:

- 1.К.А. Абдымаликов. Экономика Кыргызстана, «Бийиктик» Бишкек 2010.
- 2.О кооперативах [Текст]: закон КР.-[Электронный ресурс].- Режим доступа.- www.sac-civillaw.org
- 3.Сборник нормативных правовых актов Кыргызской Республики по земельному законодательству Кыргызской Республики. Бишкек 2020.
- 4.Исманалиев К.И. Приоритетные направления развития АПК в условиях партнерства. № 3 (103) 2020. Стр. 9. Вопросы экономических наук. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=43127297>
- 5.Маркс К. Полное собрание сочинений [Текст] / К.Маркс. – 3-е издание,- Т.2, с.175.
- 6.Курцев И.В. Влияние многоукладности аграрной экономики на развитие сельской местности [Текст] И.В. Курцев // Устойчивое развитие сельской местности: концепции и механизмы.- М.: ВИАПИ, 2001.

Баймуратов А.А., к.э.н., доцент
ОшГУ имени М.М.Адышева
Зикираев М.Т., к.э.н., доцент
ОшГУ имени М.М.Адышева

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК ОСНОВНОЙ ПРИОРИТЕТ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы и перспективы внедрения цифровизации в сельском хозяйстве Кыргызстана. Будут рассмотрены основные проблемы внедрения ИКТ (информационно-коммуникационные технологии) в сельское хозяйство, преимущества цифровизации в интегрированной экономике. Ее невозможно представить без внедрения цифровизации, особенно в обеспечении конкурентоспособного развития сельского хозяйства и сельскохозяйственного производства.

В статье также упоминается роль цифровых технологий в сельском хозяйстве не только для повышения производительности, но и для снижения затрат. Таким образом, изучены особенности агропромышленного комплекса для современного уровня цифровизации сельского хозяйства, характеризующие недостатки.

На основании аналитических данных сделан вывод, что использование цифровых технологий представляется экономически выгодным, особенно для крупных сельскохозяйственных предприятий. В анализе также отмечается, что аграрный сектор имеет множество недостатков и трудностей, которые приводят к высокой себестоимости продукции.

В заключение в статье предлагается возможность использования информационных площадок при трансформации отечественного аграрного сектора в евразийское экономическое пространство.

Ключевые слова: экспорт, сельское хозяйство, интеграция, международная торговля, ЕАЭС, цифровизация, рост производительности.

САНАРИПТЕШТИРҮҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫН АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ ПРИОРИТЕТИ КАТАРЫ

Аннотация

Бул макалада Кыргызстандын айыл чарбасына санариптештирүүнү киргизүүнүн көйгөйлөрү жана келечеги каралат. Айыл чарбасына МКТны(маалыматтык-коммуникациялык технологиялар) киргизүүнүн негизги көйгөйлөрү, интеграцияланган экономикада санариптештирүүнүн артыкчылыктары каралат. Айрыкча айыл чарбасын жана айыл чарба өндүрүшүн атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнү камсыз кылууда санариптештирүүнү киргизүүсүз элестетүү мүмкүн эмес.

Макалада өндүрүмдүүлүктү жогорулатууга гана эмес, чыгымдарды кыскартууга да салым кошкон санариптик технологиянын айыл чарбадагы ролу жөнүндө да айтылат. Агро өнөр жай комплексинин спецификалык өзгөчөлүктөрү да изилденип, айыл чарбасын санариптештирүүнүн учурдагы деңгээлин жана кемчиликтерин мүнөздөйт. Аналитикалык маалыматтардын негизинде санариптик технологияларды колдонуу өзгөчө ири айыл чарба ишканалары үчүн үнөмдүү көрүнөт деген тыянак чыгарылды. Ошондой эле талдоодо айыл чарба тармагында өндүрүштүн жогорку наркына алып келген көптөгөн кемчиликтер жана кыйынчылыктар коштолуп жаткандыгы айтылат.

Жыйынтыктап айтканда, макалада ата мекендик агрардык секторду Евразиялык экономикалык мейкиндикке трансформациялоодо маалыматтык платформаларды колдонуу мүмкүнчүлүгү сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: экспорт, айыл чарбасы, интеграция, эл аралык соода, ЕАЭБ, санариптештирүү, өндүрүмдүүлүктү жогорулатуу.

DIGITALIZATION IS A MAIN PRIORITY OF COMPETITIVE DEVELOPMENT IN AGRICULTURE OF KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

In this state considered the problems and perspectives for implementation of digitalization in agriculture of Kyrgyz Republic. It will be considered the main problems of implementation ICT (Informational and communicational technology) in agriculture, the benefits of digitalization in an integrated economy. It is impossible to imagine without the introduction of digitalization, especially in ensuring the competitive development of agriculture and agricultural production.

Also in this article mentions the role of digital technologies in agriculture, not only increase productivity, but as to reduce costs. Thus, have been studied features of the agro-industrial complex for current level of digitalization of agriculture, which are characterized disadvantages.

Basing on analytical data, was conclusion that the using digital technologies seems to be cost-effective, especially for large agricultural enterprises. On analysis also noted that the agricultural sector has many disadvantages and difficulties that are lead to high production costs. In the conclusion of the state supposed possibilities of using information areas in the transformation of domestic agricultural sector into the Eurasian economic space.

Key words: export, agriculture, integration, international trade, EAEU (Eurasian economical union), digitalization, productivity growth.

Сельское хозяйство и в целом аграрная сфера является одним из приоритетных направлений экономического развития Кыргызстана в ближайшей, и в отдаленной перспективе. Это обстоятельство также подтверждается функционированием национальной экономики в рамках евразийского интеграционного формирования, которое более четко раскрыло потенциал и большие возможности сельского хозяйства страны, что выражается в повышении темпов роста сельскохозяйственного производства и экспортного потенциала отрасли. Более того, потребности евразийского продовольственного рынка стимулируют развитие в республике интенсивных отраслей животноводства, растениеводства, промышленного садоводства, плодоводства, тепличного производства овощей, что являются капиталоемкими производствами, требующими привлечения существенно больших объемов финансовых и кредитных средств. Но в условиях нестабильной политической ситуации в стране сельскохозяйственное производство почти не развивается.

Сельскохозяйственной отрасли сопутствуют множество недостатков и трудностей, которые приводят к высоким издержкам производства. Обеспечить конкурентоспособное развитие сельского хозяйства и аграрного производства можно путем цифровизации.

Известно, что мир зависим от цифровых технологий, на сегодняшний день все социально-экономические процессы осуществляются через цифровое пространство. Цифровизация создает предпосылки для выбора новых направлений развития экономики государств и целых регионов через обеспечение согласованной работы всех хозяйственных структур, а также государственного управления [4].

Несмотря на это, число предприятий и организаций, использующих информационно-коммуникационные технологии в организациях республики, начиная с 2016 года, неуклонно растет. Так, если в 2016 году их количество составило 11875 единиц, в 2018 году – 12152 единицы, а в 2019 году – 12701 единицу, а в 2020 году-11491единиц. (табл. 1).

Таблица 1.Использование информационно-коммуникационных технологий на предприятиях и в организациях (В единицах)

	2016	2017	2018	2019	2020
Кыргызская Республика	11875	11893	12152	12701	11 491
Баткенская область	593	618	615	648	647
Джалал- Абадская область	1 220	1 212	1 279	1 294	1 260
Иссык-Кульская область	712	713	726	746	740
Нарынская область	602	622	622	625	583
Ошская область	1 114	1 179	1 171	1 207	1 131
Таласская область	418	415	480	496	448
Чуйская область	1 459	1 643	1 706	1 728	1 557
г. Бишкек	4 815	4 290	4 356	4 764	4 137
г. Ош	942	1 201	1 197	1 193	988

Источник: [3]

Наибольший удельный вес предприятий и организаций, использующих ИКТ, приходился на г. Бишкек (около 36 процентов в общем их числе), наименьший – на Таласскую область (около 4 процентов). Доля хозяйствующих субъектов с государственной формой собственности, использующих ИКТ, в 2020 г. составила 43 процента, с частной формой собственности – 57 процентов.

На сегодняшний день тенденция внедрения информационно-коммуникационных технологий остается на низком уровне как по сравнению с другими отраслями, так и сравнительно с другими государствами, внедряющими цифровые платформы, как показывает таблица 2.

Таблица 2. Количество персональных компьютеров по видам экономической деятельности (единиц)

	Ед. изм.	2016	2017	2018	2019	2020
Всего	Ед.	169	191	193	177	202
Сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыболовство	Ед.	80	88	103	107	114
Добыча полезных ископаемых	Ед.	770	715	747	711	746
Обрабатывающая промышленность	Ед.	12	12	11	12	9
Обеспечение (снабжение) электроэнергией, газом и кондиционированным воздухом	Ед.	1	1	3	1	1
Водоснабжение, очистка, обработка отходов и получение вторичного сырья	Ед.	35	37	61	80	71
Строительство	Ед.	1 092	1 084	1 171	1 112	1 138
Оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей и мотоциклов	млн. сом	-	-	-	-	0,1
Транспортная деятельность и хранение грузов	млн. сом	7,1	12,5	8,4	6,4	6,3
Деятельность гостиниц и ресторанов	Чел.	176	148	158	169	147
Информация и связь	Ед.	177	181	186	188	188

Источник: [5]

Еще одной немаловажной проблемой сельского хозяйства в процессе становления цифровизации является незначительное количество Web-сайтов, использующих контент на киргизском языке. Если рассматривать общую тенденцию с 2016 года, то количество сайтов в 2020 году увеличилось более чем в 2 раза, и в большинстве случаев контент на киргизском языке использовали только государственные службы.

Учитывая специфические особенности АПК, для современного уровня цифровизации сельского хозяйства характерен ряд недостатков:

- отсутствие мобильного прогноза по ценам сельскохозяйственной продукции;
- неразвитость системы логистики, хранения и доставки продукции;
- высокие издержки производства;
- отсутствие финансовых возможностей большинства сельхозпроизводителей по закупке новой техники, использованию IT-оборудования и платформ;
- недостаточные научно-практические знания по инновационным, современным агротехнологиям и методологии [6].

Все вышеперечисленные рекомендации предоставляют возможность создавать сложные автоматизированные производственно-логистические цепочки, охватывающие розничные сети, оптовые торговые компании, логистику, сельхозпроизводителей и их поставщиков в единый процесс с адаптивным управлением. В свою очередь, цифровизация товарных потоков

и производства делает возможным системное аккумуляирование торговых партий для экспорта продукции АПК [8].

Использованные литературы:

1. Айтпаева А.А. Цифровизация сельского хозяйства в контексте повышения конкурентоспособности отечественного АПК // Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Экономика. – 2019. – № 3. – с. 56-63. – doi: 10.24143/2073-5537-2019-3-56-63.

2. Айтпаева А.А. Перспективы развития сельского хозяйства региона в условиях цифровизации // Региональная специфика и российский опыт развития бизнеса и экономики: Материалы X юбилейной Международной научно-практической конференции. Астрахань, 2019. – с. 75-79.

3. Аналитический обзор: Оценка уровня цифрового развития в Кыргызской Республике. - Бишкек: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, 2019. – 16 с.

4. Василенко Н.В. Цифровизация как основа евразийской экономической интеграции. Государство и рынок: механизмы и институты евразийской интеграции в условиях усиления глобальной гиперконкуренции. / Коллективная монография. - Санкт Петербург, 2017. – 152 с.

5. Информационно-коммуникационные технологии в Кыргызской Республике 2016-2020. / годовая. публ. - Бишкек: Нацстатком Кырг. Респ., 2020. – 24-48(60) с.

6. Фетисова А.В., Кружкова Т.И. Цифровизация сельского хозяйства как инструмент повышения эффективности и конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий // Социально-гуманитарное образование в современном мире: проблемы, поиски, решения: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Екатеринбург, 2019. – с. 421.

7. Цифровой Кыргызстан: Нынешнее состояние и путь вперед. Docviewer.yandex.ru. [Электронный ресурс]. URL: <https://docviewer.yandex.ru/view/4824709>.

8. Окенова А.О. Цифровизация сельского хозяйства в Кыргызской Республике // Экономические отношения. – 2019. – № 1. – с. 97-106. – doi: 10.18334/eo.9.1.39675.

9. Распоряжение правительства Кыргызской республики от 15 февраля 2019 года № 20-р «Дорожная карта» по реализации Концепции цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан 2019-2023».

*Кутманбекова А.А., э.и.к., доцент
М.М.Адышев атындагы ОшТУ
Жолдошев Б.У., доцент
М.М.Адышев атындагы ОшТУ*

БЮДЖЕТТИН ТАРТЫШТЫГЫНЫН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АНЫН ЭКОНОМИКАГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация

Бул макаланын актуалдуулугунун бир себеби, дүйнөдө “киреше – чыгаша – дефицит” сыяктуу маселенин оптималдуу чечими жок, ал эми көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдө бул үзгүлтүксүз саясий жана экономикалык процесс. Ошондуктан мамлекеттик бюджеттин тартыштыгы азыркы экономиканын эң актуалдуу проблемаларынын бири жана анын көйгөйлөрүн мамлекеттик денгээлде чечүү зарыл.

Түйүндүү сөздөр: финансылык абал, каржылоо, бюджеттик тартыштык, каржы булактары, сырткы карыз, трансферттер.

ПРИЧИНЫ БЮДЖЕТНОГО ДЕФИЦИТА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ

Аннотация

Одна из причин актуальности данной статьи заключается в том, что в мире не существует оптимального решения проблемы «доходы-расходы-дефицит», а во многих развитых странах это непрерывный политико-экономический процесс. Поэтому дефицит государственного бюджета является одной из самых острых проблем современной экономики и ее проблемы требуют решения на государственном уровне.

Ключевые слова: финансовое положение, финансирования, бюджетный дефицит, финансовые источники, внешний долг, трансферты.

CAUSES OF THE BUDGET DEFICIENCY AND ITS IMPACT ON THE ECONOMY

Annotation

One of the reasons for the relevance of this article is that there is no optimal solution to the problem of "income-expenditure-deficit" in the world, and in many developed countries it is a continuous political and economic process. Therefore, the state budget deficit is one of the most acute problems of the modern economy and its problems need to be addressed at the state level.

Key words: financial situation, financing, budget debt, financial resources, external debt.

Коомдун экономикалык структурасын калыптандырууда жана өнүктүрүүдө эң маанилүү ролду тандаган экономикалык саясаттын алкагында ишке ашырылуучу мамлекетти жөнгө салуу негизги ролду ойнойт.

Мамлекетке экономикалык жөнгө салууну ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү аныктоочу механизмдердин бири болуп финансылык механизм – коомдун финансылык системасы жана анын негизги звеносу – мамлекеттик бюджет болуп саналат. Бирок, мамлекеттик бюджет көбүнчө бюджеттик карыз же бюджеттин тартыштыгы сыяктуу көйгөйлөргө туш болот. Азыр каржы-экономикалык рычагдары кемчиликсиз жана үзгүлтүксүз иштеген мамлекетти элестетүү кыйын. Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, учурда бюджеттин тартыштыгы көйгөйү оптималдуу чечилген мамлекеттер аз. Бул өлкөлөргө Германия, Япония, Швейцария кирет. Атүгүл Кошмо Штаттарда мамлекеттик бюджеттин олуттуу тартыштыгы бар, ал кээде 1,41 триллион долларга жетиши мүмкүн. , бул ИДПнын дээрлик 10% түзөт.

Мындай финансылык көрүнүшкө дүйнөнүн бардык өлкөлөрү сөзсүз туш болушкан. Албетте, бир караганда бюджеттин тартыштыгы мамлекет үчүн терс көрүнүш болуп жаткандай туюлат. Анткени, анын жабылышы же мамлекеттик карыздын көбөйүшүнө, же инфляциянын өсүшүнө алып келиши мүмкүн. Бирок, экинчи жагынан, бюджеттин тартыштыгын бир гана терс көрүнүш менен байланыштырууга болбойт, анткени, сапаты боюнча, анын табияты боюнча айырмаланышы мүмкүн. Ал эми бул бюджеттин тартыштыгы мамлекеттин коомдук кайра ондуруунун структурасында прогрессивдуу жылыштарды камсыз кылууга умтулгандыгынан улам келип чыккандыгын билдирет.

Ар кандай тарыхый этаптарда бюджеттин тартыштыгы маселеси боюнча окумуштуулардын көз караштары мезгил-мезгили менен өзгөрүп турат. Ооба, 1930-жылдарга чейин, дефицит жана кирешелер менен чыгашалардын туруктуу балансы болушу керек деген идеяны Франческо Нитти – италиялык саясатчы, мамлекеттик ишмер: “Кандай чыгым болбосун, бирок мамлекеттик бюджет бүтүндөй алганда эч качан тартыштык менен бүтпөшү керек” деп айткан. Ушундай эле ойду Россиянын финансы министри С.Ю. Витте: «Бюджеттик тең салмактуулук мамлекеттик тизмени даярдоодо көздөлгөн негизги максат»деп билдирген.[1] Кирешелерден чыгашалардын ашып кетиши терс көрүнүш катары бааланган.

Бюджеттин дефицитинин жактоочулары бул терс көрүнүш эмес деп ырасташат, анткени бардык чыгашалар тигил же бул өлкөнүн аймагында жасалып, жыргалчылыктын өсүшүнө өбөлгө түзөт. Бюджеттин тартыштыгы – уюмдардын жана калктын кирешелеринин көбөйүшү, бул сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүнө, улуттук продукциянын кеңейишине жана натыйжада бюджетке салыктык түшүүлөрдүн көбөйүшүнө алып келет.

Бюджеттин тартыштыгына каршы чыккандар учурдагы мезгилде чыгашалардын кирешеден ашыкча болушу келечекте салыктын көбөйүшүнө алып келет жана аны жабуу үчүн натыйжасыз ыкмалар колдонулушу мүмкүн, бул мамлекеттин экономикалык абалын гана начарлатат деп ырасташкан.

Жыл сайын балансталган бюджеттин каршылаштары мындай саясат экономиканы турукташтыруу үчүн салык инструменттерин колдонбогондуктан, мындай саясат экономикалык циклдеги термелүүлөрдүн тереңдешине алып келет, инфляциянын тездешине алып келет деп эсептешкен.

Бюджеттин тартыштыгынын себептери:

-өзгөчө кырдаалдар (согуштар, табигый кырсыктар. Мындай кубулуштарды алдын ала көрүү кыйын, кээде мүмкүн эмес жана аларды калыбына келтирүү олуттуу финансылык салымдарды талап кылат;

- мамлекеттик финансыны башкаруунун төмөн натыйжалуулугу. Ал Өкмөт же Финансы министирлиги тарабынан тура эмес кабыл алынган чечимдерден келип чыгып, бюджеттин тартыштыгынын өсүшүнө алып келет;

-коррупция гулдөп бюджеттин акчасы баарын жана баардык жерде уурдалышы;

-экономиканын көбү көмүскөдө же караңгыда , мыйдай жагдайга ишкер өзү эмес,учурдагы башкаруу системасынан улам барат.

Бирок бюджеттин тартыштыгынын негизги себебин так айтуу кыйын, анткени өнүгүүнүн ар кандай баскычтарында ар кандай мамлекеттер үчүн ар кандай себеп негизги болуп калышы мүмкүн.[2]

Бюджеттин тартыштыгына таасир этүүчү эң маанилүү фактор болуп бюджеттик мезгилде ИДПнын өзгөрүшү саналат. Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, депрессия мезгилинде ИДП төмөн болгондо бюджет дефицитте болуп, тескерисинче өсүү мезгилинде бюджет профицити пайда болот. Буга мамлекеттик бюджеттин киреше жана чыгаша бөлүктөрүндө болуп жаткан өзгөртүүлөр себеп болууда. Мамлекет калкты социалдык жактан коргоого, жумушсуздук боюнча жөлөкпулдарга чыгымдарды көбөйтөт, товарларды чыгарган жана калкка кызмат көрсөткөн тармактарга трансферттерди көбөйтөт жана башкалар.

Ошентип, бюджеттин тартыштыгынын концепциясын жана негизги себептерин карап чыгып, бюджеттин тартыштыгынын түрлөрүн кароого өтөлү.

Дүйнөлүк практикада бюджеттин тартыштыгынын төмөнкүдөй түрлөрү бөлүнөт:

- түзүмдүк тартыштык - иштеп жаткан салык системасында толук иш менен камсыз болгон шартта бюджетке түшө турган чыгашалар менен бюджеттин кирешелеринин ортосундагы айырма . Демек, бюджеттин циклдик тартыштыгын иш жүзүндөгү жана түзүмдүк тартыштыктын ортосундагы айырма катары аныктоого болот. Түзүмдүк тартыштык фискалдык саясаттын таасирин көрсөтөт.

-структуралык тартыштыкты баалоо негизинен бюджеттин тартыштыгы мамлекеттин дискрециялык чаралары менен эмес, циклдик термелүүлөр менен аныкталуучу өнөр жайы

өнүккөн өлкөлөрдө колдонулат. Бирок көп учурда толук иш менен камсыз болуу деңгээлин, жумушсуздуктун деңгээлин, өндүрүштүн потенциалдуу көлөмүн аныктоодогу кыйынчылыктардан улам мамлекеттик бюджеттин тартыштыгын баалоодо жана эсептөөдө кыйынчылыктар пайда болот.

- операциялык тартыштык - бюджеттин жалпы тартыштыгы менен мамлекеттик карызды тейлөө үчүн төлөмдөр боюнча инфляциялык пайыздардын ортосундагы айырма.

- циклдик дефицит. Циклдик дефицит өлкөнүн экономикасындагы кризистик кубулуштардын, өндүрүштүн циклдик төмөндөшүнүн, мамлекеттин өлкөдөгү финансылык абалды көзөмөлдөй албастыгынын натыйжасында келип чыгат. Мындай тартыштык циклдик деп аталат.[4]

Мына ошентип, жалпысынан бюджеттин тартыштыгынын абалын карап чыгып, Кыргызстандагы бюджет тартыштыгынын абалы акыркы он жылдыкта өлкөдө циклдик бюджеттин тартыштыгы орун алганын көрсөтүп турат.

Төмөндөгү таблицадан Кыргызстандын 2015-жылдан 2021-жылга чейинки бюджеттин тартыштыгынын өнүгүү динамикасын өлкөнүн ИДПга карата пайыздык катышында көрө алабыз, эң чоң танкыстыкка 2016-2017жылы, ал эми 2020-жылдагы тангыстыктын себеби COVID-19 пандемиясына байланыштуу болгон.

Таблица 1.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Чыгашалар	134572,2	151558,9	166023,6	157796,0	167843,9	171873,9	211645,2
Жалпы кирешелер жана расмий трансферттер	128422,9	130669,9	149547,5	151607,1	167412,2	152139,9	209936,7
Салыктык кирешелер	84655,2	93810,0	103368,0	119421,0	121525,5	138212,0	196426,0
Тартыштык (-)	-6 149,3	-20 888,9	-16 476,2	-6 188,9	-431,7	-19 734,0	-1 708,5
Профицит (+)							
Кирешелерден %катары чыгашаларга берилиши	95,4	86,2	90,6	96,0	99,5	88,5	99,1
Жалпы кирешенин % катары салыктарга берилиши	65,9	71,7	78,7	71,3	72,6	90,8	93,5

Булак: Улуттук статистикалык отчет КР.

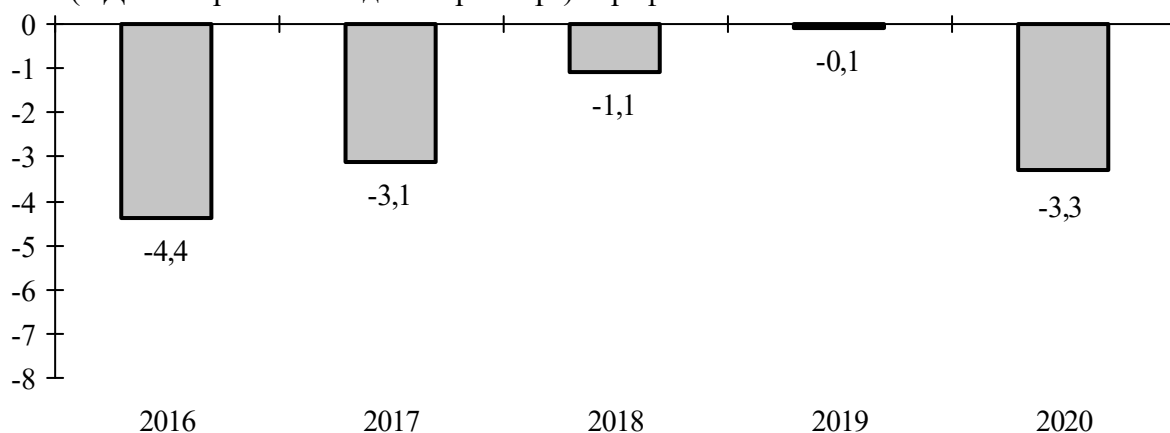
Бюджеттин тартыштыгын ички каржылоо булактары, ошондой эле акыркы жыл ичинде бир аз кыскарган мамлекеттик карыздын абалы каралды.

Бюджеттин таңсыктыгынын кескин секирип кетишинин негизги себептери болуп төмөнкүлөр саналат:

- коомдук өндүрүштүн төмөндөшү, б.а. коомдук өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн төмөн;

- коомдук өндүрүштүн чектүү чыгымдарынын өсүшү;

-«бош» акчанын массалык эмиссиясы;
 - негизсиз, негизсиз жогорулатылган социалдык программалар;
 - зор масштабдагы «көмүскө» капиталдын жүгүртүүсү;
 Мамлекеттик бюджеттин тартыштыгы (профицит)
 (ИДПга карата пайыздык көрсөткүч) график 1.

Графикде көрүнүп тургандай, тартыштыктын эң жогорку дэңгээли 2016-жылдын ортосунда болгон. [8]

Бюджеттик тартыштыктын чечүү жолдору жана анын баалуулугу, негизинен фискалдык саясаттын дагы бир багыты салык жыйымдарын жакшыртуу жана көбөйтүү болуп саналат. Өкмөт экономикага салыктардын жүгүн азайтуу жана ошол эле учурда өкмөттүн керектөөлөрүнө адекваттуу кирешелерди чогултуу максатында салык базасын кеңейтүүгө умтулууда. [2]

Кээ бир кабыл алынып жаткан мыйзам актылары жана башка ченемдик укуктук актылар мамлекеттин болгон экономикалык жана финансылык ресурстары менен бекемделген эмес, бул мамлекеттин жарандар алдындагы милдеттенмелерин аткарууга алып келет.

Жакынкы кундо «Республикалык бюджеттин чыгашаларын оптималдаштыруу, мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын бюджеттик каражаттарды пайдалануусунун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча чаралар жөнүндө» КР Президентинин Жарлыгынын негизинде Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине

2022-2023-жылдарга республикалык бюджеттин чыгашаларын оптималдаштыруу, мамлекеттик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын бюджеттик каражаттарды пайдалануусунун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча кечиктирилгис чаралардын программасын иштеп чыксын жана бекитсин, башка чаралардын ичинде төмөнкү милдеттүү иш-чараларды ишке ашыруусуна тапшырма берилген.

Ал жарлыкта томонку иш чараларды аткаруулусу сунушталаган:

- республикалык бюджеттин каражаттарын алуучу мекемелерди, уюмдарды жана ишканаларды инвентаризациялоону жана аларды өзүн-өзү актоочулукка жана өзүн-өзү каржылоого которуунун, кайра уюштуруунун, кайталануучу функцияларды жоюунун жана жетектөөчү кызматкерлердин санын кыскартуунун негизинде алардын санын оптималдаштырууну жүргүзүү;

- мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана республикалык бюджеттин башка алуучулары тарабынан электр жана жылуулук энергиясын, байланыш кызматтарын керектөөгө, эмерек сатып алууга, оңдоого ж. б. белгиленген лимиттердин сакталышына аракеттүү контролду камсыз кылуу;

- министрликтердин, административдик ведомстволордун, жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын, аткаруу бийлигинин башка органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын автопаркын инвентаризациялоо жана жетекчилерди тейлөөчү кызматтык автомашиналардын санын жана аларды тейлөөгө чыгымдарды кыскартуу жолу менен аларды күтүүгө жумшалуучу чыгымдарды оптималдаштыруу;

-аткаруу бийлигинин органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызмат адамдарынын Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин чечимдери менен аныкталган иш сапарлардан тышкары бюджеттик каражаттардын эсебинен чет мамлекеттерге иш сапарларга баруусуна тыюу салуу.[6]

Бул беренелерде мамлекеттин дефициттен чыгуунун бир нече жолдору каралган.Эгерде биз ушул мыйзам,беренелер аркылуу иштесек, анда оң көрсөткүчтөргө жетебиз деп ойлойм.

Жыйынтыгында төмөнкүлөрдү белгилей кетүү маанилүү, бюджеттин тартыштыгы жана мамлекеттик карыз өз алдынча катастрофалык көрүнүш болбосо да, алардын көбөйүшү экономикалык гана эмес, ошондой эле таза саясий мүнөздөгү олуттуу терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн. Анткени, элдин бюджеттик системага, өлкөнүн бюджеттик түзүмүнө болгон ишеними бийликке болгон ишенимди, жүргүзүлүп жаткан реформаларга болгон ишенимди аныктайт. Бул акыры өкмөттүн көңүлүн буруп, конкреттүү натыйжаларда көрүнүшү керек.

Жогоруда айтылгандардын негизинде,тең салмактуу мамлекеттик бюджетке жетишуу учун бюджеттик саясатты мамлекеттик кирешелер менен чыгашалар саясаты менен тыгыз айкалыштыруу керек.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика – М.: 2003. 416 б.
- 2.К. Абдымаликов Экономика Кыргызстан. – Бишкек, 2007 –329 б.
- 3.А.Г. Грязнова, В.М. Соколинский. Экономика – М.: КНОРУС, 2012 – 64 б.
- 4.Ш. М. Мусакожоев Экономика – Бишкек, 2017- 126 б.
- 5.www.minfin.kg
- 6.www.okmot.kg
- 7.www.nalog.kg
- 8.www.stat.com.kg

*Капарова Г.Т., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Режапова М.Р., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Камчыбекова А.Р., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОММЕРЦИЯЛЫК БАНКТАРЫНДА КРЕДИТ ПОРТФЕЛИНИН САПАТЫН БАШКАРУУНУ ЖАНА ЖӨНГӨ САЛУУНУ ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ

Аннотация

Кредит – өз алдынча экономикалык категория. Кредиттик процесстер жана мамилелер товардык өндүрүш менен бирге пайда болот. Банктык кредит – бул кредиттин негизги жана заманбап түрү, ал дайыма накталай түрдө берилет.

Кредиттер портфели - бул минималдуу талаптарда белгиленген белгилүү бир мүнөздөмөлөргө жооп берген, банк тарабынан улуттук валютада берилген кредиттердин/лизингдердин жыйындысы, алар боюнча талап кылуу укуктары Улуттук банк тарабынан кредиттерди берүүдө күрөө катары кабыл алынышы мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: кредит, автокредит, банк, кредит портфели, пайыздар, кредит, карыз алуучу, күрөө, мүлк, ипотека, тобокелдик, скоринг.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ И РЕГУЛИРОВАНИЯ КРЕДИТНОГО ПОРТФЕЛЯ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Кредит является самостоятельной экономической категорией. Кредитные процессы и отношения возникают вместе с товарным производством. Банковский кредит является основной и современной формой кредита, который всегда выдается в денежной форме.

Портфель кредитов – совокупность выданных банком кредитов/лизингов в национальной валюте, соответствующих определенным характеристикам, установленные настоящими минимальными требованиями, права требования по которому могут быть приняты в качестве залога при предоставлении кредитов Национальным банком.

Ключевые слова: кредит, автокредит, банк, портфель кредитов, проценты, заем, заемщик, залог, имущество, ипотека, риск, скоринг.

WAYS TO IMPROVE QUALITY MANAGEMENT AND REGULATION OF THE LOAN PORTFOLIO IN COMME

Annotation

Credit is an independent economic category. Credit processes and relations arise along with commodity production. A bank loan is the main and modern form of credit, which is always issued in cash.

Portfolio of loans - a set of loans/leasings issued by the bank in the national currency that meet certain characteristics, established by these minimum requirements, the rights of claim on which can be accepted as collateral when providing loans by the National Bank.

Key words: credit, car loan, bank, loan portfolio, interest, loan, borrower, pledge, property, mortgage, risk, scoring.

Латын тилинен (kreditium) кредиттин эки мааниси бар - биринчиси мен ишенем, экинчиси карыз кредит. Кредит – өз алдынча экономикалык категория. Кредиттик процесстер жана мамилелер товардык өндүрүш менен бирге пайда болот. Банктык кредит – бул кредиттин негизги жана заманбап түрү, ал дайыма накталай түрдө берилет.

Кредиттик портфел (LP) - белгилүү бир датага берилген банк кредиттеринин жыйындысы. Кредиттик милдеттенмелердин массиви маанилүү актив болуп саналат. Бул көрсөткүчтүн негизинде кредитордун ишенимдүүлүгүнүн жана натыйжалуулугунун рейтингдери түзүлөт.

Кредиттик портфелдин сапатына талдоо жүргүзүү жана банктын кредит портфелинин сапатын башкаруу, анын ичинде банктын кредит портфелинин сапатын баалоо процессинде практикалык жана методологиялык ыкмаларды иштеп чыгуу жана кредиттерди башкаруу боюнча натыйжалуу чечимдерди колдоо; жакшыртуу жана анын сапатын жогорулатуу.

Кредиттик портфелдин сапатын башкаруунун натыйжалуу системасын түзүү үчүн кредиттик мекемелер бир катар чараларды ишке ашырууну камсыз кылышы керек, башкача айтканда:

-рыноктогу кырдаалды эске алуу менен мезгил-мезгили менен корректировкаланган, ошондой эле кредиттик тобокелдиктин, ликвиддүүлүктүн жана кирешелүүлүктүн оптималдуу көрсөткүчтөрүн канааттандырган тандалган кредиттик стратегияга ылайык кредиттик портфелди түзүү;

-банктын жетекчилигине банкта кредиттик маданиятты калыптандыруу үчүн жоопкерчиликти жүктөө, ал өзүнө коюлган милдеттерди аткарууга мүмкүндүк берет;

-ишке так мотивациясы менен квалификациялуу менеджерлердин көзөмөлүндө өз функцияларын аткара турган компетенттүү кадрларды ишке тартуу;

-мөөнөтү өтүп кеткен төлөмдөр менен кредиттердин максималдуу суммасына лимиттерди (чектөөлөрдү) белгилөө (кечирүүнүн шарттары боюнча);

-кредиттик портфелдин салыштырмалуу туруксуздугун эске алуу менен кредиттик активдерге үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүү, биринчи кезекте начарлаган кредиттерди аныктоо жана алардан баш тартуу (алгылыктуу кредит көйгөйлүү кредиттер категориясына киргенге чейин аныкталууга тийиш - аманат же кредиттик мамилелерди токтотуу жөнүндө өз убагында өкүм);

-кредиттик портфелдин учурдагы жана ретроспективдүү абалын үзгүлтүксүз талдоо, кредиттерди берүү боюнча тандалган стратегиядан четтөөлөр жөнүндө коммерциялык банктын жетекчилигине өз убагында билдирүү жана объективдүү башкаруу маалыматын түзүү.

Ушул этапта Кыргыз Республикасы кредиттик тобокелдиктердин жана күрөөлүк камсыздоонун (күрөөнүн) алкагында улуттук мыйзамдарды өркүндөтүү жолу менен кредиттөө шарттарын жакшыртууда жана өркүндөтүүдө. Кредиттик тобокелдиктерди тескөөнүн деңгээлдерин жакшыртуунун жана өркүндөтүүнүн өтө маанилүү фактору болуп **кредиттик маалыматтын болушу саналат.**

Тобокелдиктерди башкаруунун жана жөнгө салуунун эффективдүү системасын өнүктүрүү банкка узак мөөнөттүү келечекте (перспективада) кредиттик тобокелдиктердин деңгээлине таасир этүүгө мүмкүндүк берет. Кыска убакыттын ичинде тобокелдиктерди тескөөнүн жаңы инструменттерин ишке киргизүү кыйла жогору чыгымдар менен байланышкан, анын натыйжасында рыноктун бардык катышуучулары мындай механизмди иштеп чыгууга шашылбайт жана мыйзамда талап кылынган элементтерди гана киргизүүнү жактырышат (артык кылышат).

Карыз алуучулардын кредиттик жөндөмдүүлүгүнө мониторинг жүргүзүү жана кредиттик тобокелдиктерди азайтуу үчүн эң белгилүү (популярдуу) инструмент болуп скорингдик программаларды киргизүү (ишке ашыруу) болгон. Аларды пайдалануу кредиттөөнүн, өзгөчө жеке адамдарга кредит берүүнүн айрым сегменттеринин өнүгүүсүнүн масштабы жана динамикасы менен шартталган. Алар ошол эле окшош иштерди аткарган эксперттердин чыгымдарын азайтуу, ошондой эле эксперттик баалоого мүнөздүү болгон субъективдүүлүктү белгилөө даражасын тегиздөө аркылуу чыгымдарды минималдаштырууга мүмкүндүк берет.

Скоринг моделин түзүүдө (анткени иштеп чыгууда) коммерциялык банк тандоо алдында турат: батыш моделдеринин негизинде даяр *баллдык системаларды* сатып алуу же өзүнүн *статистикалык маалыматтарын* колдонуу. Экинчи вариант, менин оюмча, ишенимдүү, бирок чекене кредиттөө операцияларын өнүктүрүүнүн кыска мезгили али жетишерлик чоң статистикалык базаны түзүүгө мүмкүндүк бербейт. Кредиттик бюро институтун өнүктүрүү менен жалпысынан абалды жакшыртуу керек.

Азыркы учурда, дээрлик бардык кредиттик мекемелер кардарларды күрөөсүз кредиттер жана автокредиттер боюнча баалоо үчүн скоринг программаларын колдонушат. Эксперттер ипотекалык кредиттөө сегментинде бааланат, бирок бир катар коммерциялык банктар тарабынан бизнестин бул секторун өнүктүрүүдөгү прогресстин темпи аларды анча чоң эмес суммага кыймылсыз мүлктү сатып алуу үчүн кредиттер үчүн скорингдик программаларды колдонууга үндөйт.

Ошондой эле, кредиттик мекеменин кредиттик тобокелдиктин деңгээлин төмөндөтүү жана төмөндөтүү варианты камсыздандыруу, башкача айтканда, камсыздандыруу болуп саналат. Банк кардардын (карыз алуучунун) өмүрүн жана ден соолугун, ал сатып алган мүлктү жана мүлккө ээлик кылуу укугун камсыздандыруу өтүнүчү менен камсыздандыруу мекемесине кайрыла алат. Мындай камсыздандыруу ипотекалык кредиттер чөйрөсүндө кредиттерди алуу үчүн зарыл шарт болуп калды, мында кредиттин чоң суммаларынан улам кредиттик мекеме (банк) жогорку кредиттик тобокелдиктерди тартат. Өнөр жайлуу өнүккөн өлкөлөрдө камсыздандыруунун белгилүү классикалык түрү физикалык болуп саналат жана мыйзамдуу коммерциялык банктарга кредиттик тобокелдиктин деңгээлин төмөндөтүүгө мүмкүндүк берүүчү жактар кредит боюнча төлөнбөй калуу тобокелдиги болуп саналат. Кыргызстандын рыногунда бул тажрыйба аз колдонулат. Бул кредиттин төлөнбөй калуу пайызынын статистикалык базасынын жоктугунан, кредиттик мекеменин камсыздандырылган катары өз алдынча иш алып баргысы келбегендигинен жана камсыздандыруучулардын мындай жогорку тобокелдикти өзүнө көзөмөлгө ала албай, өзүнө алгысы келбегендигинен улам болууда.

Кредиттик тобокелдикти жөнгө салуу жана башкаруу системасын түзүү же өнүктүрүү боюнча эң мыкты эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен, банктардын көңүлүн аны идентификациялоонун жана баалоонун адекваттуу жол-жобосун түзүү зарылдыгына буруу туура көрүнөт. Кредиттик тобокелдикти баалоо кредиттик тобокелдиктин даражасын (тобокелдиктердин өлчөмү) жана тобокелдиктерди башкаруунун сапатын (регулятордук жол-жоболордун болушу жана аларды адекваттуу ишке ашыруу) баалоого мүмкүндүк берүүчү сандык жана сапаттык факторлордун айкалышын талдоону камтыйт.

Кредиттик тобокелдикти идентификациялоонун жана баалоонун адекваттуулугу талдануучу маалыматтын сапатына жана көлөмүнө (ишенимдүүлүгүнө) көз каранды болгондуктан, банктар тышкы жана ички булактардан алынган карызкорлор жөнүндө маалыматтарды топтогон өзүнчө маалыматтык базаны түзүшү керек. Маалыматтык базаны түзүү процессин ишке ашырууда, камтыла турган маалыматтардын тизмесин аныктоодо, карыз алуучулардын ар кандай топторуна кредит берүүнүн өзгөчөлүктөрүн, анын ичинде аларды ишке киргизүү көлөмүн (мисалы: орто, чоң, кичинекей кардарлар).

Кредит берүү процессинде кредиттик тобокелдиктерди эффективдүү баалоо үчүн жеке жактардын төлөм жөндөмдүүлүгүн талдоону изилдөө, көпчүлүк өнүккөн өлкөлөрдө төмөнкүдөй маанилүү багыттар боюнча жүргүзүлөт - кардардын инсандыгын мүнөздөгөн маалымат, анын кредиттик мекеме (банк) менен болгон мамилеси, кирешеси жана акча агымы (үй-бүлөнүн жалпы кирешеси) жана күрөөлүк (залог) кредит.

Кредиттик тобокелдикти аныктоо жана анын деңгээлин баалоо үчүн маалымат базасында топтолгон маалыматтар тобокелдикке мониторинг жүргүзүүдө жана контролдоодо пайдаланылышы керек, анын маанилүү элементтеринин бири *стресс-тестирлөө* болуп саналат. Кредиттик тобокелдиктерди тескөө системасы ошондой эле коопсуз жана үзгүлтүксүз операцияларды камсыз кылуу үчүн күтүлбөгөн пландарды, ошондой эле ар кандай тобокелдик сценарийлеринин негизинде калыбына келтирүү пландарын камтышы керек.

Коммерциялык банктын кредиттик портфелинин оптималдуу сапатын камсыз кылуу жана кредиттерди төлөө компетенттүү кредиттик саясатсыз мүмкүн эмес. Мен “коммерциялык банктын кредиттик портфелинин сапаты жана түзүмү дайыма анын кредиттик саясатын чагылдырат” деп эсептейм. Кредиттик саясат мамлекеттин бардык чарба жүргүзүүчү субъекттеринин кредитке болгон муктаждыктарын четтетүүсүз канааттандырууга багытталган. Коммерциялык банктардын кредиттик саясаты бар, аны банк саясатынын

сегменти катары изилдөө керек. Кредиттик саясаттын максаттары бар, алар сөзсүз түрдө банктын стратегиялык максаттары менен дал келиши керек. Банктын саясаты ар кандай иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу процессинде өзүн көрсөтөт жана коммерциялык банктын багытын, ишенимдүүлүгүн, кирешелүүлүгүн жана ликвиддүүлүгүн камсыз кылуучу банк операцияларында жана кызмат көрсөтүүлөрүндө башкаруучулук чечимдерди кабыл алуунун өзгөчөлүктөрү менен чагылдырылат. Банк саясатына ар кандай тышкы жана ички факторлор таасир этет. Кредиттик мекемелер (банктар) рынок экономикасынын шартында бизнес максаттарына жетишүүнү жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыз кылуу үчүн өздөрүнүн уникалдуу кредит саясатын иштеп чыгышы керек. Ал банктын ар кандай өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен түзүлүшү керек: рыноктогу абалы; кардарлар, банк тарабынан сунушталган продуктылардын жана кызматтардын комплекси; банктык инструменттер; ченемдик колдоо; менеджерлердин квалификациясы ж.б.. Коммерциялык банктын кредит саясатынын эффективдүүлүгү ушул өзгөчөлүктөрдү туура кароодон көз каранды. Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктары тарабынан кредиттик портфель чөйрөсүндө кредит саясатын түзүүдө АКШ тажрыйбасын колдонуу максатка ылайыктуу. Америка Кошмо Штаттарынын Депозиттерди камсыздандыруу боюнча федералдык комиссиясы банк портфелинин саясатынын бир бөлүгү катары төмөнкү милдеттүү жол-жоболорду белгилейт:

- кредиттик портфельди өнүктүрүүнүн максаты;
- банктын ар бир кызматкеринин укуктары жана бүтүндөй кредиттик комиссиянын ыйгарым укуктары;
- операциялар боюнча ыйгарым укуктарды аныктоо жана кредиттик башкаруунун маалыматтык коопсуздугун камсыз кылуу;
- кредиттик арыздарды кароонун жол-жоболору;
- кредиттик арыздар үчүн тастыктоочу документтердин персоналдаштырылган тизмеси;
- кызматкерлердин милдеттери жана укуктары;
- кредиттик камсыздоону колдонуунун өзгөчөлүктөрү;
- кредиттер боюнча пайыздык ставкаларды жана комиссияларды түзүүнүн өзгөчөлүктөрү, кайтаруу өзгөчөлүктөрү;
- кредиттин максималдуу суммасын аныктоо;
- кредиттердин сапат стандарттары;
- банк иштеп жаткан аймактын мүнөздөмөлөрү;

Бирок жогорудагы процедураларда саясат менен аны ишке ашыруунун конкреттүү чараларынын ортосунда эч кандай айырма жок. Банктардын практикалык ишинде (иш-аракетинде) саясат кредиттик иштин негизги максаттарын аныктайт, ал эми аларга жетүү чаралары тиешелүү нускамада белгиленет. Белгилей кетсек, азыркы шарттарда банктын кредиттик саясаты экономиканы өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүүдө региондун же өлкөнүн социалдык керектөөлөрүн канааттандырууга анын таасирин чагылдырышы керек.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын ишин киргизүүнүн заманбап шарттарында банктардын кредиттик саясатын аныктоочу документтердин сапатына бирдиктүү, стандарттуу талаптарды түзүү (иштеп чыгуу) жана натыйжалуу мониторинг жүргүзүү зарыл. анын ишке ашырылышы. Мындай шарт айрым банктардын кредиттик портфелин жана бүтүндөй мамлекеттин банк тутумун башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга жардам берет.

Кредиттик портфельдин сапатын башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн кредиттик тобокелдиктерди төмөндөтүү зарыл, бул төмөндөгүлөргө өбөлгө түзөт:

- резервациялоо процедурасын өркүндөтүү;
- активдердин сапатын жана структурасын баалоонун эффективдүү ыкмаларын колдонуу;
- кредиттик тобокелдикти оптималдаштыруу үчүн инструменттердин комплексин иштеп чыгуу.

Кредиттик мекемелердин улуттук экономикага жардам көрсөтүү жана колдоо боюнча кредиттик ишинин даректүүлүгүнүн деңгээлин жогорулатуунун жана кредиттик портфелдердин жогорку сапатын сактоонун негизги жана маанилүү шарттарынын бири мамлекеттик жардам көрсөтүү боюнча иш-чаралар планынын системасы экендигин эске алуу керек. Кыргыз Республикасынын экономикасын өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары катары таанылган кредиттик субъекттерди колдоо боюнча. Бул чаралардын көбү өнүккөн өлкөлөрдө (АКШ жана Европа өлкөлөрү сыяктуу) көптөн бери ийгиликтүү колдонулуп келет, натыйжада коммерциялык банктарды реалдуу секторго кредиттерди берүү процессине тартууга көмөктөшөт.

Экономиканы колдоо боюнча мамлекеттик жардам банк секторун өнүктүрүүнүн маанилүү аспектиси болуп эсептелет, аны өнүктүрүү өлкө жана Кыргыз Республикасынын региондору үчүн артыкчылыктуу деп таанылган ишканаларга жайылтылууга тийиш. Колдонулуп жаткан иш-аракеттердин пландарынын ар бири кредиттик портфелдин жалпы сапатына да, анын айрым көрсөткүчтөрүнө да олуттуу жана олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүн. Кредиттик портфелдин сапатынын негизги индикаторлоруна таасир этүүчү чаралардын багыты Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктарынын өлкөнүн экономикасын олуттуу колдоо көрсөтүүгө көмөктөшүүгө, чыңдоого жана ролун жакшыртууга көмөктөшөөрү да аз эмес, кредиттин сапатын жоготуу.

Колдонулган адабияттар:

1. Банк иши: «Финансы жана кредит». Под ред. Э.А. Жарковская. – 2017. – 476 б.
2. Банктык чекене кредиттөө тобокелдигин эффективдүү башкарууну уюштуруу. / ред. Багиров. А.Е. – С. 27–35.
3. Островская О.М. Банк иши. - М., 2009. – 21-27 б.
4. Банктык тобокелдиктерди башкаруу: Базель – 2 – окуу куралы. В. Н. Вяткина. – М.: Экономика, 2014. – 192 б.
5. Банктык тобокелдиктер: окуу куралы, Н. И. Валенцевой. – М.: 2013. – 290 б.
6. Смулов А.М. Кредиттик саясаттын көйгөйлөрү жана аларды чечүүнүн жолдору. // Банк иши. - 2017. - № 2. – С.18–22.
7. www.wikipedia.org
8. www.nbkr.kg – бюллетень нац. Банка 2019-2021 года
9. www.kicb.net
10. <https://economist.kg/2019/05/13/> - рейтинг банков по кредитному портфелю коммерческих банков КР
11. <https://www.akchabar.kg>

Макыев С.Т., PhD

ОшМУ

Артыкбаева Ф.Т., доцент

ОшМУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МУНИЦИПАЛДЫК МЕНЧИКТИ БАШКАРУУДАГЫ КЭЭ БИР ПРОБЛЕМАЛАР

Аннотация

Бул макалада муниципалдык менчикти башкарууда пайда болгон бир катар көйгөйлөр каралат. Муниципалдык менчиктин түзүлүш тартибин жөнгө салуучу жана жоболорун аныктоочу мыйзамдар талданат. Эффективдүү башкаруу маселеси - жергиликтүү өз алдынча башкарууну реформалоодо жана биринчи кезекте жергиликтүү саясатты жүргүзүүдө жана жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүдө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын уюштуруучулук, финансылык жана экономикалык өз алдынчалуулугунда негизги маселе болуп саналат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында муниципалдык менчикти эсепке алуунун бүгүнкү практикасындагы белгилүү кемчиликтерди көрсөтүлгөн. Авторлор муниципалдык менчикти башкаруу системасында аныкталган кемчиликтердин терс таасиринин даражасын аныкташкан жана аны жакшыртуунун багыттарын сунушташкан.

Түйүндүү сөздөр: менчик, муниципалдык менчик, көйгөйлөр, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, менчикти башкаруу, эффективдүү башкаруу, социалдык өнүгүү, ачык-айкын капитал.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ В УПРАВЛЕНИИ МУНИЦИПАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТЬЮ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается ряд проблем, возникающих при управлении муниципальной собственностью. Анализируется законодательство, регулирующее порядок формирования и устанавливающее положение муниципальной собственности. Вопрос эффективности управления – основной вопрос в реформе местного самоуправления и, в первую очередь, в организационной и финансово-

экономической самостоятельности органов местного самоуправления в проведении местной политики и решения вопросов местного значения. В существующей практике учета муниципальной имущества в органах местного самоуправления имеются определенные недостатки. Авторами определена степень негативного воздействия выявленных недостатков в системе управления муниципальной собственностью и представлены направления её совершенствования.

Ключевые слова: собственность, муниципальная собственность, проблемы, местное самоуправление, управление собственностью, эффективное управление, социальное развитие, прозрачный капитал.

SOME PROBLEMS IN THE MANAGEMENT OF THE MUNICIPAL PROPERTY IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

This article examines a number of problems arising in the management of municipal property. The article analyzes the legislation that regulates the formation procedure and establishes the position of municipal property. The issue of management efficiency - the main issue in the reform of local self-government and, above all, in the organizational, financial and economic autonomy of cities, towns and villages in the conduct of local politics and issues of local importance. In the current practice of accounting of municipal property in the bodies of local self-government there are certain shortcomings. The authors determined the degree of negative impact of the identified shortcomings in the municipal property management system and presented the directions for its improvement.

Keywords: property, municipal property, problems, local government, property management, good governance, social development, transparent capital.

Бул макаланын предметин жана изилдөө методологиясын тандоо көбүнчө Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жана муниципалдык башкаруунун тутумун жана процесстерин изилдөө чөйрөсүндө түзүлгөн көйгөйлүү кырдаалга байланыштуу.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу - өлкөнүн Конституциясында бекитилген, мамлекеттик органдардын тутумуна кирбеген институт, Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 15-июлу № 101 “Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө” Мыйзамынын 10-

беренесине ылайык жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары үчүн жергиликтүү маанидеги 25 маселе бекитилип, алардын өз функцияларынын жетишээрлик так тизмесин аныктаган.

Негизинен, бул аймактын жашоо камсыздоо системасынын иштешин жана өнүгүшүн уюштуруу (жергиликтүү жолдор, суу менен жабдуу жана канализация, муниципалдык транспорт жана жарыктандыруу, тиричилик таштандыларын чогултуу, чыгаруу жана көмүүнү уюштуруу), калкты социалдык жактан камсыздоо жана маданий жактан тейлөө (китепканалар, музейлер, спорт мекемелери жана башкалар), калктын эс алуу шарттары.

Бул функцияларды аткаруу үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары муниципалдык ишканаларды жана мекемелерди түзүшөт, башка муниципалдык менчикти, анын ичинде жергиликтүү жамааттын жер ресурстарын башкарышат. Бул функциялар үчүн ЖӨБ органдары өз жамаатынын алдында гана жооп берет. Мамлекет бул функцияларды ишке ашырууга кийлигишпейт, бирок алар аткарылбаса же талаптагыдай аткарылбаса, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызмат адамдарынын жамаат алдындагы жоопкерчилигин ар кандай жолдор менен, ишмердүүлүгүн токтотконго чейин камсыз кылууга формалдуу укугу бар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана тиешелүү аймакка түз мамлекеттик көзөмөлдү киргизүү жана жергиликтүү кеңешти таркатуу. Тиешелүү көзөмөл үчүн мамлекет прокурордук көзөмөлдү жана соттук коргоону ишке ашырат[8].

Макалада экономикалык жана статистикалык талдоо методдору колдонулуп, муниципалдык менчикти башкаруу боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында топтолгон тажрыйбалар изилденди. Изилдөөнүн жүрүшүндө муниципалдык менчик институтун трансформациялоо контекстинде экономикалык жана социалдык өнүгүү маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ченемдик документтери жана статистикалык маалыматтары пайдаланылды. Изилдөөдө ошондой эле теориялык жана эмпирикалык методдор, аналогия жана документтерди талдоо колдонулду.

Муниципалдык менчик – жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ээлигинде, пайдалануусунда, тескөөсүндө болгон, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун кирешелерин алуунун жана калктын социалдык-экономикалык муктаждыктарын канааттандыруунун булагы болуп кызмат кылган жергиликтүү жамааттардын менчиги.

Кыргызстанда муниципалдык менчикти башкаруу жана тескөө эң актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Биринчиден, бир нече ондогон жылдар мурун өлкөнүн аймагында менчиктин мындай формасы болгон эмес. Анын калыптануу процесси бүгүн да уланууда. Экинчиден, бийлик структураларынын ишинин эффективдүүлүгү жергиликтүү өз алдынча башкаруунун иштөө структурасы менен шартталган: дээрлик бардык мамлекеттик чечимдер, граждандардын таламдары боюнча тигил же бул жол менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары аркылуу өтөт. Адамдар мамлекеттик саясаттын жыйынтыгын ага өзүнүн турмуштук керектөөлөрүн жана кызыкчылыктарын канааттандыруу призмасы аркылуу сезишет жана баа ага беришет. Бул муниципалдык менчик жергиликтүү жамааттын муктаждыктарына жана кызыкчылыктарына кызмат кылууга чакырылган.

Ошондуктан муниципалдык менчикти мындай мамиле менен пайдалануу жана башкаруунун негизги талабы – жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын экономикалык эффективдүүлүк жана социалдык жоопкерчилик принциптеринин тең салмактуу айкалышы.

Ошентип, муниципалитеттин өнүгүүсү муниципалдык менчикти компетенттүү жана эффективдүү башкармайынча, мүлктү башкаруу ишмердигине экономикалык талдоо жүргүзүүсүз мүмкүн эмес.

Кыргыз Өкмөтүнүн 2002-жылдын 31-декабрындагы № 909 токтомунун негизинде акционердик коомдордун мамлекеттик бөлүгү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын муниципалдык менчигине өткөрүлүп берилген, мисалы, коммуналдык объектилер[1,С.16]. Мында мүлк объектинин аталышы, анын дареге жана баланстык калдык наркы көрсөтүлгөн тизме боюнча өткөрүлүп берилген. Мамлекеттик мүлктү

муниципалитеттерге кабыл алуу-өткөрүп берүү актысы менен өткөрүп берүү туура болмок да, анда объекттердин мүнөздөмөлөрү толук чагылдырылган абалда болгон.

Ал эми Кыргыз Республикасынын 2003-жылдын 25-сентябрында № 215 "Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун финансылык-экономикалык негиздери жөнүндө" Мыйзамдын кабыл алынышы жергиликтүү өз алдынча башкарууну андан ары өнүктүрүү үчүн маанилүү окуя болуп саналат[5,С.57].

Аталган Мыйзамдын 16-статьясына ылайык, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун экономикалык негизин кыймылсыз жана кыймылдуу муниципалдык мүлк; жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын акча каражаттары; баалуу кагаздар, ошол аймакта турган жаратылыш ресурстары; жарандык укуктардын башка объекттерин, ошондой эле тиешелүү аймакта ишин жүзөгө ашырган ишканалар, уюмдар жана мекемелер түзөт.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында муниципалдык менчикти эсепке алуунун бүгүнкү практикасы белгилүү кемчиликтерди айгинелеп көрсөттү:

–кээ бир объекттер боюнча айрым техникалык маалыматтардын жоктугу (жалпы аянты, жер участкагунун аянты, имараттардын, курулмалардын техникалык көрсөткүчтөрү);

–болгон инвентардык маалыматтардын финансылык көрсөткүчтөр менен байланыштарынын жоктугу (кирешелер, эксплуатациялык сарптоолор, капиталдык оңдоо ж. б.);

–түзүлгөн келишимдердин эсебинин жоктугу (ижара, ыкчам башкаруу);

–курулбаган муниципалдык жерлердин эсебинин жана каттоосунун жоктугу

–көпчүлүк айыл өкмөттөрүндө муниципалдык менчикте турган менчиктин

–тизмелеринин жана участоктордун карталарынын жоктугу;

–муниципалдык менчик боюнча жыйынды жана көрсөтмөлүү сандык картинанын жоктугу.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан көпчүлүк объекттер азыркы мезгилге чейин толук катталган эмес, толук эмес каттоонун же жоктугунун негизги себептери бул финансы маселеси. Мамлекеттик каттоо - бул мамлекеттик, бирок ал акы төлөнүүчү кызмат жана арзан эмес[7].

Толук эмес инвентаризация жана каттоо муниципалдык менчикти, өзгөчө муниципалдык жер сыяктуу жергиликтүү жамааттардын баалуу ресурсун экономикалык жүгүртүүгө тартууну олуттуу кыйындатат жана жергиликтүү экономиканын өнүгүшүнө тоскоолдук кылат. Кыргыз Республикасынын Жер кодексинин ченемдерине ылайык, мамлекеттик же жеке жактарга таандык жерлерди кошпогондо, калктуу конуштардын жерлери да муниципалдык менчик болуп саналат[8].

Муниципалдык менчиктин бардык объекттерин үч топко бөлүүгө болот:

–биринчи топто башкаруу функцияларын камсыз кылуу үчүн пайдаланылуучу объекттер болуп мэриянын, айыл өкмөттөрдүн имараттары;

–экинчисинде - милдеттүү тизмеге кирбеген, бирок жергиликтүү жамааттар тарабынан коомдук жана саясий жактан маанилүү деп таанылган кызматтар үчүн колдонулгандар (музейлер, музыкалык мектептер, стадиондор).

–үчүнчү топко милдеттүүлөрдүн тизмесине кирбеген функцияларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү жүзөгө ашыруу үчүн пайдаланылуучу объектилер кирет: имараттардын жертелөлөрү, кошумча имараттар, жеке имараттар, мончо. Бул так пайдаланылбаган ресурс, туура башкаруу менен жергиликтүү бюджеттерге олуттуу киреше алып келиши мүмкүн.

Муниципалдык менчикти жана жерди ачык жана адилетсиз башкаруу коррупциянын күчөшүнө алып келет жана жергиликтүү экономикалык өнүгүү шарттарын начарлатат, чыр - чатактарды жаратат жана социалдык туруксуздукка өбөлгө түзөт. Бирок, муниципалдык менчикке байланыштуу укук бузуулардын көбөйүп баратышы коррупциялык компонентке гана ээ болбостон, муниципалдык менчикти башкаруу маселелери боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жетекчилиги менен кызматкерлеринин билиминин төмөндүгүнөн улам келип чыккан көрүнүштөр да пайда болууда[2,С.25].

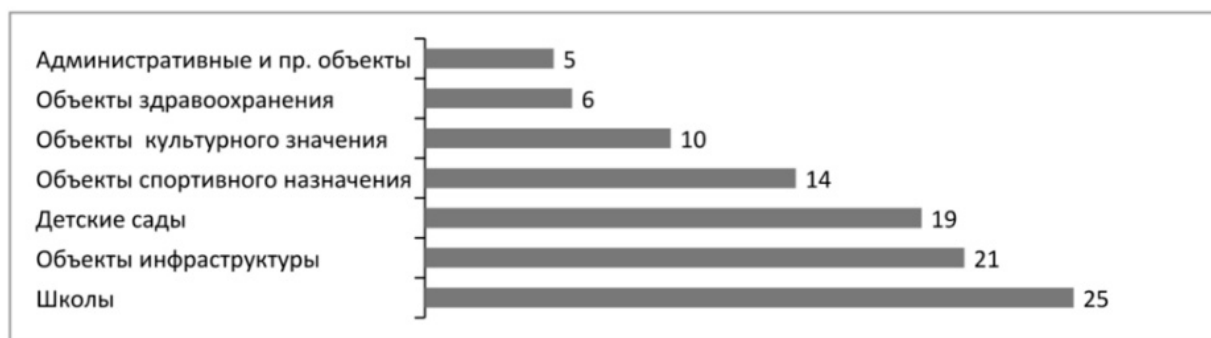
Мунун негизинде, муниципалитеттер азырынча кирешелеринин бир бөлүгүн каттоого жумшоого даяр эмес жана каалашпайт. Бирок, бардык муниципалитеттер муниципалдык менчикти пайдалануудан киреше алышат. Муниципалдык жерлердин ижара кирешеси боюнча маалымат өтө аз.

Ошондуктан жыл сайын Жогорку Кеңеште республикалык жана жергиликтүү бюджеттерге өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу мыйзам долбоору каралууда. Алардын айтымында, кеп республикалык бюджеттен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жергиликтүү жамааттар үчүн маанилүү капиталдык оңдоолорду же курулуштарды биргелешип каржылоо үчүн каралган дем берүүчү гранттарды каржылоону алып салуу жөнүндө болуп жатат. Жергиликтүү бюджеттерди секвестрлөөдөн кийин кайсы объектилер каржыланбай турганы тууралуу маалымат ачык-айкын көрсөтүлгөн эмес.

Бирок өткөн жылдардагы маалыматтар бул объектилердин кеминде жарымы мектептер, бала бакчалар жана саламаттыкты сактоо мекемелери экенин көрсөтүп турат. Болжол менен бештен бир бөлүгүн инженердик инфраструктуралык объектилер түзөт, аларга суу менен камсыздоо жана канализация системалары, ошондой эле мусор полигондору кирет.

1-таблица.

ЖӨБ органдары үчүн дем берүүчү гранттарды каржылоо түзүмү, 2018-2019-жылдардын жыйынтыгы боюнча орточо, пайыз менен:

Булак: <https://news.myseldon.com/ru/news/index>

Таблицада көрсөтүлгөндөй азыркы мезгилде жергиликтүү бюджеттердин түзүмүндө кирешелердин негизги үлүшү мамлекеттик бюджеттин трансферттерине туура келет. Менчик киреше - 5-6 пайызга түзөт[8]. Мындай шартта муниципалдык менчиктен түшкөн каражаттарды пайдаланбоо жөн эле кылмыш болуп саналат.

Муниципалдык менчиктин туруктуулугун камсыз кылуу маселелери биздин өлкөнүн муниципалитеттеринде иш жүзүндө каралган эмес жана каралбайт. Коом анын бир жылда кандай киреше алып келгенин билбейт.

Жыйынтыктап айтканда, биздин өлкөдө калк үчүн кызмат көрсөтүүлөрдү керектөөнүн жаңыланган стандарттарынын жана ар кандай ишмердүүлүктүн багыттарын аныктоо критерийлеринин жана бул стандарттарды колдонуу практикасынын жоктугуна көңүл буруу керек. Мындай көйгөйлөрдү чечүү үчүн бул жаатта болгон эл аралык тажрыйба таянып, мүлктү башкаруунун жаңы методологиясын иштеп чыгуу зарылдыгы пайда болду, булар төмөндөгүдөй болушун сунуш кылууга болот:

1. Бул процесске көзөмөлдү орнотуу үчүн жергиликтүү калкты муниципалдык менчикти башкарууга үйрөтүү зарыл жана активдүү катышуусун камсыз кылуу;

2. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын тренингдерди уюштуруп, бул адистерин, жергиликтүү кеңештердин башчыларын жана депутаттарын бирдей камтышы керек, анткени муниципалдык менчикти башкаруу процессинде ар биринин өз ролу бардыгын тактоо;

3. Жергиликтүү бюджеттерде топтолуучу амортизациялык фондду муниципалдык объекттерди оңдоого жана калыбына келтирүүгө пайдалануу. Кыргызстандын практикасында амортизациялык чегерүү объектилерге колдонулат, бирок, бул топтоо каражаты кандай жана кайда жумшалып жатканы боюнча так маалыматтар жок, ошондуктан аларды иликтөө;

4.Муниципалдык менчикти башкарууга стратегиялык пландаштырууну киргизүү, анда бүткүл жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары боюнча муниципалдык менчиктин көлөмүн, мүлктүн жашын жана ага байланыштуу келечектеги финансылык муктаждыктарды болжолдуу баалоо.

Колдонулган адабияттар:

1.Асанакунов Б., Дж. Бекбасарова Г.Б., Экономические основы местного самоуправления: Учебное пособие. Академия управления при Президенте КР, Фонд Ханса Зайделя. – Б., 2004, С.16.

2.Белеков Ж.К., Макыев С.Т., Макыев А.Т. Методическое пособие по стратегическому планированию местного экономического развития. Бишкек-2011, С.25.

3.Кыргыз Республикасынын “Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө” Мыйзамы. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Жарчысы, 2011-ж., № 7,

4.Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 15-июлу № 101 «Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун финансы-экономикалык негиздери жөнүндө» Мыйзамы.

5.Макыев С.Т. Проблемы развития системы муниципального управления Кыргызстана //Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Российский государственный социальный университет». 2020. №2(22). С. 57.

6.Муниципальная собственность: ничье, значит мое?
<https://24.kg/archive/ru/economics/102945-municipalnaya-sobstvennost-niche-znachit-moe.html/>

7.Нарусбаева У., Управление муниципальной собственностью в Кыргызстане: прогресс, вызовы и новые подходы //Муниципалитет, № 10(120), 2021.

8.Проблемы и состояние неопределенности местных органов самоуправления в Кыргызстане //<https://cabar.asia/ru/cabar-asia-problemy-i-sostoyanie-neopredelennosti-mestnykh-organov-samoupravleniya>.

Макыев С.Т., PhD

ОшМУ

Сайдинова М.Т.

ОшМУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖЕРГИЛИКТҮҮ БЮДЖЕТТЕРИН ТҮЗҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Кыргыз Республикасынын Бюджеттик кодекси Кыргызстандын бюджеттик тутумунун принциптерин белгилейт, алардын ичинен кирешелерди, чыгымдарды жана бюджеттин тартыштыгын каржылоо булактарын дифференциалдоо принциби, көзкарандысыздык принциби, бюджеттердин тең салмактуулугу белгиленши керек. Бюджеттердин өз алдынчалыгы принциби, башкалар менен катар, мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын тиешелүү бюджеттердин тең салмактуулугун өз алдынча камсыз кылуу укугун жана милдетин билдирет. Тен салмактуу бюджеттердин принциби боюнча бюджеттик чыгымдардын көлөмү бюджеттин кирешелеринин жалпы көлөмүнө жана анын тартыштыгын каржылоо булактарынан түшүүлөргө дал келиши керек. Бул макала жергиликтүү бюджеттин түзүлүшүнүн көйгөйлөрүнүн бирине арналган, бул маселе өз кезегинде өз алдынча башкаруунун көз карандысыз ишмердүүлүгүнүн чектелишине алып келет.

Түйүндүү сөздөр: Жергиликтүү өз алдынча башкаруу, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун финансылык- экономикалык негиздери.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

Бюджетный кодекс Кыргызской Республики устанавливает принципы бюджетной системы Кыргызстана, среди которых следует выделить принцип разграничения доходов, расходов и источников финансирования дефицитов бюджетов, принцип самостоятельности, сбалансированности бюджетов. Принцип самостоятельности бюджетов в числе других означает право и обязанность органов государственной власти и органов местного самоуправления самостоятельно обеспечивать сбалансированность соответствующих бюджетов. Согласно принципу сбалансированности бюджетов, объем предусмотренных бюджетом расходов должен соответствовать суммарному объему доходов бюджета и поступлений источников финансирования его дефицита. Данная статья посвящена одной из проблем формирования местного бюджета, которая приводит его к дефициту, а также ограничения самостоятельной деятельности местного самоуправления.

Ключевые слова: местное самоуправление, органы местного самоуправления, финансово-экономические основы местного самоуправления, принципы местного самоуправления, финансово-экономических основ местного самоуправления, муниципальные образования, уставы муниципальных образований.

PROBLEMS OF FORMATION OF LOCAL BUDGETS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The Budget Code of the Kyrgyz Republic establishes the principles of the budgetary system of Kyrgyzstan, among which the principle of differentiation of income, expenses and sources of financing of budget deficits, the principle of independence and balance of budgets should be highlighted. The principle of autonomy of budgets, among others, means the right and duty of state authorities and local self-government bodies to independently ensure the balance of the respective budgets. According to the principle of balanced budgets, the volume of budgeted expenditures should correspond to the total volume of budget revenues and receipts from sources of financing its deficit. This article is devoted to one of the problems of the formation of the local budget, which leads to its deficit, as well as restrictions on the independent activity of local self-government.

Keywords: local self-government, local self-government bodies, financial and economic foundations of local self-government, principles of local self-government, financial and economic foundations of local self-government, municipalities, charters of municipalities.

“Кыргыз Республикасындагы бюджеттик укуктун негизги принциптери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 46-беренесине ылайык, Жергиликтүү бюджет - айылдын жана шаардын коомдоштугунун жергиликтүү бюджетти, аны түзүүнү, бекитүүнү жана аткарууну жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жүзөгө ашырат.

Жергиликтүү бюджеттерди бекитүү жана аткаруу жергиликтүү бюджеттерди теңдештирүү принцибинде ишке ашырылат, анда каралган чыгымдардын көлөмү бюджеттин кирешелеринин суммардык көлөмүнө ылайык келүүгө тийиш.

Бюджеттик жыл ичинде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары өз бюджетинин балансын камсыз кылууга тийиш.

Жергиликтүү бюджеттер жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан түзүлөт жана багытталат. Алар жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүгө, анын ичинде аймактарды экономикалык өнүктүрүүгө жана ыйгарым укуктарды ишке ашырууга арналган. Каржылоонун эки булагы бар: жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өздүк кирешелери (салыктык, салыктык эмес, активдер жана милдеттенмелер) жана бюджеттер аралык (республикалык бюджет менен жергиликтүү бюджет арасында финансылык бөлүштүрүүлөрдүн жөндөлүшү). Аймактарды өнүктүрүү фонддору да бар (бирок аймактардын масштабын эске алсак, бардык эле жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары үчүн жеткиликтүү эмес). Алар аймактарда өнүгүүнү каржылоо жана инфратүзүмдөргө кам көрүү үчүн арналган [8, С. 56-59].

Алар мамлекеттин бирдиктүү бюджеттик тутумунун ажырагыс бөлүгү. Узак убакыт бою жергиликтүү бюджеттер, Кыргызстандын бюджеттик укук жөнүндөгү мыйзамдарына ылайык, облустардын, Бишкек жана Ош шаарларынын райондордун, шаарлардын, шаарлардагы райондордун, айылдардын жана поселоктордун бюджетти деп эсептелген. Эреже катары, жергиликтүү бюджеттердин түзүмү ар дайым мамлекеттик түзүмдөн жана мамлекеттин тиешелүү болгон административтик-аймактык бөлүнүшүнөн келип чыккандыгын белгилей кетүү керек. Ошентип, жергиликтүү бюджеттер тутуму республиканын административдик-аймактык болушу менен логикалык жактан өз ара байланышта болгон. Жаңыланган чечмелөөдө жана ченемдик укуктук актыларга ылайык, 2007-жылдан бери жергиликтүү бюджет административдик бирдиктин призмасы аркылуу ачылган жана салттуу маанисин сактоо менен, айылдык, поселкалык жана шаардык жамааттардын алкагы менен кирешелердин жана чыгашалардын тизмеси катары чектелүүдө. 2008-жылы райондук бюджеттер жергиликтүү бюджетке киргизилген. Республиканын мыйзам актыларына ылайык, жергиликтүү бюджеттерди түзүү төмөнкү принциптерге негизделген:

-мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын иш-милдеттерин чектөө;

-Жергиликтүү маселелерди чечүү үчүн зарыл болгон финансылык жана экономикалык каражаттарды камсыз кылуу.

-Берилген мамлекеттик ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон финансылык жана экономикалык каражаттарды камсыз кылуу.

-Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун финансылык -экономикалык каражаттарын башкарууда жергиликтүү кенештердин көз карандысыздыгы.

Көрүнүп тургандай, бюджеттер аралык мамилелердин жогорудагы принциптери дагы эле бюджеттер аралык мамилелердеги актуалдуу көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган: нормативдик чегерүүлөрдүн туруксуздугу, мамлекеттик органдардын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын бюджеттик процессине кийлигишүүсү ж.б. Долбоорду талкуулоонун жүрүшүндө биз Кыргыз Республикасынын Бюджеттик Кодексине сунуштарды оз убагында кылганбыз жана эми системаны өлкөдөгү бюджеттер аралык мамилелердин жаңы "өнүккөн" моделине багыттоо менен бир кыйла прогрессивдүү укуктук ченемдерди киргизүү зарыл деп эсептейбиз [8, С. 56-59].

Жергиликтүү бюджеттердин киреше потенциалын жогорулатуу маселесинде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрү мыйзам тарабынан катуу чектелген. Чындыгында алардын таасир этүү мүмкүнчүлүгү жергиликтүү салыктардын жана жыйымдардын ставкаларын белгилөө жана муниципалдык жерлерге жана мамлекеттик фонддун жерлерине укуктарды өткөрүп берүү ыйгарым укуктары менен аяктайт. Объективдүү түрдө жергиликтүү бюджеттерге салыктык эмес кирешелердин үлүшү олуттуу

бойдон калууда (жергиликтүү бюджеттер боюнча жалпысынан 14-15%га жакын, ал эми айылдык муниципалитеттерде орточо 25-28%).

1-таблица. Жергиликтүү бюджеттин киреше бөлүгүнүн түзүмү, млн

Наименование	2017 факт	2018 факт	2019 факт	2020 утв.
Доходы, в т. ч.:	20 298,0	20 140,1	21 815,8	23 038,1
Налоговые поступления	12 130,1	12 842,4	15 596,0	16 876,0
Неналоговые поступления	2 664,4	2 977,1	3 248,2	3 121,7
Доля неналоговых поступлений	13,1%	14,8%	14,9%	13,6%
Активы и обязательства	20,7	63,6	16,5	16,1
Трансферты, в т.ч.:	5 482,8	2 257,0	2 971,5	3 024,3
Выравнивающие трансферты	1 818,2	1 850,0	1 998,8	1 967,3
Целевые трансферты	3 664,6	2 407,0	972,7	1 057,0
Расходы	20 298,0	20 140,1	21 396,9	23 038,1

Булак[5,С.24]:

Ошентип, бюджеттер аралык мамилелердин кабыл алынган принциптери Өкмөткө чечим кабыл алууда жергиликтүү жамааттардын бюджеттери үчүн өзүнүн финансылык ресурстарын камсыздоону гана эмес, алардын мыйзам чегинде аларга берилген чыгымдык ыйгарым укуктарга пропорционалдуулугун камсыз кылышы керек; кирешелердеги жоготууларды же Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын өзгөрүшүнө байланыштуу бюджеттердин кошумча чыгымдарын ордун толтурбоо, бирок жергиликтүү бюджеттердин финансылык коопсуздук деңгээлдерин бюджеттик жактан теңдөө процедураларын киргизүү, бул каралган каражаттарды компетенциясынын чегинде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары пайдаланууну чектебейт ж.б.. Мамлекеттик кирешелердин жана жергиликтүү бюджеттердин кирешелеринин тизмелери дагы Кодекске сөзсүз түзөтүүлөрдү киргизүүнү талап кылат(46-48 статья).

КР Өкмөтүнүн 2016-жылдын 10-мартындагы №116 токтому менен бекитилген “КРда 2016-2019 жылдарда бюджеттер аралык мамилелерди өнүктүрүү Концепциясында” бюджеттик мамилелердин системасын мындан ары өркүндөтүү үчүн аны реформалоо жана натыйжалуулуктун жаңы деңгээлине чыгуу боюнча жасала турган бир топ прогрессивдүү кадамдар жазылган болчу. Тилекке каршы, Концепцияда коюлган көпчүлүк тапшырыктар ишке ашырылбаган бойдон кала берди.

Президенттин Жарлыктарына жана Өкмөттүн 2019-жылы көргөн аракеттерине жана чараларына карабастан соңку 6 жыл ичинде жалпы жергиликтүү бюджеттердин жана республикалык бюджеттин кирешелериндеги жергиликтүү бюджеттердин кирешелеринин үлүшү дээрлик өспөй келет. Ошол эле мезгилде, республикалык бюджеттин кирешелери туруктуу темп менен өсүп келет. Бул жергиликтүү бюджеттер менен республикалык бюджеттин кирешелерин бөлүштүрүүдө аймактарды өнүктүрүү боюнча мамлекеттин артыкчылыктары эч кандай эске алынбай жаткандыгынан кабар берет. Жыйынтыгында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына өз милдеттерин жана мамлекеттик ыйгарым укуктарды сапаттуу аткаруусу үчүн ресурстар жетишпей калууда [1].

Ошентсе да мамлекеттик божомолдоолого таянсак, «2021-2023-жылдарга Кыргыз Республикасынын фискалдык саясатынын негизги багыттары жөнүндө» өкмөттүн токтомунун долбоорунда жергиликтүү бюджетке салыктык түшүүлөрдүн көбөйүшү болжолдонууда. 2020-жылы 16,8 миллиард сом, 2021-жылы - 15,1 миллиард, 2022-жылы - 17,8 миллиард, ал эми

2023-жылы - 18,3 миллиард киреше күтүлүүдө. Бирок белгиленген мезгилде мамлекеттик бюджеттин колдоосу 200 миллион сомго кыскарат жана 2023-жылга чейин трансферттердин көлөмү 2,8 миллиард сомду түзөт. Быйыл республикалык бюджет жергиликтүү бюджеттерге 3 миллиард сом өлчөмүндө жардам берет[2].

Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун ишмердүүлүгүн талдоо көрсөткөндөй, каржы-чарбалык иш-аракеттер боюнча көптөгөн ченемдик актылар алынгандыгына карабастан, азыркы учурга чейин жергиликтүү бийлик органдарынын каржылык көз карандысыздыгын камсыз кылуу мумкун эмес. Бүгүнкү күнгө чейин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары дагы эле бюджеттин чыныгы көз карандысыздыгынан ажырап келишет, алардын кирешелери өз киреше булактарынын эсебинен эмес, тескерисинче жөнгө салуучу кирешелердин жана гранттардын каражаттарын кайра бөлүштүрүнүн эсебинен түзүлөт. Бул жагдай ушул аймакта жашаган калктын жашоо денгээлине өтө терс таасирин тийгизет[3, С. 197-201]

Мындай кырдаалдын себептеринин бири - ушул кезге чейин Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкаруу тутумун калыптандыруу процесси жетишээрлик ылдам, карама-каршылыктуу жана татаал гана эмес, бул бир жагынан, анын мааниси жана ролу жарандардын демилгесине олуттуу баа берилбейт, ошондой эле Кыргызстан жарандык коомду түптөө баскычында турат жана калктын коомдук-саясий маданияты жетишсиз ж.б.у.с., жана башка жагынан алганда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын уюштуруу жана ишмердүүлүгү, анын ичинде мыйзам чыгаруу деңгээлинде чечиле элек. Мунун бардыгы биргеликте жергиликтүү өз алдынча башкаруунун экономикалык функцияларын ишке ашыруу практикасы менен коомдук мамилелердин ушул чөйрөсүндө негизделген конституциялык принциптердин ортосунда айрым карама-каршылыктар келип чыккандыгына алып келди. Ушул маселелердин бардыгы Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарын өркүндөтүүнү талап кылары шексиз.

Колдонулган адабияттар:

1. <https://kg.soyuzmsu.kg/>
2. <https://www.akchabar.kg/kg/news/2023-jyl-jergiliktuu-byudjet-osot-2020/>
3. Айтахунов Б.К., Исмаилбеков М.С., Рысмендеев Б.Д. Некоторые особенности финансово-экономических основ местного самоуправления в Кыргызской Республике // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2018. – № 2 – С. 197-201
4. Белеков Ж.К., Макыев С.Т., Макыев А.Т. Методическое пособие по стратегическому планированию местного экономического развития. Бишкек-2011.
5. ДОКЛАД о ходе реализации приоритетных направлений политики Президента Кыргызской Республики с точки зрения органов местного самоуправления Кыргызской Республики. Объединение юридических лиц «Союз местных самоуправлений Кыргызской Республики», Бишкек 2020, С. 24.
6. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө МЫЙЗАМЫ 2011-жылдын 15-июлу № 101
7. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН Кыргыз Республикасындагы бюджеттик укуктун негизги принциптери жөнүндө МЫЙЗАМЫ 1998-жылдын 11-июну № 78
8. Макыев С.Т. Проблемы развития системы муниципального управления Кыргызстана // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Российский государственный социальный университет». 2020. №2(22). С. 56-59.

*Мухаммедов М.М., д.э.н., профессор
СамИЭС
Исхакова С.А., PhD, доцент
СамИЭС*

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье подробно отражаются причины возникновения, специфика, современное состояние и перспективы трудовой миграции в Узбекистане и обоснована необходимость кардинальных изменений государственной политики в области трудовой миграции, исходя из реализуемых в рамках Стратегии развития Нового Узбекистана масштабных экономических реформ и их практических результатов. Предложены механизмы эффективной организации трудовой миграции в стране и пути совершенствования данных процессов.

Ключевые слова: мировая экономика, глобализация, рынок труда, безработица, занятость, миграция, трудовая миграция, социально-экономическое развитие, демографическая ситуация, профессиональная подготовка.

CURRENT STATE AND PROSPECTS OF LABOR MIGRATION IN UZBEKISTAN

Annotation

This article reflects in detail the causes, specifics, current state and prospects of labor migration in Uzbekistan and substantiates the need for fundamental changes in the state policy in the field of labor migration, based on the large-scale economic reforms implemented under the Development Strategy of New Uzbekistan and their practical results. Mechanisms for the effective organization of labor migration in the country and ways to improve these processes are proposed.

Key words: world economy, globalization, labor market, unemployment, employment, migration, labor migration, social and economic development, demographic situation, professional training.

Трудовая миграция стала своеобразным феноменом развития мировой экономики на современном этапе. По мере расширения и активизации межгосударственных интеграционных связей расширяется и трудовая миграция, в дальнейшем эти процессы будут развиваться еще более быстрыми темпами. Крах командно-административного тоталитарного режима, начало демократических процессов в независимых странах, в том числе и в Узбекистане, придали мощный импульс для возникновения международной трудовой миграции. На современном этапе развития человеческого общества трудовая миграция представляет собой особый вид миграции, направленный на получение достойной работы и высоких доходов, ставшей одним из основных инструментов решения острых проблем безработицы и низкой заработной платы в странах с тяжелым экономическим положением.

Естественно, что такой феномен XX века, как трудовая миграция, не мог обойти стороной и Узбекистан, добившегося политической независимости и столкнувшегося с необходимостью решения доставшихся в наследство от прошлого серьезных социально-экономических проблем. Наоборот, на первых этапах независимости для богатого трудовыми ресурсами Узбекистана трудовая миграция стала одним из основных средств смягчения последствий экономического кризиса и социальной нестабильности в стране. Не воспользоваться такими возможностями было бы равносильно серьезной угрозе существования молодого независимого государства. Направляя трудовых мигрантов за границу, Узбекистан был заинтересован в снижении безработицы в стране и уменьшении дефицита платежного баланса за счет денежных переводов.

Причины возникновения безработицы в Узбекистане и ее протекание в более сложной форме, чем в других бывших советских республиках, имеют характерные глубокие корни. Среди них считаем важным отметить следующие:

- несовершенство социальной сферы, доставшееся в наследство от прежней советской системы. Согласно официальной статистике, средняя заработная плата в сельскохозяйственной отрасли Узбекистане была самой низкой среди всех братских республик и составляла 17,8% от аналогичных средних показателей по Советскому Союзу,

37,5% по Латвии и 47,8% по Эстонии. Принимая во внимание численность семей в Узбекистане, значительное число иждивенцев в них, можно представить, с какими невероятными социальными трудностями в то время столкнулась значительная часть общества;

-политика бывшего союзного правительства по обеспечению полной занятости населения за счет создания искусственно созданной низкой заработной платы, которая не соответствовала мировым стандартам жизни и была очень дешевой в стоимостном выражении. Искусственная занятость оказала негативное, можно сказать трагическое влияние на среднюю заработную плату рабочих и служащих;

-разрыв межреспубликанских литеральных (горизонтальных) экономических связей, резкий упадок или полное прекращение деятельности крупных предприятий, специализирующихся на производстве товаров в результате распада бывшего СССР;

-сложная демографическая ситуация. В 1990 году население Узбекистана по сравнению с 1970 годом увеличилось в 1,7 раза. За этот период население бывшего СССР выросло на 19,2 %, Украины — на 10,2 %, Эстонии — на 16,7 % ;

-сокращение абсолютных объемов производства под влиянием трудностей перехода к рыночным отношениям;

-глубокие структурные изменения в экономике;

-высокая доля сырья в экспорте;

-возникновение излишка рабочей силы в результате замены экстенсивных факторов на интенсивные в процессе перехода к рыночной экономике и т. д.

Следует отметить, что в последние годы предпринятые государством меры по совершенствованию и регулированию политики внешней трудовой миграции коренным образом изменили отношение к гражданам, работающим за границей. С ними были установлены постоянные контакты, разработана и внедрена новая система изучения и решения их проблем и потребностей. В частности, министерством занятости и трудовых отношений в целях оказания практической помощи гражданам Узбекистана создан фонд поддержки и защиты прав и интересов лиц, работающих за рубежом. В настоящее время фонд оказывает помощь более чем тысяче граждан, ведется практическая работа по репатриации на родину трудовых мигрантов, оказавшихся в трудной жизненной ситуации за рубежом, по оказанию им юридической помощи, в том числе по взысканию невыплаченной заработной платы. В рамках данной программы осуществляется страхование жизни и здоровья трудовых мигрантов, ипотечное кредитование их семей, субсидирование транспортных расходов граждан, выезжающих на временную работу за границу, а также обучение желающих работать за границей востребованным профессиям, трудоустройство возвращающихся трудовых мигрантов. Реализованы масштабные проекты по субсидированию работодателей на покрытие расходов на профессиональное обучение безработной молодежи и женщин.

В частности, на основе опыта Корейского агентства международного сотрудничества (КОИСА) в области профессионального обучения, моноцентра «Добро пожаловать на работу» и его региональных филиалов создана практическая система обучения трудовых мигрантов иностранным языкам, профессиям, ознакомлению их с соответствующей законодательной базой стран, где они планируют работать.

Однако, несмотря на важность мер по упорядочению и систематизации процессов внешней трудовой миграции и повышению их практической эффективности, в Новом Узбекистане существует необходимость кардинальных изменений в этой сфере. На наш взгляд, такие механизмы должны стать одним из ключевых звеньев в обеспечении ускорения социально-экономического развития страны.

На наш взгляд, в сложившейся социально-экономической ситуации в Новом Узбекистане экспорт рабочей силы следует рассматривать как процесс, тормозящий развитие национальной экономики и в долгосрочной перспективе не отвечающий интересам общества. Именно поэтому необходимо найти пути возвращения наших соотечественников, работающих за границей на родину, резко сократить их численность на иностранных трудовых рынках, а в

перспективе и вовсе отказаться от такой практики. В ближайшем будущем превращение Узбекистана из экспортера рабочей силы в ее импортера должно сыграть центральную роль в государственной политике в области трудовой миграции, для достижения которой должны быть созданы эффективные организационно-экономические механизмы.

Действительно, акцент на политике экспорта рабочей силы обеспечивает устранение дисбаланса между спросом и предложением рабочей силы на рынке труда Узбекистана и дополнительную поддержку национальной экономике за счет доходов, получаемых трудовыми мигрантами.

Внешняя трудовая миграция — самый простой и дешевый способ решить проблему занятости в краткосрочной перспективе в стране. Но если подходить к ней с точки зрения долгосрочной перспективы и если проводить политику ее полной ликвидации как вида деятельности, не отвечающего интересам республики, то нам придется временно отказаться от доходов трудовой миграции. Это очень сложный путь, требующий больших усилий и решительных действий. Он будет связан и с экономическими потерями, но такая стратегия неизбежно окажет огромное влияние на страну в будущем. Конечно, сегодня невозможно точно подсчитать, сколько денег может быть потеряно, скажем, через 5 или 10 лет в результате сокращения трудовой миграции. Но эффект будет положительным, в количественном отношении он будет выше нормы окупаемости инвестиций в экономику. Это связано с тем что потери от репатриации наших соотечественников из трудовой миграции будут равны или превысят инвестиции в человеческий капитал.

Создание и активация экономических механизмов сокращения экспорта рабочей силы и использования труда наших соотечественников для увеличения ВВП страны, начнут давать положительные результаты уже в ближайшие 5-6 лет.

Курс на полный отказ от экспорта рабочей силы и постепенное снижение его значения как источника пополнения казны в случае его успешной реализации, принесет Новому Узбекистану четыре основных преимущества.

Во-первых, будет способствовать ускорению экономического роста и увеличению национального богатства. Данный эффект выразится во вкладе потенциальных трудовых мигрантов в пользу добавленной стоимости местного собственника, увеличении валового внутреннего продукта нашей страны, а не на пополнении казны других стран.

Во-вторых, окажет большое положительное влияние на повышение международного авторитета и имиджа Узбекистана.

В-третьих, повысится уважение народа к государству, проявившему заботу о своем народе и избавившему его от мук вынужденной работы за рубежом.

В-четвертых, будет достигнут большой духовный эффект. Наши соотечественники, подвергающиеся различной дискриминации в зарубежных странах, будут освобождены от этих страданий и получат возможность свободно и благополучно жить на родине.

Считаем необходимым изложить некоторые наши взгляды и предложения по решению проблемы трудовой миграции.

Первое предложение. Рассматривать экспорт квалифицированной рабочей силы в ограниченных количествах как временную меру. В перспективе проводить политику постепенного его сокращения. Такая стратегия будет иметь гораздо большую выгоду, чем отправка на работу за границу чернорабочих:

Во-первых, резко увеличится объем доходов от экспорта рабочей силы;

Во-вторых, у молодежи повысится интерес к тому, чтобы стать квалифицированным специалистом, т. е. появится стимул хорошо учиться;

В-третьих, у молодежи появится стремление и опыт изучения иностранных языков;

В-четвертых, наша молодежь, набравшись опыта квалифицированной работы за границей, по возвращении на родину будет иметь возможность внести достойный вклад в развитие национальной экономики путем внедрения современных технологий. Например, индийские трудовые мигранты имели многолетний опыт работы в американских высокотехнологичных корпорациях в Силиконовой долине. Вернувшись на родину они

заложили основу для развития индустрии разработки компьютерного программного обеспечения.

Второе предложение. Решение проблемы безработицы в стране, обеспечение достойной заработной платы занятых в экономике напрямую зависит от темпов экономического роста. Поэтому необходимо внедрение порядка повышения окладов государственных служащих, должностных лиц, партийных деятелей, профессоров и ученых в соответствии с темпами экономического роста в стране.

Третье предложение. Принятие и реализация законов «О минимальной заработной плате» и «О прожиточном минимуме». Данная мера является одним из важных инструментов не только сокращения численности трудовых мигрантов, но и реализации стратегии страны по борьбе с бедностью за счет рационального увеличения доли наемных работников в национальном доходе, создаваемом и распределяемом между участниками рынка.

Четвертое предложение. Радикально улучшить качество образования в Узбекистане. Для того чтобы товары и услуги, создаваемые в национальной экономике, были конкурентоспособны на мировом рынке, они должны быть, во-первых, качественными, во-вторых, малозатратными (опыт Китая). Высококачественный, но недорогой конкурентоспособный продукт можно создать только с помощью качественного труда. Думать о производстве конкурентоспособного продукта с помощью низкокачественной рабочей силы — все равно, что надеяться на дождь с безоблачного ясного неба.

Самый эффективный путь производства конкурентоспособной продукции из ценных ресурсов, создания новых рабочих мест в стране, повышения экономической мощи страны это повышение квалификации занятых в экономике людей, развитие у них навыков, знаний и креативного мышления. Роль образования в формировании таких уникальных качеств огромна.

В последние годы главой нашего государства, правительством Узбекистана проводится масштабная работа по развитию образования. Однако предпринимаемые меры дают больше результатов в сфере образования. Сегодня для развития Узбекистана очень важны качественные изменения. Эти тенденции оказывают положительное влияние на экономическую жизнь страны. Во-первых, высококвалифицированные и конкурентоспособные кадры создают реальную возможность для реализации идеи экспорта качественной рабочей силы за границу. С другой стороны, подготовка конкурентоспособных, качественных носителей знаний является ключевым условием укрепления позиций национальной экономики в мировой экономике и, как следствие, ускорения экономического роста. Для этого в стране необходимо создать и внедрить такую модель образования, которая была бы максимально привлекательной для всех слоев населения, стимулировала подготовку конкурентоспособных кадров, при этом крайне важно отказаться от практики формальной подотчетности в этой сфере. На наш взгляд, эта уникальная модель должна послужить пробуждению и реализации скрытых возможностей, унаследованных от наших великих предков и прочно укоренившихся в крови нашего народа, избавить нашу страну не только от бедствия трудовой миграции, но и сделать Узбекистан одним из экономически мощных стран мира.

На современном этапе качественное образование – это наименее затратный и кратчайший путь для того, чтобы вывести Узбекистан на путь устойчивого развития. Это оптимальная стратегия для Узбекистана, который страдает от нехватки инвестиционных ресурсов, но стремится к достижению экономического роста в ближайшей перспективе. На наш взгляд, не существует решения, которое могло бы стать альтернативой достижению прогресса за счет резкого повышения качества образования.

Пятое предложение. Должен быть разработан и принят проект постановления о трудовой миграции. Эта мера может сыграть важную роль в регулировании процессов внешней трудовой миграции и, в конечном итоге, в повышении ее эффективности.

На наш взгляд, при решении сложной и в то же время актуальной проблемы трудовой миграции в Узбекистане было бы неправильно ограничиваться дополнительными доходами,

которые она приносит национальной экономике. При формировании государственной политики в этой области следует учитывать ряд важных аспектов, так как трудовая миграция представляет собой сложный и динамично меняющийся процесс, происходящий во все более глобализирующейся мировой экономике и неразрывно связанный с международным разделением труда. Кроме того, для Узбекистана, экспортирующего трудовые ресурсы за границу, существуют положительные и отрицательные стороны этого процесса с точки зрения социальных и экономических последствий, их влияния на развитие страны. Эти последствия также могут изменяться в ту или иную сторону под сильным влиянием различных факторов. При оценке конечного эффекта экспорта рабочей силы и формировании государственной политики в этой области следует подходить с позиции долгосрочной перспективы. Здесь уместен комплексный подход, учитывающий ряд внутренних и внешних факторов. На наш взгляд, к ним относятся:

- социально-экономические процессы, происходящие во все более глобализирующейся мировой экономике, их влияние на масштабы и показатели трудовой миграции в Узбекистане;
- требования международных нормативных правовых актов по управлению и регулированию трудовой миграции и необходимость их соблюдения;
- влияние трудовой миграции на международный имидж и репутацию Узбекистана, рост интереса других стран к сотрудничеству с нашей страной;
- влияние трудовой миграции на национальную экономику Узбекистана, ее основные макроэкономические показатели с приоритетом на ближайшую и долгосрочную перспективу;
- влияние трудовой миграции на социальное развитие Узбекистана;
- влияние трудовой миграции на культуру, мировоззрение, профессиональную квалификацию, социально-экономическую и семейную жизнь, будущее, доходы, занятость и другие важные аспекты личной жизни трудовых мигрантов.

Оценка каждого из вышеперечисленных аспектов и приведение их к единому знаменателю в качестве интегрального показателя является предметом отдельного самостоятельного исследования.

Использованная литература

- 1.Артыкова Д.А. Проблемы достижения равновесия на рынке труда в условиях углубления рыночных реформ. – Т.: ТГЭУ. 2006.
- 2.Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. – М., 2005.
- 3.Максакова Л.П. Узбекистан: совершенствование управления трудовой миграции в аспектах принимающих стран // V Уральский демографической форум. Россия 2014.
- 4.Мирзиёев Ш.М. “Камбағал ва ишсиз фуқароларни тадбиркорликка жалб қилиш, уларнинг меҳнат фаоллигини ошириш ва касб-хунарга ўқитишга қаратилган ҳамда аҳоли бандлигини таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги Президент Қарори. <https://www.google.com/>
- 5.Умурзаков Б.Х. Организационно-правовые основы регулирования трудовой миграции в Узбекистане. Международные отношения. №2, 2008.
- 6.Эренберг Р.Д., Смит Р.С. Современная экономика труда. Теория и государственная политика / Пер. с англ. – М., 1996, 34-б.

ПУТИ УЛУЧШЕНИЯ ПЛАТНЫХ УСЛУГ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы развития малого бизнеса и частного предпринимательства в сфере услуг, концептуальные направления развития платных услуг в Самаркандской области, факторы влияющие на них, проблемы, требующие решения, и работа, которую необходимо провести для повышения конкурентоспособности. конъюнктура на рынке услуг.

Ключевые слова: сфера услуг, платная услуга, малый бизнес, частное предпринимательство, конкуренция, рынок, инвестиции.

WAYS TO IMPROVE PAID SERVICES IN UZBEKISTAN

Annotation

This article discusses the development of small business and private entrepreneurship in the field of services, the conceptual directions of development of paid services in Samarkand region, the factors influencing them, improving the competitive environment in the service market and the development of paid services in the region.

Key words: service sector, paid services, small business, private entrepreneurship, competition, market, investment.

Сегодня в процессе создания Нового Узбекистана проводимые в нашей стране реформы по формированию стабильной и эффективной экономики показывают свои результаты. Шавкат Мирзиёев в «Новой стратегии развития Узбекистана» сказал: «Сегодня и на ближайшую перспективу перед нами стоит ряд стратегических задач по дальнейшему развитию нашей экономики. Все они являются приоритетными».

В связи с этим бурное развитие малого бизнеса и частного предпринимательства в сфере услуг, являющейся основным звеном экономики, создало возможность для решения одной из основных проблем - занятости населения. Поэтому развитие этого сектора всегда находится в центре внимания правительства.

Меры, принятые в Программе и Постановлении, направленные на развитие сферы платных услуг в Республике Узбекистан, предоставляемые им возможности и льготы, обеспечат быстрое развитие данной сферы в будущем, повысят качество услуг и их статус по международным стандартам.

В связи с этим неслучайно основное внимание уделяется сфере услуг. Это связано с тем, что одним из текущих и перспективных приоритетов развития экономики нашего региона является развитие сферы услуг, что твердо прописано в постановлениях правительства, в указах и докладах Президента. Поэтому этот вопрос не должен оставаться без внимания даже на нижних уровнях власти. Ведь продвижение услуг в Узбекистане является одним из ключевых стратегических факторов социально-экономического развития страны. Процесс создания и поощрения малого бизнеса, начавшийся в результате ряда решений, принятых нашим правительством, привел к значительным изменениям в нашей экономике за последние годы.

Концептуальные направления развития сферы платных услуг - это средства, меры, формы и методы ее развития на определенном этапе социально-экономического развития общества с учетом объективных процессов, характерных для состояния социального рыночного типа. Это, в свою очередь, не ограничивается реальными возможностями достижения целей, поставленных на тот или иной период.

В условиях развития рыночных отношений новые экономические отношения, возникающие в процессе углубления экономических реформ и модернизации современных отраслей народного хозяйства, создали благоприятные условия для развития платных услуг. То есть экономические реформы создают возможности для совершенствования деятельности предприятий по оказанию платных услуг, появления новых форм и методов обслуживания.

Деятельность предприятий по оказанию платных услуг определяется тем, что они в большей степени ориентированы на удовлетворение индивидуальных потребностей потребителей. Потому что такая ситуация означает, что конкурентная среда, возникающая в результате интенсивного развития отрасли, будет углубляться.

На наш взгляд, конкуренция на рынке услуг:

1. Стимулирует динамичное совершенствование продукции и услуг;
2. Развивает и совершенствует деятельность предприятий по оказанию платных услуг;
3. Конкуренты на рынке услуг снижают цены;
4. Улучшает качество и сервис;
5. Создает новый продукт.

Несмотря на то, что в Узбекистане принимаются определенные меры по развитию предприятий платных услуг, соответствующая конкурентная среда еще не создана в полной мере, поэтому реализация решений по развитию платных услуг должна контролироваться государством.

Вышеперечисленные факторы обеспечат реструктуризацию рынка услуг. В результате расширятся масштабы предприятий сферы оказания платных услуг. То есть, с одной стороны, появляются новые направления услуг, отвечающие текущим потребностям отдельных потребителей, с другой стороны, удовлетворяющие потребности организаций.

Деятельность платных услуг зависит от общего состояния региональной экономики Узбекистана.

В настоящее время развитие сферы платных услуг является одним из наиболее актуальных вопросов. При развитии сектора платных услуг необходимо в первую очередь выявить факторы, влияющие на развитие существующего сектора. К этим факторам относятся:

- качество работы работника службы;
- степень, в которой они обладают достаточной квалификацией и навыками;
- местонахождение сервисного предприятия, график их работы;
- наличие, оснащенность и т.д. современной техникой и технологиями.

Для развития сферы платных услуг в Узбекистане необходимо учитывать следующее:

- осуществление структурных изменений в службах;
- более полный учет потребностей населения;
- предотвращение негативных ситуаций на местах;
- повышение социальной значимости платных услуг;
- развитие предпринимательства в сфере платных услуг;
- необходимо сформировать новые организационные структуры на местах.

Последовательные меры, принимаемые в стране в последние годы, и принятый ряд программных направлений привели к стремительному развитию сферы услуг, а также сферы платных услуг. Хотя в сфере платных услуг в стране достигнут ряд положительных результатов, но в этой сфере еще имеется ряд проблем, требующих решения. Эти проблемы включают в себя:

1. Слабую организацию развития данного сектора в отдаленных районах и сельской местности Республики Узбекистан;
2. Неразвитость платных услуг;
3. Отсутствие оборотных средств в сфере платных услуг;
4. Отсутствие инвестиций в сектор;
5. Отсутствие своевременной и последовательной реализации политики поддержки сферы услуг со стороны областных и районных хокимиятов;
6. Отсутствие квалифицированных кадров в сфере услуг и т.д.

Исходя из вышеизложенного, в Республике Узбекистан необходимо провести следующую работу по развитию сферы платных услуг:

- Подготовка и принятие постановления «О развитии предприятий, оказывающих платные услуги населению»;

- Разработка классификатора платных услуг с учетом специфики социально-экономического развития страны;
- Разработка концепции страхования предприятий по оказанию платных услуг;
- Разработка концепции подготовки и переподготовки кадров для сферы услуг;
- Разработка новой схемы размещения объектов оказания платных услуг населению;
- Лицензирование, сертификация и стандартизация платных услуг;
- Разработка паспорта инвестиционных проектов платных услуг;
- совершенствование системы информационного обеспечения службы на местах;
- Создание специализированной сети предприятий местного обслуживания по отдельным видам платных услуг для оказанию услуг социально защищенному населению и др.

Делая выводы, можно сказать, что реализация вышеперечисленных задач является важным инструментом повышения эффективности платных услуг и развития отрасли в условиях экономической либерализации в стране.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ГОСТИНИЧНОГО ХОЗЯЙСТВА

Аннотация

Данная статья посвящена истории возникновения гостиничных предприятий. Описаны этапы развития гостиничного хозяйства.

Ключевые слова: гостиничные хозяйства, гостевые предприятия, постоялые дворы, караван-сарай, объекты размещения, отель, гостиница.

STAGES OF DEVELOPMENT OF THE HOTEL INDUSTRY

Annotation

This article is devoted to the history of the emergence of hotel enterprises. The stages of development of the hotel industry are described.

Keywords: hotel farms, guest enterprises, inns, caravanserais, accommodation facilities, hotel, inn.

Развитие гостиничных хозяйств, связано с развитием общества. Об этом свидетельствует история возникновения первых гостиничных хозяйств. В древневосточной цивилизации, две тысячи лет назад до нашей эры появились первые гостевые предприятия. Они являются прообразами современных гостиниц.

Прообразы постоялых дворов впервые появились в позднюю эпоху в древнем Риме. Римляне строили специальные здания вдоль дорог для путешественников, которые в основном приезжали по государственным надобностям.

На появление первых предприятий гостеприимства повлияло появление на территориях Ближнего Востока, Азии и Закавказья крупных торговых путей. В тот период по этим путям двигались караваны с товарами. Для пребывания и отдыха этих путников были созданы специальные пункты размещения. Караван-сарай являлись такими пунктами размещения, они при себе имели загоны для лошадей и верблюдов. Караван-сарай были окружены высокими стенами, которые давали гарантии сохранности товаров, защищали от различных природных катаклизмов, поэтому эти пункты не пустовали.

Археологи утверждают, что самые первые объекты размещения имели внутренние и общественные помещения. Внутренние жилые помещения имели комнаты для сна, коридоры, холлы и вестибюли занимали общественные помещения. Объекты размещения имели подсобные хозяйства где, занимались подогревом воды для бассейна. В бассейнах гости мыли ноги или купались.

В объектах размещения также находились кухни, мастерские по ремонту обуви и одежды, имелись лавки с товарами первой необходимости. Основной услугой таких объектов размещения являлось предоставление ночлега, могли дополниться и другими услугами. Даже те древние времена, при появлении первых государств, правительством государств были приняты нормативные акты, гарантирующие безопасность пребывания путешественников. По этим правовым документам ответственность за безопасность путешественников возлагалась на владельцев первых предприятий гостеприимства.

При раскопках археологи обнаружили фрески, различные предметы декоративного убранства на местах, где были расположены первые гостевые предприятия. Это говорит о том, что для оформления интерьеров первых гостевых предприятий приглашали садоводов-декораторов, художников.

Расположение этих объектов у оживлённых дорог привлекали большое количество путешественников.

В средние века на развитие гостеприимства повлияли религиозные традиции. Люди, совершавшие паломничество к святым местам, искали пристанище, они останавливались в монастырях. Монастыри организовали питание и ночлег паломников. Эти услуги осуществлялись бесплатно. Что останавливало развитие, на то время действующих, частных

гостевых предприятий, Постоялые дворы не привлекали путешественников из-за отсутствия питания.

Постоялые дворы получили развитие в 12-13 веках в Руси, их называли ямами. Постоялые дворы были расположены очень близко друг от друга, так как был большой спрос на них.

В 14 веке в Англии монастыри перевели из церковной собственности в светскую собственность, поэтому монастыри уже не могли бесплатно обслуживать гостей. В Англии получили кроме постоянных дворов развитие таверны.

Развитие регулярной транспортной и почтовой сети на конной тяге стало следующим шагом в развитии гостиничных предприятий. Появились почтовые станции вдоль дорог, где можно было упростить процедуру смены лошадей и отдохнуть ямщикам с долгой дороги и укрыться от непогоды.

Первые отели появились во Франции в 18 веке. Бывшие европейские таверны переименовали в отели. Они выглядели, как многоквартирные здания принимали гостей на день, неделю, месяц, и сдавались на один месяц. Через некоторое время понятие «отель» распространилось в Америке. Американцы первыми уделили техническому оснащению гостиниц.

В Нью-Йорке в 1794 году была открыта первая гостиница «Сити-отель», где было семьдесят комнат.

Первый отель первого класса «Тремон» был открыт в 1829 году в Бостоне. Эта гостиница имела замки на дверях номеров. Гостиницы имели одноместные и двухместные номера. В данной гостинице выдавали бесплатное мыло. Эти новшества удивили страну. Другие гостиничные предприятия начали использовать эти новшества в своей практике.

Гостиницы с центральным отоплением появилось в середине 19 века. В конце 19 века действовали гостиницы двух видов. Одни устаревшие небольшие гостиницы предлагали услуги с низкими ценами. Другие крупные, шикарные имели электрическое оснащение, лифт, туалеты, роскошный вестибюль.

Американец Статлар и швейцарец Цезарь Ринц были фанатами гостиничного дела. В гостиничном бизнесе именно они внесли новшества. Современная европейская гостиничная сеть носит имя Ринца. В ресторане по идее Ринца в отеле появился оркестр играющий музыку, которая заставляла посетителей задержаться. Посетители заказывали напитки, за счёт этого доходы от продажи напитков росли. Ринца дал идею игры освещение в зале, для того чтобы украшения женщин посетителей ресторанов гостиницы блестели при свете.

Идеи парного размещения номеров при строительстве, униформы для гостиничного персонала, лампочки над кроватью гостя, появление телефона в номере, большого зеркала в номере и выключателя возле двери принадлежат Статлеру. Его идея двух местного номера оптимизировала расходы гостиничных предприятий. Основной подход к обслуживанию «Клиент всегда прав» - является лозунгом Статлера.

Высококласные гостиницы стали иметь спрос у представителей высшего круга, которые стали приглашать в рестораны отеля своих дам.

Путешествие стало модным время проведением у миллионеров в конце 19 и в начале 20 веков. Они путешествовали по миру и останавливались в роскошных отелях. Сегодня эти отелям называют пятизвездочными.

Гостиничная индустрия развивалась и постепенно превратилась в важную отрасль гостеприимства. Появились организации и предприятия, которые были заинтересованы строительством гостиниц, подготовкой кадров, ценообразованием. Стали объединяться владельцы разных стран мира, для создания международного союза владельцев гостиниц. Знаменитыми среди них до Второй мировой войны были французский Союз хозяев и Международный союз владельцев 1700 гостиниц.

Международные гостиничные цепи появились после Второй мировой войны. «Хилтон» первая международная гостиничная цепь. Она появилась благодаря развитию авиатранспортных компаний в странах Латинской Америки. В страны Латинскую Америку

самолёты делали перелёты, но не было таких гостиниц, где привыкли отдыхать крупных бизнесменов. Поэтому были поставлены условия, чтобы отель «Хилтон» в Буэнос-Айресе должен быть похожим отелю «Хилтон» в Нью-Йорке.

Современные ведущие международные цепи «Марриотт», «Шератон», «Чойс», «Бест Вестерн», «Хилтон», «Ход ид ей Инн» и другие известны по всему миру.

Развитие международного туризма влияет на развития гостиничной индустрии. Международный туризм способствует организацию новых рабочих мест, увеличивает поступление твёрдой валюты, влияет на развитие экономики региона.

Туризм стал одним из ведущих отраслей мировой экономики. У нас в стране совершенствованию и развитию этой отрасли уделяется большое внимание. Приумножаются историко-культурные наследия народа, возрождаются национальные традиции и обычаи, восстанавливаются достопримечательности республики.

РОЛЬ СТАТИСТИКИ ТУРИЗМА В ОРГАНИЗАЦИИ ТУРИСТИЧЕСКОГО БИЗНЕСА

Аннотация

Данная статья отражает роль статистики туризма в эффективном развитии отрасли туризма и сферы гостиничного хозяйства.

Ключевые слова: гостиничный бизнес, туризм, статистика туризма, развитие, система, механизм, статистическая отчётность.

THE ROLE OF TOURISM STATISTICS IN THE ORGANIZATION OF TOURISM BUSINESS

Annotation

This article reflects the role of tourism statistics in the effective development of the tourism and hotel industry.

Keywords: hotel business, tourism, tourism statistics, development, system, mechanism, statistical reporting.

Наше правительство, ещё впервые годы перехода к рынку, создала условия для организации туристической отрасли и в том числе его составляющего элемента гостиничного бизнеса. Правильно была направлена инициатива, развивать туристический бизнес в стране, для этого в то время и сейчас определены перспективы развития отрасли и выявлены проблемы, требующие их решения.

Далее мы наблюдали преобразования в данной отрасли, это была приватизация. Этот процесс разгосударствления протекал более 9 лет. Сегодня 90% предприятий туризма имеют частную собственность.

Большие инвестиции вкладываются в эту отрасль в течении многих лет. В городах Ташкент, Самарканд, Бухара за счёт этих инвестиций построены крупные гостиницы, отвечающие международным стандартам.

Государственная политика развития туризма помогла открыть гостевые дома, принимающие не только внутренних туристов, но и туристов из дальнего зарубежья. Используют средства республиканского бюджета и частные инвестиции для осуществления различных бизнес идей в этой области.

Отдельно не решённые проблемы не дают поднять долю туристского сектора в ВВП. Он сегодня достигает едва до 2 %. До пандемии мы наблюдали в начале 2019 года 3,4 %. Необходимо устранить недостатки в данной сфере.

Для изучения внутренних особенностей мы изучаем процесс развития с количественной стороны. Но мы должны знать качественную сторону событий. Этот вопрос совместно решают в разделах экономических науки благодаря междисциплинарным связям. Например, связь статистики туризма с экономической теорией и экономики туризма.

Статистика туризма помогает скорректировать, обосновать и доказать гипотезы, предложения, так как имеет совокупность цифровых сведений. Улучшение статистики туризма является актуальным вопросом в Узбекистане. Так как сегодня каждое отдельное ведомство отражает свою статистику, отсутствует чёткий единый механизм введения статистики туризма. Поэтому пересматривается система статистики туризма Узбекистана.

Например, Министерство внутренних дел имеет сведения о зарегистрированных иностранцев, которые находятся в стране более 3 дней.

Государственный таможенный комитет регистрирует только тех, кто декларирует материально-валютные ценности.

Комитет по охране государственной границы на основных пунктах аэропортов, железнодорожных вокзалах отмечают прибывших и убывших. Они не вносят в компьютер данные, только проверяют паспорта.

Количество обслуженных туристов учитывает комитет по развитию туризма.

Анализ деятельности провайдеров туристических услуг, анализ и распространение статистики по количеству прибывших входит в функции Государственного комитета по статистике.

Развитие туризма всегда поднимает вопрос совершенствования статистики туризма.

Если вспомнить историю развития статистики туризма, то она связана с историей развития самой статистики. 3000 год до нашей эры по середины 17 века наблюдаем первый процесс развития статистики, второй процесс начинается с 1654 года по 1746 год, затем продолжается с 1747 года по 1899 год. С 1990 года по сегодняшний день мы наблюдаем новый процесс развития статистики. Каждый процесс использовал свои методы и функции. Начиная с 1920 года, начали регулярно учитывать въезд и выезд посетителей. Но не было распределений на количество внутренних туристов и иностранных туристов.

Сохранились данные о посещении туристов Европейских стран. По данным 1929 года Австрию посетили два миллиона туристов, в Швейцарии побывали полтора миллиона человек, а в Италию были больше одного миллиона туристов. В те времена в целях национальной безопасности проводили статистику туризма. Контролировали миграционный процесс и соблюдение законов. Интересы самих туристов статистика не учитывала. Только в 21 веке, когда раскрылась роль туризма в современном обществе, начали интересоваться статистическими данными о целях туристических поездок.

Когда ЮНВТО преобразовали в специализированное учреждение ООН, у него появилась специальная миссия контроля всех учреждений, которые занимались сбором, обработкой и анализом статистических материалов. Туристическое «счетоводство» начало совершенствоваться, в 2000 годах обновились международные стандарты по статистическому «счетоводству» микро и макропоказателей стран мира. В статистике туризма посетитель и туристическая поездка стали связанными понятиями.

ЮНВТО разработало концепцию понятия туристическая концепция – это совершаемая посетителем поездка с момента выезда с постоянного места жительства до момента приезда домой. ЮНВТО перечислила ряд признаков, куда вошли: цель, продолжительность, место начало и назначения поездки, используемый транспорт и виды размещения.

Модно сделать вывод, что туризм — это сложное явление, требующего к себе внимания, требующая качественной информации. Поэтому статистика туризма встречается с определенными трудностями межотраслевого характера.

Мы предлагаем для решения данной проблемы нашей стране предпринимать опыт зарубежных стран, приблизиться к международным стандартам и использовать следующие направления:

На государственном уровне совершенствовать нормативно-правовую базу. Принять законодательный акт по статистике туризма, где четко всё расписано. Как контролировать, например, частников в своевременные сдачи своих данных в отдел статистики.

В международных туристских понятиях и терминах есть различия, их нужно устранить.

В Республике Узбекистан не используется последовательно применение международных туристических стандартов, принятых ЮНВТО. Не используется статистическая отчетность туристических услуг и вспомогательные счета туризма принятых ЮНВТО.

На сегодняшний день по целям поездок есть расхождения. Определение целей поездок в Узбекистане сильно отличаются от международных стандартов. На пограничных зонах нашей страны восемь видов целей поездок: учёба, лечение, служебная, посещение родственников, бизнес, туристическая, работа, постоянное место жительства. В гостиницах и в других аналогичных средствах размещения перечень целей немного соответствуют международным стандартам, это: лечение. досуг или отдых, лечение, деловая и профессиональная.

Статистика туризма должна активно распространяться, она должна быть качественной и востребованной. Для получения качественных данных зарубежные гостиничные предприятия в процессе маркетинга и планирования используют статистику туризма. У отечественных гостиничных предприятий также должна быть возможность, в получение точной,

своевременной статистической информации, Всё это необходимо, для того чтобы поднять уровень ответственности и понимания за предоставление точных исходных данных у отечественных гостиничных предприятий.

Необходимо наладить связь, поднять уровень сотрудничества и взаимодействия связь между статистическими службами и туристическими администрациями. Недостаточное понимание запросов противоположной стороны обычно наблюдается при недостаточном взаимном обмене информацией.

Следует продолжать активное внедрение информационно-коммуникационных технологий, для создания базы информационных данных по туризму и в том числе по гостиничному бизнесу. Это можно осуществить, используя возможности современного программирования. Государственный комитет Республики Узбекистан по туризму и его подразделения имеют базу данных по туристам и туристическим объектам и её регулярно обновляют, в целях учёта, анализа и централизации информации по развитию гостиничного бизнеса и в целом отрасли туризма.

Учитывая перечисленные направления, решив ряд проблем в области туризма и гостиничного бизнеса в частности, можно добиться много. Так как у Узбекистана есть хороший потенциал, создана своя правовая база и инфраструктура в этой сфере. В Узбекистане действуют международные аэропорты. Воздушными воротами называют аэропорты в Бухаре, Ташкенте, Ургенче, Самарканде. Хива, Самарканд, Бухара – очаги древней цивилизации. Они внесли в мировую культуру огромный вклад. Туристы с удовольствием эти места посещают.

Туризм само по себе доходная отрасль, это и доказывать не надо. Доходность этой сферы растёт год за годом, если не учитывать период острой пандемии. Хорошие предпосылки помогут подготовить перспективное будущее в данной отрасли. Мы ожидаем интенсивное развитие туризма и гостиничного бизнеса в регионах Узбекистана.

Комитет по международным делам и межпарламентским связям исполнения законодательства о туризме, доказал, после проведения своей контрольно-аналитической деятельности, что наиболее посещаемые, популярные города — это Бухара, Самарканд и Хива. Именно в эти города, через средства массовой информации с целью привлечения гостей ведётся определённая работа. Проводятся брифинги, презентации в рамках министерства иностранных дел, посольств за рубежом. Презентации, посвящённые туристическому потенциалу нашей республики.

Как было сказано выше ряд высших учебных заведений осуществляющие подготовку кадров для сферы гостиничного хозяйства и туристской отрасли делают большой вклад в развитие туризма не только Республики Узбекистан, но и для других стран. Так как у нас в стране действуют совместные проекты по образованию, приезжают обучаться с разных зарубежных стран. Исследование показало, что у нашей страны есть большие возможности, поэтому требуется дальнейшее развитие в сфере туризма и гостиничного хозяйства. Богатое культурное, историческое наследие, более четырех тысяч памятников, материальные, духовные ценности открывают нам потенциальную возможность совершенствовать механизмы развития гостиничного бизнеса и туризма в целом.

РАЗВИТИЕ ТУРИСТСКИХ КЛАСТЕРОВ В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В статье изложены проблемы развития туристских кластеров в Самаркандской области. Представлен анализ опроса среди руководителей туристских фирм

Ключевые слова: кластер, регион, бизнес, модель, правовая база, туристская политика, государство

DEVELOPMENT OF TOURIST CLUSTERS IN SAMARKAND REGION

Annotation

The article outlines the problems of development of tourist clusters in the Samarkand region. An analysis of the survey among the heads of travel companies is presented

Keywords: cluster, region, business, model, legal framework, tourism policy, state

По своей сущности и структуре кластерная политика является именно тем комплексом мероприятий, который может способствовать решению главной задачи: повышению конкурентоспособности национальной экономики через развитие конкурентных рынков, повышение инновационности туристской и смежных ему отраслей, ускоренное развитие малого и среднего бизнеса, стимулирование инициативы на местах и активизацию взаимодействия между государством, бизнесом и научным сообществом.

Подход к региональному развитию, основанный на кластеризации территорий, доказал свою эффективность за рубежом, а также находит все большее понимание в нашей стране. Не смотря на свою популярность и значительную мировую практику применения, существует множество нерешенных проблем, связанных как с теоретическими, так и практическими аспектами его использования.

К числу таких нерешенных вопросов, на наш взгляд, можно отнести неразвитость отечественной нормативно-правовой базы регулирования процессов создания и функционирования кластерных образований, а также недостаточно глубокую проработку организационных, финансово-экономических и иных схем формирования кластеров и привлечения их потенциальных участников. Понятно, что без участия органов государственной власти и использования потенциала научных кадров решение данных проблем невозможно. Изучив мировой опыт кластерного подхода в развитии национальной экономики в целом и отдельных регионов мы хотим подчеркнуть, что кластерная политика отличается разнообразием практических подходов и не существует, по крайней мере, в виде четко определенного набора инструментов. Основываясь на изучении мировой практики кластеризации, можно условно выделить три модели управления кластерным развитием: североамериканскую, западноевропейскую и азиатскую. Каждая из этих моделей характеризуется набором специфических признаков, позволяющих ее идентифицировать. К числу таких признаков следует отнести роль органов государственной власти в управлении кластерным развитием. Узбекская модель управления кластерным развитием должна включить в себя, по мнению автора, наиболее результативные составляющие, выработанные мировой практикой кластеризации, причем, максимальный эффект будет достигаться за счет их комбинации и учета отечественной специфики. Поэтому необходимо подчеркнуть, что кластерная политика должна реализовываться только с учетом специфики пространственной структуры экономики Узбекистана, и его региональных особенностей. Это, в первую очередь, обуславливает разработку структуры регионального туристского кластера, а также методики формирования туристского кластера в регионах Узбекистана.

Особое внимание при формировании туристского кластера необходимо уделять взаимосвязям между его элементами. Данная связь основывается не только на экономической выгоде участников, но и ориентирована на создание и реализацию качественных туристских

услуг, удовлетворяющих потребности как внутренних, так и внешних потребителей туристских услуг.

В настоящее время международная практика показывает, что развитие государственно-частного партнерства в той или иной сфере зависит от степени готовности региональных/местных властей и бизнеса к подобному взаимодействию. Так проведенное исследование, в ходе которого были опрошены представители сферы туризма, хокимията и общественных организаций, сферы образования Самаркандского региона, показало, что несмотря на очевидные преимущества от сотрудничества в кластере, многие звенья туризма не понимают сущности совместного успешного стратегического и оперативного взаимодействия, не имеют видения совместного общего будущего развития или даже общих целей исследования. Кластерный подход в развитии Самаркандского региона, сама концепция все еще совсем незнакома для большинства людей в этом секторе. На вопрос как вы понимаете сущность кластера 89% ответили, что не понимают этот термин, 10% ответили, что что-то читали, 1% понимают о сущности кластера. В ответ на вопрос является ли важным иметь хорошие связи и сотрудничество между предприятиями туризма 100% всех участников ответили, что туристические компании многое выиграют, если они объединяются или даже просто совместно координируют свои усилия. На вопрос: "Как бы вы оценили уровень взаимодействия и сотрудничества между туристическими звеньями в Самаркандском регионе?" 25% респондентов ответили, что не видят наличия каких-либо связей между предприятиями и организациями туризма в регионе. 38% оценили сотрудничество между звеньями туризма, как «среднее». «Хорошее» сотрудничество указали всего лишь 2%. На вопрос пожалуйста, перечислите до пяти организаций, которые представляют собой важные источники информации и помощи в работе (это может быть, например, вуз, хокимият, конкуренты, клиенты, поставщики, или консультанты) 67% оценили поставщиков, 34% клиентов. Всего 3% хокимият, 5% ВУЗы, 2% консультантов. На вопрос «Назовите не более трех организаций, которые вы недавно помогали каким-то образом (например, дали советы, делились информацией, дали займы оборудование, транспорт) и формы помощи (консультирование, производство, аренда).» 86% участников не смогли дать полные и точные ответы. Более 60% ответили, что не было возможности оказания помощи своим партнерам, так как ее никто не просил. 57% помогали городу, хокимияту для проведения различных мероприятий. На вопрос «Назовите компанию в сфере туризма в Вашем регионе, которую Вы считаете новаторской» более 96% назвали фирму, созданную при СамИСИ. На вопрос почему Вы считаете эту фирму новаторской 46% участников ответили потому что она взаимодействует с Вузом, Хокимиятом. 72% ответили потому что она проводит совместные проекты со всеми участниками туристического сектора в Самарканде (Самаркандское региональное представительство НК Узбектуризм, Хокимият, другие туристические фирмы). 3% ответили, что она вводит инновации в свой туристический продукт. На вопрос «Как Вы думаете нужны ли Самаркандскому региону проекты для продвижения совместных туристических продуктов» 100% участников ответили, что такие проекты нужны. Исследования также показали, что в большинстве случаев (83% респондентов) финансовая поддержка государства в таких проектах необходима, она является своеобразной гарантией такого партнерства.

Респонденты (представители региональной власти и бизнеса) обозначили приоритетность государственной поддержки следующим образом: 22% - гарантия спроса/тарифное регулирование; 20% - регулирование финансовых инструментов и финансовых институтов для привлечения и поддержки частного инвестирования; 19% - финансовая поддержка; 16% - инициативы по проекту; 13% - юридическая поддержка; 5% - общее руководство/управление проектами; 3% - другая поддержка; 2% - обучение.

Результаты опроса показывают, что существует большой разрыв между желаемым уровнем сотрудничества и фактическим уровнем интеграции звеньев туризма.

Отсутствие доверия, нет возможности для лучшего обмена практикой и отсутствие благоприятной институциональной среды названы главными причинами, почему отношения сотрудничества в области туризма не развиваются.

Таким образом, развитие кластерной модели государственно- частного партнерства в туризме требует, во-первых, создания благоприятной институциональной среды, во-вторых, разработки специальных методик по инициации и развитию различных форм партнерств в туризме.

Современная государственная и региональная власть должна взять на себя в туристских кластерах координирующую функцию, выступить активным инициатором и участником туристских кластеров. В связи с этим, необходима активация деятельности национальных и региональных структур, формирование новых ключевых управленческих компетенций, благоприятствующих взаимодействию с бизнесом, то есть совершенствование организационно-экономического механизма регулирования отрасли.

Использованная литература:

1.Слипенчук М.В. Формирование финансово-промышленных кластеров: региональный фактор глобализации. - М. Экономика, 2009. - 262 с Морозов Н.М., Конаков М.А. Агропромышленные кластеры малой формы // Экономика с.-х. и перераб. предприятий. - 2009. - №2. - С. 30-33.

2.Куприянов С.А. Кластер как форма организации экономики и современного развития промышленности (теория и методология): монография/ С.В. Куприянов, Е.А. Стрябкова. - Белгород: изд-во БГТУ, 2007. - 97 с.

3.Ферова И.С. Кластерный подход: от концепции к промышленной политике региона: Монография. - Красноярск: Красноярский государственный ун-т, 2005. - 106 с.

УПРАВЛЕНИЕ ТРУДОВОЙ ДИСЦИПЛИНОЙ В ОРГАНИЗАЦИЯХ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация

Статья посвящена изучению актуальной темы для любой организации дисциплина труда. Целью работы является изучение особенностей трудовых обязанностей работника в предприятии, анализировать дисциплины труда, разработка мер по оптимизации данного процесса.

Ключевые слова: Трудовая дисциплина, анализ, выводная дисциплина, режим, организация, трудовой договор, техника безопасности, право выбора, наименование должности, профессия работника.

MANAGEMENT OF LABOR DISCIPLINE IN ORGANIZATIONS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotation

The article is devoted to the study of an actual topic for any organization - labor discipline. The purpose of the work is to study the features of the employee's labor duties in the enterprise and analyze labor disciplines, develop measures to optimize this process.

Keywords: Labor discipline, analysis, inference discipline, regime, organization, labor contract, safety precautions, the right to choose, job title, employee's profession.

Каждый работник обязан добросовестно выполнять свои трудовые обязанности, соблюдать дисциплину труда, своевременно и точно исполнять законные распоряжения работодателя, соблюдать технологическую дисциплину, требования по охране труда, технике безопасности и производственной санитарии, а также бережно относиться к имуществу работодателя (Статья 176 Трудового кодекса Республики Узбекистан). Все перечисленные требования - необходимая составляющая цивилизованных трудовых отношений и, кроме того, важнейший аспект обеспечения промышленной безопасности. Ведь по статистике до 80% происходящих на предприятиях аварий и техногенных катастроф связаны с “человеческим фактором”, то есть с ненадлежащим выполнением работниками своих обязанностей. Управление трудовой дисциплиной в организации подразумевает:

Дисциплинарные взыскания. Дисциплинарные взыскания являются законным средством для поддержания трудовой дисциплины и профилактики дисциплинарных проступков. Однако применять их следует строго в рамках законодательства.

Основанием для применения мер дисциплинарного взыскания является дисциплинарный проступок, который определяется как противоправное, виновное неисполнение или ненадлежащее исполнение работником возложенных на него трудовых обязанностей.

Согласно Статье 181 ТК РУз за нарушение трудовой дисциплины работодатель вправе применять к работнику следующие меры дисциплинарного взыскания:

1. Штраф в размере не более тридцати процентов среднего месячного заработка. Правилами внутреннего трудового распорядка могут быть предусмотрены случаи наложения на работника штрафа в размере не более пятидесяти процентов среднего месячного заработка;

2. Прекращение трудового договора (пункты 3 и 4 части второй Статьи 100).

3. Следует отметить, что законодательством запрещено применение каких-либо других мер дисциплинарного взыскания, кроме перечисленных выше.

Порядок применения дисциплинарных взысканий. При применении дисциплинарных взысканий наниматель обязан соблюдать порядок, предусмотренный Статьей 182 ТК РУз. В частности, для выяснения всех обстоятельств совершения дисциплинарного проступка, а также степени вины работника в этом наниматель обязан до применения той или иной меры взыскания затребовать от работника письменное объяснение.

В объяснении работник должен указать причины проступка и обстоятельства, при которых он совершен. Объяснительная записка о нарушении трудовой дисциплины должна быть написана от первого лица и содержать в себе следующие сведения:

- фамилию, имя, отчество работника;
- наименование должности, профессии;
- наименование структурного подразделения;
- с какого времени работник работает в данной организации;
- дату нарушения трудовой дисциплины;
- вид нарушения;
- изложение причин, обстоятельств нарушения трудовой дисциплины;
- дату составления объяснительной записки и подпись работника.

Отказ работника дать объяснения не может служить препятствием для применения дисциплинарного взыскания. В случае отказа работника дать объяснение по факту проступка в установленной форме составляется соответствующий акт. В акте должны быть указаны календарная дата, место и причина составления, а также свидетели, присутствующие при предложении работнику представить письменное объяснение и его отказе сделать это. Акт подписывается должностным лицом, который предложил работнику написать объяснение, (например, руководителем структурного подразделения, где трудится работник) и присутствующими при этом свидетелями.

Дисциплинарные взыскания применяются лицами (органами), которым предоставлено право приема на работу. При применении взысканий за совершенный дисциплинарный проступок право выбора одной из перечисленных мер принадлежит работодателю, однако при этом работодатель должен учитывать тяжесть совершенного проступка, обстоятельства его совершения, предшествующую работу и поведение работника. Важно помнить, что за каждый проступок может быть применено только одно дисциплинарное взыскание.

Дисциплинарные взыскания применяются приказом (распоряжением) или постановлением директора предприятия по представлению непосредственного руководителя работника или иных должностных лиц предприятия. В приказе о применении мер дисциплинарного взыскания указываются:

- фамилия, имя, отчество работника, совершившего дисциплинарный проступок;
- наименование должности, профессии работника;
- наименование структурного подразделения, где трудится работник;
- суть дисциплинарного проступка, обстоятельства, при которых он совершен;
- дата его совершения;
- мера дисциплинарного взыскания;
- обоснование избранной меры взыскания.

К приказу должны быть приложены объяснения работника, акты, справки, подтверждающие факт правонарушения и виновность конкретного работника.

Приказ о применении дисциплинарного взыскания с указанием мотивов его применения объявляются работнику, подвергнутому взысканию, под расписку. В случае отказа работника подписать указанный приказ составляется соответствующий акт.

Период реагирования. Эффективность воздействия на работника, допустившего нарушение трудовой дисциплины, тем больше, чем меньше разрыв между временем совершения проступка и наложением на него взыскания. Поэтому дисциплинарное взыскание применяется непосредственно за обнаружением проступка, но не позднее одного месяца со дня его обнаружения, не считая времени болезни работника или пребывания его в отпуске.

Взыскание не может быть применено позднее шести месяцев со дня совершения проступка, а по результатам ревизии или проверки финансово-хозяйственной деятельности - позднее двух лет со дня его совершения. В указанные сроки не включается время производства по уголовному делу.

Срок действия дисциплинарного взыскания. Срок действия взыскания не может превышать одного года со дня его применения. Если в течение этого срока работник не будет подвергнут новому дисциплинарному взысканию, то он считается не имеющим взысканий.

Работодатель, применивший дисциплинарное взыскание, вправе снять его до истечения года по собственной инициативе по просьбе работника, по ходатайству трудового коллектива или непосредственного руководителя работника.

Обязанности работодателя по обеспечению дисциплины труда. Законодательство Республики Узбекистан вменяет работодателю применять все возможные меры по обеспечению дисциплины труда на своем предприятии. Статьей 177 ТК РУз установлено, что работодатель обязан организовать труд работников, создавать условия труда, предусмотренные законодательными и иными нормативными актами, трудовым договором, обеспечивать трудовую и производственную дисциплину, соблюдать правила охраны труда, а также внимательно относиться к нуждам и запросам работников, улучшать условия их труда и быта, заключать коллективные договоры в соответствии с ТК РУз.

Трудовой распорядок на предприятии должен быть определен правилами внутреннего трудового распорядка, и утвержден работодателем по согласованию с профсоюзным комитетом или иным представительным органом работников (Статья 174 ТК РУз).

Трудовые обязанности работника должны быть конкретизированы в правилах внутреннего распорядка, уставах и положениях о дисциплине, локальных актах, принимаемых на предприятии (коллективных договорах, инструкциях и т.д.), трудовом договоре (Статья 176 ТК РУз).

Каждый работник должен быть предварительно ознакомлен с кругом возлагаемых на него трудовых обязанностей (Статья 178 ТК РУз). Если работник не выполнил трудовые обязанности по той причине, что работодатель не создал для этого необходимых условий, то вина работника отсутствует, и работодатель не вправе применять к нему дисциплинарное взыскание.

Работодатель также не вправе требовать от работника выполнения работ, не входящих в его трудовые обязанности, совершения действий, которые незаконны или ставят под угрозу жизнь и здоровье, унижают честь и достоинство работника или других лиц (Статья 177 ТК РУз).

Использование методов стимулирования. Помимо применения мер взыскания к недобросовестным работникам, работодатель должен обеспечивать дисциплину труда посредством создания необходимых организационных и экономических условий для нормальной работы методами стимулирования и поощрения за добросовестный труд.

Статьей 180 ТК РУз установлено, что к работникам предприятия могут применяться меры поощрения за успехи в работе. Виды поощрения, порядок их применения, предоставление преимуществ и льгот должны быть определены коллективным договором, правилами внутреннего трудового распорядка и другими локальными актами, коллективными соглашениями, уставами и положениями о дисциплине.

За особые трудовые заслуги перед обществом и государством работники могут быть представлены к государственным наградам.

Согласно Статье 180 ТК РУз заработная плата, премии, доплаты, надбавки и другие выплаты, предусмотренные системой оплаты труда, к видам поощрения не относятся. Следует помнить, что в течение срока действия дисциплинарного взыскания меры поощрения к работнику не применяются.

Обжалование дисциплинарного взыскания. Статьей 184 ТК РУз установлено, что дисциплинарное взыскание может быть обжаловано в порядке, установленном для рассмотрения индивидуальных трудовых споров.

Орган, рассматривающий трудовой спор, вправе учитывая обстоятельства, при которых совершен проступок, предшествующее поведение работника, отношение к труду, соответствие дисциплинарного взыскания тяжести совершенного проступка, соблюдение

работодателем порядка наложения взыскания, признать применение к работнику дисциплинарного взыскания незаконным и вынести решение об его отмене.

Анализ соблюдения трудовой дисциплины в структурных подразделениях организации для определения состояния выполнения трудовой дисциплины в организации. Для этого существует специальная формула, которая вычисляет коэффициент трудовой дисциплины путем определения количества нарушителей из средней общей численности работников организации и путем расчета процента утраченного рабочего времени:

$$K_{т.д.} = \frac{ЧР}{СЧР} \quad (1)$$

где ЧР – отношение численности рабочих, не совершивших прогул в рассматриваемом периоде;

СЧР – среднесписочная численность рабочих.

Управление трудовой дисциплиной в организации подразумевает учет и контроль рабочего времени персонала. В процессах организации труда необходимо строго соблюдать график, ритм и равномерность трудовой деятельности. График работы является необходимым элементом в системе организации деятельности, обеспечивающим четкое взаимодействие подразделений, выступающим средством укрепления производственной и трудовой дисциплины. График трудовой деятельности является средством мобилизации персонала для продуктивного использования рабочего времени, сокращения простоев оборудования и устранения производственных потерь.

Для расчета баланса времени одного рабочего используются следующие формулы:

1. Календарный фонд рабочего времени (К) можно рассчитать, умножив количество календарных дней соответствующего периода на среднюю списочную численность работников;

2. Табельный фонд рабочего времени (Тф) легко определить следующим образом:

$$T_{\phi} = K - B - П, \quad (2)$$

где В – число дней в году, когда у ваших работников был выходной, суммарно по всем вашим сотрудникам;

П – число их суммарных праздничных дней в году, опять же, по всем, кто на вас работает.

Чтобы рассчитать максимально возможный фонд рабочего времени (М), возьмите формулу:

$$M = T_{\phi} - O \quad (3)$$

где О – число дней очередных отпусков всех работников.

Формула для определения явочного фонда рабочего времени такова:

$$Я = M - H \quad (4)$$

где Н – неявки по различным причинам.

3. Чтобы узнать, каков ваш фактически отработанный фонд рабочего времени (Ф), необходимо вычислить:

$$\Phi = Я - Ц \quad (5)$$

где Ц – целодневные простои.

При необходимости может быть предоставлена компенсация за отдых за обработку часов.

Обеспечить равномерное чередование рабочего времени и перерывов путем расчета продолжительности сменного цикла – периода. Определить продолжительность перерыва при переходе с одной смены на другую, установить оптимальное время обеденного перерыва и отдыха внутри смены;

Обеспечить полное использование оборудования для повышения производительности труда.

Стремиться к ограниченному количеству графиков в организации – чем больше графиков, тем сложнее организовать работу и управлять производством.

Эффективность – способность человеческого организма выдерживать нагрузку в течение дня. Существует ряд факторов, влияющих на работоспособность человека: величина нагрузки, ее интенсивность и продолжительность, возраст и квалификация человека, чередование режимов отдыха и работы и условий труда. Периоды рабочего дня различаются в зависимости от степени работоспособности, например, первая половина дня – это период максимальной работоспособности человека, но затем человек устает и его производительность; в середине дня производительность также низкая, в последующие часы она увеличивается; к концу рабочего дня у работника снова нарастает уровень усталости и эффективность работы снижается. Перерыв на обед является основным перерывом внутри рабочего дня, при графике работы с 7-8 часовым рабочим днем перерыв на обед устанавливается через 3-4 часа с начала работы. Правильно организованный режим рабочего дня и отдыха способствует повышению производительности труда, повышению качества выпускаемой продукции и снижению ненужных производственных затрат. Данные факторы, как уже упоминалось выше, являются частью трудовой дисциплины.

Одно из проявлений налаженной трудовой дисциплины – четкий график работы. Для определения четкого графика рабочего дня в организациях составляются графики работы. Существуют ежедневные графики, которые отражают продолжительность одного дня от начала до конца, включая перерыв, ежемесячно – количество отработанных часов в месяц и годовые графики работы, которые отражают рабочие и нерабочие дни.

Согласно трудовому законодательству, рабочая неделя составляет 40 часов. По согласованию с работником и административно-управленческим персоналом может быть установлен неполный рабочий день. Нерегулярный рабочий день может быть установлен для работников, чья работа не подлежит временному учету, а количественное отражение отработанного рабочего времени в месяц соответствует трудовому законодательству, и таким работникам может быть предоставлен дополнительный отпуск в качестве компенсации. При определении графика работы учитываются как режим работы организации в целом, так и график загрузки конкретного оборудования организации.

Чтобы снизить физическое и психологическое напряжение в процессе производства, необходимо:

- повысить уровень механизации и автоматизации производства обрабатывать, использовать современное высокопроизводительное оборудование;
- улучшить организацию рабочего места;
- организовывать приемы и методы работы;
- оптимизировать темп работы;
- оптимизировать режимы работы и отдыха персонала;
- улучшить транспортные услуги для рабочих мест, связанных с тяжелыми предметами и средствами труда;
- установить стандарты обслуживания оборудования;
- альтернативная работа, связанная с более тщательным использованием средств и методов осязания, слуха, зрения;
- альтернативная работа, требующая преимущественно умственных нагрузок и физическая работа;
- альтернативная работа различной сложности и интенсивности; оптимизируют режимы работы и отдыха;
- предотвратить и уменьшить монотонность труда путем увеличения уровня содержания работы;
- ритмизация работы – выполнение работ по графику с снижением нагрузки на 10-15% в первые и последние часы работы;
- компьютеризировать вычислительную и аналитическую работу;
- использовать персональные компьютеры в практике управления производством, организовывать компьютерные банки данных.

Одним из важнейших направлений работы организации в сфере трудовой дисциплины является управление человеческими ресурсами, что позволяет повысить финансово-экономическую эффективность и повысить значимость технического процесса. Но при наличии передовых технологий и современного оборудования важно иметь высококвалифицированный персонал для эффективной работы организации. Именно поэтому основополагающими моментами в работе организации по формированию трудовой дисциплины являются методы формирования и технология управления персоналом как основным ресурсом организации.

Продолжая анализ управления трудовой дисциплиной в организации, необходимо упомянуть разработку и внедрение мероприятий, направленных на укрепление трудовой дисциплины. Методы укрепления трудовой дисциплины:

-систематическое проведение обучения персонала с целью повышения его квалификации;

-введение дополнительных мер поощрения;

-строгий контроль опозданий (например, при помощи внедрения системы электронных пропусков);

-прием кадров на работу только на конкурсной основе.

Таким образом, проанализировав управление трудовой дисциплины, можно сделать вывод, что работников организации обязывает соблюдать дисциплину труда Трудовой кодекс Республики Узбекистан, Федеральные законы Республики Узбекистан, локальные нормативные акты, утвержденные в организации, а также трудовой договор, заключенный с работодателем. Работники, нарушившие установленные нормы и предписания, несут дисциплинарную ответственность за свои действия.

Отсутствие дисциплины в организации может стать причиной ее неэффективности, сбоев и нарушений в ритме труда, других неблагоприятных последствий. Условия труда в значительной степени формируют дисциплинированность – чем хуже условия труда работников, тем больше в организации нарушений дисциплины, и наоборот, – чем выше уровень организации труда и лучше его условия, тем выше уровень дисциплины. Эта зависимость свидетельствует о необходимости постоянного совершенствования условий и содержания труда работников как объективных факторов повышения их дисциплинированности.

Существуют различные методы управления дисциплинарными отношениями – экономические, психологические, правовые и другие. Экономические методы направлены на удовлетворение экономических потребностей и интересов персонала, на реализацию принципа социальной справедливости.

Использованная литература:

1. Конституция Республики Узбекистан.
2. Трудовой Кодекс Республики Узбекистан.
3. Александров Н.Г. Трудовое правоотношение. М.: Юрайт, 2015. – 325 с.
4. Антохина О.Е. Трудовые права и обязанности работников, 2014. – 18 с.
5. Антохина О.Е. Управление персоналом, 2014. – 18 с.
6. Желтов О.Б. Трудовое право. М.: Флинта, 2017. – 865 с.

Эрдонов М.Э., ассистент-стажер
СамИЭС

К АКТУАЛЬНЫМ ПРОБЛЕМАМ ЦИФРОВИЗАЦИИ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье рассмотрены основные понятия цифровой экономики на уровне регионов. Проведен анализ программ, способствующих цифровизации отдельных регионов. Выявлены основные проблемы, способствующие замедлению цифровой трансформации регионального рынка. При помощи анализа изучен процесс применения цифровых платформ регионами Узбекистана.

Ключевые слова: региональная цифровая экономика, цифровая экономика, цифровая трансформация рынка, производственный потенциал, цифровая платформа.

TO THE CURRENT PROBLEMS OF DIGITALIZATION OF THE REAL SECTOR OF THE ECONOMY IN UZBEKISTAN

Annotation

The basic concepts of the digital economy at the regional level are considered. The analysis of programs that contribute to the digitalization of individual regions is carried out. The main problems contributing to the slowdown of the digital transformation of the regional market are identified. With the help of the analysis, the process of using digital platforms by the regions of Uzbekistan is studied.

Keywords: regional digital economy, digital economy, digital transformation of the market, production potential, digital platform.

В настоящее время применение цифровых платформ для социально-экономического развития регионов становится все более актуальным. Экономики регионов разнятся между собой, у них различные производственный и ресурсный потенциалы, которые соответственно и влияют на социально-экономическое развитие каждого из них.

В Узбекистане разработана Стратегия под названием «Цифровой Узбекистан – 2030» по инициативе президента Шавката Мирзиёева в 2020 году. "Главы регионов и отраслей обязаны осознать, что без цифровизации не будет результата, не будет развития. Руководители всех уровней должны определить этот вопрос как свою повседневную задачу, глубоко изучить сферу цифровизации с самых азов", – отмечает Шавкат Мирзиёев.

Для эффективного внедрения и использования цифровой экономики в Узбекистане необходимо, в первую очередь определить перечень основных категорий, которые позволят всем участникам понимать друг друга; во-вторых, разработать методы и пути цифровой трансформации экономики в целом, а также отдельно по регионам и отраслям.

Цифровая экономика – это экономика, характерной особенностью которой является максимальное удовлетворение потребностей всех ее участников за счет использования информации, в том числе персональной. Это становится возможным благодаря развитию информационно-коммуникационных и финансовых технологий, а также доступности инфраструктуры, вместе обеспечивающих возможность полноценного взаимодействия в гибридном мире всех участников экономической деятельности: субъектов и объектов процесса создания, распределения, обмена и потребления товаров и услуг [3,12].

Экономика любого государства, представляет собой результат, получаемый регионами и отдельными отраслями. Поэтому необходимо подробно изучить понятия, характеризующие цифровую экономику с точки зрения региона и отдельного предприятия, но это сделать не так просто, так как, в настоящее время нет четких разграничений между цифровизацией страны и отдельного региона. Например, если в регионе население пользуется интернетом или оплачивает платежи через любую платежную систему, это еще не говорит о том, что данный регион достиг цифровизации своей экономики.

Главным фактором развития цифровой экономики регионов, является создание эффективной цифровой платформы. Существует множество определений, появившихся в

последнее время, которые отличаются тем, что могут относиться к регионам, предприятиям или отраслям отдельно.

Платформа «Цифровой» экономики – это цифровая среда (программноаппаратный комплекс) с набором функций и сервисов, обеспечивающая потребности потребителей и производителей, а также реализующая возможности прямого взаимодействия между ними [3,13].

Для того чтобы цифровизация проходила успешно, необходимо создать единую информационную среду, которая будет способствовать снижению транзакционных издержек. Данное снижение можно достичь, если применять новые технологически-усовершенствованные пакеты предоставления интернет услуг. Также за счет сокращения времени на подключение и регистрацию, и конечно расширяя штат сотрудников, которые будут грамотно консультировать о всех возможностях интернет-пакетов, тем самым расширяя информационный потенциал населения. Можно сказать, что, набирая дополнительных сотрудников, будут и расти затраты на оплату их труда. Но если подсчитать это в совокупности с тем доходом, который может быть получен, от привлечения и вовлечения новых клиентов, то конечно данные затраты будут настолько малы в доле участия, что экономическая выгода будет очевидна.

Ключевым моментом здесь является, то, что надо донести до населения плюсы от применения цифровых технологий в повседневной жизни, и тогда можно с уверенностью сказать, что трансформация экономики за счет цифровизации началась. Но появляются и отрицательные моменты от внедрения цифровых процессов и механизмов.

Если рассматривать отдельный регион, то можно констатировать, что у населения и хозяйствующих субъектов не такой уж большой выбор платформы цифровой экономики. Чаще всего создателями данных платформ являются отдельные компании или это может быть заинтересованная отрасль, а может и сама администрация региона. Каждый из этих субъектов преследует свою частную цель, извлечь выгоду от продвижения именно своей цифровой платформы, и неважно будет ли это затрагивать отдельные предприятия или в целом весь регион. Но факт монополизации и ведомости потребителей в данной ситуации ярко выражен, они оказываются ограниченны в своем выборе.

Платформа для цифровой экономики в нашей стране чаще всего реализуется по заниженным ценам, а как известно пользователей всегда будут привлекать именно низкие цены, но о качестве потребитель вспоминает уже в процессе эксплуатации той или иной платформы, которые чаще всего оказываются лишь «демоверсиями». При работе на таких платформах происходит сбой в системе, базе данных, что влечет негативные последствия при налаживании отношений с домашними хозяйствами, как основными потребителями данного вида услуг.

Рассматривая процесс формирования добавленной стоимости, можно увидеть, что практически все его цепочки попадают под влияние цифровой платформы, так как платформа включает в себя всю информационную базу, соответственно контролирует все взаимоотношения участников рынка и сам рынок.

Таким образом, необходимо обратить внимание на изучение «экосистемы региональной экономики», которая оказывается под влиянием платформы цифровой экономики. Экосистема региональной экономики, представляет собой отдельную совокупность всех участников хозяйственного процесса, которые осуществляют свою деятельность в рамках принятых программ и соответствующих Дорожных карт, способствующей социально-экономическому развитию региона и сохранению его устойчивых позиций.

В этой связи можно отметить, что особой прерогативой являются вопросы инвестирования свободных экономических зон в регионах [8].

Также можно использовать мейнстрим региональной экономики, представляющий собой течение экономической деятельности, экономического образа мышления на определенном отрезке времени [4].

В Узбекистане на 1 января 2021 года составляющие цифровой экономики включают систему электронного правительства, платформу для электронной коммерции, внедрение «умных» технологий в производственные процессы, сферах услуг, создание систем «Умный город» и «Безопасный город», а также широкое использование технологий «интернета вещей» (приложений).

Следовательно, цифровая трансформация региональных рынков носит больше революционный характер, чем эволюционный. Потенциал у регионов достаточный для его использования при цифровизации его экономики.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИЙ В РАЗВИТИИ ОТРАСЛЕЙ СФЕРЫ УСЛУГ

Аннотация

Одной из важнейших закономерностей развития экономики является взаимосвязь экономического роста и повышения роли услуг в национальной экономике. С помощью применения инноваций, мы можем производить конкурентоспособную продукцию и улучшить качество оказываемых услуг. Инновации являются эффективными средствами в конкурентной борьбе, способствующие улучшению развития сферы услуг и экономики в целом.

Ключевые слова: экономика, инновации, сфера услуг, конкуренция, развитие.

ECONOMIC SIGNIFICANCE OF INNOVATIONS IN THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIES IN THE SERVICE SPHERE

Annotation

One of the most important patterns of economic development is the relationship between economic growth and the increasing role of services in the national economy. Through the application of innovation, we can produce competitive products and improved the quality of services. Innovations are effective means in the competition, contributing to the improvement of the development of the service sector and the economy as a whole.

Key words: economy, innovation, service sector, competition, development.

При переходе к инновационной экономике, важно создание нового технологического уровня рыночного хозяйства для производства наукоемкой продукции и услуг. Устойчивое и качественное экономическое развитие является главным приоритетом инновационной экономики.

В настоящее время мы стали производить конкурентоспособную продукцию и улучшить качество оказываемых услуг, с помощью применения инноваций. По нашему мнению, именно инновации являются эффективными средствами в конкурентной борьбе, безусловно, которые способствуют улучшению статуса производителя.

За последние годы, мы можем наблюдать быструю интеграцию отраслей сферы услуг в экономику знаний. Необходимым элементом бизнес - процессов является НИОКР, в связи с этим по уровню наукоёмкости сфера услуг приближается к промышленности. Расходы на научные исследования частного сектора за последние годы в ряде отраслей сферы услуг значительно возрос.

По словам одного из ученых нашей страны Х.М.Абдусатторовой, «инновации - это формализованный результат фундаментальных и прикладных исследований, направленных на повышение их эффективности в любой сфере деятельности».

В научно-исследовательской работе Шакировой Ф.Б. «Инновация – это совокупность нововведений, изобретений, открытий, идей и новых подходов в форме интеллектуальной собственности, созданная на основе человеческого интеллекта, производственного опыта, применяемого в производстве, и одновременно приносят экономическую и социальную пользу». Сформировано определение авторства. Если инновационная идея создается, не применяется в производстве и не доказывает свою экономическую полезность, она не считается инновацией. Созданные инновации могут считаться инновациями только тогда, когда они коммерциализируются, претворяются в жизнь и дают социально-экономические результаты. Согласно этому определению, инновации не состоят из идей, разработок, открытий, а воплощают в себе совершенно новый инновационный подход и принципы в организационно-управленческом описании организации, управления и эффективного внедрения производственных мощностей, которые служат общему развитию инноваций.

Согласно подходу А.Ю. Каххорова, когда маркетинг рассматривается как экономическая деятельность, новые инструменты и методы, используемые в нем, также являются инновационными. Соответственно, по мнению автора, «инновационный маркетинг

- это деятельность, направленная на поиск новых идей, создание продуктов и улучшение существующих продуктов, а также коммерциализацию с использованием инновационных технологий».

Согласно подходу Г.Б. Шаназаровой, инновационный потенциал признан категорией, неразрывно связанной с понятием научно-технического потенциала как важнейшей составляющей экономического потенциала. По его словам, «инновационный потенциал - это имеющиеся интеллектуальные, финансовые, человеческие ресурсы для эффективного применения новых разработок, открытий, изобретений, полезных моделей в деятельности любого хозяйствующего субъекта, независимо от формы собственности, организационно-правового статуса, размер, информация, логистика и другие ресурсы и возможности.

По мнению И.И. Эргашева, «инновация - это результат изменения знаний, накопленных в новом экономическом продукте, который реализуется на рынке как процесс, приносящий определенные экономические, социальные, управленческие и другие эффекты, внедряемый на практике, новый жизненный цикл продукта».

Д.А. Рахмонов считает, что для принятия новых идей как инноваций важно определить критерии инноваций и их реализации. Это, конечно, создает условия для экономической оценки, позволяющей воплотить инновации в жизнь.

В свете вышеизложенного, выделяя сущность категории «инновация», мы сосредоточили внимание на ее основных характеристиках:

- понятие инновации включает внедрение новых продуктов или услуг, методов их производства, внедрение нововведений в организационной, финансовой,
- исследовательской и других сферах, создание возможностей для экономии средств;
- представляет собой этап получения дохода для производителя и успешного использования нового продукта потребителями, который является общим для различных типов инноваций (базовых, практических, диверсификации продуктов, новых типов продуктов и услуг). Без этого этапа нет инноваций. В этом суть концепции инноваций.

Эти характеристики являются прямыми свойствами инноваций, их новизной, их применимостью в новой продукции, экономической эффективностью и, конечно же, их способностью удовлетворять потребительский спрос.

На наш взгляд, принимая во внимание особенности концепции инновации, мы интерпретируем ее следующим образом: это результат деятельности по продвижению продукта на рынок как процесс, который вводит новый жизненный цикл, принося доход производителю и показывая потребителям этап успешного использования нового продукта.

В Республике Узбекистан научный потенциал сферы услуг в основном увеличивается за счет государственных средств. Основная часть государственных средств направляется в научно-исследовательские центры, в том числе частные лаборатории, а также в строительный комплекс. При этом особенно важным, считается увеличение расходов государства на фундаментальные исследования, которые стимулируют инновации, а также системы общественных отношений.

Важно заметить, что современное предприятие постоянно эффективно использует различного рода инновации, для повышения своей эффективности в условиях рыночной конкуренции это, в первую очередь, относится к предприятиям и организациям сферы услуг. Исходя из этого, мы считаем, что именно сфера услуг способствует эффективному развитию экономики страны. Из выше сказанного можно сделать вывод, что сфера услуг оказывает большое влияние на экономику всей страны. Прежде всего, роль сферы услуг увеличивается в следующих направлениях, которые определяют инновационное развитие государственной экономики: занятость населения в сфере услуг; число новых организаций и предприятий; спрос на услуги, увеличение объема и видов услуг.

Главным факторам инновационного развития в сфере услуг в мировом масштабе, являются научно-техническая революция и структурно-технологическая перестройка производства.

В конце XX и начала XXI веков сфера услуг стала одним из наиболее развивающихся

секторов экономики. В структуре совокупного ВВП в мировом масштабе доля сферы услуг составляет более 70,0% от его общего объема и превышает долю сферы производства товаров, а в развитых и развивающихся странах, она составляет соответственно 73,0 и 65,0%.

Важно заметить, что эти тенденции были характерны в сферах услуг многих стран. Например, в общей численности доля занятых в этой сфере экономики составляет примерно 70,0%, а доля оборотных фондов превышает 60,0%.

Благодаря общим усилиям многих стран создались подходы к инновациям в сфере услуг. В связи с этим, мы можем выделять следующие аспекты - рост наукоёмкости, преобладание в сфере услуг современных инноваций и повышение инновационной активности.

Придерживаясь мнению, различных авторов мы считаем, что инновационный процесс является единым потоком, включающий следующие стадии: создание нового продукта, научная разработка технической идеи, коммерциализация, организации труда и финансирование. В целом инновационная система объединяет все эти стадии, по мнению И.А.Татаркина, ее следует рассматривать, как систему взаимодействующих социальных институтов, осуществляющих превращение научных знаний в современные виды конкурентоспособной продукции и услуг.

Прогресс в инновациях базируется на системе взаимодействия составляющих, производящих различные типы знаний. Эффективность инновационного процесса во многом определяется взаимодействием друг с другом лица в качестве элементов единой системы использования знаний.

Инновационные процессы затронули почти все стороны экономического развития, а также и сферу услуг. Инновационным процессом называется - процесс преобразования научного знания в инновацию.

По нашему мнению, инновационный процесс нужно рассматривать как вид деятельности в области проводимых исследований в сфере услуг, которые направленные на использование результатов НИОКР, для расширения и улучшения качества производимых товаров и услуг и может быть не только качественно новая услуга, но и услуга принципиально с новыми свойствами и характеристиками.

Список использованной литературы:

1. Демидова Л. Сфера услуг: изменение динамики производительности // Мировая экономика и международные отношения, 2006, №12. –С.. 40-52.
2. Абдусаттарова Х.М. «Инновационная стратегия» - учебник - Т.: ТГУ, 2011. с.25-30
3. Шакирова Ф.Б. Автореферат диссертации доктора экономических наук «Совершенствование механизма устойчивого экономического роста на основе инновационного развития». Т.: 2018 г. Страницы 13-14.
4. Гаххоров А.Ю. «Совершенствование инновационной маркетинговой деятельности в автотранспортной системе Узбекистана». Автореферат диссертации доктора экономических наук. Т.: 2018 г. Стр. 11
5. Шаназарова Г.Б. «Совершенствование механизмов управления инновационным потенциалом промышленных предприятий». Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD) экономических наук. Т.: 2018 г. Стр. 11
6. Эргашев И.И. Развитие и эффективность сервисных инновационно-инвестиционных процессов // Дисс.экон. Доктор философских наук. - Самарканд: СамИСИ, 2018. 25-с.
7. Рахмонов Д.А. «Инновации: сущность и основы их финансирования» // Научный электронный журнал «Международные финансы и бухгалтерский учет». № 1 февраля 2019 г.
8. Эрназаров О.Е. «Повышение эффективности промышленных предприятий на основе инноваций» - Диссертация на соискание ученой степени доктора философии (PhD) экономических наук. Т.: 2021 г. Стр.26
9. Меджидов А.И. Организационно-экономические основы государственного регулирования инновационного предпринимательства в сфере услуг региона/А.И.Меджидов, дисс.канд.экон. наук:08.00.05.-М., 2011.-154с.
10. Раджабов Р.К., Факеров Х.Н., Саидова М.Х., Нурмахмадов М.Сфера услуг:

состояние и перспективы развития/ Р.К.Раджабов, Х.Н.Факеров, М.Х.Саидова, М.Рурмахмадов.-Душанбе: «Ирфон», 2007.-544с.

11.Татаркин А.И. Построение инновационной системы как условие обеспечения технологической модернизации экономики/А.И. Татаркин//Инновации.2005.№3.-С.60; Суховой А.Ф., Голова И.М. Сохранение отраслевой науки как необходимого элемента отечественной инновационной системы/А.Ф.Суховой, И.М.Голова//Инновации. 2005.№3.с.72; Татаркин А.И., Суховой А.Ф., Волинкина М.В. Инновационные процессы в Уральском федеральном округе: угрозы, возможности и перспективы развития/А.И.Татаркин, А.Ф.Суховой, М.В.Волинкина //Инновации. 2003. №8. -С.38.

12.Голиченко О.Г. - «НИС России и основные направления ее развития/ О.Г. Голиченко //Инновации. №6 – 2003.- С.85-91.

*Турдубаева Г.А., окутуучу
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Асанова Г.А., окутуучу
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Макамбаева А.Б., окутуучу
Ж.Баласагын атындагы КУУ*

КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫНДА ЖЕКЕ МЕНЧИКТИ ТҮПТӨӨ ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАРАЯНЫНА АЙМАКТЫК ФАКТОРЛОРДУН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация

Макалa Кыргызстандын айыл чарбасындагы менчиктин жеке формасын түптөө жана өнүктүрүүгө аймактык факторлордун тийгизген таасирин изилдөөгө арналган. Менчиктин көп түрдүүлүгүнүн базасында чарба жүргүзүүчү субъекттерди түптөө географиялык жайгашуусунан, тармактык таандыктуулугунан, эмгектин натыйжаларын ыйгаруудан, уюштуруучулук формасынан ж.б. көз каранды. Авторлор географиялык абал, жаратылыш, климаттык шарттар, чарбалык ишмердүүлүктү жүргүзүү өзгөчөлүктөрү, каада-салт, аймактын экономикалык потенциалы, өлчөмү, теңсиздиги, атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү ж.б. сыяктуу факторлорго баа берген. Авторлор тарабынан экономиканы глобалдаштыруунун жана маалыматтык технологияларды бүткүл дүйнөгө киргизүүнүн шарттарында коомчулуктун өнүгүүсүнүн учурдагы этабынын өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу менен дагы бир тенденцияны өзгөчө бөлүшүп карашкан – бул санариптик технологияларга өтүү жолунда АӨКтүн өнүгүүсүн маалыматтык технологиялардын негизинде башкаруу. Убакыт өткөн сайын башкаруунун салттуу ыкмалары, анын ичинде чечимдерди кабыл алуу, бул чечимдерди аткаруучуларга жеткирүү, аткарылышын көзөмөлдөө ж.у.с. башка башкаруучулук функциялар жалаң электрондук алып жүрүүчүлөрдүн базасында аткарылары баса көрсөтүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: Жеке менчиктин формасы, айыл чарбасы, географиялык абал, чарбалык ишмердүүлүгү, экономикалык потенциал, атаандаштык жөндөмдүүлүгү, базар экономикасы, глобалдык тенденция, экономикалык кызыкчылык.

ВЛИЯНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ НА ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация

Настоящая статья посвящена исследованию влияния региональных факторов на формирование и развитие частной формы собственности в сельском хозяйстве Кыргызстана. На базе многообразия собственности формирование субъектов хозяйствования зависит от географического местоположения, отраслевой принадлежности, присвоения результатов труда, организационной формы и т.д. Авторы дают подробную оценку таким факторам, как географическое положение, природа, климатические условия, особенности ведения хозяйственной деятельности, традиции, экономический потенциал региона, размер, неравенство, конкурентоспособность и др. Авторы выделяют еще одно направление, учитывающее специфику современного этапа развития общества в условиях глобализации экономики и внедрения информационных технологий во всем мире - управление развитием агробизнеса на основе информационных технологий. Со временем появились традиционные методы управления, включая принятие решений, доведение этих решений до исполнителей, мониторинг их выполнения и так далее. Подчеркивается, что остальные функции управления выполняются исключительно на основе электронных носителей.

Ключевые слова: Частная форма собственности, сельское хозяйство, географическое положение, хозяйственная деятельность, экономический потенциал, конкурентоспособность, рыночная экономика, глобальная тенденция, экономический интерес.

THE INFLUENCE OF REGIONAL FACTORS ON THE PROCESS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF PRIVATE PROPERTY IN AGRICULTURE IN KYRGYZSTAN

Annotation

This article is devoted to the study of the influence of regional factors on the formation and development of private ownership in agriculture in Kyrgyzstan. Based on the diversity of ownership, the formation of business entities depends on the geographical location, industry, assignment of labor results, organizational form, etc. The author gives a detailed assessment of such factors as geographic location, nature, climatic conditions, features of economic activity, traditions,

regional economic potential, size, inequality, competitiveness, etc. The authors highlight another trend, taking into account the specifics of the current stage of development of society in the context of globalization of the economy and the introduction of information technology around the world - information technology management of agribusiness development in the transition to digital technology. Over time, traditional methods of management, including decision-making, communicating these decisions to executors, monitoring their implementation, and so on. It is emphasized that other management functions are performed exclusively on the basis of electronic media.

Keywords: Private ownership, agriculture, geographical location, economic activity, economic potential, competitiveness.

Илимий макаланын негизги максаты менчик сектордогу чарба жүргүзүүнүн түрдүү формаларынын көйгөйлөрүн анализдеп, терең изилдөө менен бирге менчиктин түрлөрүн жана ошондой эле чарба жүргүзүүнүн прогрессивдүү формаларын өркүндөтүүгө сунуштарды берүү болуп саналат.

Айыл чарбасында чарба жүргүзүүнүн прогрессивдүү формаларынын пайда блуу жана өнүгүү маселелери ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулар тарабынан изилденген. Агрардык сектордо чарба жүргүзүүнүн түрдүү формаларынын ишмердүүлүгүнүн аспектилерине арналган белгилүү чет элдик окумуштуу – экономистердин эмгектери орус тилине которулуп чыгарылган. Алсак, фермердик – дыйкан чарбалардын жана алардын кооперативдеринин көйгөйлөрүн изилдеген белгилүү окумуштуулар М.Бакетта, Г.Хэджэса, Д.Бартона, М.Беккера ж.б..

Ошондой эле менчик сектордогу чарба жүргүзүүнүн түрдүү формаларынын көйгөйлөрүн изилдеген КМШ өлкөлөрүнүн окумуштуулары В.Ф.Башмачиниковду, Е.Н.Василевди, В.Д.Мартынованы, Н.И.Буздаповду, А.Н.Челинцеваны, Т.Ашимбаевди, А.М.Емельянованы, А.М.Югайды, Е.В.Серованы ж.б. айтсак болот.

Кыргызстанда болсо Б.А.Аламановдун, Ж.С.Лайлиевдин, А.У.Орузбаевдин, М.Б.Балбаковдун, А.И.Исмановдун, А.М.Мамбетовдун, Ш.М.Мусакожоевдин, К.А.Абдумаликовдун, П.Купуевдин, Ж.Жумабаевдин, К.Ш.Токтомаматовдун, Ж.С.Жаиловдун, К.Джумабаевдин, А. З. Зулпукаровдун, С.А.Омурзаковдун ж.б. илимий эмгектерин айтсак болот.

Жогоруда аталган окумуштуулардын кошкон илимий салымын жана алардын илимий жыйынтыктарын жогору баалоо менен бирге, учурдун талабына ылайык менчик сектордогу чарба жүргүзүүнүн прогрессивдүү формаларын өркүндөтүү маселелерин мындан ары да илимий изилдөө талап кылынат.

Эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап Кыргызстанда рынок мамилелерине өтүү биринчи кезекте чарба жүргүзүү ыкмаларынын гана эмес, бүткүл экономикалык тутумдун иштөөсүнүн да фундаменталдык негизи катары болушкан менчик формаларын реформалоонун эсебинен чындыкка айланды.

Рыноктук мамилелерге өтүү чарба жүргүзүү ыкмаларына карата гана эмес, жергиликтүү аймактарды жана жеке көмөкчү чарба түрүндөгү жеке чарбаларды социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн максаттарын жана милдеттерин түптөө чөйрөсүндөгү да ыктоолорду түптөмөсүнөн бери өзгөрттү. Кыргызстанда КМШнын башка өлкөлөрүндөгүдөй сыяктуу эле алгачкы жолу эмгектин натыйжаларын анык эмгекчи менен ал мүчөсү болуп саналган коомдун арасында чындап ыйгарылуусун айырмалоого мүмкүн болгондогудай жагдай (Омурзаков, 2011).

Кыргызстанда жүрүп жаткан рынок экономикасына өтүү терең тамырга ээ болуп, республикада калыптанып калган социалдык-экономикалык тутумду радикалдуу түрдө жаңылоонун курамдык звеносу болуп саналат. Ал чарба жүргүзүүнүн глобалдык дүйнөлүк тенденциялар менен тең катарда кыргыз коомчулугунун спецификалуу өзгөчөлүктөрүнө – анын тарыхына жана маданиятына, баалуулуктарынын куралып калган тутумуна, тоо жана өрөөн зоналарына бөлүнгөн жаратылыштык-ресурстук потенциалынын өзгөчөлүктөрүнө, түз жерлеринин аздыгына жана жогору эмгек чыгымдуулугуна да таянган сапаттуу жаңы моделине өтүүнү билдирет.

Макаланын максаты – рынок тибиндеги айыл чарбасында жеке менчик формаларын түптөөгө жана аны өнүктүрүүгө аймактык факторлордун тийгизген таасирин ачып көрсөтүү, бул чөйрөдөгү көйгөйлөрдү аныктоо.

Менчиктин көп түрдүүлүгүнүн базасында чарба жүргүзүүчү субъекттерди түптөө географиялык жайгашуусунан, тармактык таандыктуулугунан, эмгектин натыйжаларын ыйгаруудан, уюштуруучулук формасынан ж.б. көз каранды түрдө түрдүү мүнөздөмөлөргө ээ. Бирок, биздин көз карашыбызда, чарба жүргүзүүчү субъекттердин арналуусунда менчиктин мүнөздөмөлөрүнүн эки аспекти принципиалдуу мааниге ээ.

Ушуга байланыштуу менчик мамилелеринин юридикалык жана экономикалык түзүмдөрүн бөлүп карашат. Алар бир түзүм сөзсүз түрдө экинчисин көздө туткан бирдиктүүлүктө болушат. Дал ушул бирдиктүүлүк “менчик” категориясынын мазмундук мүнөздөмөлөрүнө карата тиешелүү түрдө эки ыктоону аныктайт, мында алардын экономикалык жана юридикалык түзүмдөргө карата координациясы, ошондой эле алардын сапаттык тиешелүүлүгүнүн даражасын аныктоо көздө тутулат (Омурзаков, Исраилов, 1996).

Аймак дегенде өлкөнүн көбүрөөк же азыраак бир тектүү жаратылыш шарттарына жана өндүрүштүк күчтөрдүн өнүгүүсүнүн мүнөздүк багытына ээ болгон территориясы түшүнүлөт. Аймак чарбалык тутумча катары тармакка караганда адатта технологиялык мааниден алгандагы бир тектүү ишканалардын жана өндүрүштөрдүн жыйындысын бириктирген таталыраак түзүм.

Аймактык фактор, мындан сырткары, анык территориянын жашоочуларынын жашоо шартынын, чарбалык ишмердүүлүктү жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрүнүн, калыптанып калган салттардын, жашоо таризинин таасири астында түптөлүүчү экономикалык кызыкчылыктардын тутумунун бар болуусу менен да мүнөздөлөт.

Аймактык фактор айыл чарбасына карата айкын көрүнгөн мүнөзгө ээ, анткени анын ишканалары ченемге, өзгөчө климаттык шарттарга, ошондой эле көп жагынан жаратылыш тарабынан берилген экономикалык потенциалга ээ болгон анык бир жерлерде жайгашат.

Рыноктук мамилелерди орнотуу да көп жагынан ишканалардын жайгашуусунун аймактык өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды, анткени чарбалар транспорттук, коммуникациялык рыноктордон жакын же алыс жайгашуусу мүмкүн. Мындан сырткары, ар бир аймак өндүрүш маданиятынын түрдүү деңгээлине, башка аймактар менен тарыхый бышыкталган байланыштарга ээ болуусу мүмкүн.

Чарба жүргүзүүнүн уюштуруучулук формаларынын, анын ичинде менчиктин жеке формасынын базасында түптөлүүсүнө аймактардын теңсиздиги сыяктуу факторлор чоң таасирин тийгизет. Сөз ар бир аймактын чоңдугу жана түрлөрү боюнча түрдүү болгон, алардын экономикалык өнүгүүсүнө бир маанилүү эмес таасирин тийгизген ресурстарга ээ болуусу мүмкүн экендигинде турат. Алсак, эмгек артыкчалуулугу (трудоизбыточность) байкалган аймактар дайыма эле анын экономикалык потенциалын көтөрө бербейт. Тескерисинче, бир катар учурларда эмгектин артыкчалуулугу квалификациялуураак болгон жумушчу күчтөрүнүн жакшы жашоону издөө менен кетип калуусун жаратып жатат.

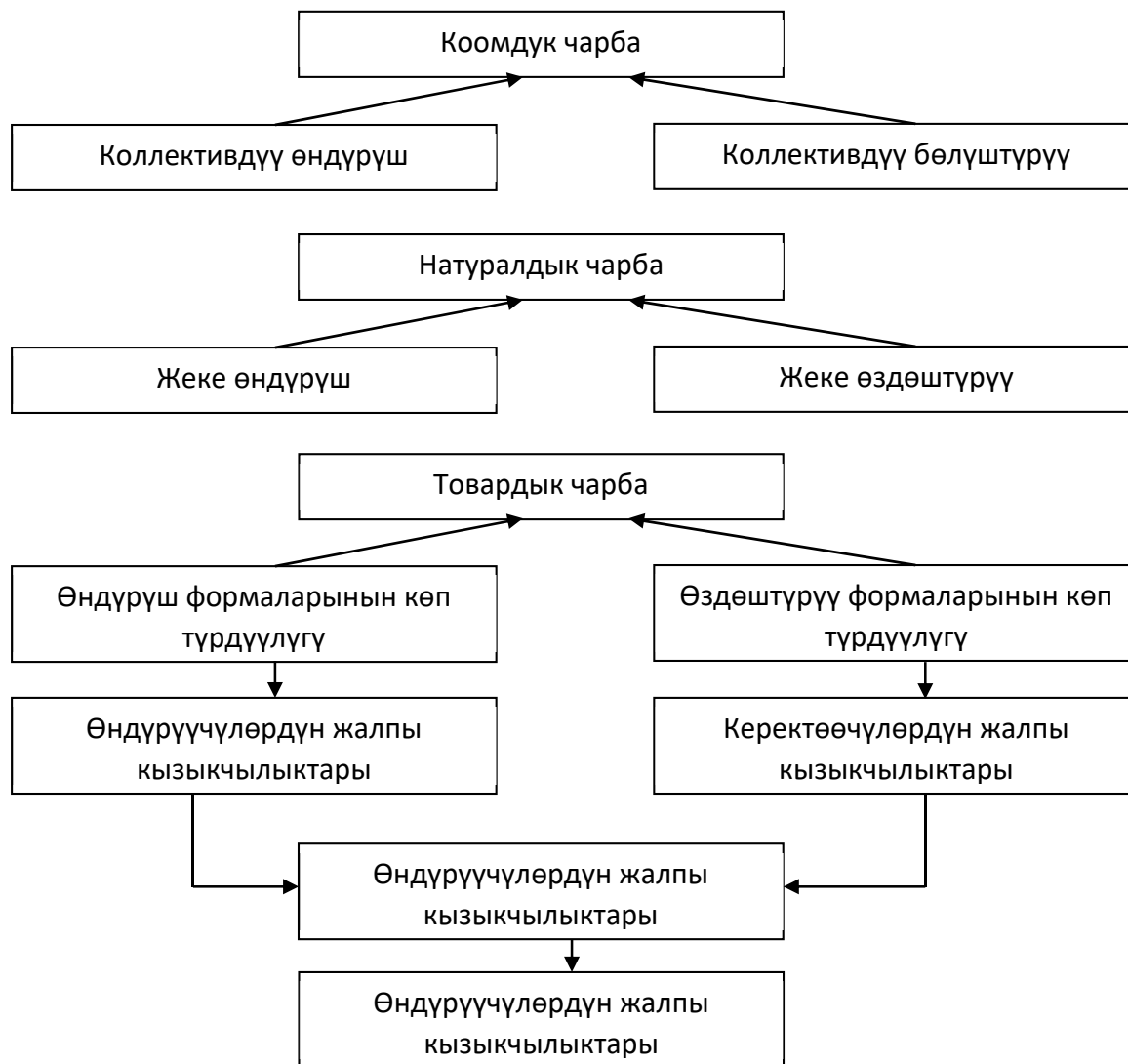
Өндүрүштү, анын ичинде жеке менчиктин базасында уюштуруунун көз карашынан алганда аймактардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү чоң мааниге ээ. Айыл чарбасына карата айтканда бул продукцияны сырткы жана ички рынокторго пайдалуу сатуу үчүн салыштырмалуу аз өндүрүш чыгымдарына ээ болгон сапаттуу экологиялык таза продукцияны чыгаруу дегенди түшүндүрөт. Албетте айыл чарба продукциясынын жыйынды атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү биринчи кезекте өндүрүүчүлөрдүн максималдуу кызыкчылыктарынын аркасынан камсыз кылынат, бул болсо менчиктин жеке формасында жакшы камсыз кылынуусу мүмкүн экендиги чындык (Омурзаков, Исраилов, 1996).

Өндүрүштү уюштуруунун аймактык факторлоруна айыл чарба продукциясын өндүрүү боюнча инвестициялык жагымдуулугу да кирет. Өз кезегинде инвестициялык жагымдуулук – комплекстүү иш. Бул тиешелүү ресурстардын жана продукцияны өндүрүүгө жөндөмдүү жумушчу күчүнүн гана эмес, адистердин инвестиция алууга даярдалган атаандаштыкка жөндөмдүү долбоорлорду түзүүгө, инвестицияларды туура пайдалууга, ошондой эле

чыгарылган продукцияны инвестор үчүн да, өндүрүүчү үчүн да пайдалуу болгон шарттарда сатууга болгон жөндөмдүүлүктөрү да бар болуусу керек дегенди түшүндүрөт.

Адамдарды кенейтүү да территориялык белги боюнча жүргүзүлөт, бул ар бир территориялык бирдиктин чегинде коомдук турмуштун гана эмес, ар бир үй-бүлөнүн, үй-бүлөлөр тобунун жана бүтүндөй территориянын жашоочуларынын жашоо-тиричилигинин деңгээлине карата да талаптарды түптөө зарыл дегенди билдирет. Демек, айыл чарбасындагы жана биринчи кезекте жеке менчик формасындагы эмгек ишмердүүлүгүн уюштуруунун формасын түптөө калктын жашоо деңгээлинин абалын, территорияларды өнүктүрүүнүн максаты катары алга сүрөлүүчү жакшыртууларды эсепке алуусу керек.

Мындан тигил же бул территорияда болуусу максатка ылайык болгон чарбалардын төмөнкүдөй түрдүү типтери аныкталуусу мүмкүн (1-сүрөт).

1-сүрөт. Чарба жүргүзүүчү субъекттеринин типтери

Булагы: Автор тарабынан түзүлдү.

Келтирилген сүрөттөн көрүнүп тургандай, бир эле аймакта өзүнүн өздүк потенциалынан жана аны ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнөн көз каранды түрдө түрдүү максаттарды көздөгөн чарбалардын түрдүү типтери жайгашуусу мүмкүн. Албетте, көрсөтүлгөн чарба жүргүзүүнүн тиби түбөлүккө өзгөрүлбөс схема түрүндө көрсөтүлүүсү мүмкүн эмес, себеби түрдүү жагдайлардан көз каранды түрдө чарба жүргүзүүнүн формалары жана ыкмалары гана эмес, схеманын конструкциясы да динамикалуу өзгөртүлүүсү мүмкүн.

Белгилүү болгондой, аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө биринчи кезекте жаратылыштык-климаттык шарттар таасирин тийгизет. Бирок адам өзүнүн кандайдыр бир

максаттарына жетүү үчүн, б.а. материалдык жана руханий жыргалчылыктарга болгон өсүп жаткан керектөөлөрүн курчап турган чөйрөгө же адамдардын жашоо-тиричилигине зыян келтирбей туруп канааттандыруу үчүн бул шарттарды өзгөртүүсү мүмкүн. Заманбап шарттарда айыл чарба өндүрүшүн уюштуруудагы менчиктин тигил же бул формасынын ролун да өзгөчө бөлүп көрсөтүү зарыл. Кыргызстандын айыл чарбасынын экономикасы үчүн жеке секторду өнүктүрүү рынок экономикасынын негизги көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат (Искаков, Кожомкулова, Чонов, 2009).

Биздин оюбузча, изилденип жаткан көйгөйдүн айыл чарбасындагы жеке сектордун түрдүү формаларын түптөө сыяктуу тарабына республикабыздын өзүнүн өзгөчөлүктөрү менен кошо бул секторду өнүктүрүүнүн дүйнөлүк тажрыйбасынан да өрнөк алуубуз керек. Рынок шарттарындагы эмгектин жана өндүрүштүн мамлекеттик эмес формаларын өнүктүрүүгө болгон мамлекеттик таасир берүү мүмкүнчүлүктөрү азырынча жетишээрлик окулуп-үйрөнүлүп, иштелип чыгылган эмес. Бул үчүн башка өлкөлөрдө кеңири колдонулуп жаткан чаралардын бүтүндөй комплексин өздөштүрүүгө туура келет, себеби рыноктук мамилелерге өтүү экономикалык турмуштагы ишкердиктин мамлекеттик эмес формаларын өнүктүрүү саясатын принципалдуу өзгөртөт, алардын азык-түлүк гана эмес, жумуштуулук, айылдагы жумушсуздукту жумшартуу сыяктуу маселелерди да чечүүгө болгон таасирин күчөтөт.

Изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй суроолор жаралды: Республиканын жана анын аймактарынын жери аз, бирок бат өсүп жаткан калкынын айыл чарба продукциясына болгон керектөөсүн кантип канааттандыруу керек? Жерди пайдалануунун айыл чарба кооперативдери, ижаралар, дыйкан (фермердик) чарбалар, үй-бүлөлүк, үй-бүлөлүк-топтук формаларын кантип сактап калууга болот? Адамдарды шаарлардан жана өнөр-жай борборлорунан чарба жүргүзүүнүн дыйканчылык ж.б. формаларына кантип кайтаруу керек? Бул маселелер рыноктун шарттарында чарба жүргүзүүнүн мамлекеттик эмес формаларын түптөөдө жана республиканын азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыз кылуунун начар базасынын шарттарында негизги болуу менен республиканын түрдүү аймактарындагы жергиликтүү бийликтерди жана айыл өкмөттөрдү ойлондуруп келет. Айыл чарба ишкердигинин дыйкан ж.б. формаларын сактап калуу – бул биринчи кезекте калктын жумуштуулугу, жергиликтүү бюджетке айылдык ишкерлерден салык түрүндө алынуучу кошумча кирешелер болуп саналат.

Мунун баары айылдык үй-бүлөнүн экономикасы анын мүчөлөрүнүн гана эмес, бүтүндөй айыл калкынын да байгерчилигин камсыз кылууда чоң роль ойногондугу менен байланышкан.

Албетте, айыл чарбасында эмгекти жана өндүрүштү уюштуруунун мамлекеттик эмес формасын түптөө көйгөйү убакыттан жана мейкиндиктен сыртта эмес, чыныгы календардык убакытта жана анык орногон шарттарда болуусу шарт. Ошондуктан айыл чарбасын өнүктүрүүнүн жалпы абалы объективдүү түрдө өлкөнүн алга умтулуусун колдоо максатында айыл чарбасында да, улуттук экономиканын түзүмүндө да жеке секторду түптөөнүн жана өнүктүрүүнүн чындап ишке ашуусу мүмкүн болгон стратегиясын иштеп чыгууну талап кылат.

Жыйынтыгында аймактардагы социалдык-экономикалык жагдайга таасирин тийгизүүчү аймактык факторлорду натыйжалуу пайдалануу республиканын аймактарынын улуттук экономикаларын өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттарынын бири болуп саналат. Ошентип, аймактык саясат социалдык-экономкалык өнүгүүнүн улуттук стратегиясынын бөлүгү катары анык бир теориялык жана практикалык изилдөөлөргө муктаж. Рыноктук мамилелердин тереңдөөсүнө жараша аймактык өнүктүрүүнү жана өндүрүштүк күчтөрдү чечүүнү тескөөнүн, аймактык көйгөйлөрдү чечүүнүн жалпы принциптерин, критерияларын, процедураларын жана уюштуруучулук механизмин иштеп чыгуу Кыргыз Республикасынын экономикалык жана саясий тутумун реформалоо жолу боюнча андан ары алга жылууда барган сайын актуалдуу болуп бара жатат.

Колдонулган адабияттар:

1.Искаков Т.И., Кожомкулова Д.Н., Чонов А.А. (2009). К вопросу об эффективном развитии сельскохозяйственного производства Кыргызской Республики. // Вестн. Кыргыз. аграрн. ун-та. №5 (16).

2.Омурзаков С.А. (2011). Формирование и развитие различных форм хозяйствования и их управление в сельском хозяйстве. - Б.: - 216 б..

3.Омурзаков С.А., Исраилов А. (1996). Становление прогрессивных форм хозяйствования и их развитие в АПК Кыргызстана. – Б.: - 110 б.

4.Урумова Ф.М. (2004). Проблемы институциональных систем и институциональная системная трансформация переходной экономики: Изд-во СОГУ. - С. 89.

5.Гайдамоко В., Зулпукаров К. (1993). Фермер чарбасын баштоочуларга кенеш. Б.: Жалын. - 87 б.

Бахриддинов К.Н., ст.преподаватель

КГПИ

Курбанов М.У., ст.преподаватель

КГПИ

РАЗРАБОТКИ ЦИФРОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация

Статья посвящена анализу возможностей повышения эффективности производства, которые открывает цифровая трансформация в рамках стратегического планирования на уровне государства и предприятия. В статье рассматриваются такие понятия, как цифровая трансформация, стратегия развития, эффективность производства, конкурентные преимущества. Подчеркнута важность тщательного подхода к разработке ключевых показателей деятельности предприятия. В результате аргументируется необходимость стратегического подхода к внедрению инструментов цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровая трансформация, стратегия экономического развития, информационные технологии, производительность труда, эффективность производства, ключевые показатели эффективности.

DEVELOPMENTS OF DIGITAL INDUSTRIAL TRANSFORMATION

Annotation

The article is devoted to the analysis of the opportunities for increasing the efficiency of production, which are opened up by digital transformation in the framework of strategic planning at the state and enterprise levels. The article deals with such concepts as digital transformation, development strategy, production efficiency, competitive advantages. The importance of a careful approach to the development of key performance indicators of the enterprise is emphasized. As a result, the need for a strategic approach to the implementation of digital economy tools is argued.

Keywords: digital transformation, economic development strategy, information technology, labor productivity, production efficiency, key performance indicators

The digital transformation of industry is a process that reflects the transition from one technological mode to another through the widespread use of digital and information and communication technologies in order to increase the efficiency and competitiveness of the industrial sector. In a country directly dependent on the level of development of information and switching technologies (ICT), the level of development of the digital economy is usually assessed by various indicators: the share of digital economy in GDP, ICT investment, Internet speed, its coverage and accessibility, e the level of development of commerce, the share of public services in the e-government system, the provision of specialists in the field of ICT and other organizations, as well as indicators in international rankings that assess the level of development of information technology in the country.

The gross value added of services in Uzbekistan in the field of "Information and Communication" from 4.4 trillion soums since 2016 to 8.8 trillion soums in 2020, and the volume of services provided in the field of economic activity "Information and Communication" from 6.3 trillion soums to 12, 9 trillion soums, ie doubled [1].

The initiative to accelerate the development of the digital economy in Uzbekistan in the industrial sector has been stimulated by the work done in various countries around the world, integration associations, in particular, the European Union, as well as large multinational companies to develop the digital economy.

Digital Strategies Digital Europe 2020 in the European Union (2010), Industry 4.0 in Germany (2011), Internet Plus in China (2015), Strategy for the Development of the Russian Segment of the Internet Information and Communication Network and Related Sectors of the Economy (2015) Approved programs in the field of digital economy and Internet economy development in various countries (including the European Union, Germany, China, Japan, Brazil, USA, UK, Estonia, Netherlands, Ireland, Sweden, Singapore, Philippines, Malaysia), as well as in the world The world's largest industrial companies are implementing development strategies in the field of industrial digitization in the world through the concept of "Industry 4.0", "Internet +" (for example, Siemens, General Electric, SAP, Intel) [2].

Nowadays, the digital economy and many related technologies, including e-commerce and e-business, are rapidly entering our lives. For this reason, in order to further accelerate the development of the state and society, the leadership of the republic has made a number of important decisions. In his Address to the Oliy Majlis on January 25, 2020, the President of the Republic of Uzbekistan also proposed to name 2020 the Year of Science, Enlightenment and Development of the Digital Economy for the development of the digital economy in our country. In addition, on the implementation of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 19, 2018 PF-5349 "On measures to further develop the field of information technology and communications" [3], as well as the accelerated development of modern information technology for the introduction of digital economy in the country In order to create conditions, as well as to ensure information security, the Cabinet of Ministers on August 31, 2018 adopted a Resolution "On additional measures for the introduction and further development of the digital economy in the Republic of Uzbekistan", which defines the goals and objectives of the digital economy. Resolutions of 2018 "On measures to develop the digital economy in the Republic of Uzbekistan" can be included in this list.

The digital transformation of an enterprise can be viewed from two perspectives. The first is the digitization of the business model - changing the model of customer interaction, the transition from traditional sales to a "smart" product model, which is complemented by digital service for the customer. The second - operational digitization - is the introduction of digital tools to increase the efficiency of the enterprise within the existing business model.

According to a 2018 global survey, 95% of industry directors see digital transformation as an opportunity to increase efficiency and grow their businesses.

The introduction of digital tools into operation will allow companies to improve the quality of their decisions and get the first results in the first year. In particular, solutions based on IoT and big data analysis play an important role in increasing the efficiency of production processes. They allow you to quickly collect information about physical indicators and convert them into digital data for further processing, exchange information electronically across the entire value chain, and machine learning and data processing using artificial intelligence to obtain qualitatively new conclusions. In addition, with their help it is possible to remotely control the production process and the physical parameters of the equipment on the basis of decisions made taking into account the results of in-depth analysis.

By combining different technologies, enterprises get a set of tools that allow them to increase production of finished products, reduce rejection rates, reduce material consumption and increase equipment availability.

The development of new technologies is changing the whole industry and individual enterprises. Competitive digital transformation phases are putting pressure on management. However, digitization requires investment, so companies embarking on this path need to define tactical and long-term transformation goals, a roadmap, and a business status [4].

Internal opportunities and additional incentives for digitalization will allow businesses to start moving on the path of transformation. This will require the necessary legal framework and economic support from the state for the digital transformation of industry. However, even if they have the necessary resources, companies face internal resistance, unwillingness to change business processes, and difficulties in joining "traditional" solutions. It is important to keep in mind that the digital transformation of enterprises is not about replacing all employees with robots, but about empowering managers and workers through new technologies. More than 60% of industry leaders believe that digitalization will create more jobs instead of reducing the number of jobs.

References:

1. www.stat.uz Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий сайти маълумотлари.
http://web.stat.uz/open_data/uz/9.5%20Growth%20rates%20of%20industrial%20production
2. World Bank. World Development Report 2016: Digital Dividends / World Bank Group, 2016.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 fevraldagi PF-5349 sonli “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-proizvodstva-v-usloviyah-tsifrovoy-ekonomiki>
5. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32873454>. Самарина А.Ю. Пешкова Г.Ю. Стратегические подходы к повышению эффективности продукции с использованием инструментов цифровой экономики
6. OECD Digital Economy Outlook 2012/ OECD Publishing, 2012.

Саматова Э.Э., к.э.н, доцент, ОшГУ
Мамаев Э.Н., магистрант, ОшГУ
Зайирбеков Э.З., магистрант, ОшГУ
Алибаева Г.К., магистрант, ОшГУ

СОТОВАЯ СВЯЗЬ В КЫРГЫЗСТАНЕ: БОРЬБА ЗА ОБОНЕНТА В УДАЛЕННОМ РЕЖИМЕ

Аннотация

В статье исследовано, что современное общество не может представить свою жизнедеятельность без сотового телефона. Общение, трудовая деятельность, реклама и другое сегодня мы не мыслим без регулярного использования сотового телефона. В теме исследования изложено, что не так давно мы только пользовались услугами «звонок-прием, прием-отправка сообщения», а сегодня вся наша жизнь напрямую связана с сотовым телефоном и не имеет значения какого Вы возраста. Каждая категория потребителей выбирают те функции, которые удовлетворяют их потребности в использовании, то есть, необходимы именно им. Цифровизация совсем не понятное, новое для нас слово, со скоростью света вошло в нашу жизнь, и мы не мыслим без него наше существование. Определено, что актуальность данной темы очень высока в наше время, когда каждый из нас, потребителей предъявляет высокие требования к качеству предлагаемых услуг сотовых операторов. В настоящее время операторы связи предлагают широкий спектр услуг: мобильный интернет, роуминг, международные звонки и многое другое. Статистические данные показывают, что число абонентов сотовой связи сегодня превышает население страны в целом, потому что каждый житель республики пользуется услугами ни одного, а сразу нескольких сотовых операторов. В работе сделан вывод о том, что число абонентов превышает фактическое население республики. В работе рассмотрена история становления и развития сотовой связи и вместе с ней и сотовых операторов. Определены какие действуют на территории Кыргызстана сотовые операторы и определено, что на рынке сотовой связи лидируют с небольшим отрывом друг от друга два крупнейших оператора связи. Определено, что жители Баткенской, Таласской, Нарынской областей и г. Ош пользуются оператором связи «Билайн». Оператор связи «Мегаком» менее популярен на юге страны, но более предпочтителен у большинства жителей в северных регионах. А сотовым оператором «O!» в основном пользуются студенты, так как именно этот оператор предлагает нулевую тарификацию на звонки и СМС внутри сети. В работе сделан вывод о том, что рынок услуг мобильной связи стремительно растет и сотовыми компаниями Кыргызстана стоит задача уже не в привлечении новых абонентов, а в удержании существующих.

Ключевые слова: сотовая связь, абонент, мобильный телефон, тариф, сотовый оператор, мобильная связь, интернет, сим-карта, удаленный режим.

CELLULAR COMMUNICATIONS IN KYRGYZSTAN: FIGHT FOR A SUBSCRIBER IN REMOTE MODE

Annotation

The article explores that modern society cannot imagine its life without a cell phone. Communication, work, advertising and other things today we cannot imagine without the regular use of a cell phone. The topic of the study states that not so long ago we only used the services of “call-receive, receive-send a message”, and today our whole life is directly connected with a cell phone and it does not matter what age you are. Each category of consumers choose those functions that satisfy their needs for use, that is, they are necessary for them. Digitalization, a completely incomprehensible, new word for us, entered our lives at the speed of light and we cannot imagine our existence without it. It is determined that the relevance of this topic is very high in our time, when each of us, consumers, makes high demands on the quality of the services offered by mobile operators. Currently, telecom operators offer a wide range of services: mobile Internet, roaming, international calls and much more. Statistics show that the number of cellular subscribers today exceeds the population of the country as a whole, because every inhabitant of the republic uses the services of not one, but several cellular operators at once. The paper concludes that the number of subscribers exceeds the actual population of the republic. The paper considers the history of the formation and development of cellular communications and, together with it, cellular operators. It has been determined which cellular operators operate in the territory of Kyrgyzstan and it has been determined that the two largest telecom operators are leading in the cellular communication market with a small margin from each other. It was determined that residents of Batken, Talas, Naryn regions and the city of Osh use the Beeline communication operator. The telecom operator "Megacom" is less popular in the south of the country, but more preferable among the majority of residents in the northern regions. And the mobile operator "Oh!" mostly used by students, since it is this operator that offers zero billing for calls and SMS within the network. The paper concluded that the market for mobile services is growing rapidly and the cellular companies of Kyrgyzstan are no longer faced with the task of attracting new subscribers, but of retaining existing ones.

Key words: cellular communication, subscriber, mobile phone, tariff, cellular operator, mobile communication, Internet, SIM card, remote mode.

Мобильные телефоны и мобильная связь – это то, без чего трудно представить современную жизнь. Если раньше сотовая связь подразумевала собой совершение функций «звонок-прием, прием-отправка сообщения», то сегодня операторы связи предлагают широкий спектр услуг: мобильный интернет, роуминг, международные звонки и многое другое [1].

На сегодняшний день отрасль связи в Кыргызстане является одной из наиболее быстро развивающихся отраслей, без которой невозможно представить даже один день жизни современного кыргызыстанца.

Ситуация сложилась так, что число абонентов сотовой связи сегодня превышает население страны в целом. Это непосредственно связано с тем, что каждый житель нашей страны сегодня пользуется услугами ни одного, а нескольких операторов сразу [2].

С учетом цифровизации в 21 веке, ККМ, терминалы для пополнения баланса, банкоматы, системы безопасности, сигнализации на автомашинах, которым необходим интернет, непосредственно подключаются через сотовых операторов. Поэтому число абонентов превышает фактическое население республики [3].

Первый звонок с мобильного телефона в Кыргызстане прозвучал 12 июля 1994 года. С каждым последующим годом услуги сотовых операторов растут в геометрической прогрессии, спрос на услуги растерт с каждым годом. В условиях столь бурного и динамичного развития рынка сотовой связи, когда операторы связи в буквальном смысле «воюют» за абонента, пропагандируя свои услуги. Причем некоторые респонденты пользуются двумя операторами, благодаря тому, что многие современные аппараты позволяют использовать две сим-карты, а также большинство операторов сотовой связи предлагают очень низкие тарифы на общение внутри сети [4].

Первым оператором, предоставляющим услуги сотовой связи на территории Кыргызстана по стандарту связи AMPS, была компания «Katel».

Оператор связи «Katel» достаточно долго осуществлял свою деятельность на бесконкурентном рынке, тем самым медленно наращивая свою абонентскую базу.

В 1998 году на рынок вышел второй оператор связи «Bitel GSM», уже предоставляющий услуги связи по наиболее популярному стандарту связи на сегодняшний день – GSM [4].

На рынке постепенно определился лидер, «Bitel GSM» довольно быстро расширил свою абонентскую базу. Сегодня этот оператор, уже под единым международным брендом «Beeline» входит в тройку крупнейших операторов сотовой связи в стране.

В условиях столь бурного и динамичного развития рынка сотовой связи, когда операторы связи в буквальном смысле «воюют» за абонента, пропагандируя свои услуги.

Пользователи сотовых операторов распределились следующим образом [4]:

«Билайн» — 38,7%

«Мегаком» — 31,9%

«О!» — 14,7%

«Фонекс» — 0,5%

Таким образом, на рынке сотовой связи лидируют с небольшим отрывом друг от друга два крупнейших оператора связи. Причем некоторые респонденты пользуются двумя операторами, благодаря тому, что многие современные аппараты позволяют использовать две сим-карты, а также большинство операторов сотовой связи предлагают очень низкие тарифы на общение внутри сети. Оставшиеся 14% не пользуются вообще услугами сотовой связи. Преобладающее большинство жителей Баткенской области пользуются оператором связи «Билайн», также около половины жителей Таласской, Нарынской областей и г. Ош выбирают данный оператор связи. Оператор связи «Мегаком» менее популярен на юге страны, но предпочтителен у большинства жителей в северных регионах. Так большинство пользователей «Мегакома» оказалось в Чуйской области и в Бишкеке, менее всего пользуются в Баткенской и Нарынской областях. Относительно новый оператор связи «О!» все больше и

больше набирающий популярность своей выгодной и дешевой тарификацией внутри сети оказался предпочтительным у трети населения Таласской и Нарынской областей [1].

Как принято называть студентов «самым бедным слоем населения» так и соответственно их выбор в большинстве своем пал на сотовый оператор «О!» (49%), поскольку именно этот оператор предлагает нулевую тарификацию на звонки и СМС внутри сети. Соответственно выбор студентов в большинстве случаев выбирают тех операторов у кого «дешевле».

В целом выбор между двумя крупнейшими операторами связи не сильно различается между сферами деятельности. Наибольшее преимущество у «Билайна» среди фермеров (54,1%), руководителей (50,0%), а также у групп людей с ограниченными возможностями (53,3%). У «Мегакома» явное преимущество среди работников сферы услуг (52,6%) [1].

Сегодня почти все возрастные группы имеют в наличии мобильные телефоны, будь то дети младших классов или же пенсионеры, имеющие в наличии старенькую модель телефона, так чтобы всегда были на связи.

Но, к сожалению, тот широкий набор услуг, предлагаемый сотовыми операторами, использует лишь малая часть населения, преимущественно молодежь. Так выяснилось, что простейшую услугу СМС (SMS) не использует абсолютное большинство людей пенсионного возраста старше 65 лет.

Рынок услуг мобильной связи стремительно растет. В условиях сегодняшней конкуренции перед сотовыми компаниями Кыргызстана стоит задача уже не в привлечении новых абонентов, а в удержании существующих.

Таким образом, сотовым операторам необходимо удивлять абонентов чем-то новым, расширять услуги, обеспечить информационную поддержку, еще более доступную, особенно для людей пенсионного возраста в использовании даже самых простых услуг связи.

Хотелось бы обратить внимание на проблемы доступности услуг Интернета во всех регионах нашей Республики, а также качество самой услуги связи и Интернета, которые мы используем в удаленном режиме для обучения детей в школе, студентов в ВУЗе и собственно для работы в удаленном режиме.

Как показала практика за 2020 год, для обучения в удаленном режиме, остро необходим не просто интернет, а качественный интернет, не важно на сколько хорошо подготовлена обучающая программа для школьников и студентов, если нет доступа к Интернету в данных населенных пунктах где проживают школьники и студенты [4].

Использованная литература:

1. Асанова А.А., Джылкычиева Ж.Т. Менеджмент. Бишкек 2014
2. Асанова А.А., Шатманов И.С. Антикризисное управление Бишкек 2005
3. Савинов Ю.А. Конкуренция на отечественном рынке связи/ Ю.А. Савинов// Вестник связи.- 2007.
4. Ресурсы Интернета:
 - altynai@siar-consult.com
 - www.siar-consult.com
 - <http://siar-consult.com/news/statya-sotovaya-svyaz-borba-za-abonenta/>
 - <https://studentopedia.ru/ekonomika/sotovie-kompanii-borba-za-abonenta---konkurentnie-strategii-na-rinke-kirgizstana-na-primere-sotovih.html>
 - <http://www.cfin.ru/press/practical/2002-11/03.shtml>
 - http://www.chernetsov-gotman.ru/publ/kogo_vybirajut_uralcy_

Саматова Э.Э., к.э.н, доцент, ОшГУ
Мамаев Э.Н., магистрант, ОшГУ
Зайирбеков Э.З., магистрант, ОшГУ
Алибаева Г.К., магистрант, ОшГУ

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ КЫРГЫЗСТАНА В РЕЖИМЕ УДАЛЕННОЙ РАБОТЫ

Аннотация

В статье исследовано, что современные предприятия не могут представлять свою хозяйственную и иную деятельность без использования IT технологий. В работе представлено, что маркетинговая деятельность предприятий нашей республики в режиме удаленной работы весьма актуальна в современных условиях. Используемые всем миром разного рода платформы для продвижения продукции, товара или услуги мы имеем возможность дальнейшего продвижения и развития предприятий страны. В работе отмечено, что обозначать проблемы развития деятельности предприятий Кыргызстана в удаленном режиме необходимо, но еще более важно искать пути их решения и принимать конкретные меры по их устранению. В связи с чем в работе отмечено, что первый шаг на реализацию поставленной проблемы необходимо начинать с образования. В-первых, внедрять и использовать в учебном процессе необходимые программы проектирования, инновационные идеи обучения, планы, презентации и др. В работе выделено, что много сил и времени отнимает вопрос документооборота и предложено, что время требует перехода на электронный документооборот, как например, система Ошского государственного университета. В теме исследования определено, что цифровые технологии сегодня могут смело заменить работу человека, например, введение 1с бухгалтерии, которая цифровизирует работу в управлении финансами организации и их контроля, сокращает время на обработку данных и ускоряют процесс принятия управленческих решений. В статье предложено, что необходимо не просто создавать, но и укреплять партнерство взаимодействия работодателей и ВУЗа при подготовке специалистов. В статье сделаны выводы и выделены преимущества и недостатки удаленного обучения.

Ключевые слова: удаленный режим, учебный процесс, платформа, документооборот, цифровые технологии, партнерство, стейкхолдер, навык, компетенция.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF ACTIVITIES OF ENTERPRISES OF KYRGYZSTAN IN THE REMOTE WORK MODE

Annotation

The article explores that modern enterprises cannot represent their economic and other activities without the use of IT technologies. The paper presents that the marketing activities of enterprises of our republic in the remote work mode are very relevant in modern conditions. Various platforms used by the whole world to promote products, goods or services, we have the opportunity to further promote and develop the country's enterprises. The paper notes that it is necessary to identify the problems of developing the activities of enterprises in Kyrgyzstan in a remote mode, but it is even more important to look for ways to solve them and take specific measures to eliminate them. In this connection, the paper notes that the first step towards the implementation of the problem must begin with education. Firstly, to introduce and use in the educational process the necessary design programs, innovative learning ideas, plans, presentations, etc. The work highlights that the issue of document management takes a lot of effort and time and it is suggested that time requires a transition to electronic document management, such as system of Osh State University. The research topic determined that digital technologies today can safely replace human work, for example, the introduction of 1c accounting, which digitizes work in the organization's financial management and control, reduces the time for data processing and speeds up the process of making managerial decisions. The article suggests that it is necessary not only to create, but also to strengthen the partnership of interaction between employers and universities in the preparation of specialists. The article draws conclusions and highlights the advantages and disadvantages of distance learning.

Key words: remote mode, educational process, platform, workflow, digital technologies, partnership, stakeholder, skill, competence.

В век повышения IT технологий и цифровизации в мире, обозначенная тема не является новой, однако на сегодня она весьма актуальна не только в Кыргызстане, но и во всем мире. Развитие маркетинговой деятельности предприятий Кыргызстана в режиме удаленной работы стала актуальной в последнее время. Таким образом, пандемия Коронавируса ускорила не только поднятие данного вопроса и перевода его в категорию актуального, но и ускорила темп ее внедрения. Пользуясь опытом наших партнеров из РФ, США, Европы, а также Восточной Азии необходимо создать условия работы тех платформ, которые были проэкспериментированы и адаптированы. Значит, необходимо, не просто пользоваться

предложенными платформами, а внедрять именно те, которые подходят нам по простоте использования, по актуальности, по экономичности и т.д.[1]

Для решения обозначенной проблемы считаю важным и необходимым обеспечить студентов, магистрантов (будущих специалистов) при осуществлении учебного процесса необходимыми программами проектирования идеи обучения, планов, презентаций и др.

При документообороте и делопроизводстве, то есть при получении подписи одобрения или утверждения документа возможно использование платформы оборота документации (например, программа ОшГУ электронный оборот документации – edoc).

В настоящее время просто пользоваться электронными почтами, социальными сетями и другим ресурсами уже не актуально и не эффективно при принятии управленческих решений. Сегодня нам уже стали известными и понятными многие платформы и программы, но именно от нас зависит, что мы примем и как мы их внедрим в процесс обучения и самое главное будут ли они работать в наших условиях и будут ли они актуальными и эффективными.

В учебном процессе время показывает, что использование удаленного формата, и его актуальность доказано сегодня самой жизнью.

Цифровые технологии сегодня могут смело заменить работу человека, например, введение 1с бухгалтерии, которая цифровизирует работу в управлении финансами организации и их контроля, сокращает время на обработку данных и ускоряют процесс принятия управленческих решений.

Создание партнерства, условий и форм взаимодействия работодателей и ВУЗа при подготовке специалистов в условиях.

В настоящее время партнерство между стейкхолдерами и ВУЗом не составляет проблем, а даже оказывает эффективное влияние при наборе кадров в организацию.

Наряду с обозначенными проблемами мы бы хотели предложить усилить со стороны ВУЗа (при поддержке работодателей) приобретение навыка, закрепления компетенций, направленных на [1]:

- грамотность составления документов (разного рода),
- на формирование грамотности в написании курсовых работ, квалификационных работ, статей,
- на приобретение опыта в составлении анкет для проведения социологического опроса и проведения маркетинговых исследований,
- активное участие обучающихся в составлении и написании стратегических планов кафедры, факультета, а возможно и университета.

Строго обратить внимание на регулярный контроль, своевременности получения и выполнения разного рода заданий, СРС, текущих контролей не только со стороны преподавателя, но и со стороны контролирующих органов ВУЗа и министерства образования. Тем самым удаленная работа в учебном процессе окажется не открытием, но и необходимостью и важностью проведения и осуществления собственно учебного процесса.

Хотелось бы обратить внимание на проблемы доступности услуг Интернета во всех регионах нашей Республики, а также качество самой услуги связи и Интернета, которые мы используем в удаленном режиме для обучения детей в школе, студентов в ВУЗе и собственно для работы в удаленном режиме.

Как показала практика за 2020 год, для обучения в удаленном режиме, остро необходим не просто интернет, а качественный интернет, не важно на сколько хорошо подготовлена обучающая программа для школьников и студентов, если нет доступа к Интернету в данных населенных пунктах где проживают школьники и студенты [2].

Выводы:

1. Психологическая поддержка студентом, играет большую роль в жизни будущего специалиста.
2. Поддерживайте своих студентов будьте одним из причин их успешной жизни в будущем.
3. Оказывайте влияние мотивации и активизации к учебе.

4.Повышение заинтересованности к повышению квалификации посещая разного рода курсы (как и внутри университета, так и за его пределами).

5.Формируйте в них уже будущих специалистов, делаясь своим опытом, советом и стараясь закреплять студента за конкретным предприятием.

Преимущества и недостатки удаленного обучения:

Преимущества удаленного обучения:

- 1.выполняются санитарные нормы и требования,
- 2.студенты и преподаватели защищены от риска заболевания.

Недостатки удаленного обучения:

- 1.студенты не понимают о чем идёт речь,
- 2.внимание может быть на чем угодно только не на занятиях,
- 3.преподавателям тяжело ввести занятия не видя студентов,
- 4.уровень дистанционного обучения не на должном уровне, элементарно все пользуются одной программой zoom, а ведь все. Думаю, для дистанционного обучения одного «зума» мало,
- 5.из-за нестабильности связи с интернетом (так как в районах или загородом он может быть и слабым) время будет проходить в пустую,
- 6.отсутствие обратной связи, отсутствия опроса освоение темы.

Использованная литература:

- 1.Ресурсы Интернета:
- 2.<https://kabar.kg/news/distantcionnuiu-rabotu-predlozheno-regulirovat-zakonodatel-no/>
- 3.www.oecd.org/eurasia/competitivenessprogramme/central-asia/Supporting-Firm-Creation-and-Growth-through-Business-DevelopmentServices-in-Kyrgyzstan-RUS.pdf.

*Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Куваков Ж., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

НАТУРАЛДЫК САНДАР ЖАНА АЛАР МЕНЕН БОЛГОН АМАЛДАР

Аннотация

Макалада окуучулардын сан түшүнүгүн кеңейтүү маселесин чечүү жолдору каралган. Айталы натуралдык сандарды кошууда, кемитүүдө, көбөйтүүдө, бөлүүдө кандай шартта кайра эле натуралдык сан келип чыгуу жолдору аркылуу так жана жуп сандарынын байланышы, айкалышы кеңейтилип аны окуучулар практикалык жагын терең өздөштүрүү жолдору каралган. Төрт амал, даража аркылуу “Сандар теория”сына кызыктыруу аркылуу “Сандар ааламына” окуучуларды тартуу менен ойлоо сезимдеринин өсүшүнө багыт берүү жолдору каралган.

Түйүндүү сөздөр: тактыктын жана жуптуктун башаты, калдыктуу жана калдыксыз бөлүү, эрежелер, зарыл шарты, сумма, айырма, көбөйтүндү, тийинди, өз ара тескери, өз ара карама-каршы, нейтралдык элемент, жутулуучу элемент, бөлчөк.

НАТУРАЛЬНЫЕ ЧИСЛА И ДЕЙСТВИЯ С НИМ

Аннотация

В статье рассматриваются пути решения задачи расширения представления учащихся о числах. Например, кроме вычитания, умножения и деления натуральных чисел связь и сочетание четных и нечетных чисел расширяется посредством натурального числа, и учащиеся учатся его углубленно осваивать. Есть четыре способа сосредоточиться на развитии навыков мышления, вовлекая учащихся в «мир чисел», вовлекая их в «Теорию чисел» на четырех уровнях.

Ключевые слова: источник точности и спаривания, остаточное и неостаточное разделение, правила, необходимые условия, сумма, разность, умножение, монета, инверсия, противоположность, нейтральный элемент, поглощающий элемент, дробь.

NATURAL NUMBERS AND ACTIONS WITH IT

Annotation

The article discusses ways to solve the problem of expanding students' understanding of numbers. For example, in addition to subtraction, multiplication and division of natural numbers, the connection and combination of even and odd numbers is expanded through a natural number, and students learn to master it in depth. There are four ways to focus on developing thinking skills by engaging students in the "world of numbers", engaging them in "Number Theory" at four levels.

Keywords: source of precision and pairing, residual and non-residual separation, rules, necessary conditions, sum, difference, multiplication, coin, inversion, opposite, neutral element, absorbing element, fraction.

Бирге 1ди кошсок 2, ага 1ди кошсок 3, ага 1ди кошсок 4, ага 1ди кошсок 5 ж.у.с. Өзүнөн мурдагы санга 1ди кошуу аркылуу кийинки сандарды алуу менен турмушта бүтүн неселерди саноо жана эсептөөдө колдонулуучу түшүнүк пайда болот – өсүүчү натуралдык сандардын удаалаштыгы же натуралдык сандардын көптүгү деп атайбыз жана латындын чоң N (эн) тамгасы менен белгилейбиз. 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21... (N) Мына ушундай формада турушу $a_1=1, d=1$ (a_1 – прогрессиянын 1-мүчөсү, d – айырмасы) болгон өсүүчү арифметикалык прогрессия болуп калат, аны жогорку класста өтөбүз. Эгерде ушул сан удаалаштыгына аттама саноо жүргүзсөк, анда биз так жана жуп сандардын көптүгүн бөлүп алабыз:

1; 3; 5; 7; 9; 11; 13; 15; 17; 19; ... (T_c).

T_c - так сандардын көптүгү.

$3-1=5-3=7-5=9-7=11-9=13-11=15-13=17-15=19-17=...=2$

2; 4; 6; 8; 10; 12; 14; 16; 18; 20; ... (J_c).

J_c – жуп сандардын көптүгү.

$4-2=6-4=8-6=10-8=12-10=14-12=16-14=18-16=20-18=...=2$.

T_c көптүгү $a=1$, $d=2$ болгон өсүүчү арифметикалык прогрессия, ал эми J_c көптүгү $a=2$, $d=2$ болгон өсүүчү арифметикалык прогрессияга мисал болот.

Жаралуу тактыктын башаты. **Кудай** жалгыз. Кудуреттүү **Аллах Таала** алгач жалгыз Адам атаны жаратканы белгилүү. T_c көптүктүгүндөгү 1 (бир) тактыктын башаты болот. Адам атадан кийин Обо эненин жаралуусу жана адам атага кошулуусу $1+1=2$ (эки) жуптуктун башаты болуп калат. Так санга адамдын башы, жүрөгү бирден. Жуптуктун башаты J_c көптүгү 2 ден башталарын байкайбыз. Жуп санга мисал катары адамдын колу, буту, көзү, кулагы, өпкөсү, бөйрөгү симметриялуу экиден жайланышкан.

Эреже. **Эгерде санды 2ге бөлүүдө тийинди калдыктуу чыкса, анда мындай сандарды так сандар деп атайбыз.** Мисалы: $9:2=4\cdot2$ (1 калдык) б.а. $9=4\cdot2+1$. Эреже. **Эгерде санды 2ге бөлүүдө тийинди калдыксыз болсо, анда мындай сандарды жуп сандар деп атайбыз.** Мисалы: $12:2=6$ б.а. $6\cdot2=12$. Натуралдык сандар менен болгон арифметикалык амалдарды карайбыз. **Кошуу амалы.**

Мейли $a, b \in N$. $a+b=c$. a – кошуучу, b – кошулуучу, c – сумма. Алгач бир орундуу сандардын суммасын табуунун түрдүү чыгаруу жолдорун карайлы. 1-жолу: $1+2+3+4+5+6+7+8+9=(1+9)+(2+8)+(3+7)+(4+6)+5=40+5=45$.

2-жолу: $((1+9):2)\cdot9=45$.

Эки орундуу сандардын суммасын чыгаруу 1 - жолун карайбыз.

б) $10+11+12+13+14+15+16+17+18+19+20+\dots+97+98+99=10+(11+99)+(12+98)+(13+97)+\dots+(51+59)+(52+58)+(53+57)+(54+56)+55=110\cdot44+65=4905$.

2-жолу: $((10+99):2)\cdot90=4905$.

Жүз ичиндеги сандардын суммасын табуунун 1-чыгарылышына маани берели.

в) $1+2+3+4+5+\dots+95+96+97+98+99=(1+99)+(2+98)+(3+97)+(4+96)+\dots+(47+53)+(48+52)+(49+51)+50=4950$.

Чыгаруудагы барабар кошулуучулардын санын: $99:2=49$ (кал.1) деп табабыз. Мында толук эмес тийинди **49** кошулуучулардын санын мүнөздөйт, калдык **1** деген топтоштурууга кирбей калган 50 саны түшүндүрөт. $49\cdot100+50=4950$.

2-жолу: $((1+99):2)\cdot99=4950$. Чындыгын далилдөө максатында бир орундуу сандардын суммасына эки орундуу сандардын суммасын кошсок: $45+4905=4950$. Демек бул биздин туура чыгарганыбыздын далили.

Бир орундуу сандардын саны: $10-1=9$. $99-9=90$ – бул эки орундуу сандардын саны. Демек $110\cdot45=4905$. Эки орундуу сандардын суммасы 4905. Жогорудагы айтылыштарды жалпылап 100 ичиндеги сандардын суммасын:

г) $1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+\dots+91+92+93+94+95+96+97+98+99=1+99=2+98=3+97=4+96=\dots=46+54=47+53=48+52=49+51=100$.

Жуп кошулуучулардын санын $99:2=49+1$ деп табабыз. Демек жогорудагы жуп кошулуучунун саны 49. Калдык 1 деген 50 санын аныктайт. $100\cdot49+50=4950$. Жогорудагы каралган мисалдардан төмөндөгүдөй эреже чыгарабыз.

Эреже. **Ар кандай натуралдык санга каалагандай натуралдык санды кошсок, суммасы натуралдык сан болот.**

Кемитүү амалы. Мейли $a, b, c \in N$ болсун. $a-b=c$. a – кемүүчү, b – кемитүүчү, c – айырма. $a-b=c$ аткарылат качан гана $a=b+c$ болгондо. Кемитүү – кошууга тескери амал. Ар кандай натуралдык сандан каалагандай натуралдык санды кемитүүдө натуралдык сан келип чыга бербейт.

Айырманын - натурадык сан болушу үчүн: $a-b>0 \rightarrow a>b$ б.а. кемүүчү кемитүүчүдөн чоң болуу шарты аткарылышы зарыл.

Айырманын нөл болуу шарты болуп: $a-b=0 \rightarrow$ б.а. $a=b$ кемүүчү менен кемитүүчүнүн барабар болушу шарт. $a+(-b)=0$.

Нөл кошууга карата **нейтралдуу элемент** деп аталат.

Айырманын терс болуп калуусунун себеби: $a-b<0 \rightarrow a<b$ б.а. кемүүчү кемитүүчүдөн кичине болуп калуу шартына байланыштуу.

Көбөйтүү амалы. Мейли $a, b, c \in \mathbb{N}$ болсун. $a \cdot b = c$. a – көбөйтүүчү, b – көбөйтүүчү, c – көбөйтүндү. $a \cdot b = a + a + a + \dots + a$, б.а. a ны b жолу кошконго барабар. $a \cdot b = b \cdot a = b + b + b + \dots + b$, б.а. b ны a жолу кошконго барабар.

Эреже. **Ар кандай натуралдык санды каалагандай натуралдык санга көбөйтүүдө көбөйтүндү натуралдык сан болот.**

Бөлүү амалы. Мейли $a, b, c \in \mathbb{N}$ болсун. $a : b = c$. a – бөлүнүүчү, b – бөлүүчү, c – тийинди. Бөлүү аткарылат качан гана тийинди c калдыксыз сан болсо б.а. c натуралдык сан болгондо. Ошондой эле $a = c \cdot b$ аткарылганда б.а.

a саны c санына b жолу эселүү болгондо же a саны b санына c жолу эселүү болгондо гана. $a : b = a \cdot \frac{1}{b} = c$.

Так сандар боюнча төрт амалдын аткарылышын карайлы:

Мейли $a = 2 \cdot n - 1$ жана $b = 2 \cdot m - 1$ түрүндөгү так сандар берилсин. Мында $n, m \in \mathbb{N}$. Так сандардын суммасы: $a + b = (2 \cdot n - 1) + (2 \cdot m - 1) = 2 \cdot (n + m - 1)$. Ар кандай санды эки эселентсек, жуп сан болорун эске алуу менен төмөндөгүдөй эреже чыгарабыз.

Эреже. **Так санга так санды кошсок сумма жуп сан болот:** $T'_c + T''_c = Ж_c$. Үч, беш, жети, тогуз, он бир, он үч ж.у.с. $(2 \cdot n - 1)$, $n \in \mathbb{N}$ так сандарынын суммасы так сан, $2 \cdot n$, $n \in \mathbb{N}$ болсо так сандардын суммасы жуп сан боло тургандыгын кошумчалайбыз.

Мейли $a = 2 \cdot n - 1$ жана $b = 2 \cdot m - 1$ түрүндөгү так сандар берилсин. Так сандардын айырмасы: $a - b = (2 \cdot n - 1) - (2 \cdot m - 1) = 2 \cdot (n - m)$. Ар кандай санды эки эселентсек, жуп сан келип чыгарын эске алуу менен эреже чыгарабыз.

Эреже. **Так сандан так санды кемитсек, айырма жуп сан:** $T'_c - T''_c = Ж_c$ Эгерде $T'_c > T''_c$ шарты аткарылса.

Мейли $a = 2 \cdot n - 1$ жана $b = 2 \cdot m - 1$ түрүндөгү так сандар берилсин. Алардын көбөйтүндүсү: $a \cdot b = (2 \cdot n - 1) \cdot (2 \cdot m - 1) = 4 \cdot n \cdot m - 2 \cdot n - 2 \cdot m + 1 = 2(2 \cdot n \cdot m - n - m) + 1$. Ар кандай жуп санга 1 ди кошсок так сан келип чыгарын эске алабыз.

Эреже. **Так санды так санга көбөйтсөк так сан болот:** $T'_c \cdot T''_c = T_c \rightarrow T_c^n = T_c$. $T'_c : T''_c =$ бул T'_c саны T''_c санына эселүү болгондо же тийинди калдыксыз бүтүн оң сан чыканда гана аткарылат.

Жуп сандар боюнча төрт амалдын аткарылышы: Мейли $a = 2 \cdot n$ жана $b = 2 \cdot m$ түрүндөгү жуп сандар болсун. Мында $n, m \in \mathbb{N}$. Алардын суммасын карайлы: $a + b = 2 \cdot n + 2 \cdot m = 2(n + m)$. Ар кандай санды 2 эселентсек жуп сан болот.

Эреже. **Жуп санга жуп санды кошсок, суммасы жуп сан:** $Ж'_c + Ж''_c = Ж_c$. Мейли $a = 2 \cdot n$ жана $b = 2 \cdot m$ түрүндөгү жуп сандар берилсин дейли.

Айырмасы: $a - b = 2 \cdot n - 2 \cdot m = 2(n - m)$. Ар кандай санды 2 эселениши жуп сан. Эреже. **Жуп сандан жуп санды кемитсек айырма жуп сан:** $Ж'_c - Ж''_c = Ж_c$. Эгерде $Ж'_c > Ж''_c$ болсо.

Мейли $a = 2 \cdot n$ жана $b = 2 \cdot m$ түрүндөгү жуп сандар берилсин. Алардын көбөйтүндүсү: $a \cdot b = 2 \cdot n \cdot 2 \cdot m = 4 \cdot n \cdot m$. Ар кандай сандын 4 эселениши жуп сан.

Эреже. **Жуп санды жуп санга көбөйтсөк жуп сан:** $Ж'_c \cdot Ж''_c = Ж_c \rightarrow Ж_c^n = Ж_c$. $Ж'_c : Ж''_c$ барабардыгы $Ж'_c$ саны $Ж''_c$ санына эселүү болгондо гана же тийинди бүтүн сан чыканда гана аткарылат деп айтабыз.

Так сандар жана жуп сандар менен болгон арифметикалык амалдар.

Кошуу амалы. Мейли $a = 2 \cdot n - 1$ так саны жана $b = 2 \cdot m$ жуп саны берилсин дейли, анда алардын суммасы: $a + b = 2 \cdot n - 1 + 2 \cdot m = 2(n + m) - 1$ болот. Мындан жуп сан менен так сандын айырмасы так сан экенин далилдедик.

Эреже. **Так сан менен жуп сандын суммасы - так сан:** $T'_c + Ж_c = T''_c$.

Кемитүү амалы. Мейли $a = 2 \cdot n - 1$ так саны жана $b = 2 \cdot m$ жуп саны берилсин дейли, анда алардын айырмасы: $a - b = 2 \cdot n - 1 - 2 \cdot m = 2(n - m) - 1$. Ар кандай жуп сандан 1ди кемитсек, ошол сандан мурунку сан, б.а. так сан.

Эреже. **Так сан менен жуп сандын айырмасы - так сан.** $T'_c - Ж_c = T''_c$.

Эгерде $T'_c > Ж_c$ болгондо гана.

Эреже. **Жуп сан менен так сандын айырмасы - так сан.** $J_c - T'_c = T''_c$.

Эгерде $J_c > T'_c$ шарты аткарылганда гана.

Көбөйтүү амалы. Мейли $a=2 \cdot n-1$ так саны жана $b=2 \cdot m$ жуп саны берилсин дейли, алардын көбөйтүндүсү: $a \cdot b = (2 \cdot n-1) \cdot 2 \cdot m = 4nm - 2 \cdot m = 2 \cdot m \cdot (2n - 1)$. Ар кандай жуп сандан 1ди кемитсек, ошол сандан кийинки сан. Аны кандайдыр бир санга көбөйтүп эки эселентсек жуп сан келип чыгат.

Эреже. **Так сан менен жуп сандын көбөйтүндүсү - жуп сан.** $T_c \cdot J_c = J'_c$.

Эреже. **Жуп сан менен так сандын көбөйтүндүсү - жуп сан.** $J_c \cdot T_c = J'_c$.

Жогорудагы айтылган теорияларга айрым мисалдарды келтирели:

1.Бир орундуу так сандардын суммасы: $1+3+5+7+9=25$.

2.Бир орундуу жуп сандардын суммасы: $2+4+6+8=20$. Салыштыруу аркылуу текшерүү жүргүзөбүз. $25+20=45$. Бул туура, анткени жогоруда бир орундуу сандардын суммасын табууну караганбыз.

3. Эки орундуу так сандардын суммасы: $11+13+15+ \dots + 95+97+99=?$ Чыгарылышы: $11+99=13+97=15+95= \dots = 51+59=53+57=110$. Мында 55 кошулган жок. Анткени так кошулуучулардын саны 45 болгондуктан. $110 \cdot 22+55=2475$.

4.Эки орундуу жуп сандардын суммасы: $10+12+14+ \dots + 94+96+98=?$ Чыгарылышы: $10+98=12+96=14+94= \dots =50+58=52+56=108$. Мында 54 кошулган жок. Анткени жуп кошулуучулардын саны 45. $108 \cdot 22+54=2430$. $2475+2430=4905$. Бул туура анткени жогоруда эки орундуу сандардын суммасын тапканбыз. Таблицадагы 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 нин мааниси - карап жаткан сандын канча орундуу экенин түшүндүрөт.

к/№	Аталышы	1	2	3	4	5	6	7
1	Эң кичине так сан	1	11	101	1 001	10 001	100 001	1 000 001
2	Эң чоң так сан	9	99	999	9 999	99 999	999 999	9 999 999
3	Эң кичине жуп сан	2	10	100	1 000	10 000	100 000	1 000 000
4	Эң чоң жуп сан	8	98	998	9 998	99 998	999 998	9 999 998

к/№	Аталышы	Саны	Суммасы	Түшүндүрмөсү
1	Бир орундуу так сандардын	5	25	$5 - 4 = 1, 25 - 20 = 5$
2	Бир орундуу жуп сандардын	4	20	
3	Бир орундуу сандардын	9	45	$9 = 5 + 4, 45 = 25 + 20$
4	Эки орундуу так сандардын	45	2475	
5	Эки орундуу жупсандардын	45	2430	$2 475 - 2 430 = 25$
6	Эки орундуу сандардын	90	2905	$2905=2430+1905$
7	100 ичиндеги сандардын	100	5050	$5050=2475+2430+100$

Жогорудагы теориянын практикалык жагын кароо максатында төмөндөгүдөй мисалдардын чыгарылышын карайлы.

1.Туянтманын так же жуп экенин аныктагыла:

$$8^5+5^8-7^9-6^4+4^0-0^4-3^2=?$$

Чыгаруу: $8^5 -$ жуп, $5^8 -$ так, $7^9 -$ так, $6^4 -$ жуп, $4^0=1$ так, $0^4 = 0$, $3^2 -$ жуп.

$$8^5+5^8-7^9-6^4+4^0-0^4-3^2 = ж+т-т-ж+т-0-т=жуп. \{жуп\}$$

$$2 \cdot 19 \cdot 25 \cdot 43 \cdot 37=? \text{ Чыгаруу: } т \cdot т \cdot т \cdot т = т^4 = т. \{так\}$$

$$3 \cdot 11 \cdot 9^6 - 5^9 \cdot 4 + 81 \cdot 37 - 9 \cdot 7^{11} \cdot 5=? \text{ Чыгаруу: } т \cdot т \cdot т \cdot ж + т \cdot т \cdot т \cdot т = т. \{так\}$$

4.а – так, b – жуп натуралдык сандар болсо, анда кайсы туянтманын мааниси дайыма так сан болот?

а) $3a+2b-1$

б) $4a-3b-2$

в) a^4+ab

г) $ab+ b^3$

Чыгаруу:

$$т+ж-т=ж$$

$$ж-ж-ж=ж$$

$$т+ж=т$$

$$ж+ж=ж$$

$$\{в\} a^4 + ab\}$$

5. $x, y \in \mathbb{N}$ жана $x+y=15$ болсо, төмөнкү туюнтмалардын кайсылары дайыма жуп сан болот?

Чыгаруу: x – так, y – жуп болсун дейли.

$$1. x^2+y^2$$

$$2. xy$$

$$3. 2x+y$$

$$4. 3xy+2x+4y$$

$$1. т+ж=т.$$

$$2. т·ж=ж.$$

$$3. ж+ж=ж.$$

$$4. т·т·ж+ж·т+ж·ж=ж+ж+ж=ж.$$

Эгерде x – жуп, y – так болуп калса, анда $2x+y=ж+т=т$ болуп калат.

$$\{2; 4\}$$

6. $m, n \in \mathbb{N}$, m – так, n – жуп сандар жана $m \cdot n = 24$ болсо

$$m + n$$

$$24$$

Чыгаруу:

24 түн бөлүүчүлөрү: 1; 2; 3; 4; 6; 8; 12; 24.

Булардын арасынан 1 жана 3 так сан.

$$а) m = 1 \text{ болсо, } n = 24 \text{ болот да } m + n = 25. \quad 25 > 24.$$

$$б) m = 3 \text{ болсо, } n = 8 \text{ болот да } m + n = 11. \quad 11 < 24.$$

$$m + n > \text{ жана } < 24$$

Бөлүүгө өзүнчө жана өзгөчө кайрылууну чечтик, бөлүү чатак жана татаал иш.

$a:b=c$, c -тийинди a жана b дан көз каранды. $a:b = \frac{a}{b}$ – түрүндөгү туюнтма бөлчөк деп аталат.

c нын жашашы b дан көз каранды. Бөлчөктүн жашашынын зарыл шарты болуп $b \neq 0$ болушу эсептелет.

Мейли $a, b, c \in \mathbb{N}$ болсун дейли.

$$1. \frac{a}{b} = 0 \text{ болот, качан гана } a=0, b \neq 0 \text{ шарты аткарылганда.}$$

$$2. \frac{a}{b} < 1 \rightarrow a < b \text{ болгондо дурус бөлчөк деп аталат.}$$

$$3. \frac{a}{b} > 1 \rightarrow a > b \text{ болгондо буруш бөлчөк деп аталат.}$$

(\mathbb{N}) натуралдык сандардын көптүгүнө ага карама-каршы сандар жана нөл санын кошулушу (\mathbb{Z}) бүтүн сандардын көптүгү пайда болот. (\mathbb{Z}) бүтүн сандардын көптүгү менен бөлчөк сандардын көптүгүнүн биригүүсүнөн (\mathbb{Q}) рационалдык сандардын көптүгү пайда болот. Натуралдык санды натуралдык санга бөлүүдө дайыма эле натуралдык сан чыга бербестигине ынандык.

Ар кандай натуралдык санды 1 ге бөлсөк, ошол сандын өзү келип чыгат. $a:1=a$, анткени $a \cdot 1=a$. А эгерде 1ди a га бөлсөк, анда $\frac{1}{a}$ келип чыгат. a менен $\frac{1}{a}$ өз ара тескери сандар деп аталат. Натуралдык сандардын удаалаштыгында:

a, b, c үч удаалаш сан берилсин. Ар кандай сан өзүнөн мудагыдан 1 ге чоң б.а. $b=a+1$ жана өзүнөн кийинкиден 1 ге кичине б.а. $b=c-1$.

- Нөл натуралдык сандар түшүнүгүн кеңейтет.

- Нөл кошууга карата: $a+0=0+a=a$ **нейтралдык элемент** болот.

- Нөл көбөйтүүгө карата **жутулуучу элемент** болуп калат. $a \cdot 0=0 \cdot a=0$. Математиканын фундаменти арифметика экени талашсыз. Окуучуларыбыздын арифметиканы ар тараптан

кенен, терең билиши “Сандар теориясын” өздөштүрүүгө жол ачат. Ошондуктан окуучуларыбыздын “Сандар сырларын” өздөштүрүү менен “Сандар ааламына” кызыгуу менен бийиктикке жогорулай беришине, биз караган натуралдык сандар менен болгон амалдардын таасири көмөкчү болот деген пикирдебиз.

Колдонулган адабияттар:

- 1.С.К.Кыдыралиев, А.Б.Урдаветова, Г.М.Дайырбекова Математика 5 Бишкек – 2018
- 2.С.К.Кыдыралиев, А.Б.Урдаветова, Г.М.Дайырбекова. Математика 6, Бишкек – 2018.
- 3.Шаймерденов Б.А. Математика I: Жалпы республикалык тестирилөөгө даярдануу үчүн колдонмо китеп “Нова” билим берүү мекемеси. Бишкек -1019
- 4.С.К.Кыдыралиев, А.Б.Урдаветова, Г.М.Дайырбекова, Г.А.Лисовская Математика 6-класс. Методикалык колдонмо. Бишкек – 2018
- 5.В.К.Совайленко Система обучение математике в 5-6-классах Москва “Просвещение” 1991.

*Атаханова Г.К., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Ураимов К.М., п.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК МҮМКҮНЧҮЛҮГҮН АЧУУНУН ЖОЛДОРУ

Аннотация

Бул макалада башталгыч класстарда жазуу жумуштарын жүргүзүү менен катар эле алардын жазуу ишмердүүлүгүн жөнгө салуунун айрым маселелери каралган, башталгыч класстын окуучуларынын чыгармачылык мүмкүнчүлүгүн ачып берүүнүн айрым ыкмалары сунушталат, ал үчүн бир нече тапшырмалар иштелип чыгылган, окуучулардын жазуу чеберчилигин арттыруу менен катар эле алардын психологиялык процесстеринин туура калыптанышына шарт түзүлөт.

Түйүндүү сөздөр: башталгыч класс окуучулары, жазуу жумуштары, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөр, кеп өстүрүү ташырмалары.

СПОСОБЫ РАСКРЫТЬ ТВОРЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНОГО КЛАССА

Аннотация

В этой статье рассматриваются некоторые вопросы регулирования их письменной деятельности, наряду с выполнением письменных работ в начальных классах, предлагаются некоторые методы раскрытия творческого потенциала учащихся начальных классов, для чего разработаны несколько заданий, а также создание условий для правильного формирования психологических процессов учащихся, а также для улучшения их навыков письма.

Ключевые слова: ученики начальной школы, письменные задания, творческие способности, задания по развитию речи.

WAYS TO UNLOCK THE CREATIVE POTENTIAL OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation

This article discusses some issues of regulation of their writing activities, along with the performance of written works in primary classes, some methods of revealing the creative potential of primary school students are proposed, for which several tasks have been developed, as well as creating conditions for the correct formation of psychological processes of students, as well as for improving their writing skills.

Key words: elementary school students, writing assignments, creativity, speech development exercises.

Бүгүнкү күндө билим берүүнү гуманизациялоо шартында, мектептин негизги милдети окуучунун инсандыгын ар тараптуу жана гармониялуу калыптандыруу, анын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн ачуу болуп саналат, окуучулардын өз алдынча жазуу тилин өнүктүрүү маселелери өзгөчө мааниге ээ болот.

Биринчиден, өз алдынча жазуу тилин окутуу иш-аракеттеринин ичинде өзгөчө структуралык орун жана функционалдык маани берилет (алты жаштан жети жашка чейинки балдарда жазуу көндүмдөрү калыптана баштайт). [22, 4]

Экинчиден, өз алдынча жазуу тилин өнүктүрүү Кенже окуучунун ой жүгүртүү ишин, оозеки тилин, эс тутумун, көңүлүн, фантазиясын, каалоосун, эмоционалдык чөйрөсүн өркүндөтөт. Жазуу тили бир катар психикалык функциялар (эс тутум, көңүл буруу, контролдоо жана баалоо функциясы) менен жөнгө салынат, алар инсанды өнүктүрүүгө жардам берет жана анын өнүгүү деңгээлин аныктайт. [23,4]

Үчүнчүдөн, өз алдынча жазуу тили кенже жаштагы окуучуга өзүнүн жазуу ишинде чагылдырылган ички дүйнөсүнө кайрылууга мүмкүнчүлүк берет. Мындай иш-аракеттин негизинде окуучулардын өз алдынча жазуу жүзүндө өз тажрыйбаларын, ойлорун, сезимдерин, руханий дүйнөсүн билдирүү жөндөмү калыптанат. Жазуу тили-окуучунун өзүнүн "өзүн" жана ааламды түшүнүү куралы. [121, 3]

Төртүнчүдөн, жараян жана өз алдынча жазуу жүзүндө сүйлөө иш-натыйжасы бул иштин субъект катары гана эмес, ошондой эле адам катары изилдеп, окуучуга мүнөздөөгө мүмкүндүк

берет. Билим берүү процессинде өзүн жеке адам катары ачып берүү үчүн эң чоң мүмкүнчүлүктөр-бул өз алдынча жазуу тилин өнүктүрүү боюнча иш экендигин практика тастыктап отурат. Белгилүү советтик психолог Л.С. Выготский баланын маданий өнүгүү процессинде жазуу жүзүндө сүйлөө ишин өздөштүрүүнүн натыйжасында анын инсандык сапатында күчтүү психологиялык таасир этүүчү өзгөрүүлөр болот деп ырастаган. [187, 2]

Окуучулардын жазуу тилин өнүктүрүүнүн жогорку деңгээли-жаш окуучулардын жигердүүлүгүнүн жогорку деңгээлин жана алардын таанып-билүүчүлүк өз алдынчалыгын камтыган чыгармачылык иш. Чыгармачыл көнүгүүлөрдүн максаты-мугалим сунуш кылган же окуучулар тандап алган материалдын негизинде жаңы, оригиналдуу, өзүнүн “эмгегин” түзүү. Ойдун чыгармачыл жазуу жүзүндө чагылдырылышы-адамдын сүйлөө иш-аракетинин эң жогорку деңгээли пайда болгон сүйлөө ишинин бир түрү. Чыгармачыл жазуу иштери сабактарды жандандырат, окуучуларды ой жүгүртүү иш-аракеттерине кызыктырат, көп учурда атаандаштыктын элементин киргизет. [11, 1]

Баланын жазуу ишине кызыгуусу мектепке келгенге чейин эле абдан жогорку деңгээлде болот. Аны андан ары бир калыпка салып алуу мугалимдин жеке тажрыйбасына жана чыгармачылыгына жараша болот. Мугалим бала менен жазуу ишин жүргүзүүдө алардын жеке көз карашы жана эмнеге кызыгуусу эске алынуусу шарт. [6,1]

Сабактагы чыгармачылык ишке окуучуларды тартуунун абдан натыйжалуу ыкмасы мугалим жетекчилиги астында ар кандай текст көнүгүүлөрдү аткарууга багытталган окуучулардын өз алдынча иши болуп саналат, бирок ага мугалимдин түздөн-түз катышуусу жок. Иштин бул ыкмасында мугалим суроолорду коет, окуучулардын иш-аракеттерин жетектейт, баштапкы материалдарды сунуштайт, анын негизинде окуучулар чыгармачылык ишти түзүшөт. Окуучулар материалды талдап, көнүгүүнү эске алуу менен тапшырманы иштеп чыгышат, ошол эле учурда алар бири-биринин ишин өз алдынча көзөмөлдөп, баалашат.

Окуучулардын жигердүүлүгүн, өз алдынчалыгын жогорулатуучу жана ой жүгүртүү операцияларынын өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн чыгармачыл жазуу көнүгүүлөрүнүн айрым түрлөрүн (талдоо, синтездөө, окшоштуктарды жана айырмачылыктарды табуу, жалпылоо жана системалаштыруу, түшүндүрүү жана далилдөө) антисципацияны системалуу колдонуу аркылуу (окуучулардын алдыдагы окуу иш-аракеттеринин мазмунун, түрлөрүн жана натыйжаларын алдын-ала аныктоо, алдын-ала билүү); оозеки-логикалык ой жүгүртүүнү жана оозеки тилди максаттуу жана интенсивдүү өнүктүрүү. [74, 5]

Чыгармачылыктын түгөнгүс запастары эне тилинин лексикасында, анын фразеологизминде – сөздөрдүн семантикалык болушунда, алардын пайда болушун жана этимологиясын изилдөөдө, тексттеги сөздөрдүн маанисин жана колдонулушун талдоодо. Башталгыч класстарда да тексттеги айрым сөздөрдүн лексикасын, этимологиясын изилдөө окуучулар үчүн кызыгууну жаратпай койбойт. Көркөм текстти тилдик талдоо ар дайым изилдөө, ар дайым чыгармачылык менен тыгыз байланыштуу процесс экендиги талашсыз. Кенже мектеп окуучуларынын чыгармачылыгын ачуунун бирден-бир жолу-аларга ар кандай ташырмаларды берүү жана анын үстүндө изилдөө иштерин жүргүзүү. Ушундай максатта бир нече тапшырмаларды сунуштоого болот.

Мисалы биз турмушта колдонуп эле жүргөн макал-лакаптар.

Макал-лакаптарды жана учкул сөздөрдү, накыл кептерди изилдөө балдарды кандай гана кызыктырат!

Макал-лакаптар менен иштөө.

Бул тапшырманын максаты: балдардын сөзүн макал-лакаптар менен байытуу.

Мындай тапшырма алардын ар кандай сүйлөө кырдаалдарында колдонууга өбөлгө болот. Ал үчүн мугалим тапшырмадарды берет, окуучулар аларды аткарышат: тема боюнча макал-лакаптарды чогултуу; накыл сөздөрдү улантуу: Мугалим макалдын башталышы жана аягы берилген карталарды таратат. Карточкада макалдын башталышы жазылгандар кезектешип үн чыгарып окушат, ошол эле учурда макалдын уландысы бар карточканы алган окуучу жооп берет. Окуучулар өзүлөрү пайда болгон макалдын маанисин түшүндүрүшөт. Айрым учурда мугалим жардамга келсе болот. Андан ары карай:

-окуяны макал менен аяктаңыз (текстти окуп, макал менен аяктаңыз);
-тандалып алынган макал боюнча чакан окуяларды ойлоп табыңыз;
-макалдын сүрөтүн тартыңыз (комикс); макалдын өзүн чечмелеп берүүгө аракет кылыңыз, ж.б.у.с. тапшырмалар менен ишит улантууга болот.

Башталгыч класстарда жазуу жумуштарынын негизинде окуучулардын логикалык ойлоосун, ылдап ойлоп, тез тапкычтыгын жөнгө салуучу, чыгармачылыкка жол ачкан дагы бир тапшырманы сунуштоого болот. Ал - табышмактар менен иштөө.

Бул иш-аракеттин максаты: балдар жазуу аркылуу тилдин сүрөттөөчү каражаттары жөнүндө маалымат алышат, аларды салыштырышат жана айтылган табышмактын негизинде жаны табышмактарды түзүүнү үйрөнүшөт. Алгач, табышмактын кантип курулгандыгын биринчи сабактарда мугалим айтып түшүндүрөт. Балдар табышмакта тема сүрөттөлгөндүгүн, анын белгилери түздөн-түз эмес, кыйытма түрүндө көрсөтүлгөндүгүн билишет. Андан кийин балдар салыштыруунун негизинде табышмактарды өздөрү түзүүгө аракет кылышат. Мисалы, Өзү бирөө, көзү да бирөө (ийне), Бою бир карыш, сакалы миң карыш (ийик)...ж.б. [68, 5]

Балдардын эң кызыккан тексттеринин катарын жомоктор толуктайт. Жомоктор алар үчүн эң кызыктуу жана табиятынан баланын жашоосунун мазмунун түзгөн тексттер экендигинде талаш жок. Анда кийинки тапшырма Жомок жазуу болсун.

Жомок жазуу.

Жомок жазуунун максаты: окуучуларды буга чейинки тексттердин башталышы, түзгөн планы, колдонгон сөздөрү боюнча жомок жазууга үйрөтүү. Биринчи класстагы балдар жомок менен окуя бири-биринен эмнеси менен айырмаланарын билишет. Жомоктогу буюмдар жанданат. Жомокто сыйкыр, сонун өзгөрүүлөр жана укмуштуу окуялар бар. - Бүгүн биз кичинекей булут жөнүндө жомок жазабыз. Биздин жомок "Булут жомогу" деп аталат - Биздин жомок үч бөлүктөн турат. Биринчи бөлүктө булуттун асманда кантип пайда болгону, экинчи бөлүгүндө кичинекей булуттун укмуштуу окуялары, үчүнчү бөлүгүндө ал үйүнө кантип кайтып келгендиги жөнүндө сөз кылабыз. Жомокту баштоого болот: -Асманда бийик-бийик, тоонун чокусунда Булуттун үйү турган. (Балдар үйдү сүрөттөйт). – ал үйдүн чатырынын алдында түктүү, апакай кар бүртүкчөлөрү жашаган экен. Алар көңүл ачып, бийлешчү. Бир күнү алар асманга учуп, сейилдөөнү каалашты... (Мындан аркы иштер ушундайча жүргүзүлөт). Суроолорду беребиз, балдар жооп беришет. Ошентип, чогуу жазылган жомок. Балдар аны үйдөн улантып келишсе да болот. Аларга ошондой мүмкүнчүлүк берүү да баланын чыгармачылыгына өз алдынча мамиле түзүүсүнө шарт түзөт.

Окуучунун чыгармачылыгын ачуунун жолдору улам барган сайын татаалдашып отурат. Анткени балдарга тексттин жанрдык өзгөчөлүгүн жазуу жумуштары аркылуу түшүндүрүүнүн эн ыңгайлуу жолу ушул экендигинде талаш жок. Окуучуларга “Ырдын композициясы” деген тапшырма сунушталат. Анын максаты: уйкашкан сөздөрдү ойлоп табуу; аларды контекстте орду менен колдонууга үйрөтүү; сөз өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүк түзүү; ыр жазууга үйрөнүү.

Адегенде балдар проза ырдан эмнеси менен айырмаланарын билишет. Балдар ырлар уйкаштык, ыргак, экспрессивдүүлүк, кыска, тактык менен айырмаланат деген тыянакка келишет. "Ким көбүрөөк уйкаш сөздөрдү таба алат" оюну. Сунушталган сөздөргө мүмкүн болушунча көбүрөөк уйкаш сөздөрүн тандоо зарыл. Мисалы, -алма- танда, карма..., белек-керек, себеп..., ж.б. "Уйкаштырып айт" оюну. Текстти окуп, балдар сөзсүз түрдө уйкаштыкка ылайыктуу акыркы сөздү макулдашышат. Тик учак дарбазанын жанындагы ромашкага түштү-Алтын көздөр. Бул ким? "Ырдагы акыркы сапты жаз"оюну.

Жазуу. Эссе - сыпаттама жазууга даярданып жатканда, мындай ишти жасоого болот. Мисалы, "Кыш" темасы. Балдар мүмкүн болушунча көп сын атоочторду тандап алышы керек. Снежинкалар-капшыты, кызыктай, пушистый, чебер. Асман-көгүлтүр, зымырыт, көк. Жымжырттык-салтанаттуу, өлүк, табышмактуу. Күн-янтарь, алтын Дарактардын көлөкөсү - күлгүн, кочкул кызыл. "Жаз" темасында мен зат атоочторду берем: балдар бул темаларды мүнөздөшөт. Кайың - жаш, ак, жашыл түстүү. Калемдер-сүйлөөчү, хрусталь... Ырчы куштар... Булуттар-бирюза... Отоо-жаш... Андан кийин балдар эссе жазышат.

Чыгармачыл иштерге ар кандай сөздүктөр менен иштөө кирет; ар кандай эссе түрлөрү: Композиция-баяндоо; Композиция-сүрөттөө элементтери менен баяндоо; Баян-сүрөттөө; Композиция-ой жүгүртүү. [55, 4]

Биз чыгармачылыкка жол салууда балдар менен биргеликте класстык бурчтарды, же атайын ийримдин кереге гезиттерин чыгарууга окуучуларды тартуубуз эң сонун өбөлгө болор эле. Анда окуучулар гезит үчүн да чакан тексттерди түзүүгө машыгышат. Анда жанылыктар, кулактандыруулар, чакан ангемелер, ырлар да чагылдырылат. Мында мугалим эне тилин окутууда колдоно турган чыгармачыл жазуу көнүгүүлөрүнүн бардык түрлөрүн аткартуудан алыс. Бирок, сабакта окуучулар өз чыгармачылыгын көрсөтүүгө 5-7 мүнөт убакыт бөлүүгө болот. [122, 3] Андан калса кичинекей эссе — бул окуучунун инсандыгын, анын ойлорун, билимин, сезимдерин, каалоолорун билдирүү каражаты экендигин унутпоо зарыл.

Жыйынтыктап айтканда башталгыч класстардан тартып эле алардын жазуу чыгармачылык жөндөмүнө кам көрүү ар бирибиздин: ата-эне, мугалим, тарбиячы болсун башкы милдетибиз экендигин унутпасак. Мындай тажрыйбадан эң сонун натыйжа чыгарына шек жок.

Колдонулган адабияттар:

1. Волков Б.С. Психология подросткового возраста. – КНОРУС-МОСКВА-2016, 17с.
2. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии. - СПб.: Союз, 2009. - 203 с.
3. К.Сартбаев Тандалган эмгектер. 10 томдук. – Б., “Айат”, 2013, 150 б.т.
4. С.Рысбаев «Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери», Б., «Мега-Принт» басмасы, 2011
5. С.Рысбаев Башталгыч класстарда кыргыз тилинен жат жазуу иштерин өркүндөтүү технологиялары», авторлош, 2005, 2007, 2008.2010.

*Каиматова Ж.А., п.и.к., доцент
БатГУ*

ҮЙ-БҮЛӨДӨ БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ АТА-ЭНЕНИН РОЛУ

Аннотация

Өлкөнүн келечеги болгон жаш муундарды адептүүлүккө, боорукердикке, эмгекти сүйүүгө тарбиялоодо үй-бүлө менен мектептин иш-аракети бирдикте жүргүзүлгөндө гана оң натыйжа берерин турмуштан көрүп жүрөбүз. Бул багытта жүргүзүлгөн иштер үзүрлүү болсун үчүн мектепте окуучулар менен биргеликте педагогдор ата-энелер жана алардын ролу жөнүндө мезгил-мезгили менен тарбиялык сааттарды өткөрүүсү зарыл. Андай тарбиялык сааттарды өткөрүү менен биз окуучуларды ата-энелерин кадырлап-сыйлоого үйрөтөбүз. Мындай тарбиялык сааттар өз кезегинде ата-энелердин жана окуучулардын мугалимдерди урматтап-сыйлоосун калыптоого да түрткү берет. Сабакта массалык-маалымат каражаттарда, мезгилдүү басма сөздөрдө жарыяланган материалдарды, акын- жазуучулардын чыгармаларын, белгилүү адамдардын ата-эне жөнүндө айткан накыл сөздөрүн да пайдалануу оң натыйжа берет.

Түйүндүү сөздөр: үй-бүлө, балдар, тарбиялоо, ата-энелер, мектеп, педагогдор, коомчулук, акын-жазуучулар.

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ В СЕМЬЕ

Аннотация

Жизнь показывает, что в воспитании у будущего молодого поколения нравственности, милосердия и трудолюбия совместная деятельность семьи и школы дает положительные результаты. Для эффективности проводимых работ в этом направлении в школе проводятся воспитательные внеклассные уроки о роли учеников и родителей в учебном процессе. Посредством проведения внеклассных уроков мы обучаем учеников уважать и ценить своих родителей. Такие уроки в свою очередь способствуют формированию положительных мнений об учителях у родителей и у учеников. Использование во время уроков материалов СМИ, печатных изданий, произведений поэтов и писателей, слова известных людей о родителях дают положительные результаты.

Ключевые слова: семья, дети, воспитание, родители, школа, педагоги, общественность, поэты и писатели.

ROLE OF PARENTS IN THE UPBRINGING OF CHILDREN IN FAMILY

Annotation

Life shows that the upbringing of the future young generation of morality, mercy and diligence, the joint activity of the family and the school gives positive results. The effectiveness of the work in this direction, we conduct the lessons at the school about the role of pupils and parents in the educational process. Through classroom lessons, we teach students to respect and value the parents, such lessons contribute to the formation of positive opinions about teachers among the parents. The use of printed materials, works of poets and writers, the words of famous people about parents give positive results during the lesson.

Key words: family, children, upbringing, parents, school, teachers, public, poets and writers.

Коомдук өнүгүүнүн бүгүнкү мезгилинде жаңыча социалдык-экономикалык, руханий-адептик нарк-дөөлөттөргө болгон көз караштын өзгөрүшү, улуттук чыр-чатактардын, жумушсуздуктун күчөшү, байлыкка, жеңил оокатка умтулуу жана башка ушул сыяктуу терс көрүнүштөрдүн өсүшү жаш муундардын психологиялык жактан туура өнүгүшүнө жана психологиялык абалына терс таасирин тийгизүү менен алардын жалпы адамзаттык баалуулуктарды, элдик этикалык нарктарды, адеп-ыймандык мурастарды өздөштүрүп, адептүү инсан катары калыптануусуна кедерги болууда.

Окумуштуу-педагог Советбек Байгазиев: "Эгерде биз үйдөн, мектептен балдарга боорукер, мээримдүү, адамгерчиликтүү, сабырдуу, калыс, эмгекчил болгула деп акыл-насаат, таалим-тарбия берсек, ал эми телевидение катаалдыкты, уруш-мушташты көрсөтүп жатса, эне ыйык десек, карылар үйүндө ата-энелер көбөйүп жатса, айлана-чөйрөнү коррупция басып турса, коомдук мүлккө кол салгандар гүлдөп, ийгиликке жетишип, жазага тартылбай ээн-эркин басып жүрүшсө, эне тилиң сен үчүн биринчи планда туруш керек деп окутсак, а бирок ар кандай жарнамалар чет тилде жазылып турса, дүкөндөрдө окуучуларга тамеки жана спирттик ичимдиктер сатылып турса ж.б.у.с. шарт-жагдайлар, атмосфера, биринин тарбиясын бири жокко чыгарган коомдук чөйрө жаш муундарга кантип үлгүлүү таалим-тарбия бере

алат?" - деп тынчсызданып, "кылымдарды карытып, илгертен келе жаткан түптүү жүрүм-турум эрежелери адамдар тарабынан сакталбай бузула турган болсо, улуу акындарыбыз Калыгул менен Арстанбек айтып эскерткендей: урматы кетип, кемпир кемпир болбой калганда, кымбаты кетип, кыз кыз болбой калганда, салт салт болбой калганда, ата-журтубуздан кут кетип "акыр заманга" туш болоорубузду унутпайлы", - деп жазат [1].

Адам баласынын өзүнө окшогондорго жана башка жандыктарга жасаган терс мамилеси ойлондурбай койбойт. Жаштар канчалык ыймандуу, адептүү, тартиптүү, ишкер болсо, коом ичи ошончолук бейпил болот. Алар илим, техника, экономика менен катар абийир, ыйман, рух жагынан өркүндөп- өсүүгө тийиш, башкача айтканда адептүү адам бойдон сакталып калуу негизги милдеттерибиздин бири болуш керек.

Ошондуктан, балдарды төрөлгөндөн баштап ата-энелер, билим берүү системалары, коомчулук тарабынан, адам жашоосунун маанисин түшүнгөн, турмуштун ачуу-таттуу кырдаалдарын акыл элегинен өткөрө билген, жүрүм-турум адаттарын жана көндүмдөргө, адептик сапаттарын калыптандыруучу руханий-адептик тарбия берүү учурдагы илимий-изилдөөлөрдүн актуалдуу маселелеринин бири болуп саналып келүүдө.

Келечегибизди мыкты элестеткибиз келсе, аны алгач адептик сапаттарды калыптандыруучу адептик тарбиядан баштоо зарыл.

Руханий-адептик тарбия берүү үй-бүлөдөгү ата-эненин тарбиясынан башталат. Ата-эне канчалык тарбияланган болсо, балага ошончолук туура тарбия бере алат. Туура тарбия менен сугарылган бала бактылуу балалыкты башынан кечирет. Демек ата-эненин баланы тарбиялоодогу ролу өтө чоң.

Бактылуу балалык эненин ак сүтүнөн, күн сымал мээриминен, ата дилинен, бала жыгына мас болгон жашоо кумарынан башталат эмеспи.

«Мен бала бактысын жүрөк үчүн жанып турчу жарыкка, күйүп турган чыракка теңеймин», - дейт улуу педагог В. А. Сухомлинский [2].

Жогоруда айтылгандай бала тарбиясы биринчи кезекте "энелер мектебинен" өтөт. Жашындан ыймандуу бол, калп айтканга үйрөнбө, улууга салам айт. Иш жасап үйрөн, жаман адаттан оолак бол ж.б.у.с. тарбиялык мааниде айтылган сөздөр "ата-энелер мектебинде" айтылчу сөздөр экендиги анык.

Эне баланын ысыгына күйүп, суугуна тонуп, ойносо күлүп, ооруса сыздап, уйкусуз түндө, энелик мээрим менен андан ары келечекке тарбиялайт. Ушул жагынан караганда эне дүйнөнүн кол жеткис бийик мунарасында, көктөгү жылдыздар мунарасында турат.

Акын- жазуучулар, жер сырын ачкан баба-дыйкандар, колунан көөрү төгүлгөн усталар, сүрөтчүлөр, илимдин жолун ачкан илимпоздор, топту жарган сөзмөр чечендер, даңкы таш жарган белгилүү инсандар баары энеден төрөлүп, тарбияланган. Эненин мээрими, коргошундай көлкүлдөп турган жүрөгү – медегер, кубат берип турган сыйкырдуу күч.

«Сен өзүңдүн ата-энең үчүн эмнелерди иштесең, ошону өз балдарыңдан күт». «Энени сүйө билгиле, атаны урматтагыла» ж.б.у.с. таамай сөздөрдү тарбиялык сааттарда окуучулардын аң-сезимине сиңирүү керек.

Наристе баланын биринчи мугалими да – эне.

Педагогика илиминин негиз салуучусу Ян Амос Коменский мектепке чейинки тарбияны «Энелер мектеби» деп атап, аялдардын бала тарбиялоодогу ролуна өтө жогору баа берген. Наристенин биринчи таткан тамагы – эне сүтү. Укканы эненин сөзү. Ошондуктан бала сүйлөгөн тил «Эне тил» деп аталат. Бала адептин алгачкы сабагын энелер мектебинен алат. Турмуш закондорунун төрт амалын энеден үйрөнөт. Кыскасы энелер мектебинин таасири кишинин кулк – мүнөзүнө, жүрүш–турушуна өмүр бою өчпөс из калтырат.

Билимдин өнүгүшүндө аялдардын таасирин изилдеген окумуштуулардын бири Томас Бокль жазгандай «Гениалдуу адамдардын көпчүлүгүнүн энелери укмуштай сонун кишилер болушкандыгы таң каларлык нерсе эмес. Алар аталарына караганда энелеринен көптү үйрөнүшкөн». Муну акын жазуучулардын өмүр – баянынан эле көрүүгө болот.

Мисалы, кыргыздын улуу акыны Токтогул Сатылгановдун энеси Бурма, Тоголок Молдонун энеси Коңур, залкар жазуучу Чыңгыз Айтматовдун энеси Нагима, мамлекеттик

сыйлыктын лауреаты, эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбековдун энеси Айымкан, эл акыны Темиркул Умөталиевдин энеси Насипкан, Жоомарт Бөкөнбаевдин энеси Алтынайлар - акылдуу, ырга шыктуу, шайыр, жомокчу, сөзгө чечен, ишмер, балдарынын талантына көмөктөш болушкан.

“Эне мектебин” – бул элдик педагогиканын идеяларын алып жүрүүчү, таркатуучу, баланын бардык жактан өнүгүшүнүн башаты, камкор мамиленин жана адамгерчиликтин үй-бүлөдөгү үлгүсү” деп жалпы педагогиканын бир бөлүгү катары карасак болот.

Жакшылыкты түшүнүүгө түрткү берүү максатында баланын ички дүйнөсүн өстүрүү үчүн ата-эне гана өз балдарына үлгү болуу менен чексиз көп нерсени жасоого даяр. Балдарды туруктуу мүнөзгө ээ болушун каалаган ата - эне, өздөрү да ошондой нерсеге ээ болуусу зарыл. Эгерде бала кичинесинен тартып сабырдуулуктун жана жакшылыктын, адамдарга болгон сүйүүнүн жана калыстыктын күбөсү болсо, анда бул сапаттар ал эрезеге жеткенде жарым-жартылай, же толугу менен балага өтөт. Энесин чын дилден сүйгөн уул–кыздар жаман иштерге эч качан барбайт.

Бала үй-бүлөдө туура тарбияланса, ишенимдүү сапаттарга ээ болуп, оройлук, жалкоолук, баш ийбестик деген касиеттерден оолак болот. Кээ бир үй-бүлөдө кандайдыр бир кырдаал түзүлүп калса гана, ата-эне балдарын тарбиялай баштайт. Кээ бир үй-бүлөдө таптакыр эле баласына кош көңүл болушат, кээ бирөөндө болсо, баласы көзгө көрүнсө эле жемеге алып, анын аткарган иштерин жактырбагандай мамиледе болушат.

Көпчүлүк үй-бүлөлөрдө бала тарбиясына талаптагыдай маани бериле бербейт. Жаш баланын жүрөгү барометрге окшош, турмуштун оош-кыйышын өтө сезимталдык менен туят. Ал адилеттүүлүктү жактырат, калпты, кытмырлыкты, бузукулукту, оройлукту жактырбайт. Ата-энелеринин мамилелеринен жогорудагыдай жагымсыз жагдайларга кезигип калса, аларга болгон урмат-сый, ишеним улам соолуй баштайт. Натыйжада үй-бүлөдөгү тарбиянын багыты биз каалабаган башка нукка бурулуп калуусу мүмкүн.

Үй-бүлөдө балдарды өрнөктүү тарбиялоо – бул ата-эненин турмуштук эрдиги. «Атаны көрүп уул, энени көрүп кыз өсөт» деген макал да бекеринен айтылган эмес. Ошондуктан ар дайым мектепте окуучулар менен жыйналыш, диспут, викторина, кече, конференция, маектерди, жолугушууларды уюштуруп, аларда ата-эненин кадыр-баркын көтөрүп, аларды дайыма сыйлоого, урматтоого көнүктүрүү керек.

Балдардын кылык-жоруктарынын тескери же туура өнүгүшү үй-бүлөдөгү ата-эненин бири-бирине болгон мамилесине байланыштуу болот»- дейт улуу педагог В. А. Сухомлинский.

Башаттан ылайланып чыккан суу, дарыяга барып кошулганча тунушу кыйын болгон сыяктуу үйдөн тарбиясы бузулган баланын мектепте да оңолушу кыйын. Бала үй-бүлөдөн коомдо жашоонун адаттарын үйрөнөт. Адамдарга болгон мамилеси, жүрүш-турушу өзгөрөт. Айрыкча жаш балдардын кабыл алуусу күчтүү болуп, көбүнчө ата-эненин кылык жоруктарын, сөздөрүн, адаттарын тез кабыл алышат, өздөрү да ошондой болууга аракеттенишет [3].

Мындан сырткары балдарды жеткилең тарбиялоодо алардын дене жактан туура тарбияланышына да көңүл буруу керек. Дене жактан өнүктүрүүчү көнүгүүлөр, балдар оюндары, табигый гигиеналык эрежелер окуучуларды дене жактан тарбиялоонун, аларды сергек жашоого үйротүүнүн негизги каражаттары болуп саналат. Дене жактан өнүктүрүүчү көнүгүүлөр дегенде дене тарбиясынын милдеттерин чечүүчүн атайын тандалган жана өткөрүлө турган аң-сезимдүү өздөштүрүлгөн аракеттерди түшүнөбүз. Бул аракеттер туура алып барылганда баланын ден соолугу чындалат, анын дене жагынан нормалдуу өнүгүшүнө жардам берет жана балдарды чыйралтат, алардагы табигый кыймыл-аракеттерди өнүктүрөт жана калыптандырат.

Республиканын саламаттыкты сактоо министрлигинин маалыматы боюнча, 10 % тен ашпаган дени сак, 40 % ооруулуу жана 50 % ар кандай ден соолук нормасынан четтөөлөрү бар балдар бар. Ошол эле мезгилде 6-7 жаштагы балдардын 20 % жакыны мектепте окууга даяр

эмес, мектеп курагындагы балдардын 50 % кыймыл аппаратынынын өнүгүүсүндө дефекттер байкалат, 30 % жүрөк жана дем алуу системасынан жабыркаган.

Биздин ишенимибиз боюнча, балдардын жана өспүрүмдөрдүн саламаттыгынын жабырлануусунун себебтеринин бири болуп алардын дене бой, рухий жана психикалык ден соолугунун калыптанышында жана инсанды тарбиялоо ишинде сергек жашоо ыңгайынын маанисин баалабагандык эсептелет.

Демек, ата-энелер жана мугалимдер – баарыбыз учурдун талабына, билим берүүнүн реформаларынын багыттарына ылайык, ар бир баланын идеялык жактан туруктуу, ак ниеттүү, адептүү, мээримдүү, кайрымдуу болуусу менен бирге жана ошондой эле алардын коомдук моралдын ар кандай нормаларынан четтеп кетүүсүнө жол бербегендей кылып тарбиялашыбыз зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1.Байгазиев,С.О. Гумандуу педагогика жөнүндө сөз/ мектеп мугалимдер,билим берүү кызматкерлери үчүн / С. Байгазиев. - Б.,1998.

2.Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека/ В.А. Сухомлинский. -Киев, 1975.

3.Алимбеков. А. Кыргыз этнопедагогикасы/ А. Алимбеков. Окуу куралы, -Б. КББИ, 1996.

4.Бйман жарчылары: -Бишкек , Турар, 2017.

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН

Аннотация

В данной статье приведены примеры из личного педагогического опыта организации занятий со студентами и магистрантами по формированию компетенций согласно ФГОС ВО. Рассмотрены некоторые приемы, методы и формы обучения.

Ключевые слова: этнография башкир, методы, формы обучения.

COMPETENCE-BASED APPROACH IN TEACHING HUMANITARIAN DISCIPLINES

Annotation

This article provides examples from personal pedagogical experience in organizing classes with students and undergraduates on the formation of competencies in accordance with the Federal State Educational Standard of Higher Education. Some techniques, methods and forms of training are excluded.

Keywords: ethnography of the Bashkirs, methods, forms of education.

Необходимость повышения качества подготовки специалистов является актуальной проблемой современности. Постоянно меняющиеся условия рынка труда требуют пересмотра программ и содержания обучения, внедрения современных образовательных и информационных технологий. В данной статье рассмотрим некоторые примеры формирования компетенций в процессе преподавания гуманитарных дисциплин.

Реализация программ подготовки бакалавров и магистрантов осуществляется на основе ФГОС ВО, где расписаны универсальные, общекультурные, общепрофессиональные компетенции, также требования к результатам освоения программ [1, 2].

Реализация требований стандартов требует применения новых форм организации занятий, использования актуальных образовательных технологий. Следовательно, в рамках учебных курсов и во внеурочное время необходимо использовать различные формы проведения занятий, предусмотреть встречи с представителями государственных и общественных организаций, мастер-классы, онлайн-конференции, лекции, экскурсии и т.п.

При формировании универсальных компетенций широко применяется образовательный потенциал музейной среды. Можно определить следующие положительные моменты музейных занятий: доступность, содержательность, эмоциональность, эстетичность. С учетом этих особенностей изучение темы «Башкирские музыкальные инструменты» по дисциплине «Этнография башкирского народа», например, было организовано в музее. Научный сотрудник Национального музея Республики Башкортостан ознакомил студентов с башкирскими народными музыкальными инструментами. Рассказ сопровождался презентацией и видеоматериалами. В заключение был организован мастер-класс по изготовлению курая из реброплодника уральского. При прохождении темы «Башкортостан в древности» огромный интерес у обучающихся вызвал виртуальный тур по самой древней галерее России – заповедной пещере Шульган-Таш. Во время этой виртуальной экскурсии можно посетить не только открытую часть, но и заповедные, закрытые для посещения залы и галереи. Для этого можно использовать сайт «Шульган-Таш» (<https://www.shulgan-tash.ru/>), где собраны электронные материалы об известной пещере.

При реализации образовательных программ особое внимание уделяется внеурочной, самостоятельной работе студентов. Так, был проведен мастер-класс по изготовлению башкирских нагрудных украшений. Перед студентами выступила главный специалист по фольклору Республиканского центра народного творчества Республики Башкортостан. Приглашенный лектор подробно рассказала о локальных особенностях башкирской народной одежды, украшений. Студенты на практике научились кроить, составлять дизайн нагрудных украшений, нашивать кораллы и монеты.

В учебной практике наиболее часто применяется метод проектов. В зависимости от количества участвующих студентов проекты могут быть индивидуальными, парными, групповыми. Исследовательские проекты напоминают научное исследование, подчиняются его логике и чаще применяются при подготовке курсовых и выпускных квалификационных работ, при разработке конкурсных заданий различных уровней. Студенты и магистранты с удовольствием принимают участие в различных конкурсах, что способствует у них формированию компетенций, связанных с исследовательской деятельностью. Например, для формирования исследовательских навыков студентов был проведен всероссийский конкурс с международным участием «Детские игры народов Евразии». Участники конкурса провели небольшое исследование по изучению детских игр и сняли на видео процесс игры.

Формирование профессиональных компетенций, связанных с методической деятельностью осуществляется при подготовке ВКР. Например, при написании методической части ВКР по календарным праздникам, магистрант провел опытно-экспериментальную работу, которая осуществлялась в несколько этапов. На первом этапе с целью диагностики знаний детей о календарных праздниках, проводился констатирующий эксперимент. Результаты которого позволили определить конкретные задачи формирующего эксперимента и спланировать методику его проведения. Второй этап заключался в проведении формирующего эксперимента. В ходе которого в учебно-воспитательный процесс была внедрена авторская экспериментальная программа. Приведем некоторые виды работ, проведенные в ходе осуществления эксперимента: внеклассное мероприятие в историко-краеведческом музее; телевизионная интеллектуальная игра «Ойлан time», классный час на тему «Наурыз – начало года!», урок литературного чтения «Великий народный праздник», урок изобразительного искусства «Наурыз», урок технологии «Народные промыслы», изготовление юрты. Все мероприятия формирующего эксперимента были зафиксированы на видео.

Таким образом, обучение должно быть направлено не только на запоминание, также на процесс самостоятельного получения знаний. Модель формирования профессиональной компетентности, построенная на взаимосвязи целей подготовки, форм организации образовательного процесса, адекватного им содержания и педагогических технологий обучения обеспечивают формирование заложенных в стандартах компетенций.

Использованная литература:

1.ФГОС ВО – по направлению подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки) (от 22 февраля 2018 г. N 125).

2.ФГОС ВО –по направлению подготовки 44.04.01. Педагогическое образование (от 22 февраля 2018 г. N 126).

*Эгемназарова Г.Ж., окутуучу
Борбордук Азия Колледжи*

САНАРИПТЕШТИРҮҮ САПАТТУУ КЫЙМЫЛ ЖАНА КЕЛЕЧЕКТИ КӨЗДӨГӨН БАГЫТ

Аннотация

Санариптик трансформациялоо өлкөдө технологиялык өзгөртүүлөрдү жүргүзүп, экономикадагы атаандаштыкты, жарандардын жашоо деңгээлин жана мамлекеттин натыйжалуулугун жогорулатып жатат.

Кыргыз Республикасында кеңири маалыматтар, чоң эсептөөчү технологиялар жана алдынкы санариптик технологиялар жаштар тарабынан жигердүү колдонулуу менен бирге билим берүү системасында жаңы усулдарды жана мамилелерди жайылтуу маселесин колго алууда.

Маалыматтык жана коммуникациялык технологиялар – бул билим берүү системасындагы бардык көйгөйлөрдү чечүүчү чара эмес, санариптик муун үчүн лекциялык жана семинардык сааттарды маалыматтуу жана жагымдуу өнүгүүнүн куралы катары кароо зарыл.

Түйүндүү сөздөр: Санариптештирүү, технологиялар, компьютер, инновациялар, билим берүү системасы.

ПРОДВЕЖЕНИЕ КАЧЕСТВА ЦИФРОВИЗАЦИИ И ЦЕЛИ НА БУДУЩЕЕ

Аннотация

Цифровая трансформация, различные технологические изменения и конкуренция в экономике, повышение качества жизни населения а также улучшение эффективности работы государства. В Кыргызской Республике есть крупнейшие и самые передовые компьютерные технологии, которые активно используются молодым поколением. Цифровизацию стоит воспринимать как инструмент в обучении а не как решение всех проблем. Только комплексный подход даст необходимые результаты.

Ключевые слова: Цифровизация, технологии, система образования, компьютер, инновации, будущее.

DIGITALIZATION, QUALITY MOVEMENT AND DIRECTION TO THE FUTURE

Annotation

Digital Transformation, various technological changes and competition in the economy, improving the quality of the life and the effectiveness of the state. The Kyrgyz Republic has the largest and most advanced computer technologies that are actively used by the younger generation. We must take this as a way to solve individual problems, we should not assume that information and communication technologies are a solution to all problems of the education system. Only an integrated approach will give the desired results.

Keywords: Digital, Technologies, Education system, computer, Innovation, future.

Санарип технологиялары адам турмушунда. Азыркы учурда билим берүү системасында санариптик муунга ИКТ-базалык инновациялык билим берүү технологиялары менен дидактикалык моделдердин массалык жана натыйжалуу колдонуу жолун ыңгайлаштыруу жана студенттердин жөндөмдөрүн калыптандырып, окутуунун изилдөө жолун активдүү тандоо керек.

Интерактивдүү билим берүү процессинде студенттердин талаптарына ылайык санариптик окутууда окуу материалын даярдоо жана иштеп чыгуу үчүн заманбап маалыматтык жана коммуникациялык технологияларды колдонуу менен билим берүү парадигмасы өзгөртүлүшү керек, анткени, студенттер мындан ары адатка айланган ыкма менен билим алгысы келбейт, окутуучулар болсо адат болгон ыкма менен окутууну токтотулушун камсыздашы керек.

Билим берүү системасында санариптик муунга инновациялык билим берүүдө технологияларды жана окутууда дидактикалык моделдерди натыйжалуу колдонуу жана өнктүрүүнү ыңгайлаштыруу менен бирге каалаган убагында, каалаган жеринде компьютер, ноутбук, планшет, фаблет, смартфон жана башка техникалык каражаттарды колдонуу менен студент каалаган окутуучусунун жардамы менен билим алууга мөмкүнчүлүк түзүлгөн.

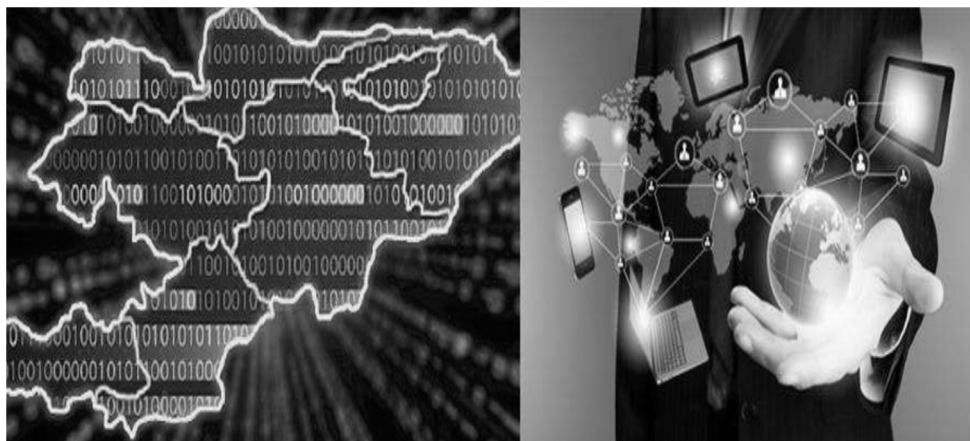
Окутууда смартфондорду колдонуу жана аларды студенттердин жеке виртуалдык жардамчыларына айлантуу негизги максат болуп эсептелет.

Үндүү жардамчылар болгон: Apple Siri, Microsoft, Cortana, Facebook M, X.ai, Viv, SoundHound, Алиса; сурамжылоо, смартфондорду колдонуу менен тестирилөө жүргүзүү студенттин билимин жогорулатууга шарт түзөт.

Көп сандагы жаңы социалдык сервистердин жана тармактардын пайда болушу окутуучулар менен студенттер үчүн аларды билим берүү процессине кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзүлүп жатат. Ал эми веб-сервистер жана тармактар акырындык менен социалдык-маалыматтык чөйрө боло баштады, анын алкагында окутуунун жаңы ыкмаларын жана окутуунун формаларын өзгөртүү боюнча билим берүүнүн жаңы стандарттарында талап кылынган көптөгөн маселелерди чечүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Веб-квести иштеп чыгуу – чыгармачылык процесс, анын көпчүлүгү автордун ойлору менен ыкмасына көз каранды.

Билим берүү веб-квестин иштеп чыгууда инструментарийди туура тандоо да маанилүү болуп эсептелет. Окутуу жана билим берүү процессинде төмөнкү «Интернет буюмдарын» Google Drive for Work жана Google Drive for Education сыяктуу Google Диск файлдуу хостингтин тейлөөлөрүн колдонуу аркылуу Яндекс, Диск, OneDrive, Dropbox, Облако@mail.ru, iCloudDrive сыяктуу тейлөөлөрдү колдонуу аркылуу студенттердин билим сапатын өнүктүрүү зарыл.

Бүт дүйнөдө билим берүү санарип технологияларына көчүп, өнүгүп жатканда Кыргызстан дагы бул процесстин четинде калбаштын аракетин көрүүдө (1-сүрөт Бишкекте чогулган эксперттер өлкөдөгү билим берүүнү санариптик түргө өзгөртүүнүн биринчи кезектеги маселелерин талкуулашты).

Өлкөдө билим берүүнүн электрондук чөйрөсүн түзүү боюнча айрым бир деңгээлде кам көрүүчүлүк аракеттери күчөп келе жатат. ЮНИСЕФтин көмөгү аркасында билим берүүдө маалыматтык башкаруу системасы иштелип чыгып, анда өлкөдөгү бардык окуу жайлар үчүн башкаруу түзүмдөрү жөнүндө электрондук маалымат жыйнагы түзүлүүдө.

Кыргызстан боюнча көптөгөн окуу жайлар жакшы сапаттагы интернет желечелери менен камсыз болгондугу маалымдалды. Билим берүү министрлигинин "Акылдуу мектеп" долбоорунун алкагында алтымыштан (60) ашык окуу жайлар санариптик форматтагы окуу китептери жана программалары, окуу техникалары менен жабдылган. Азыркы маселе өлкөдөгү бардык билим берүү системаларын санариптик технологияларга көчүрүүгө жетишүүдө турат.

«Таза коом» долбоорунун алкагында электрондук мугалим, электрондук окуу жайлар жана электрондук китеп түзүмдөрү иштелип жатат. Мунун алкагында ар кандай китептер, жабдуулар, методикалык-дидактикалык модулдар керектелет.

Биринчи кезекте мектептеги билим берүүнүн башкы фигурасы болгон мугалимдин өзүнүн санариптик потенциалын өнүктүрмөйүнчө, мектептерге интернет жеткирип, компьютердик-электрондук камсыздоодон оң натыйжа болбойт деп эскертишет эксперттер.

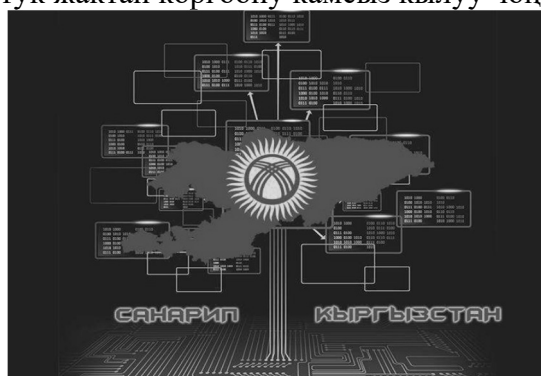
"Инвестицияларды биринчи кезекте мугалимдерге, окутуучуларга жана китепканачыларга жумшаш керек. Балдар келет-кетет, ал мугалим кала берет. Китепканачылар билим маалыматын булактардан алып берүүчү механизм. Ошондуктан, стратегиялык документтерди иштеп чыгууда биринчи кезекте ушул категорияларга көңүл бурушуу зарыл.

Кыргызстан келечекте инновацияларга жана жаңы билимге таянган, өнүккөн маалыматтык коому бар өлкө болушу шартталып жатат. Анткени, мамлекет тарабынан адамды ар тараптан өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттар жетиштүү деңгээлде түзүлүү керек. Балдарды, өзгөчө жетим балдарды, оор турмуштук жагдайда калган жана ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген балдарды мамлекеттик саясаттын артыкчылыктуу багыты катары кароо зарыл.

Аймактарды өнүктүрүү жана өлкөнү санариптештирүү өндүү стратегиялык багыттар менен гана чектелбестен балдардын көйгөйлөрүнө, алардын корголуусу өндүү маселелерине көңүл буруу менен өсүп келе жаткан муунду тарбиялоого, алардын глобалдашуу жана ар кыл цивилизациялык процесстерге катышуусуна, балдардын ар тараптан билим алуусуна көңүл буруу зарыл. Ар кандай тармактар боюнча өнөрлүү балдарды таап, ийгиликтерге жетишүүсүнө жардам берүү керек жана эң башкы маселелердин бири-балдарга карата зомбулук, социалдык жактан камсыздалышы, корголушу боюнча иш алынып барылууга тийиш.

Өлкөнү санариптештирүү жана балдарды комплекстүү колдоо боюнча иш-чараларды ишке ашыруу боюнча Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарынын, билим берүү мекемелеринин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын маанилүү милдети катары пландалган иш-чараларды өз убагында жана сапаттуу ишке ашыруу үчүн түзүлгөн иш-чаралар толук кандуу ишке ашуусу зарыл.

Бул маселеге мамлекеттин бакубатчылыгы жана үй-бүлөнүн бакубатчылыгы түздөн-түз көз каранды. Үй-бүлөнүн пайдубалын бекемдөөгө ар дайым кылдат көңүл буруу, эне жана баланы социалдык жана укуктук жактан коргоону камсыз кылуу чоң мааниге ээ. [ktrk.kg]

Өлкөнү санариптештирүү – учурдун талабы. Бүгүн өлкөбүздө ишке ашырылып жаткан санариптик трансформация бизге мамлекет менен жеке жарандардын ортосундагы өз-ара карым-катнаштын жаңы платформаларын түзүүгө мүмкүндүк берет.

(2-сүрөт. Өлкөнү санариптештирүүнүн алкагында мамлекеттик жана муниципалдык сапаттуу кызмат көрсөтүүнүн жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу боюнча масштабдуу иш жүргүзүлүдө). Электрондук кызмат көрсөтүүнүн мамлекеттик порталы аркылуу жарандар зарыл болгон кызматтарды электрондук форматта ала алышат. Онлайн электрондук төлөмдөрдүн жана мобилдик банкингдин системасы ишке киргизилди.

Кыргыз Республикасында калктын үчтөн биринен көбүн балдар түзөт. Беш жашка чейинки балдардын үчтөн биринен көбүнө мектепке чейинки билим жеткиликтүү эмес. Ар бир онунчу бала мектепке чейинки даярдоонун уюштурулган программасына тартылган эмес. Интернеттик мекемелерге жиберилген балдардын саны барган сайын көбөйүүдө. Тоолуу аймактарда социалдык кызматтарды көрсөтүү жолго коюлган эмес. Социалдык коргоо, бала багып алуу, асырап алуу, кам көрүү системасы күч алууда. Коомдо балдар зомбулукка жана

басмырлоого туш болгон учурлар бар. Балдардын ден соолугун коргоо, аларды татыктуу өстүрүү мамлекет үчүн артыкчылыктуу милдет болуп эсептелет.

«Келечек жаштардын колунда» демекчи, мектепке окуучу болуп келгенден тартып, жакшы билим берип, келечекке жана бир кесиптин ээси болушуна кадам таштатып үндөгөн бул - мектеп, орто жана жогорку окуу жайлары болуп эсептелет.

Азыркы учурда алыскы тоолуу аймактардагы мектептерге жаңы технологияларды киргизүү абдан зарыл болуп жатат. Окуучулар интернет аркылуу материалдарды пайдалануу менен сабакка байланыштуу терең маалыматтарды ала алышат. Өздөрүнө тиешелүү сабактарга даярданып, үй тапшырмаларын аткарышат жана олимпиадаларга даярдык көрүшөт. Республикалык тесттерге даярданышат. Ал эми интерактивдүү доскалар менен сабак өтүүдө сабакка байланыштуу интернет оюндарын колдонуу менен окуучулардын ойлоп табуучулук аракеттери өсөт.

Мында темаларды интернеттен оңой таап алуу эмес, өздөрүнүн логикалык ой жүгүртүүсү боюнча окууну жакшы өздөштүрүп, ойлоп табуучулук аракеттери күчөп, көп ийгиликтерге жетишет деп ишенем.

Окуу жайлардагы, мектептердеги видео көзөмөлдүн негизги натыйжасы болуп, студенттердин сабактан кечигүүсүн, сабак өтүлүп жаткан учурда бейчеки басып жүргөндөрдү, тартипке салууга мүмкүнчүлүк түзөт. Өлкөдө сапаттуу билим алуу адамдардын жашоо шарттарын жакшыртууга жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылууга негиз жаратып, билим алууну кеңейтүү, өзгөчө аялдарды жана кыздарды мектеп билими менен камсыздоо чөйрөлөрүндө ийгиликтерди жаратуу зарыл экендиги белгилүү.

Азыркы учурда базалык сабаттуулук деңгээлинин өсүшү байкалууда, бирок бардык катмарлар үчүн билим берүүнү камсыз кылуу үчүн мындан да чечкиндүү чаралар талап кылынууда. [aimak.kg]

Корутунду. Санарип технологиялары адамдын турмушунда чоң роль ойношу баарыбызга белгилүү. Кыргызстандын дээрлик ар бир жаранында интернет желесине чыгуу мүмкүнчүлүгү бар уюлдук телефондун жардамы аркасында дүйнө жүзүндөгү маалыматтар менен таанышып жатышат. Мектептерде, окуу жайларда, мекеме ишканаларда да компьютерлер, интернет желелери аркылуу окуу парогаммалары аткарылып жатат. Алар ар кандай программаларды – электрондук эсеп – кысапты (студенттердин өз алдынча иштерин, рефераттар, курстук иштер, жумушчулардын айлык маянасын эсептөө ж.б.) жүргүзүүдө, чиймелердин 3D басылмасы боюнча жасоо колдонулат. Компьютер өндүрүшкө гана жардам бербестен, билим берүү тармагында да чоң мааниге ээ. Мисалы, шаарларда 1- класска электрондук жазылуу аркылуу барышат. Компьютер дароо эле баланын жашаган жерине жараша кайсы мектепке барарын билдирет. Дээрлик бардык мектептерде электрондук журналдар жана күндөлүктөр бар. Азыркы учурда электрондук платформаларда жайгаштырылган iBilim жана Билим Булагынын материалдары жана www.lib.kg сайтындагы электрондук китептер менен иштешип жатышат. Азыркы учурдун талабы менен бейтапканага да он – лайн түрүндө жазылууга болот, ал эми саламаттыкты сактоо жаатында көп жылдардан бери телемедицина багыты бар. Анда алыскы аймактарда жашагандар дарыгерден дартты аныктоо үчүн кеңеш же кыйын операция жасоодо адистен он- лайн түрүндө жардам алат. Мына ошентип, компьютердик – санариптик технологиялар адамдарга жашоонун бардык чөйрөсүндө жардам берет. Азыр мен айткан маалыматтын негизинде санариптештирүү деген эмне экенин аныктап алсак болот. Демек, санариптештирүү – бул маалыматты аналогдук жол менен берүүдөн санариптик жол менен берүүгө өтүү. Санарип технологияларын ар кандай процесстердин натыйжалуулугу сапаттуу болуусу, замандын арышы менен жүрүү үчүн колдонобуз. Санарип технологиялары эмнеси менен пайдалуу болушу мүмкүн? - деген суроо туулат. Анда, адамдын жашаган жерине карабастан соодасын өнүктүрүүгө, жаңы мүмкүнчүлүктөр менен пайдаланууга, электрондук төлөмдөрдүн жана мобилдик банкингдин өнүгүүсүнө аймактык, банктык тейлөөлөрдүн санын жогоруулатуу, өлкөнүн туристтик мүмкүнчүлүктөрүн активдүү алдыга жылдыруу жана жер-жерлерде аймактык туризмди өнүктүрүүгө түрткү болуучу социалдык түйүндөр аркылуу интернет-брондоону кеңири

колдонуу, орто жана жогорку окуу жайларына консультациялык, маалыматтык жана башка колдоолорду көрсөтүү, дистанттык билим берүү жашаган жеринде эле билим алуу мүмкүнчүлүгүн жана ден соолугу чектелген жарандардын билим алууга мүмкүнчүлүгүнүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу болуп эсептелинет.

Дүйнө ыкчам өнүгүүдө, учурда электрондук байланыш, башкача айтканда, санарип технология бүтүндөй адамзат коомун жаңы мүмкүнчүлүктөргө ээ кылууда. Андыктан санариптик технологияны канчалык эрте киргизсек, өлкөнүн өнүгүүсү ошончолук натыйжалуу болоору чындык. Өлкөнү санариптештирүү бугүнкү күндүн талабы болуп жатат. Ал биздин жаштарга мурда болуп көрбөгөндөй жаңы мүмкүнчүлүктөргө жол ачат. Маалыматтык коомду куруу жана социалдык-экономикалык өнүктүрүүнү тездетүү үчүн өлкөнү санариптештирүү өтө зарыл.[kutbilim.kg]

Колдонулган адабияттар:

- 1.[*kg.kabar.kg*]
- 2.[*erasmusplus.kg*]
- 3.[*ktrk.kg*]
- 4.[*aimak.kg*]
- 5.[*kutbilim.kg*]
- 6.[*saat.kg.*]
- 7.[*kyrgyztuusu.kg.*]
- 8.[*http://ky.m.wikipedia.org*]

*Умурзакова Г.К., преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ

Аннотация

В данной статье затрагиваются вопросы дистанционного образования и преимущества применения ИКТ на уроках русского языка, в частности, применения платформы Zoom. Авторы раскрывают некоторые особенности методических приемов и технических ресурсов онлайн-обучения различным аспектам языка: чтению, аудированию, говорению и письму. Приводится пример использования разных настроек платформы Zoom на разных этапах занятия.

Ключевые слова: Онлайн-обучение, интерактивная доска, сессионная комната, общий вид экрана.

САБАКТАРДА МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ

Аннотация

Бул макалада дистанттык билим берүү маселелери жана орус тили сабактарында МКТны колдонуунун артыкчылыктары, атап айтканда Zoom платформасын колдонуу жөнүндө сөз болот. Авторлор тилдин ар кандай аспектилерин: окуу, угуу, сүйлөө жана жазууну онлайн окутуунун методикалык ыкмаларынын жана техникалык ресурстарынын айрым өзгөчөлүктөрүн ачып беришет. Сабактын ар кандай этаптарында Zoom платформасынын ар кандай орнотууларын колдонуунун мисалы келтирилген.

Түйүндүү сөздөр: Онлайн окутуу, интерактивдүү доска, сессия залы, экрандын жалпы көрүнүшү.

USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN CLASSES

Annotation

This article touches upon the issues of distance education and the benefits of using ICT in Russian language lessons, in particular, using the Zoom platform. The authors reveal some features of the methodological techniques and technical resources of online teaching of various aspects of the language: reading, listening, speaking and writing. An example of using different settings of the Zoom platform at different stages of the lesson is given.

Keywords: Online learning, interactive whiteboard, session room, general view of the screen

Жизнь стала стремительной и также стремительно вносит свои коррективы, от размеренных уроков офлайн, должны были перейти к занятиям в онлайн формате. Даже закончившийся карантин, не дает нам в полной мере перейти к занятиям офлайн.

Конечно переход на дистанционное образование, принесло свои вопросы: как лучше организовать образовательный процесс так, чтобы уроки, проводимые в онлайн формате, были как можно более информативными, полезными и, тем не менее, интересными для студентов.

Дистанционное образование подразумевает самостоятельность обучающегося. К сожалению, большое количество наших студентов не приучено к самостоятельной работе. Поэтому, каждое занятие должно быть тщательно продумано и нужно четко держать рамку урока, т.е. внимательнее следить за тем, чтобы каждое задание, каждый вид деятельности занимал определенное время; разнообразить виды деятельности больше, чем на обычном занятии. Чтобы проводить дистанционные занятия есть очень много платформ и программ, среди которых и платформа ZOOM и BANDIKAM. Каждая из платформ имеет свои достоинства и недостатки. За это время мы успели поработать на каждой из платформ, и, многие из нас, остановились на платформе ZOOM.

Что это за платформа? Что такое ZOOM? Как указано в Википедии:

“ZOOM — это облачная платформа для проведения видео-конференций, вебинаров и других подобных онлайн мероприятий. Организовать онлайн-лекцию может любой преподаватель, создавший учетную запись. К лекции может подключиться любой слушатель, имеющий ее идентификатор или ссылку на нее...”

Основные преимущества данной платформы:

1. Совместное использование демонстрационного экрана. Можно показывать свой экран, есть онлайн-доска, на которой можно писать и рисовать, давать другим возможность писать на доске. Также, если студент подготовил презентацию, то ему можно передать управление

экраном. Все эти пользователи могут как одновременно разговаривать, так организатор может управлять их звуком: разрешать включать микрофоны и запрещать микрофоны.

2. При необходимости войти в другой сервис или на какой-то сайт можно дать ссылку в чате. Прямо с демонстрационного экрана можно зайти в поисковик Google, использовать программы Classroom, Pear Deck и др.

3. Сессионные залы. Студенты делятся по сессионным залам. В каждом зале по 3-4 студента, в зависимости от количества студентов в группе. Делить можно автоматически, когда система сама разводит студентов и, вручную, когда преподаватель, исходя от уровня знаний студентов распределяет по залам. Преподаватель может перемещаться по залам. То есть у нас идет фронтальная, групповая, индивидуальная виды работ.

4. Также в конференции есть чат, видеозапись конференции, функция Поднять руку, поставить лайк и т.д.

Кроме того, можно:

-запланировать конференцию на определенное время; сделать повторяющуюся конференцию; поставить пароль на вход; разрешить вход только после разрешения организатором для каждого участника (Зал ожидания);

-запретить подключение новых участников после начала конференции; установить виртуальный фон вместо своего;

-завершить конференцию.

Преподаватель планирует конференцию (урок), дает студентам ссылки для входа на конференцию. Установка виртуального фона для разговора. Запись сеанса на ПК или в облачном хранилище.

Что дает использование платформы?

- Возможность повысить мотивацию обучения.

-Развить познавательную активность обучающихся через умение работать с дополнительной литературой, используя возможности компьютера и сети Интернет.

-Стимулировать самостоятельность обучающихся в учебном процессе

Также использование информационно- коммуникационных технологий повышает грамотность студентов, применив команду Рецензирование (Правописание, Тезаурус) в MS Word. Допустим, если студент неправильно написал слово, то программа оповестит его, подчеркнув красной линией..

О том как провести интернет-урок, мы сегодня и поговорим.

Мы предлагаем конспект практического занятия предмета “Русский язык” в группе “Информатика”. На этом занятии мы используем сессионные залы платформы.

Грамматическая тема: Однозначные и многозначные слова. Прямое и переносное значения слов.

План:

- 1.Однозначные слова.
- 2.Многозначные слова.
- 3.Прямое значение слов.
- 4.Переносное значение слов.

Цели:

-Образовательные: проверка усвоения темы на обязательном уровне
-обобщение знаний и способов решения; контроль и самоконтроль знаний, умений и навыков с помощью самостоятельной работы;

-Развивающие: развитие умений в применении знаний в конкретной ситуации;
-развитие умения сравнивать, обобщать, правильно формулировать и излагать мысли;
-развитие интереса к предмету через содержание учебного материала и применение современных технологий.

-Воспитательные: воспитание навыков самоконтроля и взаимоконтроля;
-воспитание качеств характера таких как, настойчивость в достижении цели, умение не растеряться в проблемных ситуациях.

Ход занятия.

1.Организационный момент

Занятие проводится по расписанию. Преподаватель и студенты в фиксированное расписанием время входят в ZOOM и в университетскую систему AVN. Для этого нужно использовать режим Zoom «общий вид экрана», при котором все участники одновременно видят друг друга, как на обычном занятии. После приветствия преподаватель объявляет тему урока.

2.Проверка домашнего задания.

Выполненные задания были отправлены студентами в систему AVN, на занятии дается а) анализ работ, б) выборочно опрашиваются 3-4 студента, в) экспресс-опрос

а) анализ работ. При любой проверке ответов учащихся на экране, письменное упражнение в учебнике, сохраненные ответы в чате, любая письменная работа, — все это учитель проверяет, используя опцию комментирования «рисовать», при этом выбирая красный цвет. По сути, это привычная проверка письменных работ красной пастой.

б) выборочно опрашиваются 3-4 студента.

При ответе студента включаем режим «крупный план говорящего»

в) экспресс-опрос. Быстрый ответ на вопрос учителя при фронтальной работе с классом может заменить ответ ученика с экрана, используя клавишу «пробел» на компьютере.

3.Изучение нового материала.

При объяснении нового материала платформа ZOOM дает возможность совместное использование демонстрационного экрана, куда выводится слайд с новым материалом.

Грамматическая тема: Однозначные и многозначные слова.

Прямое и переносное значения слов

А) Объяснение новой темы идет вкупе с демонстрацией слайда. Экран можно поставить на паузу, приводить новые примеры, попросить присылать в чате свои ответы или примеры. Указку учителя заменяет опция «отслеживание». Инструменты комментирования в опциях Zoom включают опцию «отслеживание», а именно, красный огонек, для выделения нужного материала. Учитель может использовать функцию в качестве указки, успешно привлекая внимание учеников к главному, при демонстрации и разъяснении материала.

По количеству лексических значений слова в русском языке делятся на однозначные и многозначные.

<p>Однозначные слова-это слова, имеющие одно лексическое значение, т.е. обозначающее только один предмет, признак, действие и так далее.</p> <p>Принято выделять несколько групп таких лексических единиц: Имена собственные. Например, Москва, Кострома, Иваново, Савелий Федорович, Анна Семеновна. Эти слова обладают конкретным значением, относящимся к определенному географическому объекту или имени, называют единичные предметы. Чаще всего к этой категории относятся новые слова, которые вместе с тем предметом, который они обозначают, только входят в обиход. Например, капрон, поролон, лавсан, пиццерия, вебинар, франшиза — относительно новые для русского языка лексемы, поэтому пока они не сумели приобрести переносного значения. Однако, возможно, что в</p>	<p>Примеры многозначных слов или полисемантических очень разнообразны. Как правило, то, какое из них актуально, становится ясно только из контекста — предложения или фразы. Например, слово «дом» может иметь несколько значений:</p> <p>Красивый дом в конце улицы привлекал взгляды туристов (строение, здание). Он очень боялся выходить из дома (жилище). Маша с ранней юности привыкла следить за домом (хозяйство). Весь дом был в беспокойстве (люди, проживающие вместе). Три дома приглашают на торжество (устаревшее, семья). Нередко даже узкий контекст помогает разобраться в значении слова, например, тихий: голос (негромкий), нрав (скромный), езда (неторопливая), погода (без ветра), дыхание (ровное). Разные значения двузначных и иных многозначных слов имеют между собой</p>
---	---

будущем они перейдут в разряд многозначных. Наличие узкопредметного значения. Такие единицы довольно редко используются носителями языка, поэтому дополнительного смысла не приобрели. Это бинокль, бисер, чемодан, троллейбус, рюкзак, бинт, перпендикуляр. Термины. Например, глагол, прилагательное, полиомиелит, астигматизм, сколиоз, интеграл, валентность и другие. В обиходе используются редко, чаще всего применяются в соответствующей области науки: языкознании, медицине, математике, химии. Числительные также являются однозначными, употребляются в языке для обозначения количества или порядка.

Источник: <https://nauka.club/russkiy-yazyk/odnoznachnye-i-mnogoznachnye-slova.html>

связь — семантическое единство, называемое семантической структурой слова. Одно из этих значений является главным, остальные — производными. В толковых словарях главное всегда указывается первой позицией, остальные — под соответствующими номерами, начиная со второго.

Некоторые школьники могут по незнанию перепутать многозначную лексическую единицу с совпадающей с ней по звучанию и правописанию омонимичной. Единственное отличие этих различных языковых терминов — разница в значении.

Многозначные единицы имеют в семантике нечто общее, определенный признак, который их роднит. Омонимы, несмотря на то что являются одинаковыми по написанию, представляют собой совершенно разные слова. Никакого общего элемента у них нет. Достаточно проанализировать лексические значения слов, найти в них общность или же понять, что она отсутствует. Это и есть основное различие. Пример: «шляпка» — слово, которое может обозначать головной убор или же верхнюю часть гвоздя, гриба. В любом случае налицо внешнее сходство, а также сходство по форме и функциям — нечто, покрывающее сверху.

Переносное значение и многозначность слова

Многозначность ряда слов русского языка появляется в результате переосмысления их основного значения. На основе прямого значения слова возникает переносное:

гаснет лампа — гаснет звезда;

дремлет старик — дремлет камыш;

седые волосы — седой ковыль.

Одно лексическое значение многозначного слова является прямым, а остальные обладают переносным значением. Такой прием, когда действие, признак, подобие формы и пр. переносится с одного предмета на другой, в каком-либо отношении сходный с ним, называется метафорой.

Метафоры обогащают нашу речь, делают её красочной, образной и выразительной. Понаблюдаем, как писатель С. Я. Маршак в стихотворении-загадке говорит о дожде:

Шумит он в поле и в саду,

А в дом не попадет,

И никуда я не иду,

Покуда он идёт.

Б) Введение новых терминов, связанных с профильным образованием группы.

Вирус компьютерный.

Специально написанная небольшая программа, которая может "приписывать" себя к другим программам для выполнения каких-либо вредных действий— портит файлы, "засоряет" оперативную память.

Ввод.

Считывание информации с внешнего устройства в память компьютера.

Вывод.

Результаты работы программы, выдаваемые компьютером пользователю, другому компьютеру или во внешнюю память.

Выражение.

В языке программирования— запись правила для вычисления некоторого значения. Строится из констант, переменных и указателей функций, объединенных знаками операций.

Джойстик.

Стержень-ручка, отклонение которой от вертикального положения приводит к передвижению курсора в соответствующем направлении по экрану дисплея. Часто применяется в компьютерных играх.

Дисплей.

Устройство визуального отображения информации (в виде текста, таблицы, рисунка, чертежа и др.) на экране электронно-лучевого прибора.

Клавиатура компьютера.

Устройство для ввода информации в компьютер и подачи управляющих сигналов. Содержит стандартный набор клавиш печатающей машинки и некоторые дополнительные клавиши — управляющую клавишу, функциональные клавиши, клавиши управления курсором и малую цифровую клавиатуру.

Компилятор.

Разновидность транслятора. Читает всю программу целиком, делает её перевод и создаёт законченный вариант программы на машинном языке, который затем и выполняется.

Контроллер.

Устройство, которое связывает периферийное оборудование или каналы связи с центральным процессором, освобождая процессор от непосредственного управления функционированием данного оборудования.

Массив.

Последовательность однотипных элементов, число которых фиксировано и которым присвоено одно имя. Компьютерный эквивалент таблицы. Положение элемента в массиве однозначно определяется его индексами.

Преподаватель читает каждое слово, чтобы студент мог запомнить правильное произношение введенных терминов.

Преподаватель задает вопросы о значении слов, тем самым проверяя, возможность обратной связи. Студенты могут применить опцию «Поднять руку»

4.Закрепление нового материала:

А) Студентам предлагается среди новых терминов найти слова с однозначным и многозначным значением, для облегчения задачи преподавателем даются общеупотребительные значения слов. Данное задание учит верно использовать новую лексику по теме. Задание выполняется письменно, для чего используется действие «делать записи на доске в классе» и они могут обводить кружочком правильные ответы. Было введено 10 новых слов, на 6 из них дается определение преподавателем, на 4 слова студенты должны найти определение сами, используя поиск в Google. Выполнение некоторых упражнений одновременно всеми учениками в тетрадях можно заменить письмом в чате. Чтобы ученики не видели ответы друг друга, нужно настроить чат правильно — «разрешить отправлять сообщения только организатору». Тогда ответы учеников отправляются только учителю.

1.Вирус— это неклеточная форма жизни, которая распространяет инфекцию на клетки живых организмов, включая бактерии. Термин возник от латинского слова virus, обозначающего «яд».

2.ВВОД, ввода, муж. (спец.).

а. Действие по гл. Вводить. Вводить судна в гавань. Вводить во владение.

б. Место или приспособление, через которое или которым что-нибудь вводят. У вас нет ввода, поэтому телефон нельзя поставить.

3.ВЫВОД — ВЫВОД, вывода, муж. 1. только ед. Действие по гл. выводить в 1 знач. Вывод войск из города. Вывод крестьян на поселение (ист.). 2. Умозаключение, итог, получающийся как следствие рассуждений, вычислений. Из этого сделали неправильный вывод

4.ВЫРАЖЕНИЕ — ВЫРАЖЕНИЕ, выражения, ср. 1. Действие по гл. выразить выражать. Не нахожу слов для выражения своей благодарности. 2. чаще ед. Воплощение идеи в формах какого-нибудь искусства (филос.). Только крупный художник способен создать такое выражение

5.КОНТРОЛЛЕР — (comptroller) Название должности финансового директора в некоторых компаниях или главного финансового менеджера группы компаний. Это название гораздо более широко распространено в США, нежели в Великобритании. Финансы. Толковый словарь. 2 е изд.

6.МАССИВ — (французское massif, буквально мощный, сплошной), 1) горная возвышенность, сравнительно мало расчлененная и имеющая примерно одинаковые размеры в длину и ширину (например, массив Тянь Шаня). 2) Большое пространство, однородное по каким либо

(Современная энциклопедия)

Также для закрепления темы дается следующее задание и проводим ее в сессионных комнатах. Для этого делим группу на подгруппы.

1. Составить предложения с новыми словами в прямом и переносном смысле. (групповая работа)

2. Спишите пословицы, объясните их смысл. Скажите, какие слова являются многозначными. (индивидуальная)

За ребенком нужен глаз да глаз. Без глаз проживешь, а без родины нет. Одна пчела много меду не натаскает. Не тот друг, кто медом мажет, а тот, кто правду скажет. Языком не торопись, а делом не ленись. Язык один, ушей пара – раз скажи, два послушай.

После выхода из секционных залов выполняем упражнения:

Упражнение №45

Согласуйте прилагательные со словами в скобках. Определите, какое из словосочетаний имеет переносное значение.

Бирюзовый (брошь, небо, перстень); золотой (кольцо, руки, колосья); жемчужный (ожерелье, зубы, серьги); зажечь (свеча, костер, дрова, ребята); рассыпались (зерна, монеты, лучи, звезды.)

Упражнение №46

Разделите в два столбике словосочетания с прямым и переносным значением слов. Составьте предложения с некоторыми из них.

Глухой старик, глухой переулочек, глухой согласный, глухой голос; завели разговор, завели машину, завели собаку, завели хозяйство; вскипела вода, вскипел самовар, вскипело море, вскипело сердце; самолет снизился, температура снизилась, успеваемость снизилась.

5. Домашнее задание. Д/з присылается на портал АВН

Упражнение №47

Запишите словосочетания, распределяя в 2 столбика: 1) с прямым значением;

2) с переносным значением:

Жар солнца – жар чувства, тяжесть багажа – тяжесть утраты, гибкость ума – гибкость ветки, каменное здание – каменное сердце, зрелый возраст – зрелый плод, молоть зерно – молоть вздор, строить планы – строить мост, хранить ценности – хранить молчание, тяжелый чемодан, легкая рука, железная дисциплина, железный гвоздь, олимпийские игры, тяжелый характер, холодный ветер.

Упражнение №48

В каждой паре предложений укажите слова, употребленные в прямом и переносном значении.

1. Ветер в трубе воет и свистит. Собака воет.

2. Усталый день склонился к ночи. Усталый мальчик склонился головой к материнскому плечу.

3. Пришел с работы папа. Наконец-то пришел долгожданный день отъезда.

4. Хозяйка согрела воды. Веселая песня согрела нас в пути.

Упражнение №49

Образуйте из данных слов сочетания прилагательного с существительными, определите прямое и переносное значение словосочетаний, затем запишите их по образцу, согласуя прилагательные с существительными в роде.

Образец:

Прямое значение

Переносное значение

Сильный человек.

Сильная натура.

Сильный (человек, удар, ветер, голос, натура, боль, горе, течение, потрясение).

Прямая (линия, дорога, речь, человек, ответ, расчет, смысл, вызов, указание, дополнение).

Громкий (голос, шум, слава, музыка, восклицание).

Записанные в словарь новые слова на занятии следует заучить наизусть.

6. Завершение занятия. Рефлексия. Подведение итогов. Оценка.

Вывод:

Исходя из вышеизложенного мы можем сказать, что несмотря на некоторые трудности, что эффективность онлайн-обучения, особенно, занятия проводимые на платформе Zoom оказывается не ниже, а в некоторых случаях даже превосходит традиционное очное обучение по образовательным результатам.

Использованная литература:

1. Современный русский язык: Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис: Учеб. для студ. вузов / Под ред. Л.А. Новикова. – 3-е изд. – СПб: Лань, 2001.

2. Современный русский язык. /Под ред. Леканта П.А. - М.: Дрофа, 2002.

3. А.Г. Хмара. Практический курс русского языка. Ч.1,2. М.: «Просвещение», 1986.

4. Бугазов Х. Русский язык для ССУЗОВ. М., 1988.

5. Калыбекова Ч.С., Султанбаева Д.Т. Учебно-методический комплекс по русскому языку для студентов экономического направления. Джалал-Абад, 2017 – 178 с.

6. Земский А.М. и др. Русский язык. В 2 ч. Ч 1,2. /под ред. В.В.Виноградова. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 304 с.

7. В.Р. Дмитриева. Профессиональный русский язык. Учебное пособие. Костанай, 2014

8. Т.В.Шклярова. Справочник по русскому языку для школьников и абитуриентов. М.: Грамотей, 2004.- 368 с.

9. Розенталь Д.Э. Справочник по правописанию и литературной правке / Под ред. И.Б. Голуб. – 3-е изд., испр. – М.: Рольф, 2001.

10. Розенталь Д.Э. Справочник по русскому языку: Практическая стилистика. – М.: ОНИКС 21 век; Мир и образование, 2001.

11. Розенталь Д.Э. Справочник по русскому языку: Пунктуация. – М.: ОНИКС 21 век, Мир и образование, 2002.

12. Розенталь Д.Э. Справочник по русскому языку: Управление в русском языке. – М.: ОНИКС 21 век, Мир и образование, 2002.

13. Б.А. Райзберг. Современный экономический словарь. М.: ООО "Научно-издательский центр ИНФРА-М", 2017. –

14. Современный словарь иностранных слов. – М., 2000. (Любое издание)

15. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. М.: Мир и Образование, 2016. – 736 с.

16. К.К. Юдахин. Русско-киргизский словарь. Бишкек, 2000.
17. К.К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. Ф., 1967.
18. Орфоэпический словарь русского языка / Ред. Р.И. Аванесов. (Начиная с 6 издания).
19. Что такое ZOOM, и стоит ли им пользоваться во время самоизоляции AndroidInsider.ru
- Артем Сутягин Статья 16. Реализация образовательных программ с применением электронного обучения и дистанционных образовательных технологий
21. Т.Ф. Ефремова Новый словарь русского языка. Толково- словообразовательный
22. 9 настроек Zoom, которые позволяют провести урок онлайн «как в школе»
23. Сайт ЮНЕСКО COVID-19 Educational Disruption and Response – URL: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse> (дата обращения: 20.04.2020).
24. Поддержка ЮНЕСКО: Образовательный ответ на COVID-19. – URL: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>. (дата обращения 20.04. 2020).
25. Абрамов Н. Словарь русских синонимов. (Любое издание)

*Шерматов А.О., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кулдашева Б.А., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

СТУДЕНТТЕРГЕ ЧЕТ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮДӨ МАКАЛДАРДЫ КОТОРУУНУН ПРАКТИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Аннотация

Бул макалада студенттерге кыргыз тилинен макалдарды чет тилине которуудагы көйгөйлөр, синонимдер аркылуу жаңы сөздөрдү пайдалануу берилген. Сөзмө-сөз которуудан баштап, маанисине карата которуу ыкмалары колдонулду. Кыргыз тили кылымдарды карыткан тил. Кыргыз элинин макалдарын чет тилине которууда анын маани-маңызы так көрсөтүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: чет тилин окутуу, которуу, оозеки чыгармалар, студенттер.

ПРАКТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПО ПЕРЕВОДУ ПОСЛОВИЦ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Аннотация

В данной статье учащимся ставится проблема перевода пословиц с кыргызского на иностранный язык, употребление новых слов через синонимы. Были использованы приемы от дословного перевода к смысловому переводу. Кыргызский язык – это древний язык. При переводе пословиц кыргызского народа на иностранный язык четко указывается ее смысл.

Ключевые слова: преподавание иностранных языков, перевод, устные произведения, студенты.

PRACTICAL ACTIVITY IN THE TRANSLATION OF PROVERBS WHEN TEACHING STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGES

Annotation

In this article, students are faced with the problem of translating proverbs from Kyrgyz into a foreign language, the use of new words through synonyms. Techniques from literal translation to semantic translation were used. Kyrgyz is an ancient language. When translating proverbs of the Kyrgyz people into a foreign language, its meaning is clearly indicated.

Keywords: teaching foreign languages, translation, oral works, students.

Абалтадан эле элдик оозеки чыгармалар муундан –муунга мурасталып келет. Макал-лакаптар элдин жашоо-турмушун, социалдык абалын сүрөттөйт. Бекеринен айтылган эмес “Элдик оозеки чыгармалар өткөн доордун жарчысы болуп саналат”.

Макал- табышмактуу ойлору менен лингвисттер тарабынан изилденген – фольклордун кызыктуу жанры. Жашоо –турмуштун ар түрдүү кубулуштарын макалдар чындыкты образдуу чагылдырышына эстетикалык баа берет. Эмоционалдык заряд макалда иш-аракетке болгон мамилени калыптандырат, маанисинин кеңейишине себеп болот. Ошондуктан макал-лакаптар күлкүлүү, кайгылуу, ачуу стилде болот. В.И.Даль: “Пословица –это свод народной премудрости и суемурия, это стоны и вздохи, плач и рыдание, радость и веселье, горе и утешение в лицах; это цвет народного ума, самобытной стати; это житейская народная правда, своего рода судебник, никем не судемый [В.Даль, 2000, 356]

Оозеки чыгармаларды, макалдарды чет тилин үйрөнүп аткан студенттерге котормо ишмердүүлүгүн күчөтүү, тилдин фонетикалык- грамматикалык, лексика-семантикалык, стилдик колдонуштарын тажрыйба иретинде колдонуу. Макалдарга лингвистикалык планда изилдөө иштерин жүргүзүү. Студенттердин макал-лакаптарды башка бөтөн тилге которуу учурунда эки өлкөнүн тарыхын, маданиятын, этнографиясын айкалыштырып, салыштырып жана ошондой эле алардын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, турмуштун оң жана терс абалын айырмалоого, жашоо-турмуштун чындык өзөгүн билүүгө, таасирленүүгө өбөлгө болот. Студенттердин көз элегинен макалдын ичиндеги жаны сөздөрдү өткөрүшөт. Чет тилдер илиминде Г.Миллер, Ю.И.Левин, Н.Барли, А.А.Крикманн ж.б окумуштуулардын макалдарды изилдөөдө салымы чоң.

О.И.Палея өз сөзүндө макал-лакаптар ой жүгүртүүнүн бош системаларын, баалулуктарын сиңирип кирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Макал-лакаптардын терең мазмуну студенттердин ой-жүгүртүүсүн гана өстүрбөстөн, тарбиялык мааниси бар.[О.И.Палея, 2000, 426]

First, why study proverb meaning instead of say, proverb syntax, prosodic patterns etc.....? And second, why study proverbs as text instead of proverbs in texts or in interaction. The first reason to study proverbs is simply that they are there as a part of language. Like simplex words and idioms, proverbs are form –meaning units which must be included in any complete language description. A second justification for studying proverbs lies in their special status as both form-meaning units and analyzable complexes of independently occurring units proverbs, at least all figurative proverbs, are idioms that they have SPIs(Standart Proverbial interpretation) which are distinct from the literal reading which would be assigned to them on the basis of straightforward compositional semantic principles.

[Neal R.Norrick, 1985,26] Биринчиден, эмне үчүн макалдын маанисин, анын синтаксисин, просодикалык үлгүлөрүн үйрөнөбүз. Экинчиден эмне үчүн макалды текстте колдонгонду үйрөнөбүз. Макалды үйрөнүүнүн биринчи себеби тилдин бир бөлүгү болуп эсептелет. Жөнөкөй сөздөр жана идиомалар сыяктуу эле формалык маанидеги бирдиктерин толук сүйлөө сүрөттөрүндө бир камтылууга тийиш. Макал –лакаптардын изилдөөдө, бардык образдуу идеомалар, түз композициялык-семантикалык принциптерде негизделген.

1.Өнөр алды, кызыл тил.

The tongue can paint what eye can't see.

2.Туулган жердин топурагы алтын.

There is no place like home.

3.Ырыс алды ынтымак.

Where there is unity there is always victory

4.Бата менен эл көгөрөт,

Жамгыр менен жер көгөрөт.

Blessed are the people,

The ground turns green with rain.

5.Кызга кырк үйдөн тыюу.

Girl's braid for the whole district beauty

6.Тил кылычтан өткүр.

The tongue has no bones but is strong enough to break a heart.

7.Абийирди жашыңдан сакта.

Protect your conscience when you are young.

8.Агын сууда арам жок.

There is no impurity in running water.

9.Мээнет болбой дөөлөт болбойт.

There is no wealth without hard work.

10.Жүз сомун болгуча,

Жүз досун болсун.

It is better to have many friends than to have much money

11.Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат.

A conscientious young man meets a deadly deer.

12.Жакшы уул элине баш болот,

Жаман уул элине кас болот.

A good son obeys his people,

The wicked son is hostile to his people.

13.Энесин көрүп кызын ал.

Like mother, like a daughter

14. Баатыр болсоң шер бол,

Коркок болсоң жер бол.

- If you are a hero, be a lion,
If you are a coward, be a coward.
- 15.Баатыр өлсө да куралын таштабайт.
Even if a hero dies,
he will not give up his weapon.
- 16.Жети олчоп, бир кес.
First think, then speak
17. Жигитке жетимиш онор аздык кылат
Seventy skills are not enough for a young person
18. Билеги кучтуу бирди жыгат,
билими кучтуу минди жыгат
The wrist hits the strong
Knowledge is the force
- 19.Канча тил билсен, ошончо дил билесен
Who knows two languages twice a man
20. Кыздуу уйдо кыл жатпайт
Where is the girl, there is the cleanliness
21. Ынтымагы бар элдин таалай багы ачылат,
Ынтымагы жок элдин тапканы бекер чачылат
The garden of happiness of the united people will be opened,
The earnings of a disunited people are scattered for free
- 22.Жакшы болуу аста-аста
Жаман болуу бир паста
Being good is step by step,
Being bad is fast
- 23.Адам көркү адеп
Moral is the human`s beauty
- 24.Адам акылы менен адам
A man with a human mind
- 25.Алтын жерден, баатыр элден
Hero is from people, gold is from ground
26. Ат айланып казыгын табат
The horse finds the peg around
27. Ачуу шайтан, акыл дос
An angry is devil, mind is a friend
28. Буткон ишке сынчы коп
There are many critics for work which is done
29. Бербестин ашы бышпас
If you do not want to give, the food will not be cooked.
30. Карындагы баланын хан болорун ким билет.
Who knows that the child in the womb will become a king.
31. Уят өлүмдөн катуу.
Shame is worse than death.
32. Эненин ойу балада,баланын ойу талаада.
The mother's thoughts are in the child,
the child's thoughts are in the field.
- 33.Ит адамдын досу.
The dog is man's friend.
34. Ат адамдын канаты.
The horse is the wing of man.
35. Жакшыга бир сөз, жаманга мин сөз.
One word for good,

a thousand words for bad.

36. Жакшы атка бир камчы, жаман атка мин камчы.

A whip for a good horse,

a thousand whips for a bad horse.

37. Баарынан нан улук.

Bread is the greatest.

38. Көп окуган көп билет.

Who reads much, he knows much

Макал-лакаптардын үстүндө иштөө менен окуучулар тилдин өзгөрмөлүүгү, анын экспрессивдүү каражаттары жана образдуу мазмунун түшүнүп, чыгармачылыкка жеке мамиле жасашат. Бул тилдин гана эмес, анын компетенттүүлүгүн, эстетикалык сезиминин калыптанышына негиз болуп саналат. Студенттер макал-лакаптар менен сабакта да, викторина түрүндө сабактан тышкары конкурстарда, жана башка иш-чараларда практикалык иш жүргүзүшө алышат. Алардын сөз байлыгын да кеңейтет.

Колдонулган адабияттар:

1.А.Т.Дунканаев Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү 2010.

2.А.А. Слюсарева Воронежский государственный университет. Использование пословиц и поговорок в обучении иностранным языкам.

3.О.И. Палей Работа с пословицами и поговорками на уроке английского языка в 9 класса. Иностранные языки в школе.2000

4.В.И.Даль Пословицы и поговорки русского народа. Москва; 2000

*Рысалиева Б.А., преподаватель
АзМИ имени С.Тентишева
Араев Ч.А., преподаватель
АзМИ имени С.Тентишева*

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассмотрены интерактивные методы проведения занятий, особенности их применения, интерактивные формы, общие результаты интерактивного обучения. Рассматривается сущность интерактивных методов обучения и их место в системе современных методов обучения. Установлено, что наиболее эффективными методами интерактивного обучения выступают эвристическая беседа, метод проектов, метод ролевой игры, метод проблемного обучения. Результаты исследования могут быть использованы при организации процесса обучения психологии профессионального образования и другим дисциплинам психолого-педагогического цикла. Делается вывод о том, при преподавании психолого-педагогических дисциплин и обучении будущих педагогов использование интерактивных методов обучения важно ещё и потому, что педагог с их помощью показывает образец студентам и готовит их применять данные методы в дальнейшей педагогической деятельности.

Ключевые слова: интерактивные методы обучения, интерактивные технологии, профессиональное обучение, психология профессионального образования, профессиональное образование, теоретические знания, учебный процесс, эвристическая беседа, метод психологической диагностики, метод проектов, метод ролевой игры, метод проблемного обучения, компетентность в области дисциплины.

ОРУС ТИЛИН ОКУТУУНУН ИНТЕРАКТИВДҮҮ МЕТОДДОРУ

Аннотация

Макалада сабактарды өткөрүүнүн интерактивдүү ыкмалары, аларды колдонуунун өзгөчөлүктөрү, интерактивдүү формалары, интерактивдүү окутуунун жалпы натыйжалары талкууланат. Интерактивдүү окутуу методдорунун маңызы жана алардын окутуунун заманбап усулдарынын системасындагы орду каралат. Интерактивдүү окутуунун эң эффективдүү ыкмалары эвристикалык баарлашуу, долбоорлоо ыкмасы, ролдук оюн ыкмасы, көйгөйлүү окутуу методу экендиги аныкталган. Изилдөөнүн натыйжалары кесиптик билим берүүнүн психологиясын жана психологиялык-педагогикалык циклдин башка сабактарын окутуу процессин уюштурууда колдонулушу мүмкүн. Психологиялык-педагогикалык дисциплиналарды окутууда жана болочок мугалимдерди даярдоодо окутуунун интерактивдүү ыкмаларын колдонуунун да мааниси чоң, анткени мугалим алардын жардамы менен окуучуларга үлгү көрсөтүп, бул ыкмаларды мындан аркы педагогикалык ишмердүүлүктө колдонууга даярдайт.

Түйүндүү сөздөр: окутуунун интерактивдүү ыкмалары, интерактивдүү технологиялар, кесиптик билим берүү, кесиптик билим берүүнүн психологиясы, кесиптик билим берүү, теориялык билимдер, окуу процесси, эвристикалык баарлашуу, психологиялык диагностика ыкмасы, долбоор ыкмасы, ролдук ойноо ыкмасы, көйгөйлүү окутуу ыкмасы, компетентүүлүк дисциплинанын чөйрөсү.

INTERACTIVE METHODS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE

Annotation

The article discusses interactive methods of conducting classes, features of their application, interactive forms, general results of interactive learning. The essence of interactive teaching methods and their place in the system of modern teaching methods are considered. It has been established that the most effective methods of interactive learning are heuristic conversation, project method, role-playing game method, problem-based learning method. The results of the study can be used in organizing the process of teaching the psychology of vocational education and other disciplines of the psychological and pedagogical cycle. It is concluded that when teaching psychological and pedagogical disciplines and training future teachers, the use of interactive teaching methods is also important because the teacher, with their help, shows a model to students and prepares them to apply these methods in further pedagogical activity.

Key words: interactive teaching methods, interactive technologies, vocational training, vocational education psychology, vocational education, theoretical knowledge, educational process, heuristic conversation, psychological diagnostics method, project method, role-playing method, problem-based learning method, competence in the field of discipline.

Одним из важнейших средств совершенствования профессиональной подготовки студентов в высшем учебном заведении, являются интерактивные методы обучения. Давая теоретические знания в аудитории, преподавателю теперь недостаточно быть просто

компетентным в области своей дисциплины, ему необходимо несколько иначе подходить к современному учебному процессу.

Интерактивные методы (от англ. interaction – взаимодействие, воздействие друг на друга) – методы обучения, основанные на взаимодействии обучающихся между собой. Интерактивное обучение – это способ познания, осуществляемый в форме совместной деятельности студентов, специальная форма организации познавательной деятельности. Все участники взаимодействуют друг с другом, совместно решают проблемы, обмениваются информацией, оценивают действия других и свое собственное поведение, моделируют ситуации, погружаются в реальную атмосферу делового сотрудничества по разрешению проблемы. Преподаватель создаёт комфортные условия обучения, при которых студент чувствует свою успешность, свою интеллектуальную состоятельность, что делает продуктивным сам процесс обучения. Целью преподавателя является именно создание комфортных условий обучения учащихся, организация учебного процесса, чтобы практически все обучающиеся оказались вовлеченными в процесс познания, чтобы они имели возможность понимать и рефлексировать по поводу того, что они знают и думают. Особенность интерактивных методов – это эмоциональное, духовное единение участников, это высокий уровень взаимно направленной активности субъектов взаимодействия.

Учебный процесс организован таким образом, что практически все обучающиеся оказываются вовлеченными в процесс познания, они имеют возможность понимать и рефлексировать по поводу того, что они знают и думают. Особенность интерактивных методов – это высокий уровень взаимно направленной активности субъектов взаимодействия, эмоциональное, духовное единение участников.

По сравнению с традиционными формами ведения занятий, в интерактивном обучении меняется взаимодействие преподавателя и обучаемого: активность педагога уступает место активности обучаемых, студент становится полноправным участником учебного процесса и задачей педагога становится создание условий для их инициативы. Интерактивная деятельность на занятиях фокусируется на пяти основных элементах: содействующее взаимодействие, позитивная взаимозависимость, навыки совместной работы, личная ответственность и работа в группах. Интерактивный означает способность взаимодействовать или находиться в режиме беседы, диалога с чем-либо (например, компьютером) или кем-либо (человеком). Следовательно, интерактивное обучение – это, прежде всего, диалоговое обучение, в рамках которого осуществляется взаимодействие. В ходе диалогового обучения студенты учатся решать сложные проблемы на основе анализа обстоятельств и соответствующей информации, критически мыслить, участвовать в дискуссиях, принимать продуманные решения, взвешивать альтернативные мнения, общаться с другими людьми. Для этого на занятиях организуются групповая и парная работы, применяются исследовательские проекты, идет работа с документами и различными источниками информации, ролевые игры, используются творческие работы. Побуждая участников к самостоятельному поиску и выполняя функцию помощника в работе, педагог не даёт готовых знаний. При таком обучении, студент становится полноправным участником учебного процесса, а его опыт служит основным источником учебного познания.

Прежде всего, интерактивные формы проведения занятий:

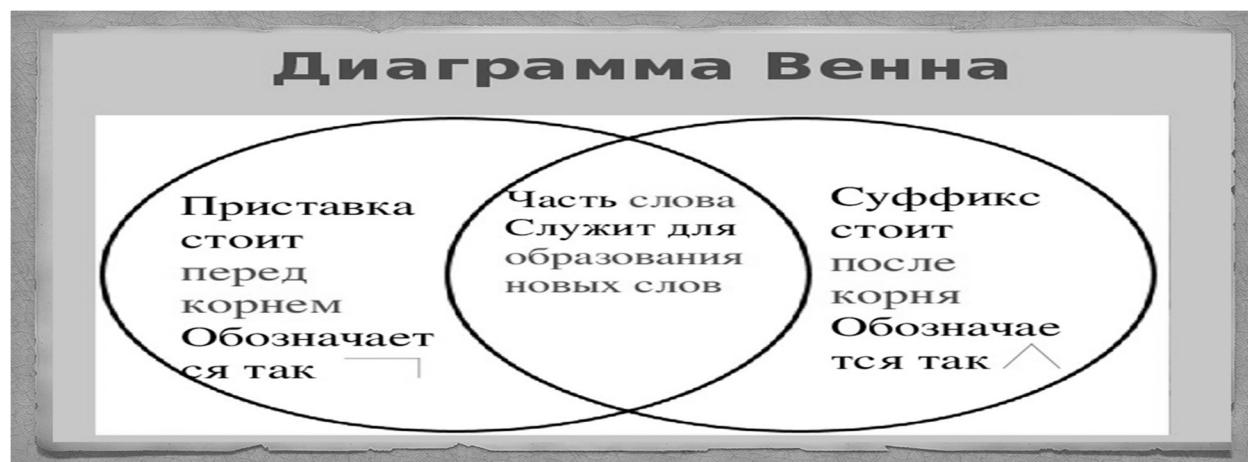
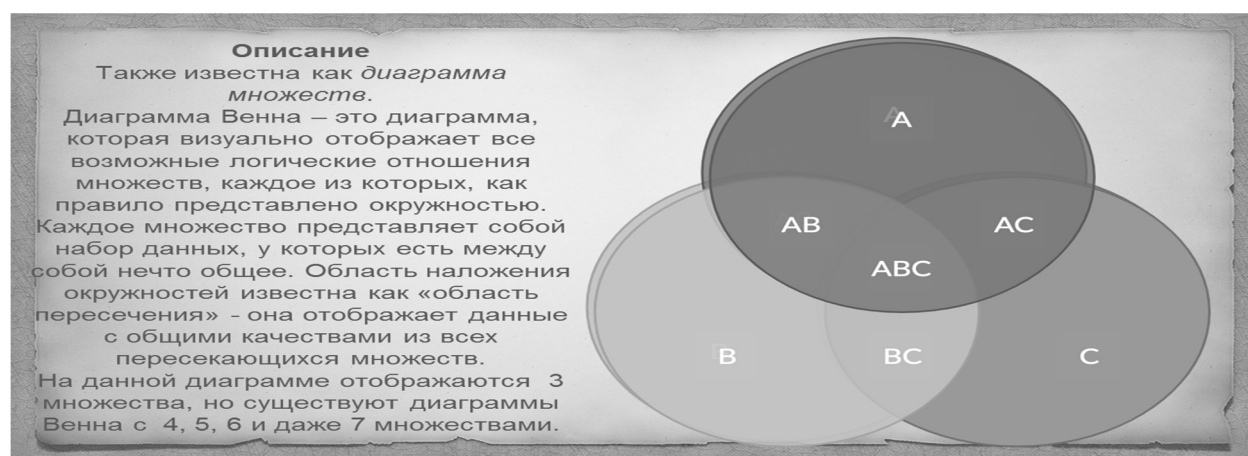
- пробуждают у обучающихся интерес;
- поощряют активное участие каждого в учебном процессе;
- обращаются к чувствам каждого обучающегося;
- способствуют эффективному усвоению учебного материала;
- оказывают многоплановое воздействие на обучающихся;
- осуществляют обратную связь (ответная реакция аудитории);
- формируют у обучающихся мнения и отношения;
- формируют жизненные навыки; способствуют изменению поведения [1, 474 с].

Интерактивные методы обучения применяются педагогами высшей школы со следующими целями: «развитие интеллектуальных способностей студентов; достижение

быстроты и прочности усвоения учебного материала; развитие творческого воображения; формирование способностей к самостоятельной поисковой деятельности» [2, с. 106-108]. В значительной степени достижению этих целей способствует метод ролевой игры. Существует также очень много диаграмм, одним из таких является диаграмма Эйлера - Венна

Джон Венн — английский логик и философ. Он известен тем, что ввёл диаграммы Эйлера — Венна, которые используются во многих областях, таких как теория множеств, теория вероятностей, логика, статистика и информатика.

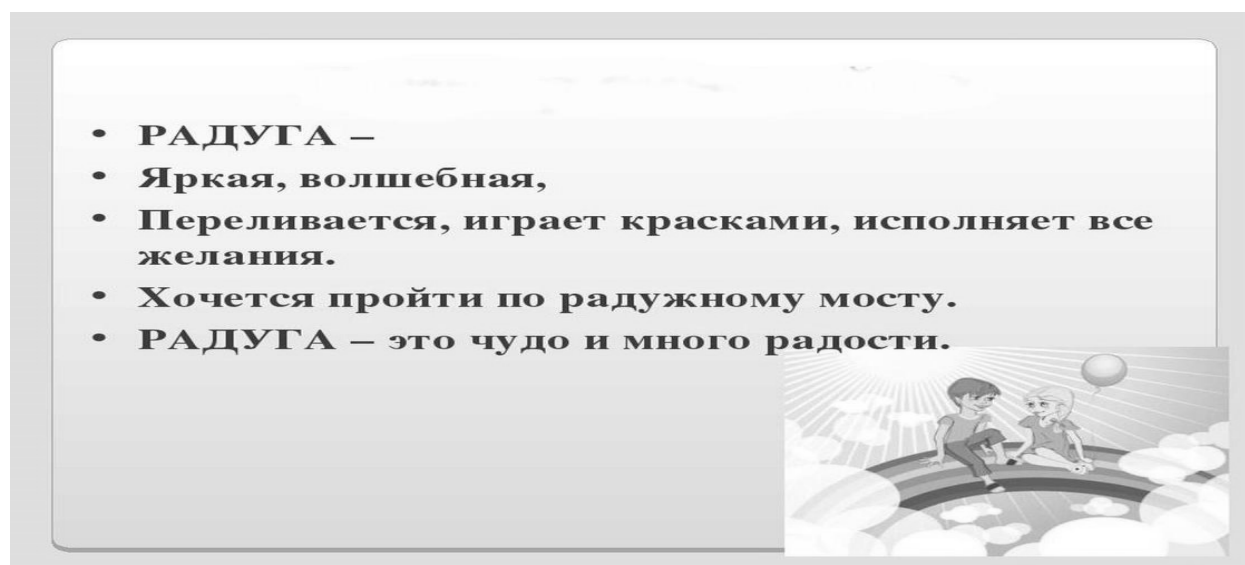
Диаграмма Венна (также используется название диаграмма Эйлера — Венна) — схематичное изображение всех возможных отношений (объединение, пересечение, разность, симметрическая разность) нескольких (часто — трёх) подмножеств универсального множества. На диаграммах Венна универсальное множество изображается множеством точек некоторого прямоугольника, в котором располагаются в виде кругов или других простых фигур все остальные рассматриваемые множества [3, с.231]. На примере мы показали, как можно использовать диаграмму Венна в грамматике русского языка.

Синквэйи (от фр. *cinquains*, англ. *cinquain*) — пятистрочная стихотворная форма, возникшая в США в начале XX века под влиянием японской поэзии.

В дальнейшем стала использоваться в дидактических целях как эффективный метод развития образной речи, который позволяет быстро получить результат [4, С. 105- 106-128с.]Ряд методистов полагает, что синквейны полезны в качестве инструмента для синтеза сложной информации, в качестве среза оценки понятийного и словарного багажа учащихся. Написание синквейна является формой свободного творчества, требующей от автора умения находить в информационном материале наиболее существенные элементы, делать выводы и кратко их формулировать. Помимо использования синквейнов на уроках литературы (например, для подведения итогов по пройденному произведению) практикуется

и использование синквейна как заключительного задания по пройденному материалу любой другой дисциплины.

Прием «Ромашка Блума» создан известным американским психологом и педагогом Бенджамином Блумом.

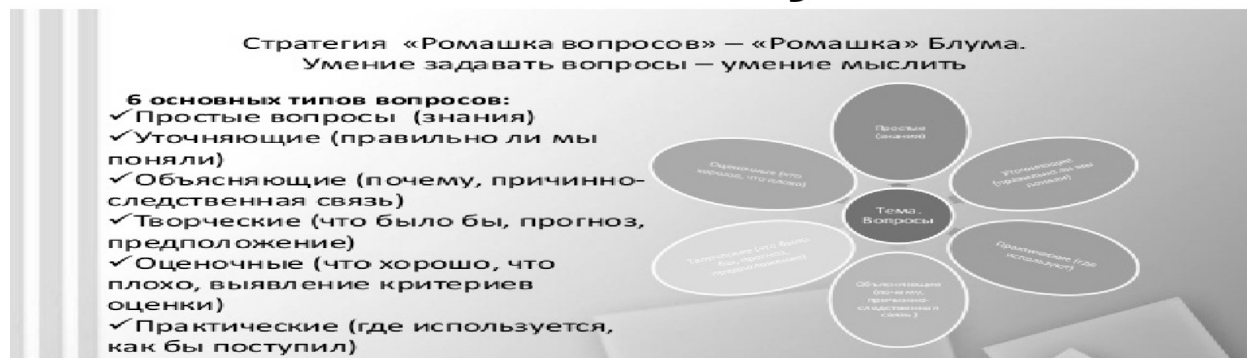
Ромашка состоит из 6 лепестков, каждый из которых содержит вопросы определенного типа.

Прием «Ромашка Блума» как способ развития критического мышления.

Говоря словами Алисон Кинг «умеющие мыслить, умеют задавать вопросы». К сожалению, во время уроков мы часто сталкиваемся с тем, что многие учащиеся затрудняются сформулировать вопрос.

По мнению И. В. Муштавинской, с помощью этой технологии развиваются способности, «открытый ум, вдумчивое отношение к тексту, умение рассматривать различные точки зрения на явления». Всё это позволяет учащимся не только внимательно изучить тексты, но и на основе сформированных данной технологией навыков сконструировать свое собственное знание, реализовывать себя, получая положительные эмоции от процесса обучения. [5, с.12]

Ромашка Блума

Выводы.

Интерактивные методы в процессе обучения профессионального образования являются востребованным педагогическим и методическим ресурсом. С их помощью преподаватель может так организовать учебный процесс, чтобы студенты стали его непосредственными полноправными участниками учебного процесса, равноправными субъектами учебной деятельности.

С помощью таких интерактивных методов обучения, как эвристическая беседа, метод проектов, метод психологической диагностики, метод проблемного обучения, метод ролевой игры, педагог сделает занятие продуктивным интересным и создаст все условия для формирования профессиональных компетенций будущего бакалавра профессионального образования. Одна из особенностей обучения состоит в том, что невозможно научить их использованию, если педагог не применяет таких методов сам. Личный пример педагога играет определяющее значение. Поэтому необходимо постоянно совершенствовать систему методов обучения, в том числе и в области применения интерактивных методов. Кроме того, необходимо учитывать, что потенциально интерактивным может стать каждое учебное занятие, и только от преподавателя зависит степень интерактивности, состав и специфика применяемых им методов интерактивного обучения.

На своих уроках русского языка мы используем различные интерактивные методы обучения и тем самым мы даём возможность учащимся проявить себя: развивать творческое воображение; формировать способности к самостоятельной поисковой деятельности, развивать интеллектуальные способности.

Использованная литература:

1. Кукушкин В. С. Теория и методика обучения. – Ростов н // Д.: Феникс, 2005, – 474 с.
2. Возмилкина Е.Н. Интерактивные формы обучения в системе высшего образования: «Метод мозгового штурма». Новая наука: Стратегии и векторы развития. -2016. – №118 -3.- С.106-108.
3. Столл Р. Множества, логика, аксиоматические теории. — М.: Мир, 1968. — 231 с.
4. Баннов А. М. Синквейн // Учимся думать вместе. — М.: ИНТУИТ.РУ, 2007. — С. 105—106. — 128 с.
5. Муштавинская, И. В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя / учеб. метод. пособие: КАРО; Санкт-Петербург; 2009, 148 с.

*Джумабаева М., студент
ЖАГУ имени Б. Осмонова
Маматова Г.Т. к.т.н., доцент
ЖАГУ имени Б. Осмонова*

СХОДСТВА JAVA & PYTHON

Аннотация

В этой статье мы обсуждаем не только сходства Python & Java мы также рассмотрим сходство Python & C++ и Python & Pascal.

Ключевые слова: Python, Java, синтаксис, типы данных, типизация.

SIMILARITIES OF JAVA & PYTHON

Annotation

In this article, we are not only discussing the similarities of Python & Java, we will also take a look at the similarities of Python & C++ and Python & Pascal.

Keywords: Python, Java, syntax, data types, typing.

1. Что такое?

Python - это интерпретируемый алгоритмический объектно-ориентированный язык со строгой динамической типизацией, полиморфизм в нем реализован в виде Duck Typing/

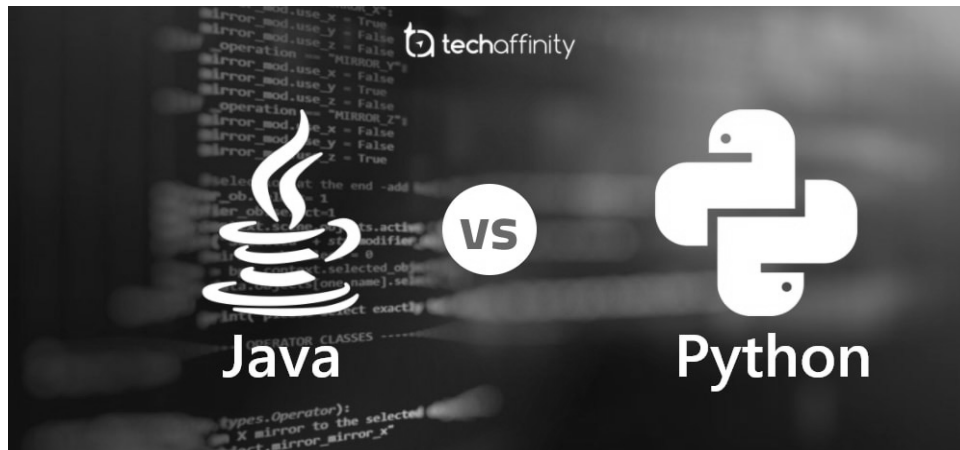
Трансляция питона организована очень схожим с Java образом. Именно, исходник компилируется в байт-код, а затем этот байт-код исполняется. Это сходство настолько велико, что существует реализация Питона (Jython), генерирующая Java байт-код для исполнения виртуальной машиной Java. Различие состоит в политике, когда записывать байт-код на диск. Напомню, для Java традиционный способ запустить только что написанную программу такой: запускаем компилятор, подсовывая ему исходник - он генерирует байт-код и записывает его в файл. Затем запускаем виртуальную машину, подсовывая ей байт-код - и она его исполняет.

Comparison Factors	Java	Python
Speed	☑	☒
Legacy	☒	☑
Code	☒	☑
Practical Agility	☑	☑
Trends	☒	☑
Salary	☒	☑
Syntax	☑	☑

Питон же обычно не записывает байт-код на диск. В простейшем случае запуск программы происходит так: мы "скармливаем" исходник интерпретатору; он генерирует байт-код, но оставляет его в памяти, а затем передает виртуальной машине (являющейся частью интерпретатора). Это ускоряет запуск программы за счет отсутствия необходимости записывать байт-код на диск. Однако, при загрузке (импорте) модулей Питон пытается сохранить байт-код, чтобы в следующий раз загрузка модуля происходила быстрее. Есть возможность и саму программу записать в виде байт-кода. Интерпретатору Питона можно подсовывать не только исходники, но и байт-код - он загрузится быстрее.

За счет такого сходства в устройстве с Java имеем и большое сходство в производительности (она примерно одинаковая, только Питон чуть быстрее загружает программы за счет того, что не пишет байт-код на диск). И именно из-за этого сходства Питон обычно сравнивают именно с Явой.

<div style="background-color: #333; color: white; padding: 5px; border-radius: 10px; display: inline-block; margin-bottom: 10px;">Java</div> <pre style="background-color: #f0f0f0; padding: 10px; border: 1px solid #ccc;">public class HelloWorld { public static void main(String[] args) { System.out.println("Hello, world"); } }</pre>	<div style="background-color: #333; color: white; padding: 5px; border-radius: 10px; display: inline-block; margin-bottom: 10px;">Python</div> <pre style="background-color: #f0f0f0; padding: 10px; border: 1px solid #ccc;">print("Hello, world")</pre> <p style="font-size: 1.2em; font-weight: bold; margin-top: 20px;">It's that SIMPLE!</p>
---	---

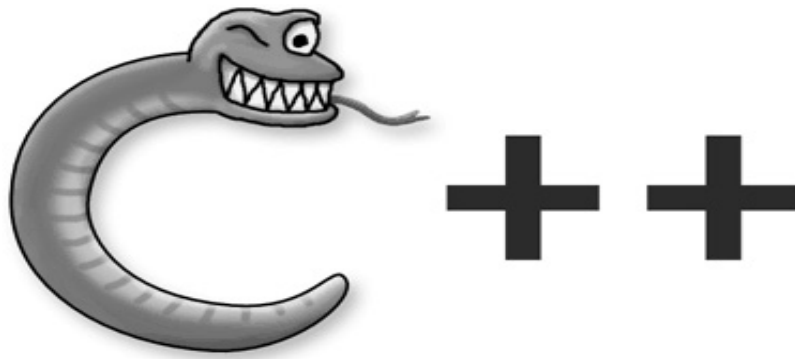

Еще одно сходство с Явой (и многими другими интерпретируемыми и даже некоторыми компилируемыми языками) - это автоматическое управление памятью. В Питоне нет `new[]` и `delete[]`, память отводится и освобождается автоматически. Алгоритм сборки мусора как бы "двухслойный": во-первых, сам интерпретатор реализует `reference counting` (удаляя объекты, на которые никто не ссылается), и во-вторых, есть время от времени запускаемый `garbage collector`, работающий по более замысловатым, но более быстрым и надежным алгоритмам (например, `reference counting` не удалит два объекта, ссылающихся друг на друга, даже если на них больше никто не ссылается).

Удобным свойством интерпретатора Питона является наличие `REPL` (`read-eval-print loop`), то есть возможности вводить языковые конструкции с консоли и тут же получать результат. Это часто используется для проверки каких-нибудь идей или для отладки.

1.1. Синтаксис.

В самых общих чертах синтаксис Питона напоминает C или Паскаль. Операторы записываются обычно по одному на строку. Присваивание записывается как в C, знаком `=`. Но при этом присваивание не возвращает значения, поэтому его нельзя использовать в условии. Для сравнений используются обычные для C знаки `==`, `!=`, `>`, `<`, `>=`, `<=`. Небольшое отличие состоит в том, что Питон понимает "двойные" сравнения в "математическом" смысле, т.е. `0 < x < 10` понимается как `0 < x and x < 10`. Основные конструкции проще показать на примерах:

№2 # сумма двух действительных чисел (ввод через пробелы)	
Pascal	Python
<pre>read (a, b); c := a + b; writeln (c);</pre>	<pre>a, b = map (float, input().split()) print ("Ответ: ", a,b) print ("Ответ: ", a+b)</pre>

```
if x < 0:  
  print "Yes"  
elif x==0:  
  print "X is 0"  
else:  
  print "No"
```

```
for i in [1,2,3]:  
  print i  
else:  
  print "Loop was not break'ed"
```

```
while x>0:  
  print x  
  x -= 1
```

```
try:  
  z = x/y  
except ZeroDivisionError,e:  
  print e  
else:  
  print "Divided sucessfully."  
finally:  
  print "Some cleanup."
```

```
def fun(x,y):  
    return x+y  
  
class Child(Parent):  
    x = 0  
    def method(self,x,y):  
        return self.x - x + y  
  
f = open("abc.txt")  
for line in f:  
    print "<%s>" % line  
f.close()
```

В последнем примере показана замена функции `sprintf`: "строка" % (данные). В проектируемой сейчас версии Python3000 этот способ исчезнет, а вместо него появится другой: "Value {0}, Value {1}".format("one", 2).

1.2. Типы данных.

В Питоне выделяют атомарные и структурные (или ссылочные) типы данных. К атомарным типам относятся числа и строки. Структурные типы - это списки, кортежи (tuples), словари, функции, классы и экземпляры классов.

Данные некоторых типов (а именно - кортежи и строки) являются неизменяемыми.

Списки записываются так: [1, "one", 25]. Список может содержать любое количество объектов любого типа. Обращение к элементу списка - по индексу: a[2] (элементы нумеруются с нуля). Добавление элементов в список можно делать так:

```
a = a + [25]
```

или так (предпочтительней, т.к. быстрее):

```
a.append(25).
```

Кортежи записываются как значения через запятую: a,b,c. Часто для ясности кортежи приходится записывать в скобках: (a,b,c). Кортежи, как и списки, могут содержать значения любых типов, но, в отличие от списков, являются неизменяемыми.

Для строк, списков и кортежей есть специальный синтаксис для обращения к части данных, называемый срезами (впервые такой синтаксис появился еще в Фортране):

Кортеж (tuple)

Кортежи в Python - упорядоченные неизменяемые совокупности объектов произвольных типов, заключенные в круглые скобки

Например:

```
(23, 656, -20, 67, -45)           # кортеж целых чисел
(4.15, 5.93, 6.45, 9.3, 10.0, 11.6) # кортеж из дробных чисел
("Katy", "Sergei", "Oleg", "Dasha") # кортеж из строк
("Москва", "Титова", 12, 148.4)    # смешанный кортеж
([0, 0, 0], [0, 0, 1], (0, 1, 0), 100) # кортеж, состоящий из списков, кортежей и числа
```

Кортеж, по сути - неизменяемый список.

```
>>> a = "abcde"
>>> a[3:5]
'de'
>>> a[:2]
```



```
'ab'
>>> a[4:]
'e'
>>> a[:-2]
'abc'
>>> a[::-1]
'edcba'
>>> a[5:2:-1]
'ed'
>>> a[:]
'abcde'
>>> a[::2]
'ace'
```

Словари в Питоне - это структура, соответствующая хэшам в Перле, массивам в РНР и `std::map` в C++. Записываются так:

```
{'a': 1, 'b': 2, 'c': 3}
```

или так:

```
dict(a=1,b=2,c=3).
```

В стандартной библиотеке Python имеется профайлер (модуль `profile`), который можно использовать для сбора статистики о времени работы отдельных функций. Для решения вопроса о том, какой вариант кода работает быстрее, можно использовать модуль `timeit`. Производимые в следующей программе измерения позволяют выяснить, какой из вариантов конкатенации строк более эффективен:

```
from timeit import Timer

tmp = "Python 3.2.2 (default, Jun 12 2011, 15:08:59) [MSC v.1500 32 bit (Intel)] on win32."

def case1(): # А. инкрементальные конкатенации в цикле
    s = ""
    for i in range(10000):
        s += tmp

def case2(): # Б. через промежуточный список и метод join
    s = []
    for i in range(10000):
        s.append(tmp)
    s = "".join(s)

def case3(): # В. списковое выражение и метод join
    return "".join([tmp for i in range(10000)])

def case4(): # Г. генераторное выражение и метод join
    return "".join(tmp for i in range(10000))

for v in range(1,5):
```

```
print (Timer("func()","from __main__ import case%s as func" % v).timeit(200))
```

В качестве индексов в словарях могут быть использованы числа, строки, и вообще, любые объекты, имеющие метод `__hash__()` (например, кортежи). Обращение к элементам словаря выглядит так:

Создание словаря

- В-четвертых, с помощью генераторов словарей, которые очень похожи на генераторы списков.
- `>>> d = {a: a ** 2 for a in range(7)}`
- `>>> d`
- `{0: 0, 1: 1, 2: 4, 3: 9, 4: 16, 5: 25, 6: 36}`

```
print d['key']
```

Метод `keys()` возвращает список из ключей словаря, а `values()` - список из значений. Порядок следования ключей не определен:

```
>>> d = dict(a=1,b=2,c=3)
>>> d.keys()
['a', 'c', 'b']
>>> d.values()
[1, 3, 2]
```

Функции создаются так:

```
def f(x):
    "Documentation string (docstring)"
    return x*x
```

или так:

```
f = lambda x: x*x
```

О классах и их экземплярах будем подробно говорить дальше.

2. Типизация.

Главное отличие Питона от Явы (если брать только чисто "лингвистические" свойства) - это типизация. Напомню, в Яве используется строгая статическая типизация с явным объявлением типов переменных. Это означает, что типы всех переменных известны в момент компиляции, и тогда же происходит проверка типов. Это дает преимущество в том плане, что значительная часть ошибок отлавливается в момент компиляции. Зато это замедляет компиляцию. В Питоне используется строгая динамическая типизация. "Динамическая"

означает, что типы переменных становятся известными только во время выполнения, и тогда же выполняются проверки типов. Это дает больше возможностей написать неработающий код, но ускоряет компиляцию и дает значительную гибкость. Пример:

```
>> a = 20 # теперь a - это число, тип int
>> a = "a string" # a теперь - строка, тип str.
```

С точки зрения устройства транслятора, динамическая типизация отличается от статической тем, где хранится информация о типе переменной. В случае статической типизации информация о типе хранится вместе с именем переменной, в таблице символов транслятора (и вместе с именем переменной исчезает к моменту исполнения). В случае динамической типизации информация о типе хранится вместе со значением и доступна во время исполнения. Имя же переменной - это, в большинстве случаев, только ссылка на значение. Пример:

```
>>> x = [1,2,3] # x - это список
>>> y = x # y указывает туда же, куда x (копируется указатель).
>>> y[1] = 5 # изменяем элемент из y
>>> x # он изменился и в x.
[1, 5, 3]
```

Таким образом, в терминах C++, имя переменной - это ссылка (указатель), (void*).

Исключением являются атомарные типы данных - числа и строки. Пример:

```
>>> a = 1
>>> b = a # здесь копируется уже не ссылка, а собственно значение
>>> b = 3 # присваиваем другое значение...
>>> a # на переменную a это не повлияло.
1
```

По той же схеме передаются аргументы в функцию.

За счет того, что информация о типе хранится вместе со значением, она доступна во время исполнения. Пример:

```
>>> a = 1
>>> type(a)
<type 'int'>
>>> a = "a string"
>>> type(a)
<type 'str'>
```

Таким образом, имеет смысл запись вроде `if type(a) == str:...`

Использованная литература:

1. <https://ru.hexlet.io/blog/posts/programmirovanie-na-python-osobennosti-obucheniya-perspektivy-situatsiya-na-rynke-truda>

2. <https://gb.ru/blog/yazyk-programirovaniya-python/>

3. https://ru.wikipedia.org/wiki/Python#cite_note-:1-27

4. Атахожаев З.Х., Python программалоо тили, Кыргызстан 2021.-1086

*Топчубай уулу З., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ФИЗИКА ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДА КОЛДО БАР КАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ МЕНЕН ОКУУЧУЛАРДЫН САБАККА БОЛГОН КЫЗЫГУУСУН ЖАНДАНДЫРУУ

Аннотация

Макалада физика боюнча түшүнүктөрдү, закондорду, эрежелерди туура түшүндүрүп окутууда колдо бар каражаттарды пайдаланып, көрсөтүлгөн темага ылайык окуучу таанып билген нерсени мисал катары көрсөтүү менен чыныгы физикалык билим берүү учурдун талабы экендиги көрсөтүлдү.

Түйүндүү сөздөр: Физика, предмет, сабак, потенциал, кинетика, басым

АКТИВИЗАЦИЯ ИНТЕРЕСА УЧЕНИКОВ К УРОКУ ПУТЕМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДОСТУПНЫХ СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИКИ

Аннотация

В статье показано, что настоящее физическое воспитание является требованием времени, используя доступные средства для правильного объяснения понятий, законов и правил физики, на примерах того, что студент уже знает по предмету.

Ключевые слова: Физика, предмет, потенциал, кинетика, напряжение.

ACTIVATION OF STUDENTS' INTEREST TO THE LESSON BY USE OF AVAILABLE MEANS IN TEACHING PHYSICS...

Annotation

The article shows that real physical education is a requirement of the time, using available means to correctly explain the concepts, laws and rules of physics, using examples of what the student already knows about the subject.

Key words: Physics, subject, potential, kinetics, voltage.

Азыркы күндө мамлекеттик ишканаларда, билим берүү системасында санарипке өтүү, санариптештирүү маселеси курч болуп жаткан учур. Бирок баарыбызга маалым болгондой ар бир мектепте физикалык лаборатория, санариптик технология жетиштүү эмес. Мисал катары көрсөтсөм 2021- жылы 9-классты бүтүргөн окуучулардын айтканы боюнча Жалал-Абад облусунун Базар-Коргон районундагы №1 А.С.Макаренко гимназия мектеби, №29 А.Монокбаев жалпы орто билим берүү мектеби, №11 М. Алыкулов гимназия мектеби, Кочкор-Ата шаарындагы №28 Ч.Айтматов атындагы орто мектеби, Жалал-абад шаарындагы №1 Бабкин атындагы жалпы орто билим берүүчү гимназия-мектеби, Жалал-Абад шаарындагы “Илим” жеке мектебинде №7 А.Усман жалпы билим берүүчү мектеби, Бишкек шаарындагы Б.Г.Божана атындагы жалпы билим берүүчү мектептердин материалдык техникалык базасында физикалык лаборатория, акылдуу доскалар жок экендиги белгилүү болду.

1-сүрөт

Ошондой эле өзүм барып байкап жүргөн Ош облусунун бир топ мектептеринде да жогорудай эле көйгөйлөр бар экендигин билебиз. Ал эми Россия Федерациясынан окуп келген окуучунун айтканы боюнча Красноярский шаарындагы орто мектептеги физика, биология сабактарынын өтүлүшү бизге салыштырмалуу кыйла алдыда экендиги акылдуу доскаларды кеңири колдонушуп жогоруда көрсөтүлгөн 1-сүрөттөгүдөй сабак өтүлөөрү белгилүү болду. Ал эми биздин аймакта адаттагы сабак доска, бор китеп менен чектелип дээрлик 2-сүрөттөгүдөй көрүнүш болот.

2-сүрөт

Заман талабы боюнча компьютердин жардамында санариптик лабораторияда сабак өтүлсө чоң жетишкендик болмок. Тилекке каршы мектеп программасы боюнча физика сабагын окутууда азыркы заманбап шартта сабак өтүлбөй (шарттын жоктугунан), же мурунку учурдагыдай (совет мезгилиндегидей) китепке басым жасалбай, жөнөкөй физикалык окуу куралдардын жоктугунан (жоголуп, жараксыз абалга жеткендиктен) татыктуу физикалык билим берилбей жатат. Буга далил 9-классты бүтүрүп келген окуучудан эң алгач сабакка болгон кызыгуусун, предмет боюнча ой-пикирин сураганда “Мен физикага кызыкпайм”, “Физика татаал сабак”, “Физика түшүнүксүз сабак” “Биздин мугалим айткан эмес” ж.б.у.с жоопторду айтышат. Жок дегенде “физика” деген сөз эмнени түшүндүрөт деген суроого так жооп бере алышпаганы өкүндүрөт.

Так илимдердин сап башында турган физика гректин «*physis*» деген сөзүнөн алынган, кыргыз тилине которгондо «табият» дегенди билгизет. Демек, физика бул табият жөнүндөгү илим. Табият арабдын «аттабия» деген сөзүнөн алынып, кыргызча «жаратылыш» деген түшүнүктү туюндурат. Ошондуктан кыргыз элинде табият менен жаратылыш бирдей мааниде колдонулат. Адамзатты курчап тургандардын бардыгын жан-жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, аба менен сууну, тоо-таштарды, Жер менен Айды, Күн менен планеталарды жылдыздарды да адамдар өздөрү табият же жаратылыш деп аташат. Адам өзү дагы табияттын ажырагыс бир бөлүгү.

Бул сурамжылоо 2014-жылдан бүгүнкү күнгө чейинки Гуманитардык –экономикалык колледжге 9-классты бүтүрүп келген окуучулардан суралып анализделип келе жаткан менин практикадагы көрүнүш.

Жыйынтыгында мектептен келген окуучулардын 85%га жакыны физика сабагына кызыгуусу жоктугун жана бул предмет жөнүндө толук, туура эмес түшүнүктө экендигин түшүнүп жеттим.

Ошондуктан, окуучулардын физика сабагына болгон кызыгуусун ойготуп, “туура” физикалык билим берүү учурдун талабы экендигин көрсөттү. Азыркы күндөгү билим алуучу (окуучу, студент) өзү көрүп, билип тааныган нерсени мисал кылуу менен колуна кармаган, көзү менен көрүп турган нерселерди пайдаланып, өтүп жаткан сабактын темасын байланыштырганда гана жаңы түшүнүктү түшүнүп ынанат деген ойдомун.

Айтайын дегеним, физикалык билим берүүдө мектептеги шартты жана башка себептерди шылтоо кылбастан, китепте көрсөтүлөн бала көрбөгөн, билбеген, тааныбаган мисал менен чектелип калбастан, колдо бар каражатты пайдалануу менен сабакты эффективдүү өтсө болот демекчимин, жана ар бир сабагыбызда аракет кылып келебиз (3-сүрөт).

3-сүрөт

Ушул макаламды жазып, окутуучуларга сунуштоону чечтим. Сөзүм куру болбош үчүн айрым бир физика сабагындагы темаларды колдо бар каражаттардын жардамында жеткиликтүү түшүндүрүүнүн жолун көрсөткөнгө аракет жасадым...

Мисал катары физика сабагындагы айрым бир темаларда карап көрөлү.

Тема: Потенциалдык жана кинетикалык энергия

Бул тема мектептин 10-классында §22. Механика бөлүмүндө окутулат

Потенциалдык энергия. Эки нерсенин, же нерселер бөлүкчөлөрүнүн абалдарына байланышкан энергия потенциалдык энергия деп аталат.

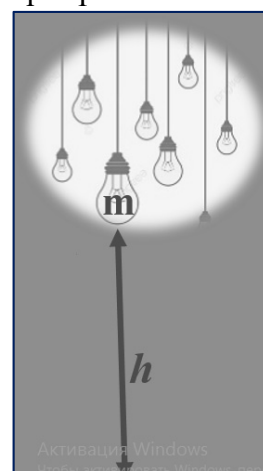
$E_p = mgh$

m- нерсенин массасы

g- эркин түшүүнүн ылдамдануусу

h- нерсенин жер бетине чейинки аралыгы.

Бул теманы түшүндүрүүдө сабак өтүлүүчү жайдагы илинип турган лампочканын абалын түшүндүрсө болот. Жерден кандайдыр бир **h** бийиктикте турат жана белгилүү **m** массага ээ.

Формула боюнча нерсенин массасын жер бетинен болгон бийиктигине жана эркин түшүүнүн ылдамдануусуна көбөйтүп анын потенциалдык энергиясын аныктайбыз.

Ошондой эле массага ээ жерден белгилүү бийиктикте жайгашкан нерсенин баарын мисал кылса болот...

Кинетикалык энергия

Кыймылдагы нерсенин энергиясы, б.а. нерсе кыймылдап бара жатып жумуш аткаруу жөндөмдүүлүгү кинетикалык энергия д.а.

$E_k = mv^2/2$

m- нерсенин массасы

v- нерсенин кыймыл ылдамдыгы

Бул темада ошол эле илинип турган лампочканын өткөргүчүн кессек, ал жердин бетин көздөй кыймылга келет т.а. ылдамдыкка ээ болот.

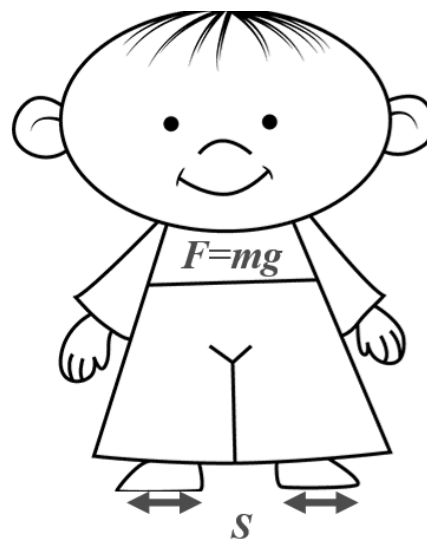
Ушул эле көрүнүштөн бир топ маселе даярдап окуучуларга мисал чыгартууга болот.

М: лампочканын массасын 0,2кг, жерге чейинки аралык 2,8м. E_p - E_k -?ж.б.

Ошону менен кыймылдап жаткан же тынч турган нерсени кыймылдатып каалаган бала тааныган нерсени мисал кылуу менен түшүндүрүүгө болот.

Тема: Басым

Бул тема мектеп курсунда 10-класста §28. I чейректе окутула турган тема.

Басым – бир нерсенин бетинин бирдик аянтына экинчи нерсенин тик аракет этүүчү күчүн мүнөздөөчү физикалык чоңдук.

$$P=F/S$$

P-басым

F-басым күчү (оордук күчү)

S- нерсенин тийишип турган бетинин аянты

Бул көрүнүштө ар бир баланын өзүн мисал кылып сабакка кошсок болот. Анткени ар кимибиз белгилүү массага ээбиз демек оордук күчкө ($F=mg$) ээбиз. Демек оордук күчүбүздү жер менен тийишип турган бутубуздун аянтына бөлсөк, биздин жер бетине жасаган басымыбызды эсептеп чыксак болот.

Белгилүү болгондой физика сабагы мектепте 7-класстан баштап окутулат. Физиканын ар бир бөлүмүн: Механика, молекулалык физика, оптика, квант физикасындагы ар бир бир теманы терең жана туура колдо бар, бала тааныган нерсе менен түшүндүрсө боло тургандыгын керек учурда темага баланын өзүн мисал катары келтирип сабакта туура физикалык билим берүүгө болот...

Колдонулган адабияттар:

- 1.Койчуманов М., Сулайманова О. «Физика 10 класс», Бишкек 2016
- 2.Мякишев Г.Я.,Буховцев Б.Б. «Физика 10 класс», Москва-Просвещение 1992

*Судоргин Е.П., доцент
БГУ имени К.Карасаева
Имаров А.К. ст.преподаватель
БГУ имени К.Карасаева*

ОНЛАЙН ЗАНЯТИЯ ПО РАЗУЧИВАНИЮ ТЕХНИКИ ПРЫЖКА В ДЛИНУ С МЕСТА СО СТУДЕНТАМИ БГУ

Аннотация

Методическое пособие предназначено для преподавателей, студентов и школьников, изучающих лёгкую атлетику в соответствии с требованиями Образовательного стандарта КР по предмету физическая культура. Учебный материал распределены с учётом педагогических принципов обучения (от простого к сложному, от известного к неизвестному, и др). При подготовке пособия был переработан большой информационный материал из специальной литературы, а также из Интернет ресурсов.

Ключевые слова: Характеристика и история прыжков, методика обучения и тренировки прыгуна в длину, контроль за физической нагрузкой, круговая тренировка.

ONLINE LESSONS ON LEARNING THE TECHNIQUE OF THE PLACE LONG JUMP WITH BSU STUDENTS

Annotation

The methodological manual is intended for teachers, students and schoolchildren studying athletics in accordance with the requirements of the Educational Standard of the Kyrgyz Republic in the subject of physical culture. The educational material is distributed taking into account the pedagogical principles of education (from simple to complex, from known to unknown, etc.). In preparing the manual, a large amount of information material was reworked from specialized literature, as well as from Internet resources.

Key words: Characteristics and history of jumps, methods of teaching and training a long jumper, control over physical activity, circuit training.

Занятие 1. Прыжок в длину с места.

Формируемые компетенции:

- 1). Информационная: Краткая характеристика и история вида спорта.
- 2). Социально- коммуникативные: Разучивания техники прыжка в длину с места; воспитания скоростно-силовых качеств, трудолюбия,
- 3). В самоорганизации и разрешении проблем: уметь применять полученные знания и навыки в повседневной жизни.

Знать ценности здорового образа жизни.

Инвентарь: Рулетка.

Место занятий: открытая площадка на улице или в помещении 3X5м.

1.Подготовительная часть занятия- 15мин. Краткая история вида.

Прыжок в длину — двигательное действие, относящееся к горизонтальным прыжкам.

На первых Олимпийских играх также проводились соревнования по **прыжкам в длину с места**, но они быстро потеряли популярность. Сегодня прыжки в длину с места применяется как средство в тренировочном процессе прыгунов, а также для любителей. Данный прыжок не требует оборудования специальных мест для занятий, что позволяет самостоятельно заниматься. Организовывать дворовые соревнования.

Олимпийский рекорд 347 см - именно столько составляет олимпийский рекорд прыжков в длину с места, который принадлежит американскому спортсмену Рею Юри в 1900. Как вид – прыжок в длину на Олимпийских играх входил только с 1900г. по 1912г. и все эти годы побеждал Рей Юри.

Мировой рекорд по прыжкам в длину с места - **373см**, принадлежит Байрону Джонсу, установлен в 2015г.

В Кыргызстане рекорды по прыжкам с места не фиксируются (не Олимпийский вид).

Рекорды Мира по прыжкам с места у женщин, так же, не фиксируются. **Студентам – юношам**, чтобы получить максимальный бал необходимо прыгнуть – 235см. Хорошо – 220см. «Удовлетворительно» - 200см. **Девушкам**, соответственно, - 185см; 170см; и 155см.

Разминка:

1). Ходьба, медленный бег (по возможности в движении на улице) на месте: с высоким подниманием колена, с захлестыванием голени, на прямых ногах, боком приставными шагами и скрестно – 2мин.

2) Обще развивающие и специальные упражнения – 5-7упр. по 6-8раз. 7-8мин.

2. Основная часть-25мин.

После разминки необходимо рассказать и показать технику прыжка в длину с места.

Обучение технике прыжка в длину с места

Техника прыжка с места (рис.1) делится на:

- подготовку к отталкиванию;
- отталкивание;
- полёт;
- приземление.

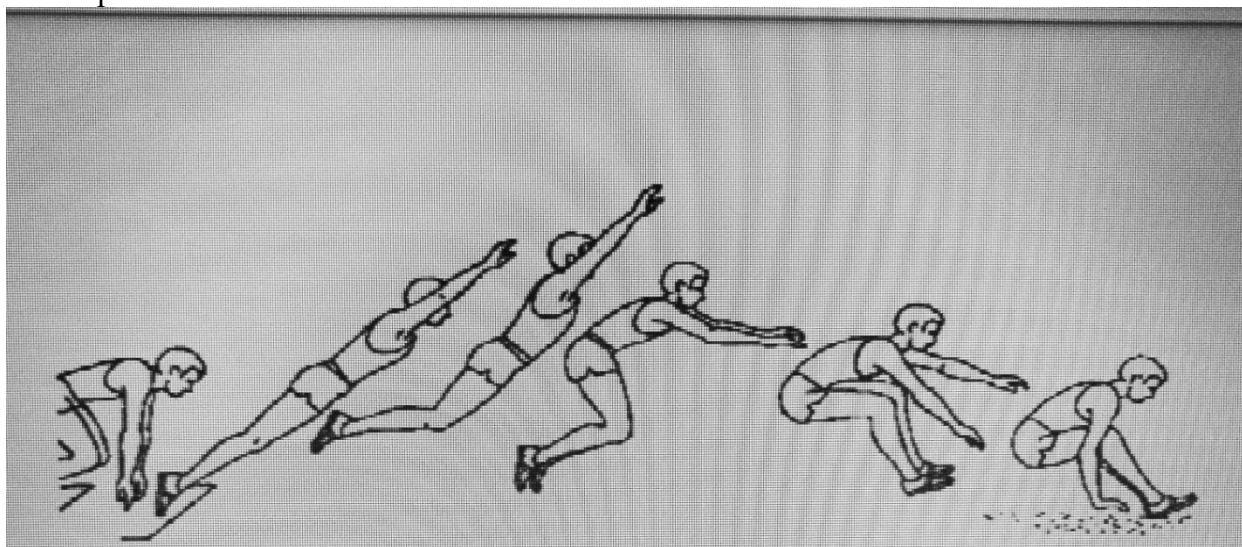

Рис. 1. Техника прыжка в длину с места

Подготовка к отталкиванию: студент подходит к линии отталкивания, стопы ставятся на ширину плеч или чуть шире, затем поднимает руки вверх чуть назад, одновременно прогибаясь в пояснице и поднимаясь на носки. После этого плавно, но достаточно быстро опускает руки вниз — назад, одновременно опускается на всю стопу, сгибает ноги в коленных и тазобедренных суставах, наклоняясь вперед так, чтобы плечи были впереди стоп, а тазобедренный сустав находился над носками. Руки, отведенные назад, слегка согнуты в локтевых суставах (Старт пловца). Не задерживаясь в этом положении, спортсмен переходит к отталкиванию.

Отталкивание важно начинать в момент, когда тело прыгуна еще опускается по инерции вниз, т. е. тело движется вниз, но уже начинается разгибание в тазобедренных суставах, при этом руки активно и быстро выносятся вперед чуть вверх по направлению прыжка. Далее происходит разгибание в коленных суставах и сгибание в голеностопных суставах. Завершается отталкивание в момент отрыва стоп от грунта.

Фаза полёта. После отталкивания прыгун распрямляет свое тело, вытянувшись как струна, затем сгибает ноги в коленных и тазобедренных суставах и подтягивает их к груди. Руки при этом отводятся назад—вниз, после чего спортсмен выпрямляет ноги в коленных суставах, выводя стопы вперед к месту приземления. В момент касания ногами места приземления прыгун активно выводит руки вперед, одновременно сгибает ноги в коленных суставах и подтягивает таз к месту приземления, заканчивается фаза полета. **Приземление.** Приземляться нужно на упругие ноги (пружинка). Приземление на прямые ноги – ошибка. После остановки прыгун выпрямляется, делает два шага вперед и выходит с места

приземления [6]. **Методические указания.** При овладении техникой прыжка в длину с места необходимо повторять прыжки с места из различных исходных положений: прыжки в длину с места толчком двух ног. Следить за полным выпрямлением туловища и махом рук. Приземляться на обе ноги с активным выбрасыванием их вперед; то же упражнение, но исходное положение – стоя боком – (правым, левым) вперед, спиной вперед. Следить за активным подтягиванием колен к груди и приземлением на согнутые ноги; прыжки в длину с места толчком двух ног через гимнастическую скамейку. – Следует обратить внимание на подтягивание коленей вперед-вверх и активное выбрасывание ног далеко вперед при приземлении. Для лучшего выноса ног вперед можно сделать отметку или положить на это место ленту (веревку) и дать задание при приземлении посылать ноги за отметку. При обучении приземлению можно рекомендовать следующие упражнения: прыжки в длину с места с активным подтягиванием коленей вперед-вверх и группировкой с опусканием рук вниз; прыжки в длину с места, отталкиваясь двумя ногами или одной ногой с далеким вынесением ног на приземление; прыжки в длину через планку, барьер - или резинку высотой 20-50 см, обозначив место предполагаемого приземления.

Заключительная часть - 5мин. Прыжок в длину с места относится к упражнению скоростно-силового характера. После длительного выполнения упражнений такой направленности у человека закрепощаются мышцы, ограничивается подвижность в суставах. Для устранения этих последствий необходимо проделать ряд восстанавливающих упражнений:

1. Медленный семенящий бег с опущенными руками (плечевой пояс, торс, ноги расслаблены) - 1 мин.

2. Упражнения на гибкость: растяжки, махи, наклона (выполнять пассивно и активно) - 3 мин.

3. Подведение итогов занятий и задание на дом – 1 мин.

Занятие 2-3. Прыжок в длину с места.

Формируемые компетентности: 1). Информационная: Дневник самоконтроля. 2). Социально-коммуникативные: Совершенствование техники прыжка в длину с места, воспитания скоростно-силовых качеств, взаимостраховки, спортивной этики. 3). В самоорганизации и разрешении проблем: уметь применять полученные знания и навыки в повседневной жизни, вести дневник самоконтроля.

Инвентарь: Рулетка.

Место занятий: открытая площадка на улице или в помещении 3X5м.

1.Подготовительная часть занятия- 15мин.

Перед началом занятий познакомить студентом с дневником самоконтроля. Рассказать о его значимости. Ведение и обработка записи. Анализ проделанной работы и внесение коррективов в тренировочный процесс. Необходимо отметить, что существуют и другие формы учёта физической нагрузки и контроля за физическим состоянием организма.

Дневник (Образец)

Самоконтроль за физическим состоянием и физической нагрузкой студента _____ 1(2)к.гр. ____ (имя, фамилия)

№ п/п	Дата	ЧСС покоя	Вид работы на Частоте сердечных сокращений (ЧСС)		
			До 120-130уд/мин	До 140-150уд/мин	До 160и≥уд/мин
1	1.09.21	60уд/мин	1.Ходьба, медленный бег-3мин. 2.общнразвивающие (ОРУ) и специальные	1.Низкий старт, стартовый разбег и бег по дистанции: повторно-5раз по30м.	1.Повторно: 100м- 3 раза на результат.

			упражнения (СРУ)- 10мин.	2. Десятискок с места Х 3раза	
2	3.09. 21	60 уд/м ин.	Тоже что и 1.09.21.	1.Прыжки на правой 3рХ20м. 2. тоже на левой. 3. Низкий старт и бег в наклоне 5рХ10- 12м.	Повторно 3разаХ100м. на результат. Отдых между отрезками до 120уд/мин.
И т д.			Примечание: По прибытию на академические занятия (или зачёт) студент должен предъявить (или переслать) дневник самоконтроля своему преподавателю. За неделю студент должен провести самостоятельно 3-тренировки, соответственно и 3 –записи в дневнике.		
И того за неделю	Сре дня 60уд /мин	Бег медленно-15мин ОРУ иСРУ-30мин	1.Бег на отрезках от10 до 30м.=250м. 2.Прыжки = 100- 150м.	Повторный бег на отрезках до 100-150м. Всего 1000м.	

2.Основная часть-25мин.

Основные упражнения в круговой тренировке прыгуна:

1.Прыжок в длину с места 2. Выпрыгивания из полного приседа вперед и вверх; 3. Боковые прыжки; 4. Прыжки с подтягиванием колен к груди; 5. Барьерный бег; 6. Запрыгивания на возвышения; 7. Прыжки с ноги на ногу; 8. Прыжки на одной ноге; 9. Запрыгивания без замаха руками; 10. Приседания быстрые; 11. Приседания со штангой; 12. Выпрыгивания вверх из приседа со штангой на плечах; 13. Выпрыгивания вперед с выбросом набивного мяча. 14. Прыжки через скамейки; 15. Бег 30 и 60 метров; 16. Челночный бег с прыжком в высоту; 17. Подскоки; 18. Прыжки в шаге на каждую ногу; 19. Длинные прыжки на одной ноге.

Методические указания: 1.В одно тренировочное занятие можно включать до пяти упражнений. 2. Каждое упражнение выполнять 6-8раз. Отдых между упражнениями до 1.5-2мин. 3. Занятия проводить «круговым методом».

Заключительная часть - 5мин.

1.Медленный семенящий бег с опущенными руками (плечевой пояс, торс, ноги расслаблены) - 1мин.

2.Упражнения на гибкость: растяжки, махи, наклона (выполнять пассивно и активно) - 3мин.

3.Здание на дом: В течение недели завести дневник самоконтроля и приступить к его заполнению. (Ежемесячно присылать отчет с анализом проделанной работы).

3.Подведение итогов занятий. Суммативно оценить технику прыжка в длину с места. (Прислать видео отчет с результатом прыжка в длину с места).

Использованная литература:

1.Михеева Т. М. Анализ состояния проблемы начального отбора и спортивной ориентации // Вестник Оренбургского государственного университета. - 2006. - № 4. - С. 157-162.

2.Ледовская О. А. Индивидуализация процесса технической подготовки юных барьеристов с учетом их антропометрических особенностей и посильности формируемого двигательного действия // Сибирский педагогический журнал. - 2008. - № 6ю - С. 369-374.

3.Шульгатый Л. П., Фомиченко Н. Г. Проблема адаптации движений человека при занятиях легкоатлетическими прыжками // Природа. Общество. Человек. Вестник Южно-Российского отделения международной академии высшей школы. - Краснодар, 1996. - С. 33-35.

4. Жилкин А. И., Кузьмин В. С., Сидорчук Е. В. Лёгкая атлетика. - М.: Академия, 2005. - 464 с.
5. Созинов В. В. Основы техники прыжков в длину и методики обучения. - Чайковский, 2009. - 60 с.
6. Физические упражнения для самостоятельной подготовки студентов к зачету по физической культуре: метод. указ. / И. П. Зайцева, О. Н. Зайцев, О. Н. Насолодин, И. П. Гладких. - Ярославль, 2004. - 31 с.

*Дуйшеев Ж.А., к.и.н., профессор
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Молдобаев С.Ж., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Ташкулов У.Б., к.арх.н., доцент
КГУСТА
Кокоев Р.С., доцент
КГУСТА*

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРИСТРАСТΙΑ И ИДЕАЛЫ ТЮРКСКОЙ ЭПОХИ

Аннотация

В статье рассмотрена роль религии в обществе и в городской культуре на территории средневекового Кыргызстана.

Ключевые слова: Городская культура, христианство, несторианство, зороастризм, манихейство, шаманизм, тенгрианство.

RELIGIOUS PREDICTIONS AND IDEALS OF THE TURKIC AGE

Annotation

The article considers the role of religion in society and in urban culture in the territory of medieval Kyrgyzstan.

Key words: Urban culture, Christianity, Nestorian, Zoroastrianism, Manichaeism and shamanism of tangram.

Религия, будучи только одной из форм общественного сознания, вместе с тем она доминировала в мировоззрении и психологии средневекового человека. Она практически единолично определяла духовную ипостась общества. Религия подчинила себе народную философию и мифологию, политическую идеологию, научные знания, литературу и поэзию, изобразительное искусство, скульптуру, и, конечно же, архитектуру и градостроительство. Она была в целом базисом средневековой культуры как таковой.

Заметно, особое влияние религии на формирование городской культуры и градостроительства. По дорогам Великого Шелкового пути происходила постоянная миграция населения, а вместе с ней – и культурные взаимосвязи и распространение мировых религий (прежде всего буддизма и христианства).

«Тюркский каганат не воспрепятствовал распространению религиозной миссии согдийцев. В это время растет колонизаторская деятельность согдийцев не только в Семиречье, но и в Восточном Туркестане, до Монголии. Этот фактор дал предпосылки для развития торгово-экономических отношений, градостроительства и распространения культурно-религиозных ценностей в северном Кыргызстане» [Исоматов М., с. 164].

Раннее средневековье было временем наибольшего расширения «согдийского мира», их колонии в VI–VIII вв. были хорошо известны в Китае, Монголии, Восточном Туркестане, на юго-востоке современного Туркменистана, на побережье Крыма, но особенно много их было в Чуй-Таласском междуречье. Согдийские культурные эталоны очень скоро стали доминирующими на трассах Шелкового пути. Согдийцам доверяли строительство городов, сооружение культовых зданий и живописное их оформление. Согдийские стандарты гончарного ремесла и письменность распространились по всему раннесредневековому Востоку. Согдийский алфавит послужил основой для создания оригинальной рунической письменности для тюрков, уйгуров и монголов. Согдийские боги почитались другими народами Центральной Азии, так же, как и в согдийский пантеон, наряду с местными богами (Вашагн, Вертрагна, Нана, Сурья) были включены Будда и Мани [Воропаева В. А., Горячева В. Д., с. 35].

В раннем средневековье началось передвижение большого числа приверженцев учения Будды из Индии и распространение этой религии в Азии. Огромная роль буддизма в культурной жизни Средней Азии запечатлена в большом количестве культовых буддийских зданий на территории Бактрии – Тохаристана и Мерва рубежа тысячелетий, со II в. – в Китае

и Восточном Туркестане, а в VII–VIII вв. и в Северном При Тяньшанье. Проникновение буддизма в эти области явилось прямым результатом торговых и культурных контактов по Шелковому пути. О тесных связях буддизма с торговой деятельностью свидетельствует тот факт, что буддийская религия в Китае начала распространяться не в простонародье, а среди знати в городской среде и потому являлась по преимуществу религией горожан.

Совместное проживание тюрко- и ираноязычных народов способствовало сложению и широкому распространению так называемого в культурологии тюрко-согдийского культурного комплекса (А. Н. Бернштам это явление называл синкретизмом или синкретической культурой тюрков), что, с одной стороны, отражалось в билингвизме (тюрко-иранское, двуязычие), использовании согдийского письма в создании на его базе рунического, в строительстве городов и селений в кочевой степи, в появлении новых стандартов в материальной культуре тюрков под влиянием согдийско-иранских эталонов посуды, орудий труда, архитектуры, искусства и идеологии и, с другой стороны, в заимствовании согдийцами тюркского вооружения, одежды, нравов и языка, приведших в конечном счете к полной ассимиляции согдийцев тюрками Центральной Азии. Чу–Таласское междуречье – последний в истории этого этноса регион, где до второй половины XI в. сохранялся и язык, и письменность, и традиции согдийцев, о чем свидетельствуют уроженцы этого края – Юсуф Баласагунский и Махмуд Кашгарский.

В культурно-историческом плане территория современного Кыргызстана в древности представляла единый регион с Восточным Туркестаном, где буддизм пустил глубокие корни уже во II–IV вв. и не утратил своего значения в ряде областей до сих пор. Из многочисленных источников известно, что наиболее ранними проводниками буддизма по трассе на восток была большая группа выходцев из Средней Азии – были согдийцы, юэчжи, парфяне. Исследователи истории буддизма в Центральной Азии отмечают большое историческое и культурное значение деятельности парфянина из Маргианы (наследного принца своей страны, отказавшегося от престола, как и Шахьямуни) Ань Шигао. Он в 148 г. поселился в Лояне и вплоть до 170 г. работал над переводами буддийских сочинений на китайский язык. Это был первый исторический апостол Центральноазиатского буддизма. После него работала уже целая плеяда переводчиков индийских священных текстов и авторов новых литературных исторических сочинений на буддийскую тему, хорошо известных по памятникам санскритской, хотано-сакской, тибетской, китайской, согдийской и тохароязычной письменностей.

Произведения буддийского искусства, проникли в северные регионы Кыргызстана, из Восточного Туркестана и из Согда. О чем говорит наличие среди знаменитых иконописцев (упоминаемых китайской историей как создателей буддийской живописи) согдийских имен и прозвищ среднеазиатского происхождения. В миссионерской, и в переводческой деятельности, и ритуально-строительной (храмовой), и художественной практике Восточного Туркестана отмечается ведущая роль представителей древних среднеазиатских этносов, первыми принявших на себя эстафету передачи индийской культуры на восток.

«Именно буддизм с самого своего возникновения перешагнул национальные и политические преграды и первым стал проповедовать единство человечества независимо от национальности

«...повсюду медресе в средневековой Бухаре были созданы по образцу буддийских вихар, и даже само название Бухара восходит к слову «вихара», именно так называлась буддийская монастырская школа. Повсюду, куда бы не проникал буддизм, он формировал духовную жизнь и характер народа, обогащал его литературу и искусство и давал определенное единство воззрений, что вероятно, является одним из его величайших достижений» [Воропаева В. А., с. 115].

Идеология буддизма вдохновляла часть населения или присоединяла к их движениям, стремившимся к социальной справедливости и равенству.

«Формулу «Ом мани падме хум» (Все блага от лотоса) чаще всего можно встретить по трассам древних караванных путей, на перевалах, в местах буддийских святынь и у могил...» [Воропаева В., с. 118].

«С распространением буддизма воинственный дух любящих сражения кочевников постепенно угасает», писал Ю. Рерих в книге «Тибетская живопись» [Рерих, 2001, с. 18]» [Воропаева В., с. 119].

История свидетельствует о том, что буддизм, утверждавшийся столетиями миссионерами-монахами, был потеснен воинствующим исламом, ставшим скоро в Средней Азии государственной религией...» [Воропаева В., с. 119].

Именно с этого времени в Чуйской долине фиксируется значительное количество поселений с объектами буддийского культа. Это – средневековые городища Ак-Бешим, Красная речка, Новопавловское, Сокулукское, Александровское, Новопокровское-2 и др. По функциональному назначению вскрытые сооружения делятся на храмы, монастыри, часовни, датированные исследователями в пределах VI–X вв.

Особую грань культовых и культурных взаимосвязей по трассам Великого Шелкового пути открывают находки христианского происхождения.

Успешная пропаганда христианства в Центральной Азии позволила этой религии пустить глубокие корни. Уже в начале V в. (около 420 г.) была открыта Мервская митрополия как центр северо-хорасанской христианской общины. В VII–VIII вв. источники сообщают о митрополите Самарканда и Кашгара, а для XII в. – о единой митрополии Кашгара и Невакета.

«...Христианство в Центральной Азии распространилось быстрым темпом и на большом пространстве. Массовое проникновение христианства, особенно его несторианского толка происходит в III–VIII вв. Христианство сначала проникает в Бактрию-Тохаристан, а затем и в Согд, благодаря согдийцам достигает Ферганы, Семиречья, Восточного Туркестана вплоть до Монголии. Выдающуюся роль в христианизации народов Центральной Азии, несомненно, сыграли согдийцы.

Сирийское христианство получило широкое распространение в древнетюркских каганатах, а культура сирийцев в средние века имела международное признание по всему Востоку. Не обошла она и народы Тянь-Шаня, где проживало несколько колоний христиан и от которых дошли до нас прекрасные образцы церковной и монастырской архитектуры (Ак-Бешим, Кара-Джигач, Таш-Рабат), памятники сирийской эпиграфики в виде надгробных кайраков и стел, изделий для отправления культа из глины, камня, в том числе нефрита, бронзы и серебра от VII до XIV вв. включительно.

Влияние христианства несторианского направления настолько усилилось, а христианские общины настолько выросли, что в ряде городов потребовались учреждения метрополий, церкви-монастыри и другие ритуальные учреждения. Согласно сведениям источников в Самарканде, Герате, Мерве, Хорезме, Невакете, Таразе, Семиречье были учреждены метрополии. Центром распространения христианства в Согде было селение Ургут в Самарканде» [Исоматов М., с. 164].

В топонимике и ономастике Кыргызстана прослеживается связь со средневековыми несторианами: в родоплеменном составе кыргызов имеется племя «тарса» («христианин»), народные обычаи и обряды кыргызов сохранили некоторые элементы вероучения христиан, как пережиток далекой эпохи. То же самое можно сказать и о зороастризме, и ранних религий иранских народов, так или иначе прослеживаемые в бытовой культуре, отраженные в народном эпосе и всеобщих праздниках.

Сирийские христиане несли свою культуру, письменность, обычаи и нравы в кочевую степь и города каганатов. Об этой эпохе современники событий говорят как о массовом переходе в христианство целых тюркских племен, а сами христиане всегда находились под покровительством каганов. Пришедшие им на смену монголы также относились благосклонно к христианам и сами охотно принимали эту религию [Воропаева В. А., Горячева В. Д., с. 39].

«Часть кыргызов в средневековое время могла быть христианами-несторианами. Это подкрепляется тем фактом, что отдельные племена Центральной Азии, (как, например,

керейты и найманы) составивших позднее определенные компоненты кыргызской народности, были несторианами. По крайней мере, кыргызы неплохо были знакомы с ними» [Молдобаев И. Б., с. 178].

«На рубеже IX–X вв. была образована особая карлукская митрополия [Кляшторный, 1959, с. 168], а в XII в. была учреждена митрополия Кашгара и Невакета [Бартольд В., 1964]. Большие несторианские общины были в Ак-Бешиме, где раскопаны церковь и некрополь середины VII–нач. VIII вв. [Кызласов Л., 1959; Высокий, 1989], а также комплекс храмовых сооружений IX–XI вв. [Семенов и др., 1999, с. 30–33], и Таразе. Известно, что когда Исмаил Саманид в 893–894 гг. взял последний из них, то его главная церковь была превращена в мечеть. То же самое было сделано с церковью в Мирки (совр. Мерке) [Бартольд В., 1964, с. 287]» [Аманбаева Б., с. 8].

«...Известно об армянском монастыре XIV в. на северном берегу Иссык-Куля [Семенов-Тянь-Шаньский, 1958]» [Аманбаева Б., с. 8]. «В южной части Кыргызстана памятники христианства не выявлены» [Аманбаева Б., с. 9].

«В раннем средневековье распространение получает зороастризм, который был официальной идеологией иранской империи» [Б. Э. Аманбаева, с. 5].

Памятники зороастризма найдены в Семиречье: остатки башнеподобных сооружений, которые можно связать с башнями огня. Остатки их сохранились в городищах Красная Речка и Кош-Дёбё (Таласская долина).

«...В среде в основном ираноязычного населения городских и сельских поселений северного Кыргызстана (и частично на юге) в VI–VIII вв. были последователи этой религии, исповедовавших ее среднеазиатский вариант – маздеизм, который тесно переплелся с местными культами, в частности, с культами огня, рода, предков, тотемных животных и др.

Находки, свидетельствующие об этом, представлены захоронениями в оссуариях – специальных ящиках для костей, крупных сосудах, хумах и горшках. Кроме этого, к чертам этого же вероисповедания относятся и погребения по обряду трупоположения в одно-, двух- и многокамерных склепах-наусах, а также захоронения в виде кучек костей. Этот погребальный обряд хорошо известен по результатам исследований некрополей городищ Ак-Бешим [Кызласов Л., 1959], Красная речка [Горячева В., 1988], Тараз [Байпаков К., 1998] и некрополя на берегу реки Ходжа Бакырган, в 300 км от усадьбы Кайрагач [Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья, 1999, с. 110–111]» [Б. Э. Аманбаева, с. 5].

На Красной речке найдена целая серия оссуариев, фасадная часть некоторых из которых имела рельефные изображения с сюжетами, дающими представления о богах зороастрийского пантеона. Следует отметить, что храмовая архитектура, относящаяся к кругу зороастрийских верований, в Кыргызстане еще не раскопана. Расположенный в западной части Красной речки холм, недалеко от некрополя. По мнению историков, он может быть храмом-башней, где хранился священный огонь» [Б. Э. Аманбаева, с. 6].

«По письменным источникам известно, что среди населения Чуйской и Таласской долин, особенно оседлой ее части, было распространено манихейство. Памятников, которые напрямую могут быть увязаны с манихеями, в Кыргызстане, как и в целом по Средней Азии, пока не найдено. По косвенным данным предполагается, что захоронения черепов в склепе на акбешимском некрополе могут принадлежать носителям этой общины [Кызласов Л., 1959, с. 23]» [Аманбаева Б., с. 9]. Вместе с тем, надо особо отметить, что тюркское население (кыргызы) в раннем средневековье не желали принимать ни буддистскую, ни христианскую, ни мусульманскую веру.

Основой тюркской идеологии и веры было тенгрианство, во имя которой они совершали свои исторические деяния. Система религиозных верований тюрков включала различные формы ранних культов, шаманизма, элементов мировых религий. Ярко выраженный политеизм тюрков отражает пантеон богов. Верховное божество – Тенгри (Тенир), бог небесной глади, создатель вселенной; его супруга – Умай олицетворяла женское начало, была покровительницей плодородия. Их земными ипостасями считалась каганская супружеская

чета. Культы Тенгри и Умай сохранились до этнографической современности у тюркоязычных этносов, в том числе, кыргызов [Абрамзон С., 1990, с. 291–294]» [Аманбаева Б., с. 11].

«Почитались также божества среднего и нижнего миров – Идык Жер-Суу, Эркилиг и другие. Важную роль играли природные культы – гор, рек, деревьев и т.д. О вере тюрков в очистительную силу огня говорят средневековые источники [Бартольд В., 1996, с. 104]» [Аманбаева Б., с. 11].

В кочевой среде существенное место занимал и шаманизм.

В раннем средневековье, как и в древности, кыргызы в основном оставались язычниками. Они «веровали в шаманство и поклонялись различным животным, деревьям и камням. Самую древнюю кыргызскую веру называли «кам». Верили они в мать Умай, покровительницу детей. В жилищах хранили божков (идолов). Если в доме кто умирал или заболел, а также, если был падеж скота, божка вынимали и вывешивали на видном месте. У погибшего в бою или походе срезали мясо у костей, а кости привозили на родную землю и хоронили там» [Солтоноев Б., с. 36].

Влияние шаманизма, тенгрианства на градостроительство незаметно, однако их можно обнаружить в жилище кочевников и их поселениях.

Таким образом, в период раннефеодальных государственных образований – тюркских каганатов здесь оформилась городская культурная среда, подпитываемая влиянием Великого Шелкового пути, что и предопределило экономический и культурный подъем региона начиная с VI в., где христиане и буддисты занимают все более заметное место в пестрой поликонфессиональной структуре населения. В то время кочевая культура не могла существовать отдельно от оседлой (а без комплексного скотоводческо-земледельческого хозяйства не могла существовать в то время и государственность). Этот «пограничный» фактор способствовал формированию «ресурсного» фонда, из которого черпались кочевой и оседлой культурой новые идеи, образы, техники и технологии.

В эпоху средневековья происходит дифференциация различных типов культуры на народную, светскую (мирскую) и религиозную.

Города Семиречья жили своей жизнью, принимая купцов и миссионеров, как с Запада, так и с Востока. Согдийцы – основные жители городов, хотя и утрачивали постепенно свои этнокультурные особенности, но продолжали оказывать влияние на дальнейшее развитие ремесел, торговли и культуры местных народов. Веротерпимость властителей позволяла существовать на их территории христианам-несторианам, манихеям, иудеям, буддистам, зороастрийцам, но постепенно новая религия – ислам заполняет умы кочевников и горожан.

Городская культура как система ценностных ориентиров; форма социальной организации, как хозяйственный организм и специфический стиль жизни, значительно отличается от сельской оседлой культуры.

Еще разительнее эти отличия, если речь идет о сравнении урбанистической городской культуры с культурой кочевой, для которой немаловажным фактором служит личность вождя, подвижника, миссии, т.е. пассионарной личности» [Ярков А. П., с. 237]. «Мир культуры во все времена был миром традиций и новых образов, в которых тесно переплетались разные верования.

В идеях буддизма, манихейства, зороастризма, христианства, иудаизма, ислама, развитых и перенесенных сюда купцами, ремесленниками, завоевателями, местные жители стремились найти выход из очередного конфликта культур» [Ярков А. П., с. 239].

Во время правления киданей (1130–1213 гг.) религиозная палитра на нынешней территории Кыргызстана существенно не изменилась. Кочевое население Семиречья и юг Кыргызстана продолжало исповедовать тенгрианство, шаманизм, а среди жителей горожан сельских земледельцев можно было видеть буддистов, суфиев, несторианцев, манихей, и конечно же, большего всего мусульман. «Ни буддизм, ни ислам не оставили заметного следа в сознании кыргызского народа» [Солтоноев Б., с. 36].

Использованные литературы:

- 1.Бартольд В.В. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии. М., 1966.
- 2.Беленицкий, Бентович, Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973.
- 3.Лавров. Градостроительная культура Средней Азии. М., 1950.
- 4.Литвинский Б.А. Средневековая культура Тохаристана. М., 1985.
- 5.Прибыткова А.М. Строительная культура Средней Азии X–XII вв. М., 1973.
- 6.Пуганчекова Г.А. Городская культура Бактрии – Тохаристана и Согда. Ташкент. 1987.
- 7.Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана //ТД Л., 1975.
- 8.Распорова В.И. Согдийский город и кочевая степь в VII–VIII вв. //КСИА. 1970, № 122.
- 9.Плоских, Мокрынин. История Кыргызстана. Учебник. Бишкек, 1995.
- 10.Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Ф., 1943.
- 11.Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия //В.В.Бартольд. соч. т.1, М., 1963.
- 12.Бернштам А.Н. Архитектурные памятники Киргизии. М.–Л., 1950.
- 13.Древняя и средневековая культура Кыргызстана. Фрунзе, 1967.
- 14.Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов с Кыргызстана. Т.1, 2, Б., 1997.
- 15.Ташбаева К.И. и др. Из истории и археологии древнего Тянь-Шаня. Б., 1995.
- 16.Ош и древности южного Кыргызстана. Вып. 5, Б., Мурас, 2000.
- 17.Изучение древнего и средневекового Кыргызстана. Б., Мурас, 1998.
- 18.Мадалиев Н. Изучение древнетюркских памятников южного Кыргызстана //Ош и Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез. Бишкек, Мурас, с. 120, 2000.
- 19.Мамытов С.А. Городская культура тюрков в средневековье и ее роль в развитии дидактической литературы //Ош и Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез. Бишкек, Мурас, 2000.

Оморов А., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Асилбекова К., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

“ДИВАНДАГЫ” АЙРЫМ ЛЕКСИКАЛЫК БИРДИКТЕРДИН АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ПАРАЛЛЕЛДЕРИ

Аннотация

М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” аттуу эмгеги XI кылымда жаралганына карабастан, лексикографиялык эмгектердин мыкты үлгүсүнө кирет. Анын үстүнө ал алгачкы түркологиялык эң алгачкы уникалдуу изилдөөлөрдүн катарында турат.

“Дивану лугати-т түрктүн” лексикалык, грамматикалык жана тексттик материалдары - азыркы жандуу түрк тилдеринин орто кылымдагы үлгүсү. Эң биринчи кыргыз тилинин үлгүсү десек болот. Анткени “Дивандагы” жыйналган лексикалык бирдиктердин жана дидактикалык чыгармалардын дээрлик бардыгынын азыркы кыргыз тилинде параллелдери бар. Макалада дал ошол лексикалык бирдиктердин параллелдери тууралуу сөз болот.

М.Кашкаринин эмгегиндеги сөздөрдүн семантика-структурасы азыркы кыргыз тилиндеги параллелдери менен көпчүлүгүнүн тыбыштык турпаты жана маанилик варианттары дал келгендиги макалада мисалдар менен далилденди. Кыргыз тилинин түштүк диалектилеринин бардык түрлөрү менен (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык) дал келген параллелдери да макалада талдоого алынды.

Түйүндүү сөздөр: лексикалык бирдик, грамматикалык түзүлүш, вариант, лексикография, фонетикалык диалектизм, лексикалык диалектизм, грамматикалык диалектизм, этноним, омоним, араб тили, семантика ж.б.

ПАРАЛЛЕЛИ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ НЕКОТОРЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В «ДИВАНЕ»

Аннотация

Произведения М.Кашкари “Дивану лугати-т түрк” является одним из лучших образцов лексикографических произведений, несмотря на то, что оно было создано в XI веке. Более того, одно из самых ранних уникальных исследований в области тюркологии.

Лексический, грамматический и текстовый материалы “Дивану лугати-т түрк” представляют собой средневековый образец современных живых тюркских языков. Это первый образец кыргызского языка, потому что почти все лексические единицы и дидактические произведения, собранные в “Диване”, имеют параллели в современном кыргызском языке. В статье рассматриваются параллели этих лексических единиц.

В статье доказывается, что семантическая структура слов в “Диване” М.Кашкари совпадает с параллелями современного кыргызского языка и фонетической структурой и семантическими вариантами большинства из них. В статье также анализируются параллели кыргызского языка со всеми типами южных диалектов (фонетическими, лексическими, грамматическими).

Ключевые слова: лексическая единица, грамматическая структура, вариант, лексикография, фонетический диалектизм, грамматический диалектизм, этноним, омоним, арабский язык, семантика, лексический диалектизм и др.

PARALLELS IN THE MODERN KYRGYZ LANGUAGE OF SOME LEXICAL UNITS IN THE "SOFA"

Annotation

The works of M.Kashkari “Divanu lugati-t turk” is one of the best examples of lexicographic works, despite the fact that it was created in the XIth century. Moreover, one of the earliest unique studies in the field of Turkic studies.

The lexical, grammatical and textual materials of “Divanu lugati-t turk” are a medieval sample of modern living Turkic languages. This is the first sample of the Kyrgyz language, because almost all lexical units and didactic works collected in the “Divan” have parallels in the modern Kyrgyz language. The article deals with the parallels of these lexical units.

The article proves that the semantic structure of words in “Divan” by M.Kashkari coincides with the parallels of the modern Kyrgyz language and the phonetic structure and semantic variants of most of them. The article analyzes the parallels of Kyrgyz language with types of southern dialects (phonetic, lexical, grammatical).

Key words: lexical unit, grammatical structure, variant, lexicography, phonetic dialectism, grammatical dialectism, homonym, Arabic language, semantics, lexical dialectism, etc.

Бир эле тилдин лексикалык бирдиктерин хронологиялык тартипте салыштырма метод менен изилдөө өзгөчө эффективдүү, анткени алардын айырмачылыктары менен жалпылыктары бир эле тилдин фонунда ачык байкалат.

Макмут Кашкари (Барскани) “Лугати-т түрк” аттуу эмгегине киргизилген лексикалык жана грамматикалык бирдиктер азыркы кыргыз тилинин сөз айкаштарында сүйлөмдөрүндө, тексттеринде кездешет, болбоду дегенде, анын диалектилеринде жолугат. Албетте, алардын (лексикалык бирдиктердин) тыбыштык курамы анча-мынча айырмалангандары, семантикалык жактан да бирдей болбой калгандары да бар.

Сөздүктүн “хамза” менен башталган бөлүмүнүн алтынчы сөзү *at* (бул бөлүм “Хамза менен башталган эки ариптүү сөздөрдүн бөлүмү” деп аталат). Анын *am*, *жылкы* маанисин түшүндүрүү үчүн автор ошол кездеги *كُوشْ كَانَاتِيْنِ اَرْ اَتِيْنِ* *kuş kanatin er atın* деген макалды мисалга алуу менен чечмелейт. Бул сөз (*am*) азыркы кыргыз тилинде эч кандай тыбыштык айырмачылыксыз эле жылкы маанисинде колдонулуп жүрөт, ал турсун ушул учурдагы *Am - адамдын канаты* деген учкул сөздүн түпкү теги *kuş kanatin er atın* (азыркы кыргыз тилине которгондо: “Куш канаты менен (*учат*), адам аты менен (*жетет*) “ болот) экендиги талашсыз. “Диванда” *آت at* мингич, *үй айбаны* маанисинде колдонулса, азыр да ошол эле мааниде колдонулат.

Ушул эле бөлүмдүн 8-9-сөздөрү, омонимдик маанидеги *ot* (*om*, *чөн*) сөздөрү. Махмуд Кашкари биринчи маанисин араб тилине *өсүмдүк*, *чөн* деп которот. Аны *ot öndü* (*чөн өндү*) деген сүйлөм аркылуу бекемдейт. Экинчи маанисин болсо, жем-чөптүн баарын туюнткан сөз экендигин белгилейт да, *atıg otğor* (*атты откор*, *атка от бер*) деген сүйлөмдү мисал келтирет. Бул омоним сөздөр да азыркы кыргыз тилинде активдүү иштелип жүрөт.

Андан ары 12-сөз *-it* (*um*), кийинкиси *üç* (*üч саны*) , аны *üç jarmaq* (*үч тыйын*) деген мисалы менен берген, 16-сөз *uç* (*уч*, *калем уч*) бул сөздү Махмуд Кашгари түрктөр *уч* (*калем уч*) же аса таяктарды жасоочу даракты айтышат, -деп түшүндүрөт. Бул сөздөр да азыркы кыргыз тилинин лексикалык корунда бар.

“Лугаттагы” *иç* сөзүн (*ич*, *бир нерсенин ички бөлүгү*) түшүндүрүү үчүн берилген мисалдардан айрым бир аталыштардын этимологиясын тактоо мүмкүчүлүгү бар. Бул сөздүн дефинициясында “ошондуктан белбоону түрктөр *иçqur* дешет” деген автордун сөзүнөн кийин *кур* жана *ич* сөздөрү байыркы түрки тилиндеги сөздөр экенин, азыркы кыргыз тилиндеги *ычкыр* сөзү бириккен сөз экенин баамдоого болот. Азыркы кыргыз тилинде бул сөздөр *ич*, *кур* активдүү, ал эми *ычкыр* пассивдүү лексика бирдиги болуп саналат.

Үй айбанаттарын айдоого карата колдонулган сырдык сөздөрдүн ичинен *اوشن oş* *малды же буканы сууга айдаганда* колдонулган сөз, - деп берилет. Бул азыркы кыргыз тилинде *ош/өш* түрүндө колдонулат.

Кыргызча *ыш* жана *көө* синонимдеш лексикалык бирдиктер Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *иç* *чырактын дубалдагы пайда болгон ышы*, *көөсү* экендиги айтылып, *تونن يشن بولدى ton iş boldu* (*тон ыш, көө болду*) деген сүйлөм аркылуу бул сөзгө берген түшүндүрмөсүн бекемдейт.

Оозеки жана көркөм стилде кездешкен *эр*, *эрен* сөздөрү *اَرْ er*, *أَرَانْ eren* турпатта берилип, *эркек*, *эркек адам* – делип түшүндүрүлөт.

Ушул эле бөлүмдө ошол мезгилдеги түрки тилдеринде *ок* сөзүнүн алты омонимине түшүндүрмө берилет. Анын үчөө азыркы кыргыз тилинде бар. 1. *ок- мылтыктын огу, жебе* 2. *ок-арабанын ок жыгачы, үйдүн үстүнө тапталчу түз жыгач, торсун* 3. *ок-ок жылан*. Махмуд Кашгари да дал эле ушундай мисалдарды берген. Албетте , азыркы кыргыз тилинде *ок* сөзү аркылуу *жылан*, *торсун* аталбайт, бирок аларга окшош башка *жылан*, *жыгачтардан* айырмалоо үчүн *ок* сөзүн кошуп, *ок жыгач*, *ок жылан* делип айтылат.

Ык тутту “Лугатта” *اىق توتى iq tuti*, ал *ык тутту*- *انىق توتى ani iq tuti* жана ал, тигил, *ошол* деген ат атоочтор - *أل ol* тыбыштык курамда берилген. Албетте, ал ат атоочу түштүк диалектиде ушул кезде да кадимкидей *ол* түрүндө жашап келатканы маалым. Мындан сырткары *тутту* этишинин *тутты* болуп айтылышы араб графикасындагы тамгалардын

түрки сөздөрүнө колдонулушун латын же кирилл тамгалары менен транскрипциялаганда пайда болгон өзгөчөлүк болуш керек.

Азыр поликниканы *эмкана*, врачты (докторду) *дарыгер* сөзү аркылуу которуп (калькалап) жүрүшөт. Чындыгында, *дары*, *дарыгер* араб-фарсы тилинен кирген сөздөр. Орто кылымдагы кыргыз тилинде дарыны *em* (эм) дарыгерди *emçi* (эмчи) дешкендиги “Лугатта” көрсөтүлгөн. *Эмчи-домчу* азыркы тилибизде профессионал (окуган, дипломдуу) дарыгерди эмес, элдик медицинанын өкүлдөрүнө карата колдонулат.

“Лугаттын” ушул бөлүмүнүн дагы бир бөлүмчөсүн Махмуд Кашгари да, бардык котормолордо да “мурунчулдар” же “назалдуулар” бөлүмү, андан кийинкисин “үч ариптүүлөр бөлүмү” деп атайт. (Сөздүктүн түзүлүш ыкмасы өзүнчө сөз кылууну талап кылат, ошондуктан бөлүмдөрдүн аталыш себептерине токтолууну эп көрбөдүк). Назалдуулар бөлүмүндө жети сөз бар. Анын экөө (*оң, өң*) азыркы лексикалык корубузда бар. Буларга түшүндүрмө берүүдө автор (*жашыл өңдүү тон*) деген сүйлөмдү (*оң колдуу*) деген сөз айкашын мисалга алат. Буларга түшүндүрмө берүүдө автор *jaşıl öñlük ton* (*жащыл өңдүү тон*) деген сүйлөмдү, *أونك أليك* *oñ alik* (*оң колдуу*) деген сөз айкашын мисал катары алат. Мындан сырткары *oñ oñ* сөзүнүн *оңой* мааниси бар экенин *أونك يشن* *oñ iş* (*оңой, жеңил иш*) деген мисал менен бекемдейт.

Үч ариптүүлөр бөлүмүндөгү *ألب* *alp* сөзүнүн *алп, баатыр, каарман* түшүнүктөрүн билдирерин, бул сөздүн макалда, ырда кездешерин жана ошол макал, ырларды автордун кыргыз тилинде бергенин көрөбүз. Макал мындай: *alp çağida, alçaq çağida* – *алп жоодо, акылдуу чагында* (*учурунда, кысталышта*). Азыркы кыргыз тилинин грамматикасында белгиленип жүргөн баяндоочу кемиген (эллипсиз сүйлөм, мисалы, *Тулпар тушунда, күлүк күчүндө. Эр жигит эл четинде, жоо бетинде. Жер дыйкандарга. ж.б.*) синтаксемалар орто кылымдарда эле калыптанып, узак жолду басып келатканын баамдоого болот.

Алп сөзү катышкан мисалга ошол кездеги түрки тилине тиешелүү рифма жана ритм менен айтылып жүргөн төмөндөгү бир строфа ырды келтирет:

(М.Кашгариде)	(Кыргызчасы)
<i>Alp Toña er öldimu</i>	<i>Алп Тоңга эр өлдүбү</i>
<i>Äsiz açun aldivu</i>	<i>Эссиз дүнүйө калдыбы</i>
<i>Özläk öçin aldımu</i>	<i>Дүнүйө өчүн алдыбы</i>
<i>Ämdi jürek jurtlur</i>	<i>Жүрөк эми жырттылар (жараланды.)</i>

Орто кылымдагы түрки ырларына *aaab* уйкаштыгы, же болбосо мурунку үч сапта лирикалык каармандын окуя, кубулуштарга карата лирикалык сезими билдирилип, акыркы сапта жыйынтык ой айтыларын белгилүү түрколог И.В.Стеблева[1] белгилеген.

Мисал алган ырдын ритми менен рифмасы да азыркы кыргыз ырларынын ритми, рифмасы менен үндөшүп турганы байкалат.

Сөздүктө омонимдеш *art* (*арт*) сөзүнүн эки мааниси белгиленет. Биринчи мааниси *art saç* (*арт чач; желкедеги чач*) деген мисал аркылуу бул сөздүн *арка жак, желке* деген мааниге ээ экендигин, ал эми экинчи мааниси *тоонун чокусу* дегенди билдирерин айтат. Бул фактынын азыркы кыргыз тилинде белгисиз болуп келген *Кызарт, Көгарт, Торугарт* топонимдериндеги экинчи компоненттин семантикасын аныктоого далил болуп берет деген жыйынтыкты чыгарсак болот. Бул пикир профессор И.Абдувалиев[2] тарабынан айтылган.

Ört (*өрт*), *and* (*ант*), *irik* (*ирик*), *öp* (*өп, өөн кой*), *ot* (*от*) лексикалык бирдиктери азыркы кыргыз тилинде активдүү иштетилип жүрөт. Бул жерде белгилеп кетчү жагдай бар. Айрым бир сөздөрдү араб окурмандарына терең жеткиликтүү кылыш максатында түрки тилдерде иштелип чыккан абдан оригиналдуу ыр саптарын, макалдарды орундуу пайдаланып түшүндүрмө берет. Мисалы, *ot* (*от*) сөзүнүн маанисин арапча чечмелөөдө тилибизде кеңири колдонулуп жүргөн *ot täsä oğız küjmäs* (*от дегенден ооз күйбөйт*) деген мисалды берген.

Жогоруда түрки тилдериндеги котормолордун транскрипциясы тууралуу белгиледик эле. Консонанттуулукка негизделген араб жазуусундагы түрки сөздөрүн транскрипциялоодо ар бир котормо которулган түрки тилинин түсүн алып калышы эч кеп эмес. Анткени араб жазуусунда үндүү тыбыштарды белгилеген бир эле диакритикалык белги (аракеттер – алар фатха, замма, кесра, сүкүн ж.б.) түрк тилдерине келгенде, бир канча үндүү тыбышты билдирип

калат. Мисалы, ü белгиси о, ө, у, ү тыбыштарын билдирсе, ал эми ö белгиси а э (е) тыбыштарын билдирет. Ал эми айрым үнсүздөрдүн тамгалары (ك – к(и), г(и) ب – б,п ж.б) да экиден тыбыштын ордуна колдонулган. Бул тыбыштардын тамгалары өзбек жана уйгур тилиндеги котормолордо *أشلىدى تاقشلىدى – üşaldi-tävşaldi* – (ушаланды, майдаланды, үбөлөндү), *آتماك اشلىدى تاقشلىدى ätmäk üşaldi-tävşaldi* – (нан ушаланды, үбөлөндү) болуп транскрипцияланган. Биз бул сөздү кыргыз тилине ылайыктап транскрипцияласак *uşaldi (ушалды)* болуп калат. Мындай окууну, транскрипциялоону туура эмес окуп атасың, туура эмес транскрипциялапсың деп эч ким доомат коё албайт. Себеби араб тилинин алфавиттик системасы түрк тилдеринин (кыргыз тилинин) алфавиттик системасына туура келбейт, экинчиден, М.Кашкарлык жашаган доордо башка алфавитти лексикалык бирдиктерди дал өзүндөй чагылдыра ала тургандай кылып реформалап кабыл алуу мүмкүнчүлүгү дээрлик болгон эмес, үчүнчүдөн, ошол мезгилдеги түрк тилдеринин (кыргыз тилинин) тыбыштык турпатын эч ким билбейт. Ошондуктан, жогорда көрсөтүлгөн тыбыштар катышкан сөздөрдү азыркы кыргыз тилиндеги дублеттерине окшоштуруп транскрипцияласак “Дивандагы” көп сөздөр азыркы кыргыз тилине дагы жакындай түшөт.

سقىرشىدى – (sıqırışdı) – ышкырышты. اياز بزجا سقىرشىدى ular barça sıqırışdı – улар[3] (куш) жапырт ышкырышты (улардын сайраганы жагымдуу ышкырыкка окшойт. А.О.). (Жылан жана башка ушуга окшогон нерселер кышылдаса да ушундай делет). Алынган бул мисалдан бизди кызыктырганы *улар* сөзү. Анткени 11-кылымда “улар” деп аталган куш бүгүнкү күндө да кыргыз тоолорунда жашайт, ал турсун “Улуу тоого чыккан барбы? Улар үнүн уккан барбы?” саптардын уламышы да кыргыздарда гана кездешет. Мындан сырткары “угут” “комуз” сөздөрү (бозо да, комуз да кыргыздарга гана таандык) кыргыздын этностук белгисин сактаган лексикалык бирдиктер экендигин эч ким тана албайт. Мисалы, М.Кашкарлыктагы: *قىبز شىدى – (qobzaşdı) – комуз чертишти. قىزلار قىبز شىدى qızlar qobzaşdı – кыздар (жарышып) комуз чертишти,* - деп бергени, балким, кыздар комузду жарышып чертпей эле, ансамбль менен черткени тууралуудур.

Ошентип, “Лугаттан” эки ариптүү, 3 ариптүү бөлүмдөрүнөн, экинчи жана үчүнчү китептеринен азыркы кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүсүз колдонулуп жүргөн сөздөрдү карап чыктык. Анча-мынча тыбыштык өзгөрүү менен азыркы тилибизде пайдаланылып жүргөнү аныкталды.

Демек, мындан миң жыл мурунку тилдик бирдиктердин ушул күндө да өзгөрүүсүз азыркы кыргыз тилинде жашап жатышы “Диванда” биздин тилден көп материалдар бар экендигин аныктаган айныгыс факты болорлугу талашсыз.

Азыркы кыргыз тилиндеги айрым диалектизмдердин да “Диванда” параллелдери кездешет.

Диалектизмдер ар кандай тилдин лексикалык корун байытуучу каражаттар эле болбостон, колдонулган аймагында карым-катышты жеткиликтүү уюштуруудагы бирден-бир лексикалык бирдик, айрым учурда көркөм чыгармалардын поэтикалык каражаты катары эсептелет. Лексиканын чектелген бул түрү кантип пайда болот? - деген суроого көпчүлүк лингвист-окумуштуулар “байыркы тилдин сакталып калган тилдик бирдиктердин көрүнүшү да айрым аймакта диалект катары жашайт” деген жоопту айтышпайт. Тилдеги ушундай кубулуш азыркы кыргыз тилинде да бир тобу кездешет. Тагыраак айтканда, Орхон-Енисей тексттериндеги, “Кутадгу билиг” чыгармасындагы, “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү айрым *тыбыштык өзгөчөлүктөрү менен айтылган сөздөр, лексикалык жана грамматикалык бирдиктер* азыркы кыргыз тилинде диалектизм катары сакталып калган. Алар ар кандай лексикалык катмарларды түзөт, айрым речтин стилдеринин тексттеринде функцияланат жана түрдүү сөз түркүмдөрдүн катарына кирет.

Тилдин лексикалык корун байытууга катышкан, кептин айрым стилдеринин негизги каражаттарынан болгон, азыр кыргыз тилинин түштүк диалектиси катары эсептелип жүргөн *ол (ал), маңа (мага), саңа//саа (сага)* ат атоочтору, *элик//элик (элүү), жыгырма//жигирмәсан* атоочтору жана башка толуп жаткан сөздөр орто кылымдагы тилибизде, тагыраак айтканда, М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” аттуу эмгегинде ошол мезгилдин адабий тилинин

лексикалык корунун абдан активдүү иштетилген бирдиктери экендигин бул эмгекти которуу учурунда түздөн-түз түп нуска кол жазманын өзүнөн (ас-Савинин кол жазмасын М.Кашкаринин өзү жазган түп нуска болбогондон кийин (табылбагандан кийин) ас-Савинин көчүрмөсүн гана түп нуска деп атоо туура болот) кезиктирдик. Аларды төмөндө талдоого алалы.

Тишелди (تَشَلَّدِي) (чыналды, курчутулду, чегилди) этиши. Чындыгында, байыркы тилдеги айрым лексикалык, грамматикалык бирдиктер азыркы кыргыз тилинин диалектиси катары кайсы бир аймактарда кадимкидей колдонулат. Мисалы, азыркы кыргыз тилинин түштүк диалектисинде *чыңады, миз чыгарды* (чалгы, орок, кетменди жана тегирмендин ташын чеккенди) дегендин ордуна *тишеди* деген диалектизмди колдонушат. Ал эми М.Кашгаринин “Диванында” (ас-Сави көчүргөн кол жазманын 332-бетинде (Килислинин койгону боюнча 167-бетинде) үстүнөн эсептегенде 12 сапта) *тишелди* сөзүнө *أَرْغَاقٌ تَشَلَّدِي orğaq tişäldi* жана *تَكَرَّمَانٌ تَشَلَّدِي tägirmän tişäldi* деген сүйлөмдөр мисал келтирилген. Ал азыркы кыргыз тилине *орок чыңалды (курчутулду)* жана *тегирмен тиштелди, тегирменге (ташына) тиш чыгарылды, тегирмендин ташы чегилди* болуп которулат. Азыркы кыргыз тилинин адабий тилинде *تَشَلَّدِي tişäldi* – *чыңалды, мизи чыгарылды* деген маанини берет. Кол жазманын дагы бир жеринде бул этиш аркылуу мамиле аркылуу: *تَشَاتِي tişätti* – курчутту; кайрады; миз чыгарды. *أَلْ أَرْغَاقٌ تَشَاتِي ol orğaq tişätti* – ал орок курчутту. Тегирмендин ташын чектирүүдө да ушундай айтылат, - деп арабчага которулуп берилет.[4]

Эшит (أَشَيْتِي), эшитти (أَشَيْتِي), эшиттирди (أَشَيْتَرْدِي), эшитилди (أَشَيْتِلْدِي) (ук, укту, уктурду, угулду) этиштери. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде, тагыраак айтканда, түштүк чыгыш диалектисинде, талас говорунда *эшит* деген этиштик маанидеги диалектизм (сөз) *ук* сөзүнүн синоними катары колдонулуп, этиштин бардык категориялары менен ошол турпатында өзгөрөт. Ал эми 11-кылымдагы кыргыз тилинин лексикалык корунда *ук, укту, уккан*, аркылуу мамиленин *уктурган* формасында кездешпейт. Тескерисинче, азыр биз диалектизмдердин катарына кошуп “чанып” жүргөн *эшит, эшитти, эшиттирди* формасынын бардыгы ошол мезгилде колдонулган. *أَشَيْتَرْدِي äştürdi* – *эшиттирди*. Мисалы, *ал мага ийги (жакшы, жагымдуу) сөз угузду* дегенди *أَلْ مَنْكَأُ أَذْكَو سَرْ ol maña äzgü söz äştürdi*, - дешкен. “Диванда” мындан сырткары туюк мамиледиги өткөн чактагы *أَشَيْتِلْدِي äştildi* – *эшитилди* формасындагы сөз да М.Кашкари тарабынан катталып, ага *بُو سَرْ أَشَيْتِلْدِي bu söz äştildi* – бул сөз эшитилди деген сүйлөм мисал келтирилип, анын мааниси араб тилине таржымаланат. Ал турсун бир макалда: *قُلَاقٌ أَشَيْتَسَا كُونُكُلْ بَلِيرْ. كُونُ كُونُ سَا أَذْكَ كَلِيرْ köñül bilir köz körsä üzik kälir* - кулак эшитсе, көңүл келер, көз көрсө, кумар келер, - деген макал мисал катары алынат.

Бәрчә (بَرْجَا) (баары, жапырт) ат атоочу. Ал эми азыркы тилибиздеги *баары, бардык* деген ат атоочтордун ордуна “Диванда” дээрлик бардык учурда азыркы тилибиздеги диалектизмдердин катарындагы **бәрчә** ат атоочу пайдаланылган. Сөзүбүз куру болбош үчүн “Дивандан” мисал келтирели: *بَرْجَا أَلْشَيْدِي böri barça ulışdı* – (1-китеп, 183-б.), *этимдин (денемдин) баары кычышты* дегенди болсо *أَتَمٌ بَرْجَا أَمْرَشَيْتِي ätim barça ämrişti*, (1-китеп, 227-б.), *бардык улар ышкырышты* дебестен, уларлардын жалпы ышкырышын *أَلْأَلَارُ بَرْجَا سَفْرَشَيْدِي ular barça sıqırışdı* – улар[5] (куш) жапырт ышкырышты. – дешкен. Азыркы кыргыз тилинде диалектизм катары эсептелген **бәрчә** сөзү азыркы түрк тилдүү элдерден *азери, өзбек, татар, уйгур* жана башка элдердин адабий тилинин лексикалык корунда сакталып калып, орток лексикалык каражат катары функция аткарат.

Аша (أَشَا), ашады (أَشَادِي), ашатты (أَشَاتِي) (же, жеди, жедирди (алдырды)) этиши. Түштүк диалектисинин жана талас говорунун диалектилик бирдиги катары ошол аймактарды тейлеп келе жаткан *жеди* сөзүнө синонимдеш *аша, ашады, ашамак* диалектизми орто кылымдагы же 11-кылымдагы кыргыз тилинин лексикалык корундагы эң активдүү тилдик бирдик экендигин М.Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” аттуу эмгегиндеги төмөндөгү сүйлөм мисал болот. *أَرُ أَشْ أَشَادِي әр аш ашады, жеди.* (1-китеп, 264-б.). Негизинен бул сөз коюу тамактарды жегенге карата айтылган. Ал эми суюк тамактарды ичкенге карата *өптү* сөзү колдонулган. Мисалы, *ал сорпо ичти, ууртады* дегенди *ол мун өпти*

дешкен. *ашатты* *aşatti* – ашатты (жедирди). *ол мага аш ашатты* *ol mağa aş aşatti* – ал мага аш ашатты. Бул сөздү көпчүлүк түрктөр хандардын жана улуктардын зыяпатында колдонушат. Огуздар болсо, аш ашатуу (алдыруу) адаты, салт катары колдонушат. Огуздардыкы эрежеге ылайык келет деп, - жазат М.Кашкари бул сүйлөмгө берген түшүндүрмөсүндө. 20-кылымдын орто ченинен **аш алдыруу** (сөздүк боюнча аш ашатуу) Кыргызстандын Жалал-Абад, Ош, Баткен аймактарында өзүнчө салт катары колдонулган, азыр унутулуп баратат.

Чүчүттү (*سُجِيْدِي*), **чүчүдү** (күйгүзүп ачуусун кетирди, таттуулады) *этиши*. Түштүк чыгыш диалектиде пахта майды ачуусун кетирүү үчүн күйгүзгөндү **дактады** же **чүчүттү** деп айтышат. Бул диалектизмдердин да “Дивандагы” параллели **чүчүттү** болуп саналат. Мисалы, *нанка* *سُجِيْدِي nāḡ* – нерсенин ачуусу кетирилди. (3-китеп, 223-б.)

Как (*قَاق*) (тоо боорундагы кичинекей көлмө) *зат атоочу*. Дагы эле түштүк диалектиге тиешелүү болгон **как** сөзү абдан пассивдүү болгону менен азыр айрым аймактарда *бийик тоолордогу көлдү (аянты кичинекей) как* деп аташат. Мисалы, Баткен, Сүлүктү, Кадам-Жай аймактарында бул сөз колдонулат. Ал турсун топонимдерде сакталган. Мисалы, Сузак жана Базар –Коргон райондорунун жайлоосу болгон Күрөбөс аттуу жайлоодо **Как-Көл** деп аталган, тоо башындагы түзөңгө жайгашкан көл бар. Бул сөздүн курамындагы **көл** сөзү кийин жалгашкан болушу керек. Ал М.Кашгаринин сөздүгүндө бул сөз арапчага *قَاق سُوْف* *qaq suv* – көлмө, тоо түзөңдөрүнө топтолгон суу, *قَاقْلَانْدِي* *qaqlandı* – жыйылды, какка топтолду, *سُوْف قَاقْلَانْدِي* *suv qaqlandı* – суу какка топтолду болуп арапчага которулган. (1-китеп, 227-б.)

Ишлер (*اِشْلَار*) (иштерман, жөндөмдүү) *сын атоочу*. *ишлер* *اِشْلَار يَغْنَا سِيْنْدِي* *işlär[6] jignä sapındı* – аял (иш билги аял) ийне саптамак болду, жип өткөзмөк болгондой көрүндү. *иштер*, *иштээр* – *иш билги аял* дегенди түшүндүрөт.

Ылыг (*اِلْغ*) (жылуу, жылымык) *сын атоочу*. *ылыг* *اِلْغ* – жылуу (*диал.* ылыг//ылык). *ылыг* *اِلْغ سُوْف* *ılığ suv* – жылуу суу. Бул сөздүн дурусун *جِيلِيْغ* *jilığ* – жылуу, - деп таржымалайт М.Кашкари. Кыргызстандын түштүк чыгышынын бардык аймактарында азыркы кыргыз тилинде *ылыг//ылык* тыбыштык турпатындагы диалекти сөздөр кеңири пайдаланылат. Ушул эле диалектинин варианты катары *ылымык*, *ылымта* басаңдатма даражадагы сын атоочтун функциясындагы сын атоочтор да жогоруда аталган аймактарда кеңири колдонулат.

Эллик/элик (элүү) жана **жыгырма/жигирма** (жыйырма) *сан атоочтору*. “Дивандын” бул сан атоочтор *اَللِيْك* *ällik* – элүү. *اَللِيْك يَرْمَاق* *ällik jarmaq* – элүү жармак. *يَجِيْرْمَا* *jigirmä* – жыйырма. Бул сөз арапчага *يَجِيْرْمِي* *jigirmi* деп дагы айтылат, - деп которулган.

Өлдөдү (нымдады) *этиши*. *өлдөдү* *اَلْتِي* *ölitti* – жибитти (*диал.* өлдөдү). *өлдөдү* *اَل تُون اَلْتِي* *ol ton ölitti* – ал тон жибитти.

Эшитти. *эшиттирди* *اَشْتِيْرْدِي* *eştürdi* – эшиттирди. *өлдөдү* *اَشْتِيْرْدِي* *ol mağa ezgü söz eştürdi* – ал мага ийги (изги) сөз эшиттирди. *эшитилди* *اَشْتِيْلْدِي* *eştildi* – эшитилди. *өлдөдү* *بُو سُوْز اَشْتِيْلْدِي* *bu söz eştildi* – бул сөз эшитилди.

Элгешти (элгеди) эледи *этиши*. *элгешти* *اَلْغَشْتِي* *elgeşti* – элешти (*диал.* элгешти). *элгешти* *اَلْغَشْتِي اَلْتِي* *ol mağa un elgeşti* – ал мага ун элешти. *элгенди* *اَلْغَلْدِي* *elgeldi* – эленди (*диал.* элгенди). *элгенди* *اَلْغَلْدِي اَلْتِي* *un elgeldi* – ун эленди. *элгенди* *اَلْغَلْدِي* *elgendi* – эледи, эленди (*диал.* элгенди). *элгенди* *اَلْغَلْدِي اُرَاغْت* *urağut un elgendi* – аял (өзүнө) ун эледи.

Эгелешти (эглешти) ээлешти *этиши*. *эгелешти* *اَلْغَلْشْدِي* *egleşdi* – ээлешти (*диал.* эгелешти); аттанды. *эгелешти* *اَلْغَلْشْدَلَار* *olar qatığazaq ekleşdiler* – алар баары бир ишке аттанышты, же бир нерсени ээлешти.

Үрөгөттү (үйрөгөттү) *этиши*. *үйрөгөттү* *اَلْغُرْغَتْتِي* *ügretti* – үйрөгөттү (*диал.* үрөгөттү). *үйрөгөттү* *اَلْغُرْغَتْتِي اَلْتِي* *ol mağa bilik ügretti* – ал мага билим (кат, жазууну) үйрөгөттү.

Куп (өтө, абдан) *күчөтмө бөлүкчөсү*. *күп* *قُپ* *qıp* – өтө, абдан өңдүү күчөтмө маанилерди билдирген жардамчы сөз. (*диал.* куп). *күп* *اَلْغُلْ قُپ بَادِيْدِي* *oğul qıp bādüdi* – уул куп жетилди. *күп* *قُپ اَدْغُو نَانْكَ* *qıp ežgü neḡ* – өтө ийги нерсе.

Тэмбә *зат атоочу* жана **тэмбәләди** *этиши*. *тэмбә* *تَمْ* *tem* – тирек (*диал.* тэмбә). *тэмбәләди* *قَبْغ تَمْ لَتِي* *qariğ temledi* – эшикти тиреди (*диал.* тэмбәләди).

Каттыг (каттык). *катуу* *قَاتِيْغ* *qatığ* – катуу (*диал.* каттык).

Катык. قَاتِقْ *qatıq* – катык, тутмачка (кесмеге) кошулчу сирке (уксус) же айран. (диал. каттык).

Жоңгучка. بِجْمَا *biçma* يرينچغا *biçma jorınçga* – чабылган жонучка. ما- ма мүчөсү уланып, этиштен жасалган атооч сөз *biçma*. Туяк мамиленин атоочтугу болгон бул сөз, негизинен атооч сөз катары эсептелгендиктен, мен аны ушул жерге келтирдим. (диал. жоңгучка).

Көпүрүк. كُپْرُوكْ *köprük* – көпүрө. (диал. көпүрүк).

Сыйыр. سُسْكُورْدِي *süskürdi* – сүзмөк болду деген сөзгө (сөз айкашына) М.Кашкари: سِغْرِ اَرِكْ *sıgır erig süskürdi* – үй (сыйыр) эрди сүзмөк болду деген сүйлөмдү мисал келтирет да, аны арабча чечмелеп берет.

Тәнә. قَشِيْتِي *qaşıttı* – кашытты, кашылатты. اَر تِنِن قَشِيْتِي *er tenin qaşıttı* – эр денесин кашылатты.

Грамматикалык диалектизмдер. Әйтишдилер. اِچِن *için* – ич ара, өз ичинде деген маанидеги көмөкчү сөз. اَلار اِچِن اِيْتِش دِيْلار *alar için aйтиşdilär* – алар өз ара сүйлөштү (келишишти).

Иренжитишти (бертиштилер). اَلار بِيْر اِيْكِنْدِيْنِيْن كَوْنْلِيْن *olar bir ikindiniñ köñlin bertişdiler* – алар бири экинчисинин (бири-биринин) көңүлүн иренжитишти.

Тутуштулар. تُوْتُوْشْدِيْلار *tutuşdılar* – тутушту (диал. тутушдулар). اَلار اِيْكِ تُوْتُوْشْدِيْلار *olar ikki tutuşdılar* – алар экөө бирин-бири тутушту (кармашты).

Бүтүштүлөр. بِيْتِشْتِيْلار *bitiştirilär* – бүтүшүштү, бир бүтүмгө келишти, келишишти. (диал. бүтүштүлөр). اَلار اِيْكِ بِيْتِشْتِيْلار *olar ikki bitiştiriler* – алар экөө келишишти, экөө келишип алышты.

Коркуштулар. اَلار اِيْكِ قُوْرُقُشْدِيْلار *olar ikki qorquşdılar* – алар экөө (бири-биринен) коркушту.

Сөздүктүн бардык жеринде *ал* атоочу *أل ol -ол*, ал эми *мага, сага* болуп жөндөлгөн түрү *مانا maṇa - маңа, сана saṇa - саңат* түрүндө кездешет. Сөздүктө мындай тыбыштык турпаттагы кездешкен атоочтор түштүк диалектиде фонетикалык, жана грамматикалык диалектизм катары ушул күндө да жашап келет.

Кайсы тилде синонимдик жуптар көп болсо, ал тилдин туюндуруу мүмкүнчүлүгү, болгондо да элестүү жеткиликтүү түшүндүрүү потенциалы артат. Дегенибиз, байыркы тилибизден бери карай жашап келе жаткан, диалекти сөз делип эсептелген көпчүлүк сөздөр кыргыз адабий тилинин лексикалык козуна кириши туура болор эле.

Жыйынтыктап айтканда “Дивандагы” сөздөр менен азыркы кыргыз тилиндеги жогоруда биз белгилеген диалектизмдер Кыргызстандын түштүк аймагында кадимкидей кеңири колдонулат. Жалпы түрк тилдүү элдерге энчилеш болгон бул эмгекте кыргыз тилине, кыргыздарга тиешелүү сөздөр өтө жыш кездешет. Тээ байыртан сакталып келген тилибиздеги кээ бир сөздөрдү, бүгүнкү күндө диалекти деп четке сүрүп пайдаланбай коюу туура эмес деп ойлойбуз. Аны иликтөө, изилдөө биздин колубузда.

Колдонулган адабияттар:

1. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – Москва: “Наука”, 1971. ст. 77-80.
2. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. – Бишкек, 2006.
3. А. Ауэзованын орусча (626-б.), С. Муталибовдун өзбекче (247-б.) котормосунда бул сөз “улар” эмес, “кекилик”, “кекиликтин короосу” болуп которулган. Бул туура эмес - А.О.
4. М. Кашкари. Дивану лугати-т түрк. - Жалал-Абад. Птом, 2016. 247-б.
5. Айрым котормолордо “улар” эмес, “кекилик” болуп которулган.
6. Кыргыз. диал. иштер, иштээр – иш билги аял

Оморов А., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Сайранбаева Ы.И., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ТЕКСТТЕРИНИН, "МАНАСТЫН" ЖАНА "ДИВАНДЫН" ЛЕКСИКАЛЫК БИРДИКТЕРДИН ЖАЛПЫЛЫГЫ ЖАНА БАШКА ТИЛГЕ ӨТКӨН СӨЗДӨР

Аннотация

Макалада байыркы кыргыз тилиндеги айрым лексикалык бирдиктер тууралуу, тагыраагы, жылкы чарбасына тиешелүү аталыштар Орхон-Енисей тексттеринде, “Манас” үчилтигинде, М.Кашкаринин “Диванында” бирдей пайдаланылганы тууралуу сөз болот. Алсак, жылкынын жашынын, түсүнүн, ургаачы менен эркектеринин аталыштары бирдей. Мисалы, түстөрдөн буурул, кара, кула, ак боз түстөр Орхон-Енисей тексттеринде да, “Манас” үчилтигинде да, “Диванда” да бар.

Макаланын экинчи бөлүгүндө байыркы кыргыз тилиндеги айрым сөздөр славян тилдерине, анын ичинен орус тилине өтүп, 19-20-кылымдарда орус сөзү катары кыргыз тилине кайтканы анализденет. Кирпич, барсук, королёк, йогурт, корсак, товар, утюг, кафтан байыркы кыргыз тилинин төл сөздөрү экенин “Дивандан” жана “Манастан” алынган мисалдар менен далилдейт.

Түйүндүү сөздөр: лексика-семантика, номинатив, түс номинативдери, славян тилдери, орус тили, байыркы кыргыз тили, руна жазуусу, текст, этнонимдер, үчилтик, эпитафия, поэзия, лексикография, картография, диалектизмдер.

ОБЩНОСТЬ ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ТЕКСТОВ, ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ «МАНАСА» И «ДИВАНА» И СЛОВ, ПЕРЕВЕДЕННЫХ НА ДРУГИЕ ЯЗЫКИ

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые лексические единицы древнекыргызского языка, в частности название коневодства в равной степени употребляются в орхон-енисейских текстах, в трилогии “Манас”, в “Диване” М. Кашкари. Например, лошадь одинаковые названия возраста, окрас и то же имя, что и самка и самец. Которой. Например, цвета буурул, тору, кула, ак боз встречаются в орхон-енисейских текстах, а также в трилогии “Манас” и “Диване”.

Во второй части статьи анализируется переход некоторых слов древнекыргызского языка в славянские языки, в том числе русский, и возвращение в кыргызский язык в качестве русского слова в XIX и XX веках. Примеры, взятые из “Дивана”, и “Манаса” доказывают, что кирпич, барсук, королёк, йогурт, корсак, товар, утюг, кафтан исконные слова древнекыргызского слова.

Ключевые слова: лексико-семантический, номинатив, цветовой номинатив, славянские языки, русский язык, древнекыргызский язык, рунические письмо, текст, этнонимы, трилогия, эпитафия, поэзия, лексикография, картография, диалектизмы.

GENERALITY OF ORKHON-YENISEI TEXTS, LEXICAL UNITS OF "MANAS" AND "DIVAN" AND WORDS TRANSLATED INTO OTHER LANGUAGES

Annotation

The article discusses some lexical units of the ancient Kyrgyz language, in particular, the name of horse breeding is equally used in the Orkhon-Yenisei texts, in the Manas trilogy, in M.Kashari's Divan.

For example, a horse has the same age name, color and the same name a female and a male. Wich. For ehample, the colors buurul, toru, kula, ak boz, are found in the Orkhon-Yenisei texts, as in the Manas and Divan trilogy.

Key words: leksiko-semantik, nominative, color nominative, Slavik languages, Russian language, Old Kyrgyz language, runic writing, text, ethnonyms, trilogy, epitaph, poetry, lexicographu, cartography, dialectisms.

Ар кандай тилдин тарыхын иликтөө үчүн тилдик факты-материалдардын болушу зарыл. Кыргыз тилинин тарыхын изилдөөгө факты-материал болуп бере ала турган тексттер байыркы доордон бери карай эле бар. Ошолордун ичинен үчөө-төртөөнү өзгөчө бөлүп көрсөтүү максатка ылайыктуу. Аларга Орхон-Енисейден, Талас менен Ысык-Көлдөн табылган байыркы кыргыз руна жазуусу менен ташка чегилип жазылган тексттер, миллиондогон сап ырдан куралган “Манас” үчилтиги, Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” аттуу дидактикалык

дастаны жана Барсандык Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” деген энциклопедиялык мүнөздөгү лексикографиялык эмгеги кирет.

Орхон-Енисей, Талас жана Ысы-Көл тексттеринин графикасы кимдерге таандык экендиги тууралуу, XI кылымдын 70-жылдарында жазылган “Кутадгу билиг” менен “Дивану лугати-т түрктүн” тили жөнүндө окумуштуулардын пикири алгач ар кандай болуп, акыры көпчүлүгү бирдей пикирге келгендигин айта кетүү зарылдыгы бар деп эсептейбиз. Адегенде айрым окумуштуулар “Кутадгу билигдин” тили уйгур тилинде болгон деген оюна (В.В.Радлов, А.Вамбери Герат кол жазмасы боюнча) эски уйгур жазуусунда **көчүрүлгөн** нускасы түрткү болгон. Кийин бул пикиринен баш тартып, бул эмгек Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречисинде жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган деген жыйынтыкка келген В.В.Радлов: “1891-жылы мен Вамберинин көз карашы менен толук макул болуп, “Кутадгу билиг” байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем, бирок “Кутадгу билигде” “уйгур” деген сөз бир дагы жолу кездешпейт,”-дейт.[1]

К.Артыкбаев М.Кашкаринин өз эмгегин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” (“Дивани лугат-ит түрк”) деп атагандыгын, экинчиден, өзү кириш сөзүндө чогултум деп санаган түрк урууларынын ичинде уйгур элинин аталбагандыгын да бул жерде унуткарып коюуга болбостугун айтат.[2]

А.Н.Кононовдун Барсандык М.Кашкаринин эмгеги тууралуу: “Дивану лугати-т түрк” “...түрктөрдүн (каракан, хакан), түркмөндөрдүн, огуздардын, чигилдердин, ягмалардын жана кыргыздардын сөз байлыгын чагылдырган 7500 сөздү камтыйт”- [3] деген пикири да бул эмгектин уйгур тилинде эмес экенин ырастайт.

И.В.Стеблева болсо: “Түрктөрдүн исламды кабыл алышы менен эски уйгур жазуусу менен байыркы түрк руна жазуусу акырындап унутулуп, түрк элдерине араб жазмасы тарай баштаган,”-[4] дейт.

Сөздүктүн киришүүсүндө Барсандык Махмуд Кашкари: “**Түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын** сөздөрү жадыма жат болуп, эбегейсиз мол байлык топтодум. Алла Тааланын жардамы менен аларды иреттеп чыгып, тартипке салдым да, бизге сообу тийип кийинкилерге кемибес кенч болуп калсын деп ушул китепти жаратып, **ديوان لغات الترك** **Дивану лугати-т түрк** (түрк тилдери сөз жыйнагы) деп атадым”, - [5] деп жазган.

Жогоруда келтирилген далилдер Барсандык Махмуд Кашкаринин “Диванына” уйгур тилинин тиешеси жок экендигин далилдеп турат.

Байыркы кыргыз (түрк) жазма эстеликтеринин, “Дивандын” тили байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз тилинин үлгүсү катары кароого бир нече негиз бар. Бул маселе боюнча өзүнчө сөз болот. Жогорудагы маселелерди козгоггонуздун себеби, кыргыз тилинин тарыхын ушул эмгектерден издеп атканыбызга байланыштуу. Башкача айтканда, аталган эмгектерди бүгүнкү түрк тилдүү элдердин “меники гана, мага гана тиешелүү” деп айтууга биринин да кымындай акысы жок. Ал бардык түрк тилдерине орток, анткени азыркы түрк тилдеринин кымындай да болсо тиешеси бар. Бирок кыргыз тили бул эмгектердин негизги тили болгондугунда эч шек жаралышы мүмкүн эмес. Аны азыркы жандуу тилибиз, улуу “Манастын” тили, Орхон-Енисей тексттеринин тили фактылар менен далилдейт. Аны төмөндө биз сөз кыла турган лексикалык бирдиктер далилдейт.

Бир эле кыргыз тил илиминде эле эмес, дүйнөлүк тил илиминде алгачкы түрколог, лексикограф Барсандык Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” (“Түркий тилдер сөз жыйнагы”) кандай маанилүү болсо, “Манас” да дүйнөлүк руханий казынаны байыткан маанилүү көркөм дөөлөт, ал эми байыркы кыргыз (түрк) алфавитинде ташка чегилип жазылган тексттер ата-бабанын бизге калтырган теңдешсиз мурасы экенин эч ким тана албайт. Бул шедеврлердин бири кыргыз тили илиминин тарыхын иликтөөгө илимий-методологиялык негиз, орто кылымдагы кыргыз лексикасынын кору болсо, экинчиси менен үчүнчүсү кыргыз тилинин кечээги, бүгүнкү лексикалык корун айкалыштыра сактап келген баасыз энциклопедиялар десек туура болчудай. Тагыраагы, “Диван” тилибиздин тарыхын иликтөө үчүн методологиялык негиз болот да, “Манастын” жана Орхон-Енисей тексттери пикирибизди

далилдөөчү факты-материалдарды алуучу жана салыштыруучу корубуз болуп саналат. Бул оюбузду төмөндөгү изилдөөбүз менен далилдемекчибиз.

Дүйнөдөгү тилдердин лексикалык кору “таптаза” болбой тургандыгын, башкача айтканда, башка тилдин сөздөрү болбогон тилдин болбостугун бардык лингвист-окумуштуулар айтышат. Бирок “айрым тилдерде лексикалык бирдиктеринин башка тилдерге тийгизген таасири күчтүү болот, айрым тилдер “көчө” тили, “базар” тилинин деңгээлинен жогору көтөрүлбөгөндүктөн, мындай тилдер башка тилдерге таасир эте албайт. Мындай тилдер ыр жазууга жараксыз, жарды,” - деп басынткан учурлар да болгон. Орто кылымдарда араб-фарсы лингвистери “араб тили – асал (бал), фарсы тили – шакар (шекер), түрк тили - өнөр”- гана дешкени, балким, Барсандык М.Кашкарини “Диванды” жазганга түткү болгондур.

Азыркы кыргыз тилинин лексикалык корунун колдонулушу социалдык жана аймактык жактан айырмачылыкка байланыштуу жардыланып бараткандыгы байкалат. Мисалы, мал чарбачылыгына, дыйканчылыкка тиешелүү лексикалык бирдиктердин айрымдарын дээрлик түшүнө бербеген муун өсүп келе жатканы байкалат. Ошол семантикалык топтогу сөздөр биз жогоруда сөз кылган мурастарыбызда кандай колдонулганы тууралуу сөз кылалы.

Мал чарбачылыгынын ичинен жылкыга тиешелүү сөздөр:

1.Орхон-Енисей тексттериндеги жылкы түстөрү: ак, ак боз, кула, тору, көк, кара, буурул; эркек, ургаачысына карата атоолор: адгыр (айгыр), ат;

2.“Диванда” жылкы түстөрү: ак, ак боз, буурул, кула, кара, тору, чым тору;

Эркек, ургаачысына карата аталыштар: айгыр, ат; кысырак, байтал, бээ;

Жаш өзгөчөлүгүнө карата: тай, кысрак, байтал, бээ. Бул сөздөр катышкан айрым макалдарды да мисал келтирет: *أَخْوَا أَرْدَسَا اَتَا تِنُورُ. تَائِي اَاتْسَا اَتَا تِنُورُ* taj atatsa at tinur uğul erežse ata tinur – **Тай ат болсо, ат тынар, уул эр жетсе, ата тынар.**

Жылкынын басыгына каарата аталыштар: жорго, жорток, жүгүрүк (күлүк). Аларга тиешелүү жабдыктар, буюмдар: желе, укурук, ээр, ичмек, тердик, кишен, жүгөн, нокто, тизгин, чылбыр, олоң (басмайыл), куюшкан, үртүк;

Айрым бир сөзгө байланыштуу макалдар да бар: *أَقْرُقُ* uqruq – укурук. Макалда мындай: *تَنْكَرُنِي قَيْغُونُ بَكْمَاسِن. تَاغَغُ أَقْرُقِنُ أَكْمَاسِن. تَاغَغُ أَقْرُقِنُ أَكْمَاسِن. تَاغَغُ أَقْرُقِنُ أَكْمَاسِن* tağığ uqruqın ägmäs, täñizni qajıqın bökmas – тоону укурук ийбес, деңизди (дарыяны) кайык буубас (бөгөлбөс).

Жылкыга тиешелүү кыймыл-аракеттер: кысрак кулундады, кысрак желиндеди, айгыр ноктолонду, айгыр кишенделди, айгыр азанады//азынады.

3. “Манас” эпосундагы жылкы түстөрү: боз, кула, буурул, жээрде, тору, тору кашка, күрөң, кара көк, чабдар, сур;

Эркек, ургаачысынын аталышы: айгыр, ат, бээ, байтал, кысырак;

Жылкыга тиешелүү жабдыктар, буюм-куралдар: желе, укурук, ээр, ичмек, тердик, кишен, жүгөн, нокто, тизгин, чылбыр, **олоң** (басмайыл), куюшкан, **үртүк, камчы, булдурсун;**

Жылкынын басыгына карата аталыштар: жорго, жорток, жүгүрүк (күлүк), күлүк, буудан, аргымак, дулдул.

Жаш өзгөчөлүгүнө карай: кулун, тай, жабагы, кунан, бышты, асый, бир асый...

Ургаачыларына карата: кунан байтал, бышты байтал, асый бээ ж.б.

Жылкыга тиешелүү кыймыл-аракеттер: кысрак кулундады, кысрак желиндеди, айгыр ноктолонду, айгыр кишенделди, айгыр азанады//азынады, камчыла, ат чабуу, байгеге чабуу.

Жогоруда байыркы, орто кылымдагы тексттерде (кыргыз руна жазуусундагы тексттерде, “Манас” үчилтигинде, “Диванда”) сөз кылган, мисал келтирген жылкы чарбасына тиешелүү лексемалардын көпчүлүгү речте (кепте) колдонууга өтө ыңгайлуу улуттук колориттеги, эвфемисттик семантикадагы тил бирдиктери экендигин түшүнбөй, “колдон чыгарып жиберүү” коркунучунда турабыз. Мисалы, орто кылымдагы тилибизде жалпы малдын көбөйүшүн төл, төлдөдү, төл мезгили (туут, тууду, туут мезгили эмес) деген сыяктуу лексемалар менен туюндурулган. Ар бир жандыктын төлдөшү өз-өзүнчө: уй музоолоду, бээ кулундады, кой козулады, төө ботолоду, тоок жумурткалады, ал турсун, ит күчүктөдү, арстан енүктеди деп, эвфемисттик (орой, одоно сөздөрдү сылык-сыпаа сөзгө алмаштыруу) маани

менен айтылган. Азыр болсо баары тууду сөзү менен айтыла берет. Бул тил байлыгын көз көрүнөө “тирүүлөй көмүү” менен барабар.

Ачыгын айтканда, тилибизди эбин таап иштете албай, бүгүнкү күнү да мамлекеттик тил катары коомдук бардык чөйрөнү тейлете албай отурабыз. Бирок башка тилдерге таасир эте албаган тилдердин катарына “киргизилип” жүргөн тилибиз улуу “Манасты” эле жаратпастан, улуу Пушкин менен Толстойдун тилине да таасир этип турганына, тактап айтканда, орус жана башка тилдерге таасир этип, айрым сөздөр алардын тилине өтүп, бүгүн ал сөздөрдү өзүбүз тааныбай, славян тилдеринин лексикалык бирдиги катары таанып жүрүптүрбүз.

Анда мисалдарга өтөлү. **Үтүк** сөзүнүн этимологиясына үнүлсөк, М.Кашкарынын сөздүгүндө:

1. **أُتُكُ (257) ütük – үтүк.** Күрөк сымал темир курал, кийимдин бырыштарын жазуу үчүн аны ысытып кийимди сылап бастырат, **أُتُيْدِي ütidi – үтүктөдү.** **أَلْ تُونُغْ أُتُيْدِي ol tonuğ ütidi – ал тонун үтүктөдү,** тырыштарын кетирди.[6] - деп жазылып турат. !Ү! тыбышы орус тилинде болбогондуктан, бул сөз утюг болуп орусчаланганы айдан ачык эле көрүнүп турат. Экинчиден, орто кылымда орустардын маданияты кыргыздардыкынан (түрктөрдүкүнөн) төмөндүгүн Петр биринчинин реформасынан эле билсек болот. Ал эми М.Кашкари “Диванды” качан жазылганын айына чейин каттап койгон. Башкача айтканда, 1072-1076-жылдардын аралыгында иштелип бүткөн. Орто кылымдын ушул мезгилинде **үтүк** деген буюмдун болушу, анын ушундай аталышы, бул сөздүн кыргыз сөзү экенин далилдейт.

2. **بِشِيقْ أَشْ (2076) bişiq aş – бышык аш же жалпы эле кайнатылып бышырылган нерсе.** **بِشِيقْ كِرْبِيقْ bişiq kerpiç – бышкан кирпич.** **كِبْ ker – кеп,** ар кандай нерсенин кеби, калыбы. **كِرْبِيقْ كِبِي kerpiç kebi – кирпич калыбы.**[7] М.Кашкары бышкан, бышык деген сөздөргө келтирген мисалдарын көрүп турасыздар, эч өзгөрүүсүз кыргызча котормосунан алдык. Ушул эле сөз (бышкан кирпич, 80миң эркечтин майына **бышырылган кирпич** Манастын күмбөзүн салууга жумшалганын Ж.Мамайдын “Манасынан” да жолуктурууга болот) “Манастын” айрым варианттарынан да жолуктурууга болот. **Бышкан кирпич** аталышы адегенде кыргыз тилинде жаралган жана **кирпич бышыруунун технологиясын** кыргыздар иштеп чыккан:

Жаманын коюп жакшыдан,
Жиндисин коюп бакшыдан,
Кирпичин коюп ташынан,
Көрмөк болдук сонунду,

Көкөтөйдүн ашынан.[8] С.Орозбаковдун “Манас” эпосунда **кирпич** сөзү көп жолу кайталанат. Бардык учурда Манастын күмбөзүн куруу учурунда кирпичти бышыруу жана күмбөзгө пайдалануу тууралуу сөз болот. Бирөөндө сансыз эркеч майына бышырылды десе, дагы биринде “Сексен эркеч майына бышырылганы” тууралуу ыр саптары кездешет. Демек, байыртан эле кыргыз тилинде бышкан кыш **кирпич** деп аталган.

3. **بُورسُوقْ borsmaq – кашкулак.** Семиздик ушуга окшоштурулуп айтылат. Огуздар бул сөздөн **م** арибин түшүрүп, **بُورسُوقْ borsuq**[9] дешет. Муну жалган деп айтууга эч кимдин акысы жок, анткени “кагазга жазылганды балталап да өчүрө албайсың” деген накыл кеп бар.

Мындан сырткары кыргыздардын азыр кашкулак деп атаган жандыгын орто кылымда (“Манастын” миң жылдыгы 1995-жылы белгиленди) кыргыздар борсук дешкенин “Манастагы” төмөндөгү саптар далилдейт:

Көп сүйлөшүп туруптур
Борсук, какай этинен
Жар-жамаабыз куруптур.
Кетирген экен Манасың
Кеңири **борсук** эт жебей,

Кедейлердин айласын,[10] - деген саптардан азыркы орус тилинде колдонулуп жүргөн **борсук** орто кылымда кыргыздаыр колдонуп жүргөн сөз экендиги далилденди. “Манас” үчилтигинин бардык варианттарында бул сөз дал ушундай тыбыштык турпатында аябай көп учурда, өзгөчө калмак, кытайлар менен болгон уруштарда, алар менен кандайдыр маселелер

боюнча мамиле учурунда алардын арам, адалды аралаштыра жей бергендиги айтылып жатканда бул сөз арбын колдонулат.

4 **قَرَساق (2906) qarsaq – калтар түлкү.** (Орус тилинде корсак). Байыркы кыргыздар Урал тоосунун чыгыш тарабында, токойлуу Сибирде (Шиберде) жашап, калтарды – **корсак** деп аташып, Тянь-Шанга ооп кеткенде бул аталышты да орустарга калтырып келе беришкен тура.

Ал сөздү М.Кашкари “Дивану лугати-т түрккө” киргизип, ал эми “Манаста” бир гана тыбыштык өзгөчөлүк менен **карсак** болуп сакталып калыптыр. Аны төмөндөн көрсөк болот:

Карсак да бар, бөрү бар,
Алардын этин жей берип,
Малга бычак урбаса
Бай болуунун жөнү бар, - же:
Карсактын изин жаңылбас
Кадыр жайнак Шууту –
Калктан чыккан куусу,
Жойлоп жүргөн бир жанмын.

Карсак жүрбөс калында, - бул мисалдын баарынан калтар түлкүнүн куулугу, амалкөйлүгү аркылуу образ ачууга кеңири колдонулганы байкалат.

5. **باشماق (2855) başmaq – башмак, бут кийим.** Огузча Огуз менен кыпчактар «м- m» кошуп, **باشماق** başmaq - башмак деп айтышат.[11] **باشماق** başmaq – башмак (бут кийим). Огузча.[12] **تَزَلْدُرُكْ** - **tizildürük** – башмактын тумшугуна тагылчу тыйындар.[13] **باشماقландى** - **başmaqlandı** – башмактуу (бут кийимдүү) болду. **эр باشмактуу** болду. Огузча.[14] **Башмак** сөзү М.Кашкаринин сөздүгүнүн 1-жана 2-томунда төрт жерде берилет да, ар биринде башка-башка түшүндүрмөлөрдү берүү үчүн пайдаланат, башкача айтканда, эки жерде башмак сөзүнүн диалектилери тууралуу айтса, бир жеринде бар болдуу, ээси болду түшүнүгүн билдирген –ланды (-ла, -н, -ды) курандысын түшүндүрүү, үчүнчүсүндө башмакты кооздоочу тыйындардын маанисин ачуу үчүн пайдаланды.

Бирок **башмак** сөзү да орус тилинен кабыл алынган сөз делип, бардык окуу китептеринде, илимий эмгектерде, сөздүктөрдө (Мисалы, К.К.Юдахиндин “Орусча-кыргызча” сөздүгүндө: башмак – бут кийимдин бир түрү, - деп которулган, С.И.Ожеговдун “Толк. словарь русского языка” деген эмгегинде да орус сөзү катары чечмеленет) орус тилинин лексикалык корунун бир сөзү катары белгиленип келген. Чындыгында, башмак сөзү кыргыз сөзү экендигин М.Кашкари өз эмгегине каттаган жана араб тилине **чокой сымал бут кийим** экендигин чечмелеп түшүндүргөн.

6. **جوگورت اۇزىدى (1047) уюду.** **جوگورت اۇزىدى** joğurt uzıdı – **Жуурат уюду.** **ال جوگورت اۇزىتى** ol joğurt uzıttı – **Ал жуурат уютту.** **جوگورت قوچۇلدى** joğurt qoçuldı – жуурат коюлду. Ар кандай суюк нерсе коюлуп кетсе, ушинтип айтылат.[15] Кыргыз тилиндеги жуурат деген сөздүн орто кылымдагы кыргыз тилинде йогурт делгенине көпчүлүгүбүз ишенбейбиз. Бирок “Дивану лугати-т түрккө” бир канча жолу бул сөз кайталанат жана ал сөз бүгүнкү күндө жуурат (кой-эчкинин сүтүнөн уютулган айран) деген тыбыштык турпатта колдонулат.

Ал эми тамак-аш энциклопедияларында, массалык-маалымат каражаттарында йогурт сөзү славян тилдеринин лексикалык корун толуктаган сөз катары, тамактын бул түрү кантип, эмнеден жасала тургандыгы ар кандай айтылат. Мисалы, интернет булактарында: Орус **йогуртунун** курамында кургак сүт жана башка кошумчалар болгондуктан, мындай продукту болгарлар **йогурт** катары эсептешпейт. Анткени **йогуртун** мекени болгон Болгарияда **йогуртун** каражаты сүт менен эле ачыткы, - деген сыяктуу маалыматтар бар.

7. **تافارلىغ (3108) tavarlıg: تافارلىغ** tavarlıg er – **тавардуу эр.**[16] Товар сөзүн да кыргыз тилинин лексикалык бирдиги катары эч ким санаган эмес. Орто кылымда бул сөз байлык, мал-мүлк, акча түшүнүктөрүн билдирип, өтө активдүү колдонулгандыгы “Диванда” жүздөгөн сүйлөмдө кездешкенинен билүүгө болот.

8. **قاقتان (2603) qaftan – кафтан.** Сырт кийим, чепкен.[17] С.И.Ожеговдун “Толк. словарь русского языка” деген эмгегинде: **“Кафтán** — верхнее, долгополое мужское платье разного покроя: запашное, с косым воротом, чапан, сермяга, суконник, армяк. Термин появился в

русских письменных источниках в XV веке. В XVI—XVII веках им обозначали мужскую комнатную и уличную одежду. **Кафтан** представлял собой распашную одежду” – деген аныктама берилип жүрөт. Демек, орус тилине 15-кылымда кабыл алынса, кыргыз тилинен ошол кылымдарда орус тилине өткөн.

9. بارس (1890) bars – барс, жолборс. Түрк элдери жүргүзгөн жылсанактагы он эки мүчөл жылдын бири.[18] Ал эми “Манаста” болсо:

Каары катуу көрүндү,

Барс боюнда жүгү бар,

Байкап көрсө түсүндө

Ажыдаардын түгү бар, -[19] деп айтылат. Бул жерде Манастын келбети сүрөттөлүп жатат.

Жыйынтыктап айтканда, орто кылымда кыргыздардын аймагы кеңири болуп, орус эли менен чектешкен, ошонун натыйжасында кыргыз тилинин лексикалык корундагы жогоруда мисал келтирген сөздөр орус тилине оошуп, төл лексикасы катары кабыл алынып, орус тилинин лексикалык корун байытууга катышкан.

Жогорудагы аталган үч эмгектин тексттеринин тилине изилдөө иштерин тереңдетип жүргүзсө кызыктуу “жаңылыктар” көп табылчудай. М.Кашкаринин “Диванында” “Кырман бастырмак короолунун иши эмес, -“ деген макал бар. Короолу деген кичинекей боз чымчык бар, ал эми орус тилинде **королёк** деп кичинекей боз чымчыкты аташат. Бул да кыргыз сөзү болушу толук ыктымал, анткени кыргыздардын Орхон-Енисей доору таш эстеликтерде калса, Алтай доору “Манас” менен “Диванда” сакталып калгандыгы талашсыз чындык экенин:

Короолу бар короздой,

Жалган дүйнө жарыкта

Салышса мындан жер озбой,

Корозу бар тоодактай,-[19] деген сыяктуу фактылар аныктап, бирин-бири толуктап жана далилдеп турат.

Колдонулган адабияттар:

- 1.В.В.Радлов. “Кутадгу билигге” акыркы сөз. “Кыргызстан маданияты”, 1969, 22 январь.
- 2.К.Артыкбаев. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө. “Кыргызстан маданияты”.1990, №38, 20-б.
- 3.А.Н.Кононов. Махмуд Кашгарский и его “Дивани лугат ат түрк”.Советская тюркология, 1972, № 1, 12-б.
- 4.И. Стеблева. Түрк тилиндеги байыркы маданият. Китепте: Кыргыздар. II т.,Бишкек, “Кыргызстан”, 410-б.
- 5.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. Кыргызча котормосу, 1-том. Жалал-Абад. 2016. 32–б.
- 6.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Которгон Оморов А.) 3-том. Жалал-Абад. 2016. 188–б.
- 7.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Которгон Оморов А.) 3-том. Жалал-Абад. 2016. 91–б.
- 8.С.Орозбаков.Манас. –Бишкек. 1561-б.
- 9.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Которгон Оморов А.) 3-том. Жалал-Абад. 2016. 307–б.
- 10.С.Орозбаков. Манас. Бишкек, 2010. 188, 896, 1212, 1218, 1231-беттер
- 11.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. //Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматова Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.// 1-том. -Жалал-Абад, 2016. 323-б.
- 12.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. //Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматова Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.// 1-том. -Жалал-Абад, 2016. 392-б.
- 13.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. //Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматова Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.// 1-том. -Жалал-Абад, 2016. 437-б.
- 14.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. //Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматова Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.// 2-том. -Жалал-Абад, 2016. 219-б.
- 15.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. //Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматова Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.// 1-том. -Жалал-Абад, 2016. 172-б.
- 16.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. //Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматова Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.// 1-том. -Жалал-Абад, 2016. 212-б. 347-б.
- 18.М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. //Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматова Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.// 1-том. -Жалал-Абад, 2016. 275-б.
- 19.С.Орозбаков. Манас. Бишкек, 2010. 839-б.

*Саттаров У.С., окутуучу
К.Карасаев атындагы БМУ*

УУ-АРЫК (ВАРУХ) АЙЛЫНЫН АТАЛЫШЫНЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасынын аймагында жайгашкан Уу-Арык айылынын аталышынын этимологиясы каралган. Учурда саясий бир топ окуялардан кийин ушул маселелер актуалдуулукка айланып, эки элдин кызыкчылыгын туудуруп жатат. Тажик Республикасында “Варух” анклавын биздин жер деп, анын атын өз тилинде чечмелөөгө өтүшүп, учурда карама-каршылыкты күчөтүүдө. Тажикче “Варух” деген сөздүн маанисине караганда кыргызча “Уу-Арык” деген сөздүн мааниси тарыхый жактан булактарда басымдуулук кылат. Бул изилдөөдө Уу-Арык деген сөз түрк тилдүү элдерге, анын ичинде кыргыз тилине таандык экендиги негизделди. Изилдөөнүн жыйынтыгында ал жердин “Уу-Арык” деп аталышы, тарыхы жана мааниси кыргыз тилинде экендиги, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде айтылганы ачыкталды.

Түйүндүү сөздөр: уу-арык, арык, варух, өзөн, канал, жер-суулардын аттары, топонимика

ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ СЕЛА УУ-АРЫК (ВАРУХ)

Аннотация

В данной статье рассматривается этимология названия села «Уу-Арык», расположенного на территории Кыргызской Республики. В настоящее время после ряда политических событий эти вопросы становятся актуальными и затрагивают интересы двух народов. Полемика развернулась вокруг анклава «Варух», который исторически является территорией Кыргызстана. В Таджикской Республике анклав «Варух» считают своей землей, таджикскими учеными термин интерпретируются в своих интересах, что вызывает противоречие двух государств. В статье обосновано слово «Уу-Арык» как принадлежащую тюркским языкам, а именно кыргызскому языку. В результате исследования выяснилось, что название места “Уу-Арык”, его история и значение название принадлежит кыргызскому языку, а именно юго-западному диалекту кыргызского языка.

Ключевые слова: уу-арык, арык, варух, река, канал, названия местности и вод, топонимика

ORIGIN OF THE NAME OF THE VILLAGE UU-ARYK (VARUKH)

Annotation

This article discusses the etymology of the name of the village "Uu-Aryk", located on the territory of the Kyrgyz Republic. At present, after a series of political events, these issues are becoming relevant and affect the interests of the two peoples. The controversy unfolded around the Varukh enclave, which is historically the territory of Kyrgyzstan. In the Tajik Republic, the Varukh enclave is considered their land, Tajik scientists interpret the term in their own interests, which causes a contradiction between the two states. The article substantiates the word "Uu-Aryk" as belonging to the Turkic languages, namely the Kyrgyz language. As a result of the study, it turned out that the name of the place “Uu-Aryk”, its history and meaning, the name belongs to the Kyrgyz language, namely the southwestern dialect of the Kyrgyz language.

Key words: uu-aryk, ditch, varukh, stream, river, canal, names of localities and waters, toponymy

“Варух” боюнча илимий булактардан так эмнени түшүндүрөрүн таба алган жокбуз. Ал эми (Варух эмес) Уу-Арык деп кыргызча айта турган болсок маанилүү да түшүнүктүү да болот.

Уу-Арык боюнча тажиктин филология илиминин доктору Нурали Нуров (Нурали Нурзода) 2021-жылдын 29-мартында khovar.tj сайтына жарыялаган макаласында мындай деп жазат: «Варух» деген сөз байыркы перс тилиндеги «вара» деген сөзүнөн келип чыккан, «чеп», «дубал менен курчалган жер» дегенди билдирет. Бул аталыш Варух тоо арасында жайгашкандыктан берилген. Авестологдордун айтымында, “Воруба рашти” жана “Воруджа рашти” деген сөздөр Варух менен байланыштуу[1].

Тажик окумуштуусунун айтымында “Варух” деген ушундай маани берет деп божомолдоп жазып жана бул аймактын мураскорлору тажиктер деп жатат. Биз бул окумуштуунун ойлоруна такыр кошулмек эмеспиз. Себеби изилдөөлөрүбүз боюнча “Варух” деген сөздүн башка дагы маанилери бар.

“Варух” деген сөз боюнча мен ошол аймактагы элдерден, тагыраагы Баткен, Лейлек райондорунда жашаган жергиликтүү аксакалдардан, карыялардан сурасак баары эле “Варух” эмес “Уу арык” дешет. Орто Азияга орустар келип “Уу-Арыкты” тили келбей “Варух” деп

айтып, андан кийин биздин кийинки муун дагы **“Варух”** атап калышты. **“Варух”** деген сөз тажик тилинде эч кандай маани же түшүнүк бербейт, ал кыргызча **“Уу арык”** деген сөздү билдирет. Уу арык, уу арык деп олтуруп бара-бара варух болуп калган. Орто Азияга орустар келип крилица тамгасын киргизгенден кийин **“уа”** сөзү **“ва”** сөзүнө алмашылып жазылып калды. Буга бир мисал: **уа алейкум ассалам** деген сөздү **ва алейкум ассалам** деп жазып калбадыкпы. Ошонун сыңарындай эле ууарык деген сөздү да так маанисин билбей варух деп атап калдык.

“Арык” аталышы боюнча "Википедия" интернет-энциклопедиясында мындайча берилет: **“Арык”** (азербайжанча-арих; казакча-арык; каракалпакча-ариг; кыргызча-арык; тажикче- чүй(жүй); өзбекче-ариг;) – негизинен Орто Азияда, жарым-жартылай Закавказьеде майда сугат канал түрүндөгү гидротехникалык курулуш [2]. Ал эми бул жерден алып карасак тажик тилинде арыкты жүй деп атап жатышат.

Кыргыздарда, негизи эле түрк тилдүү элдерде “арыкка” байланышкан көптөгөн жерлердин, суулардын аттары бар. 1976-1980-жылдар аралыгында чыккан 6 томдук Кыргыз Совет энциклопедиясында да “Арык” аталышындагы 22 айылдын аты жазылган жазылган[3]. Андай айылдын аталыштары өлкөбүздүн баардык аймактарында жайгашкан. Мисалы Таш-Арык Талас облусунун Талас районундагы, Каптал-Арык Чүй облусунун Панфилов районундагы, Жаңы-Арык Ыссык-Көл облусунун Ак-Суу районундагы, Жоон-Арык Ош облусунун Ноокен районундагы, Жылан-Арык Нарын облусунун Нарын районундагы, Паскы-Арык Баткен облусунун Баткен районундагы айылдардын аттарын атасак болот. Аймактардагы айылдардын аталышы ошол жердеги жаратылыштын түзүлүшүнө карата эл тарабынан таамай коюлганы шексиз.

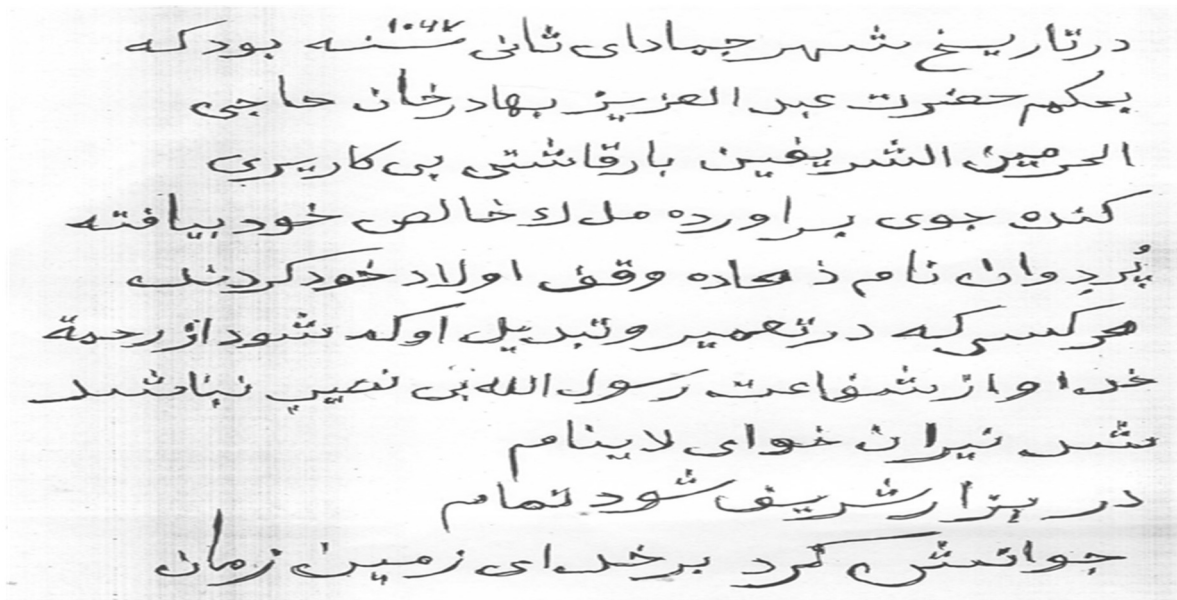
Андан сырткары Алты арык, Беш арык Өзбекстан Республикасындагы Фергана облусундагы шаар тибиндеги айылдардын, Арыкбалык Казак Республикасынын Түндүк Казакстан облусунун Атырау районундагы айылдын аталыштарын белгилесек болот.

Мындан башка да түрк тилдүү элдерде көптөгөн каналдарды дагы арык деп аташат. Мисалы Янгиарык (Жаңы арык) Өзбекстан Республикасынын курамындагы Хорезм каналы, Полвонарык (Балбан арык) Өзбекстанда Самаркан шаарынын жанындагы каналдын аталышы[4], Тешик-Арык Баткен облусунун Лейлек районундагы канал[5. 48-6].

Лейлек районунун Катыраң айылындагы Тешик-Арык каналынын башталышындагы аскага чегилген жазуу. 1658-ж.

1-сүрөт Лейлек районундагы Тешик-Арык каналынын башталышындагы аскага чегилген жазуу.

2-сүрөт. Сүрөттө араб тамгасы менен кыргызча (эски түркчө) жазылган аскадагы жазуунун кагаз бетине түшүрүлүшү.

Тешик-Арык каналынын тарыхына кайрыла турган болсок, Тешик-Арык каналы Лейлек районунун Өзгөрүш айылына кире бериштеги капчыгайдан башталган канал. 1656-1658-жылдарда абат бийи (кыргыз уруусунун бири - абат уруусу) Боркош бий тарабынан каржыланып, элдин күчү менен эки жерден тоннел казылып, 5 км узундукта казылган канал. 2000 гектар жерге суу берет. Тоннелдин жанындагы аскада Боркош бий тууралуу жазуу бар. Тоннелдин бири советтик доордо үстү ачылып ташталган. Экинчиси тарыхый эстелик болуп кыргыз мамлекети тарабынан коргоого алынууга тийиш.

Төрт кылымга жакын убакыттан бери канал элге суу берип, элди багып келет. Эки жерден сууну ноо аркылуу алып өтүшкөн: бири Жоопая суусу түшкөн жерден бир аз ылдый Козу-Баглан дарыясынын жээгинин үстүнөн 15 метр узундукта өткөрүлсө, экинчи ноо-экинчи тоннелдин кире бериш жеринде жерден 5 метр көтөрүлүп, узундугу 25 метр аралыкта болгон. Ноолордон 1 метр куб суу секундасына өтүп турган [5. 49-б].

1995-жылы чыккан 2 томдук “Манас энциклопедиясында” дагы Жоон-Арык, Кум-Арык, Кырк-Кыз-Арык, Кырк-Жигит-Арык жана Манас-Арык(Таш-Арык), деген аталыштагы чоң каналдар, өзөндөр бар. Ушул аталыштагы каналдарга, өзөндөргө токтоло кетсек.

Жоон-Арык — топоним, эпосто кытай-калмактар башта басып алган ата-журтун бошото баштаган кыргыздар жоону кубалап басып өткөн жерлердин бири (Кол жазмалар фондусу, 576-инв.). Географиялык реалияда Жоон-Арык Кочкор өрөөнүнүн түштүгүндө Үкөк жана Баба-Ата тоолорунун ортосундагы капчыгай жана өзөн [6. 356-б].

Кум-Арык — топоним. Бээжинди көздөй качкан Алооке канды Аксынын жанында Кум-Арык дарыясынын боюнда кууп жетет. Алоокени жайлап, дүнүйөсүн калкка бөлүп берет. Кошойдун сунушу боюнча Кум-Арыкта жыйылган эл Манасты кан көтөрүшөт (Саякбай Каралаев, 1. 209). Кум-Арык Чыгыш Түркстанда, Тарим дарыясынын сол куймасы [6. 564-б].

Кырк-Кыз-Арык — Талас өрөөнүнүн түштүк батыш тарабындагы тоо этектей курулган байыркы канал (10-к.). Каракоюн менен Үрмарал суулары кошулган жерден башталат. Ал жерден каналды бөгөгөн сыпайдын калдыгы табылган. Үрмарал суусунун сол жээгин бойлоп, Ленинполь кыштагына чейин созулат. Каналдын боюнан 10-12-кылымдагы Үрмарал 1 жана 2 деген эки шаардын чалдыбары табылган.

Эл оозунда Кырк-Кыз-Арык менен Кырк-Жигит-Арык туурасында уламыштар айтылат [6. 603-б].

Кырк-Жигит-Арык — Бакай-Ата районунун аймагындагы 10-кылымда курулган байыркы каналдын нугу. Каракоюн суусунан башталып, тоо боору менен Талас өрөөнүнө

чыгат. Арыктын узундугу 10 км, туурасы 1,2 м, тереңдиги 1 м, жылмакай таштар менен кынапталып алебастар менен бекитилип оңдолгон.

Кырк-Жигит-Арык менен Кырк-Кыз-Арыктын тарыхы жөнүндө эл оозунда төмөнкүчө уламыштар айтылат: «Семетейдин жигиттери Үрмарал суусунун жээгине оюн-зоок курушат. Кезек күч сынашуу оюнга келет. Кыздар Бакай карыяга кайрылып калыс болуп берүүсүн суранышат. Акылман карыя Үрмарал суусунун сол тарабынан кыздар, оң тарабынан жигиттер арык казып, сууну өрөөнгө кайсыл тарап мурун чыгарса жеңиш ошолордуку болорун айтат.

Эки тарап күндөп-түндөп иштешет. Кыз-келиндер амалдуулук кылып, теңи иштеп, теңи кылактап жигиттерди азгырып, алаксытышат. Кыздар арык казууну бир жума мурун бүткөрүп жеңишке ээ болушат» [6. 603-б].

Манас-Арык, Таш-Арык — ошондой кылымдагы ири канал. Талас өрөөнүндө, туурасы 5 — 7 м. Кыргыз Ала-Тоо кыркасынын этегин жээктеп, Ак-Дөбө шаар урандысына (6—7-к.) чейин 14 км узундукта созулуп жатат. Илимий адабияттарда «Таш-Арык» деп берилгени менен эл оозунда Манас-Арык. деп айтылат [5. 668-б].

Мындан тышкары Кол жазмалар фондусунда сакталып турган манасчы Саякбай Каралаевдин вариантында дагы **“Куу арык”** деп айткан жери бар экен: Манас өлгөндө «алтын туурун талкалап, жибек боосун тытып, айды көздөй сызып» кетип калган Акшумкар Семетей эр жетип, элине келээр жолуна уя салып, **«куу арыктуу дайрадан куу бөктөрүп»**, **«капчыгайлуу зоолордон каз бөктөрүп»**, «Качып калган түлкүнү Шукшуруп алып Акшумкар «Келегой жетим» дегенсип» (Саякбай Каралаев, Кол жазмалар фондусу, 549-инв., 25-б.) [6. 393 -б].

Бул жерде **“куу арыктуу дайрадан”** деп, ошол дарыя үстү жай акканы менен асты катуу аккан же үстүнөн тайыз көрүнгөнү менен кесип өтө келгенде өтө терең болушу мүмкүн болгон дарыянын агымы боюнча сындап айткан чыгар.

Эми **Уу-Арык** боюнча да эл оозунда ар кандай варианттар, уламыштар айтылып жүрөт.

1-варианты: “Уу-арык” деп элдердин айтуусу боюнча айылга чейин келген негизги чоң арыкты же өзөндөн сууну бөлүп буруучу жерди уу-арык деп аташкан. Мисалы: Уу-Арыктан сууну бул жакка буруп кел деп айтып калышат.

2-варианты: Хандык доордо ар кандай кырдаалдарга (согуш, тоноочулук ж.б.) байланыштуу элди кыруу максатында бул арыкка уу ташталып, сууну ичишкенге болбойт деп сууну ичишкен (колдонгон) эмес экен. Ошонон **уу-арык** деп аталып калган дешет.

3-варианты: Бул жерде мурда сымап рудасын алып келип иштеткен жер. Таштарды оюп арык кылып сымапты ээриткенде, ошол таштан жасалган арыктан ээрип аккан сымапты идиштерге куюп алчу экен. Ошонон **уу-арык** деп аталып калган деп айтышат.

Жогорудагы айтылган варианттар боюнча карай турган болсок биринчи вариант төп келгенсипт. Анткени кыргыздарда мурда канал деген сөз болгон эмес. Баарын арык деп эле атаган, жана арыктардын көлөмү боюнча жана аткарган кызматы боюнча түрлөргө бөлүп айткан. Мисалы: кол арык, өстөн арык [7. 132-б], чоң арык, кичине арык, уу арык, ок арык, шак арык, таш арык ж.б. Андан тышкары кадимки эле жөнөкөй арык жана эң кичинекейин жөөк деп аташкан.

Манас эпосунда деле өзөндөрдү, кээ бир дайраларды, каналдарды – арык деп атаганы буга далил. Ошол өзөндөн (Ак-Суу дарыясынан) сууну буруп алган жерди Уу-Арык деп аташкан. Ал суу, канал менен келип азыркы Төрт-Гүл суу сактагычына куят. Ошол сууну бурган жерди (Уу-арыкты) орустар келип “головной” деп айткандан кийин биз дагы орусча “головной” деп атап калдык. Уу-Арыктын жанына келип отурукташкан элди Уу-Арыктын эли же Уу-Арык (орусча Варух) айылы деп атап калдык. Мурда элдер суунун, өзөндүн жанына, булактын башына барып отурукташкан. Ошон үчүн кыргыздарда бир макал бар “Эл башы болгуча Суу башы бол” деген. Суу башы деген аталышта Лейлек районунда Суу-Башы, Булак-Башы айылдары жана Баткен районунда Суу-Башы айыл өкмөтү (аймактык бирдик), Булак-Башы айылы бар. Уу-Арыкка тажиктер кандайча келип отурукташып калаганы боюнча С.Р. Саттаровдун “Абат тарыхы, санжырасы жана ичкилик кыргыздар” китебинде кыскача маалымат берилиптир: Нурумбет бай 1817-1904-жж. жашаган Орто-Боздогу б.а. ошол

өрөөндөгү эң чоң байлардын бири болгон. Орто-боздогу жерлердин көбү ага тиешелүү болгон. Капчыгай жагын (Баткен району, Ак-Сай айылдык округу, Капчыгай айылы [8]) мачайыларга (тажиктерге) убактылуу пайдаланууга берген деп жазат[5. 323-6].

Тажиктердин мачайы деп аталышынын себеби Лейлек жана Баткен райондорунун түштүк тарабындагы Туркестан кырка тоосунун Мачча ашуусунан ашып келген тажиктерди мачайылар деп аташкан. Лейлек районунун Коргон айылында дагы Мачча ашуусунан ашып келген тажиктер бар, аларды дагы мачайылар деп азыркыга чейин аташат.

Кокон кандыгы кулап орус падышачылыгы келип, андан кийин СССР мамлекети түптөлгөндөн кийин 15 республикага бөлгөндө кайсы айылда кайсы улут көп болсо ошол айылды ошол республиканын карамагына кошкон.

Жогоруда айтылгандай “Уу-Арык” айылында дагы кыргыздарга караганда тажиктер басымдуу экен деп Тажикстан Республикасына кошкон. Ушул маалыматтар бизге талашсыз далил болот жана муну азыркы муун биле жүрүүрсү керек.

Колдонулган адабияттар:

1.Нурали Нуров. БЕССПОРНАЯ ИСТИНА: Ворух — наследие Арии и часть исторической территории Таджикистана 29.03.2021. [Электронный ресурс]. – ховар, 29 март 2021 – Режим доступа: <https://khover.tj /rus/2021/03/besspornaya-istina-voruh-nasledie-arii-i-chast-istoricheskoy-territorii-tadzhikistana/>

2.Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Арык>

3.Кыргыз совет энциклопедиясы — Фрунзе 1976-1980жж.

4.Узбекская советская энциклопедия — Ташкент, 1971.

5.Саттаров С.Р. Абат тарыхы, санжырасы жана ичкилик кыргыздар/С.Р. Саттаров - Ош.2012. - 407 б.

6.Манас энциклопедиясы/ 2 томдук, I том – Бишкек, .1995. – 698 б.

7.Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.//Биринчи бөлүк - Б. - 2015. – 799 б.

8.Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ky.wikipedia.org/wiki/Баткен_району

*Абдылакимова Б.К., ф.и.к., доцент
ОшМУ*

*Жумабай уулу А., аспирант
КРУАИ*

*Каримова А.А., окутуучу
Б.Сыдыков атындагы КУМУ*

СИМВОЛ ЖАНА БЕЛГИЛЕРДИН ФИЛОСОФИЯ ИЛИМИНДЕГИ ОРДУ

Аннотация

Кыргыз философия илиминде символ жана белгилердин феномени жана улуттук салттуу маданиятта аларды трансляциялоонун ыкмалары системалуу бүтүндүк катары, өзүнчө, өз алдынча тарыхый-философиялык маселе катары каралган эмес. Ошондуктан бул илимий макалада ушул кемтикти толуктоого болгон аракет болуп эсептелет. Ошол мезгилде белгилей кетүүчү жагдай көчмөн аң-сезиминин символдук жана белгилик табиятынын өзгөчөлүктөрүнүн айрым аспектилерин, мифологиялык-поэтикалык ой-жүгүртүү, улам өсүп бара жаткан этникалык иденттүүлүктүн жана ааламдашуу процесстеринин контекстинде белги жана символдун ролу өзгөчө. Мына ушундан улам салттуу маданият баштан аяк белги жана символдуулукка ээ экендиги, ал эми символ жана белги байыркы, универсалдуу жана салттуу маданияттын чегинен чыгып, жалпы адамзаттык тажрыйбага таянаары жөнүндө жобого ылайык авторлор тарабынан белги жана символдун диалектикасынын табиятын ачууга аракеттер жасалган.

Түйүндүү сөздөр: Белги системасы, лингвистика, метафора, поэтикалык система, профандык ишеним, символ, символикалык зат, сокралдык ишеним, сөздүн күчү, универсалдык эстетика.

РОЛЬ СИМВОЛОВ И ЗНАКОВ В ФИЛОСОФСКОЙ НАУКИ

Аннотация

В нашей отечественной философской науке феномен символического и способы его трансляции в традиционной культуре кыргызов как системного целого не рассматривался как отдельная, самостоятельная историко-философская проблема. Поэтому настоящая работа является восполнением данного пробела. Между тем следует отметить, что отдельные аспекты специфики символической природы кочевого сознания, мифопоэтического мышления, роли символов и мифов в контексте возрастающей этнической идентичности и процессов глобализации, а также функционального и социокультурного воздействия сферы символического на феномен социальной и этносоциальной памяти кыргызов затрагивались. Традиционная культура насквозь символична, а символ архаичен, универсален и опирается на общечеловеческий опыт, выходящий за пределы традиционной культуры, поэтому авторами делается попытка раскрытия символической природы традиционной культуры, а также обоснования того, почему именно символы, возникнув в недрах мифологического мышления, на протяжении тысячелетий составляют сущностную (онтологическую) основу традиционного бытия; почему традиционный человек воспринимает свое бытие как пространство символической реальности.

Ключевые слова: Знаковая система, лингвистика, метафора, поэтическая система, профанальная вера, символ, символическая вещества, сокральная вера, сила слова, универсальная эстетика.

DIALECTICAL DETERMINATION OF SYMBOLS AND SIGNS

Annotation

In our domestic philosophical science, the phenomenon of the symbolic and the ways of its translation in the traditional culture of the Kyrgyz as a systemic whole were not considered as a separate, independent historical and philosophical problem. Therefore, the present work is to fill this gap. Meanwhile, it should be noted that certain aspects of the specifics of the symbolic nature of nomadic consciousness, mythopoetic thinking, the role of symbols and myths in the context of increasing ethnic identity and globalization processes, as well as the functional and sociocultural impact of the symbolic sphere on the phenomenon of social and ethnosocial memory of the Kyrgyz were touched upon. Traditional culture is symbolic through and through, and the symbol is archaic, universal and relies on universal human experience that goes beyond traditional culture, so the author makes an attempt to reveal the symbolic nature of traditional culture, as well as to justify why symbols, having arisen in the depths of mythological thinking, over the millennia constitute the essential (ontological) basis of traditional being; why traditional man perceives his being as a space of symbolic reality.

Keywords: Sign system, linguistics, metaphor, poetic system, profane faith, symbol, symbolic substance, sacred faith, word power, universal aesthetics.

Адамдар ортосундагы байланышты билдирген “символ” сөзүнүн (ал азыр көбүнчө белги маанисин билдирип калды) келип чыгыш тарыхына кайрылып көрөлү. Гректер адегенде

символ деп достук мамилени (азыркыча айтканда, символдук түрдө) билдирген идиштин сыныгын аташкан. Жакшы санаалаш мейманын узатып жатып сыныкты дагы эки бөлүп, бирин ага берип, экинчисин өзүндө калтырган. Кандай шартта, кайсыл убакта мейман кайрылып келбесин эки жакын адам сыныктарды бири-бирине жалгаштырып, өткөндөрдү эстешип мамыр-жумур болуп отуруп калышкан. Келген меймандын да ал сыныкты таштабай сактап жүрүп ала келгенин карабайсыздарбы. Антикалык доордогу “символ” сөзүнүн баштапкы мааниси “инсандыгын аныктоо - удостоверение личности”. Кат-сабатка жетише элек мезгилдерде кыргыздар да кимдин ким экендигин, өзүнүн кимдигин далилдөө максатында жиберген адамынан камчысын же баш кийимин же болбосо таанымал бир буюмун берип жиберери тууралуу буга чейин айтып кеткенбиз.

И.Кант, Ф.В. Шеллинг, Г.В.Ф. Гегель, И.В. Гётелер символдор тууралуу чыныгы кудайлык маани жана мазмунду таанып-билүүнүн ыкмасы деген ойлорду айтышкан.

Лингвисттердин, тарыхчылардын, археологдордун, искусство таануучулардын, психологдордун, дин таануучулардын, фольклористтердин жана башка илим тармактарынын жалпы аракеттери менен түрдүү семиотика багыты боюнча көптөгөн сөздүктөр түзүлдү [Кэрлот Х.Э. Символдор сөздүгү. - М., 1994; Бауэр В., Дюмоу И., Головин С. Символдор энциклопедиясы. - М., 1995; Бидерман Г. Символдор энциклопедиясы. - М., 1996; Cirlot J.E. A dictionary of symbols. 2 ed. - N.Y., 1971; Biedermann H. Knaurs Lexikon der Symbole. - Munchen, 1989; Cooper J. C. Lexikon alter Symbole. - Leipzig, 1986 и др.]. Бүгүнкү күндө символдордун аспектилерин изилдөөгө алынуучу көптөгөн институттар жана борборлор иштөөдө, мисалы, Лондондогу иконологияны изилдөөгө алган Варбург-Кортодд институту, Базелдеги Людвиг Каймер институту ж.б.

“Символ” термини адабиятчылар жана лингвисттер тарабынан ар түрдүүчө кабыл алынат. Мисалы, Ю. С. Степанов символ илимий түшүнүк эмес, ал поэтикалык түшүнүк жана поэтикалык системанын чегинде гана кабыл алынат. Чындыгында орус адабиятында мындай символдор арбын, мисалы, Н. В. Гогольдун жолу, А. П. Чеховдун багы, М. Ю. Лермонтовдун чөлү, А. С. Пушкиндин бороону, Тютчевдин түтүнү, М. Цветаеванын чатыры жана үйү символдук деңгээлге жеткен. Кыргыз адабиятында А. Осмоновдун ак боз аты, А. Токомбаевдин кандуу жылдары, Т. Сыдыкбековдун тоолору, К. Жантөшевдин Каныбеги, Т. Касымбековдун сынган кылычы, С. Жусуевдин Курманжан даткасы, С. Эралиевдин Ак Мөөрү бул акын, жазуучулардын символуна айлана алды (кандуу жылдар, Каныбек, сынган кылыч, Курманжан датка, Ак Мөөр бул жерде чыгарманын аты катары эмес). Ю.М. Лотман мындай символдорду “сюжетти гени” деп атаган. Адабий символдордон сырткары тилдик символдор да бар жана алар тилдик эволюция процессинде пайда болот. Тилде метафоралар текст ичинде татаалдашып отуруп символго айланат, кыргыз тили илиминдеги терминдер табияты боюнча символдорго бир топ жакындашып кетери тууралуу буга чейин сөз кылганбыз.

С.С.Аверинцев “Адабий энциклопедиялык сөздүгүндө” символ тууралуу мындайча аныктама берет: “Искусстводогу символ бир жагынан көркөм образды, экинчи жагынан белги жана аллегорияны (каймана айтуу) өз ара салыштыруу аркылуу ачылган универсалдык эстетикалык категория” [М., 1987, 378-бет]. Бул жагынан алып караганда тамсил жанрындагы чыгармалардын каармандары символго өтө жакындашып кетет. кыргыз адабиятындагы тамсил жанрынын баштоочусу Тоголок Молдонун тамсилдериндеги куба кой, анын ээси, жалкоо ит, суу куштары менен боз куштары, жырткыч куштар, эшек, булбул, бөдөнө, түлкү ж.б. символдук каармандарга жакын.

Белгинин мааниси символго салыштырмалуу бир топ конкреттүү, мисалы жол белгилеринин мааниси так жана кандай гана жагдай жана кырдаал болбосун эч кандай вариацияга ээ эмес, алардын ар биринин айдоочулардын жана жөө жүрүүчүлөрдүн алдына койгон талаптары такталган. Н.Д. Арутюнова белгилегендей, белгилер (диспетчердик көрсөтмөлөр) жерде гана эмес суу жана аба жолдорунда да багытты, жашоого карай жолду көрсөтүп турат.

Эгер белгинин мааниси нагыз көрсөтүү болсо, символдун мааниси көрсөтүүдөн да кеңирээк (Г.Г. Гадамер), ал семантикалык максатта түрдүү пландагы өзгөчөлүктөрдү жана касиеттерди бир бүтүндүккө бириктип, ага символго айланган фразеологизмдер жана алардын

компоненттери кызмат кылат. Мисалга алсак, мурун адамдын көзгө биринчи урунган органы жана кыргыз тилинде ага байланышкан бир топ туруктуу сөз айкаштары, фразеологизмдер жана идиомалар пайда болгон. Мисалы, мурдун көтөрөт (бой көтөрүү, кекирейүү), мурдун чүйрүү (жактырбоо), мурдунан жетелетип алуу (биротоло көз каранды болуу), мурдунан суусу кете элек (жаш, тажырыйбасыз), мурдунан эшек курту түшө элек (көпкөн, көптү көрө элек, чоң сыноолордон өтпөгөн), мурду эле көрүнүп калыптыр (ашыкча арыктаптыр), мурду менен сүйлөйт (барктуу, салабаттуу көрүнүү үчүн мурдуна солоп сүйлөө), мурдунун учунан алысты көрө албайт (көп нерсеге көзү жетпеген, акылы тайыз), мурдун балта кеспеген (кенебес, жоопкерчиликти сезбеген) ж.б.

Метафоралар менен бир катарда поэтикалык тилди символдор кеңири колдонот. 1950-жылы эле дүйнөдөн 35 жашында өтүп кеткен Алыкул Осмонов символикалык маанилерди, поэтикалык образдарды колдонуу, ойду көркөм берүү боюнча азыркыга чейин алдына эч кимди салбай келет. Мисалы, оорулуу акын өмүрүнүн акыркы мезгилдеринде көзү ачыктык кылып мынтип жазган:

Өлсөм дагы жара тээп мүрзөмдү
Буудан болуп таскак салып өтөмүн.

Жогорудагы эки сапта эле “өлсөм дагы” деген сөз айкашынан башкасы символикалык маанилерге ээ поэтикалык образ жана ой жүгүртүүлөр менен берилген

Поэтикалык метафора сыяктуу эле, поэтикалык символика жекече, алар мезгилден мезгилге, акындан акынга өтүү менен улам өзгөрүп турат. Графема, фонема, лексема сыяктуу ыр саптарынын бардык элементтери тексттин материялык талаасына кирүү менен поэтикалык символдун мазмунуна ээ болгон көп сандаган коннотациялык касиеттерге ээ болот. Бул пландан алып караганда, акын толук картинага ээ боло элек бир катар образдарды сүрөттөгөн символисттердин поэзиясы өзгөчө кызыгууну жаратат. Мына ошондуктан да символизм теоретиктери мындай поэзияны “ишарат кылуунун поэзиясы” (поэзией намеков) деп аташат. Мындай чыгармаларды окуган окурман автор тарабынан берилген ой образын түшүнүү жана кабыл ала билүү үчүн сезимтал акыл-эске ээ болууга тийиш. Көпчүлүк классикалык чыгармаларда ой автор тарабынан жыйынтыкталбай, ал чыгармачыл тапшырма окурмандын өзүнө калтырылат. Мисалы, кыргыз адабиятынын орбитасынан эбак эле чыгып кетип, дүйнөлүк масштабдагы жазуучуга айланган Ч. Айтматовдун чыгармаларынан айрым гана эпизоддорду келтирели. “Эрте келген турналардын” аягында Султанмурат өлгөн атынын жүгөнүн чечип карышкырларга бетме-бет туруп калды. “Жамийлада” Данияр менен Жамийланын кийинки тагдыры кандай болорун чечүү окурмандан өзүнө калтырылат. “Ак кемедеги” бала чоңдордун таш боордугуна протест жасап, атама кетем деп дарыяга кирди. “Кыяматтагы” Бостон Базарбайды атып таштагандан кийин аттан түшүп, аны айдап жиберип көлгө карай басты. “Кылым карытар бир күндөгү” эки баласы менен жесир калган Зарипанын кийинки тагдыры тууралуу конкреттүү эч нерсе айтылбайт. Демек, булардын бардыгы символикалык гана эмес философиялык образдар жана ой жүгүртүүлөр. Мына ошондуктан да Э. Кассиреру адамды символикалык зат деп атаган.

Символ сөздү күчүн жана маанисин жогорулатат, ага кандайдыр көркөм боёк берет.

Жаратылыш мезгилдерине байланышкан элдик – поэтикалык төмөнкүдөй символдор жалпыга белгилүү: жаз – бала кез; жай-жаштык; күз-карылык; кыш-өлүм; кара булут-кайгы; кара булут арасынан күндүн көрүнүшү - жарыкчылык, жашоо; жамгыр - көз жаш; жазгы күн күркүрөө-токчулук, молчулук (жер айрылып чөп чык, желин айрылып сүт чык); жаздык кеч келиши-түшүмдүүлүккө болгон зыян ж.б.

Символ (symbol) менен белгинин (sema) айырмачылыктары тууралуу антикалык доорлордон баштап эле сөз кыла башташкан. Платон белгилерди кадимки эле турмуш-тиричиликке байланыштуу көрүнүш, ал эми символдор, тескерисинче, Кудайдын сырларын жана чындыгын өз ичине катып турат деп жазган.

Символ менен белгинин ортосундагы айырмачылыктар тууралуу неоплатониктерде кеңири изилдөөгө алына баштаган. Мисалы, Прокл мифологиялык символдордун жардамы менен кудайлык рух адамга берилет деп эсептеген. Ошол мезгилдерден баштап көп кырдуу

жана терең символдор колдонулган символикалык поэзия искусствонун туу чокусу катары саналып, окуяны, жаратылышты же предметти натуралисттик сүрөттөө сынга кабылган.

Акырындап батыш христиан дининин жана Византиянын негизине айланган символизмдин тарыхы башталат. Кудайга ишенүүнү жана сыйынууну төмөнкүчө эки түргө ажыратышты:

а) профандык ишеним (жашыруун сыры жок окуя жана кубулуш);

б) сакралдык ишеним (окуя жана кубулуштун өзү окуя же кубулуштун символуна айланат)

Искусстводо символ каймана берилүүчү “иносказательный” көркөм образга айланат да, аны туура түшүнүү үчүн ой жүгүртүү, терең эрудиция талап кылынат.

Көчмөн турмуш кечирген кыргыздарда боз үйдүн сол капталы эркектерге тиешелүү болуп, ал “эпчи” деп аталган да, алар сол тарапка өздөрүнө тиешелүү буюмдарын, мисалы, ээр-токулгаларын, күндөлүк иштетишчү аспаптарын, курал жарактарын коюшкан, керегенин башына сырт кийимдерин илишкен. Боз үйдүн сол тарабы ашкана деп аталып, бул жак бөлүк аялдарга тиешелүү болгон.

Белги менен символдун ортолорундагы айырмачылыкка Ч. Пирс бир топ так аныктама берген. Ал: “Белги биздин көңүлүбүздү кандайдыр бир башка нерсеге бурган нерсе. Символ белги сыяктуу көңүлүбүздү кандайдыр бир бизди кызыктырган башка нерсеге бурбайт. Ал башка бир маанилүүрөөк нерсе тууралуу бизди ойлонууга түртөт”, - деп жазган [3, 235]. Демек, символ белгиге салыштырмалуу тереңирээк маанини туюндурат. Жаш балдар деле кандайдыр бир нерсе, окуя, көрүнүш, бирин бири чакыруу, эскертүү берүү ж.б. тууралуу белгини алдын ала ойлонуп алып, алар аны эч бир татаалдыксыз колдоно бериши толук мүмкүн. Символ ойлоп табуу, анын маанисин чечмелөө бир топ татаал жумуш, ошондуктан да кайсыл бир уюмдун, ири ишкананын, окуу жайынын ж.б. символун ойлоп табууда конкурстардын жарыялангандыгы ушул себептүү. Мамлекеттин туусу жана герби ал өлкөнүн символу. Кайсыл бир эл кадырына татыган, ал аймакты башка эл-жерлерге тааныткан нерселер ошол жердин символуна айланат. Мисалы, Сулайман-Тоо же Ак-Буура дарыясы Ош шаарынын символу деп аталып жүрөт, ал тургай “Мажүрүм тал Оштун символу” деген обондуу ыр элге кеңири белгилүү болуп калды десек жаңылышпайбыз.

Жыйынтыктап айтканда, белги – материалдык предмет жана ал башка бир кубулуштун, окуянын, предметтин ж.б. объективдүү орун алмаштыруучусу катары колдонулуп, түрдүү маалыматтарды, билдирүүлөрдү алуу, сактоо, кайра иштеп чыгуу, таратуу сыяктуу кызматтарды аткарат. Жашыруун белгилер аркылуу башкалардын маалымат алуусуна чек коюлган маалыматтар тиешелүү жактарга жана кызматтарга берилет, муну биз пароль, Морзе тамгалары катары түшүнсөк да болот. Зарылчылыктарга жараша белгилер математикалык, статистикалык жана логикалык жактан кайра иштелип чыгат.

Адам баласынын күндөлүк турмуш-тиричилиги символдорго жана белгилерге жык толгон, алар адамдын жүрүм-турумун, башкаларга карата мамилесин, баарлашуучусунун сөзүн жактыруусун же жактырбоосун каймана түрдө бидирип турат.

Ошондуктан К. Леви-Стросс символдордон жана белгилерден адамдын акыл-эси жетпеген түшүнүктөргө, Аалам түзүмүндөгү түшүнүккө карай жолду таптым деген философиялык ойду айткан.

Колдонулган адабияттар:

1. Локк Джон. Опыт о человеческой разумении. [Текст] / Дж. Локк. - М.: Мысль, 1985. - 621 с.
2. Лейбниц Г.В. Новые опыты о человеческом разумении. [Текст] / Г.В. Лейбниц. - М.: Мысль, 1983. - 646 с.
3. Пирс Ч. Семиотика. [Текст] / Ч. Пирс. - М.: Логос, 2001. - 448 с.
4. Соссюр. Заметки по общей лингвистике. [Текст] / Соссюр. - М.: Прогресс, 1990. - 280 с.
5. Моррис Ч.У. Основания теории знаков. [Текст] / Ч.У. Моррис. // Семиотика. Сборник переводов. Под ред. Ю.С. Степанова. - М.: Радуга, 1982. - 511 с.
6. Эко У. Отсутствующая структура. [Текст] / У. Эко. - М.: Симпозиум, 2006. - 620 с.
7. Канке А.А. Основы философии. [Текст] / А.А. Канке. - М.: Логос, 2003. - 288 с.

*Токтогулова Г.Т., ф.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Абдразакова Ү.А., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН ИНСАНДЫК САПАТТАРЫ

Аннотация

Соңку мезгилдерде тарых барактарына жаңыча анализ берүү мезгил зарылдыктарынын бирине айланууда. Айрыкча, өз жериңдин, элиндин, баатырларыңдын, башкаруучуларыңдын, улуттук лидерлердин тарыхын тактоого өзгөчө көңүл буруу зарыл. Ошого байланыштуу бул илимий макалада Алымбек датканын башкаруучулук жана инсандык сапаттары илимий өңүттө анализге алынды. Анын тарыхтагы так баасын берүү аракеттери жасалды.

Түйүндүү сөздөр: датка, бий, хан, инсан, башкаруучу, ордо, баатыр, эл.

ЛИЧНОСТНЫЕ КАЧЕСТВА АЛЫМБЕКА ДАТКИ

Аннотация

В последние годы новый анализ страниц истории стал одной из потребностей времени. Особое внимание следует уделить истории своей земли, своего народа, своих героев, правителей, национальных лидеров. В связи с этим в данной научной статье анализируются административные и личные качества Алымбека Датки с научной точки зрения. Были предприняты попытки дать точную оценку его истории.

Ключевые слова: датка, бий, хан, личность, правитель, ордо, герой, народ.

PERSONAL QUALITIES ALYMBEK DATKA

Annotation

In recent years, a new analysis of the pages of history has become one of the needs of the time. Particular attention should be paid to the history of their land, their people, their heroes, rulers, national leaders. In this regard, this scientific article analyzes the administrative and personal qualities of Alymbek Datka from a scientific point of view. Attempts have been made to give an accurate assessment of its history.

Key words: datka, dance, khan, man, ruler, court, hero, people.

Эгемендүүлүктүн шарапаты менен Кыргызстанда инсан таануу багытты изилдөөгө кеңири жол ачылды. Анткени карт тарых барактарында катылып жаткан кээ бир улуу инсандарыбыздын санынын арбындыгына байланыштуу изилдөө объектибиз да кеңейүүдө. Алардын кээ бири коомдо өз баасын алышса, кээ бирөөлөрүнүн тарыхы дагы деле сыр бойдон калууда. Айрыкча XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз элинин тарыхындагы урунттуу окуя жана ага катышкан инсандарды илимий өңүттө изилдөөнүн мезгили келген сыяктанат. Улуу тарыхчылардын ичинен ушул доорду өтө кылдат изилдеген илимпоздорубуз да жок эмес. Тактап айтсак, профессор Т. Кененсариев дал ушул Кокон хандыгынын тарыхын өз ичине камтыган «Кыргыздардын XIX кылымдын 50-70 жылдарындагы саясий өнүгүүсү» [1] деген аталыштагы илимий эмгек жараткан.

Деги эле Кокон хандыгы көптөгөн урунттуу саясий, экономикалык окуялары менен тарых барактарында калды. Кокон хандыгы 1709-1876-жылдардагы Орто Азиядагы ири феодалдык мамлекет жана жайгашуу орду Фергана өрөөнүндө, борбору Кокон шаары.

Бул жерде хандык түптөлүп, анын андан ары жашап, өсүп-өнүгүү тарыхы бир топ саясий окуялар менен коштолгон. Анткени тарыхта белгилүү болгондой жана Т. Кененсариев өз эмгегинде баса белгилегендей Кокон хандыгы ортолук хандык болуп, бул жерде кыргыз эпосторунун таасири да өтүп турган. Алардын бири биздин илимий макалабыздын өзөгүн түзгөн Алымбек датка Асан бий уулу.

Ал кыргыз элинен чыккан көрүнүктүү мамлекеттик ишмер (1799-1862). Жыйырма жети жашында Кокон ханы Мадалиге кызмат өтөй баштагандыгы, отуз бир жашында ага датка наамы ыйгарылгандыгы, 32 жашында Анжиян вилайетинин беги болуп дайындалгандыгы жана Кокон хандыгынын ортосунда таасирдүү саясий роль ойногондугу, 1842-жылы Шералыны хан көтөрүүгө жигердүү катышкандыгы, Анжиян вилайетинин борборун Ош

шаарына көчүрүп, бул шаардын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө чоң салым кошкондугу, балдар үчүн медресе курдургандыгы, 1845-жылы ордого каршы Ош көтөрүлүшүн жетектегендиги, хандыкты саясий жана мамлекеттик (1831-1862) ишмердигинде журт кызыкчылыгын, эл мүдөөсүн биринчи орунга койгондугу, 1862-жылы 24-февралда Малла ханды өлтүрүү үчүн кутумга (заговорго) катышып, тактыга Шераалы хандын 12 жаштагы жээни Шах Мурадды отургузуп, кыска мөөнөт ага аталык болуп тургандыгы, Кокон хандыгындагы акыйкатсыз, баскынчы саясатка каршы күрөшкөндүгү, бүткүл кыргыздарды баш коштуруп, өз алдынча мамлекет түзүүгө аракеттенгендиги, 1862-жылы хан сарайындагы кезектеги кутумда курман болгондугу жөнүндөгү маалыматтарды «Кыргыз тарыхы» энциклопедиясынан табууга болот [2.111].

Жогорудагы маалыматтарда байкалып тургандай Алымбек датканын Кокон хандыгынын, кыргыз элинин тарыхындагы орду, башкаруучулук чеберчилиги, инсандык сапаттары өзгөчө. Анын коомдо жетекчи инсан катары калыптануусуна үй-бүлөсү чоң таасир көрсөткөн. Анын атасы Асан бий Шамырза уулу жөнүндө көптү көргөн, оомалуу-төкмөлүү замандын тез өзгөрмө талаптарына жараша иш кылган, кыйынчылыктарга моюн сунбай калкына караан, өбөк-жөлөк болгон чарбачыл, ишкер жол башчы катары урмат-сыйга арзыган. Анын акылмандыгы, адамгерчилик касиеттери, жакшылыкка даанакерлиги, урпактарга үлгү болоорлук жүрүш-турушу, адептүүлүккө үндөгөн акыл насааттары, бүйрөлүгү, эпчилдиги тууралуу ар кандай айың кептер, ылакап сөздөр айтылчуу деп жазат белгилүү тарыхчы [3.177] Н. Өмүрбеков.

Атасы Асан бий Шамырза уулуна берилген мындай мүнөздөмөдөн соң, кыргыз элинин «Балапан уядан эмне көрсө, учканда ошону алат» деген терең философиялык мазмундуу макалы Алымбек датканын портретине ылайык келет деген ойдобуз. Анткени адамдын дүйнө таанымы ымыркай кезинен баштап эле калыптана баштагандыгы жалпыга белгилүү. Ал эми үй-бүлөсүнүн мындай позитивдүү таасирин Алымбек датканын көмүскө сезимдеринде жашынан эле кабылдагандыгы жогорудагы мисалдан белгилүү болуп олтурат.

Эл ичинде, тарых беттеринде да Алымбек датканын башкаруучулук сапаттары, улуу инсандыгы, ысымы дүйнөлүк тарых барактарынан орун алгандыгы айтылып жүрөт. Ошол доордогу агартуучулук багыттын алсыздыгынан ал инсан жөнүндөгү маалыматтар бизге үзүл-кесил жеткендигине карабастан мезгилдин алга жылышы менен анын саясий ишмердигин, тарыхтагы ордун тактоо багытында алгылыктуу илимий иштер жүргүзүлүүдө. Эмнеси болсо да эл арасынан Алымбек даткадай берендердин чыккандыгы оозго алаарлык көрүнүш. Чынында Алымбек датканы Алайдын өкүмдары, Анжияндын акими, Кокондун баш вазири [1.176] кылган анын кайталангыс инсандык сапаттары, билими, өкүмдарлык чеберчилиги, коомдо ээлеген орду жана эли-журтуна жасаган ак кызматы. Анын мындай алгылыктуу аракеттерин жөн эле мактап жазуудан алыспыз, анткени бул аракеттер жөн жерден эле аңыз кепке айланып, улуу, кичүү оозунда азыркы күнгө жетип, үлгү алаарлык идеал катары кыргыздын аң-сезиминде сакталып калбагандыр. Бир караган адамга бул инсандарга таандык жөнөкөй эле мүнөздөмө болгону менен, тереңирээк сүнгүп кирсек, анын түпкү мазмунунда карт тарых катылган сыяктанат.

Анткени тарых деген түшүнүк бул универсалдуу, көп маанилүү түшүнүк. Тарыхта эчендеген элдердин, эл үчүн туулган эрлердин өтмүшү, жалпы жашоо кырдаалы баяндалат. Тарых – бул адамзат коомунун басып өткөргөн өмүр жолу, алардын тарыхый баасы. Ал эми Алымбек Датканын тарыхы анын коомдогу ролу, орду жана андан алган баасы. Инсандын тарыхтагы ролуна байыркы мезгилден баштап эле көптөгөн философтор, тарыхчылар жана башка багыттын өкүлдөрү кызыгып, анализдеп, өз ойлорун ортого салып келишкендиги белгилүү. Айрыкча бул багытка марксистик-лениндик философияга өзгөчө көңүл бурган жана илимий өңүттө даана, так анализ жасаган. Мисалы: «Влияние Великой личности на развитие общества зависит от того, на сколько это личность осознает действительные потребности общества, насколько она выражает необходимые тенденции своего времени и способствует их осуществлению. Великая личность выдвигает задачи уже поставленные объективным ходом исторической развития организует людей на их разрешения» [4.355] деген илимий көз караш

Алымбек Даткадагы башкаруучулук жана инсандык сапаттарга төп келип тургандай. Ошондой эле инсандын коомдогу ролу Г.В.Плехановдун пикиринде «будто бы может остановить или изменить естественный ход вещей, а в том, что его деятельность является сознательной и свободным выражением этого необходимого и бессознательного хода» [4.355] деген мүнөздөмөнүн жандырмагы дал ошол кырдаал эл массасынын ичинен улуу инсандардын бөлүнүп чыгуусуна түрткү болот жана ал инсандардын коомдун өнүгүшүнө өзгөчө салым кошот дегенди билдирет.

Демек, Алымбек датка дал ошол доордун эл массасынын ичинен өзгөчөлөнгөн, коомго өзгөчө пайда келтирген, өзгөчө башкаруучулук жөндөмдүүлүктөргө жана инсандык сапаттарга ээ жетекчилерден болгондугу талашсыз.

Белгилүү илимпоз Т. Кененсариев өзүнүн илимий көз карашында ошол Алымбек датка жашаган доорго XVIII кылымдын аягынан баштап, 80-жылга жакын мезгилди кучагына алып, татаал жана көп кырдуу болгондугун, Кыргызстандын түштүгүндөгү саясий кырдаалдардын өзгөчөлүгүн, түштүк кыргыз бийлеринин, айрыкча, Алымбек датканын Кокон амирлиги уюшулган күндөн баштап эле башкаруу саясатына ордо иштерине аралашышына жана чоң таасир өткөрүп тургандыгына токтолгон [1.350,354].

Чынында эле Алымбектей зирек башкаруучунун ошол коомдогу орду баа жеткис жана тарыхый зарылдык болгон десек жаңылышпайбыз. Бул пикирибизде философиянын тарыхынын төмөндөгү фактылары толук бекемдейт. «Говоря о великих личностях, следует отметить то, что они появляются тогда, когда общество в них особенно нуждается. Другими словами, они выходят на историческую арену в связи с возникновением в обществе великих задач, для решения которых требуется объединение усилий большого числа людей. Таким образом, деятельность великих личностей не является случайным, а необходимо обуславливать объективными обстоятельствами, складывающимися независимо от воли и желания людей, самим ходом исторического развития» [4.356].

Демек, жогорудагы тезисте көрсөтүлгөн мүнөздөмөлөр, илимий өңүттө анализдеп жаткан улуу инсаныбыз Алымбек датканын саясий элесин толуктайт. Анткени улуу инсандар коомго зарыл керек учурда пайда болгондугун кыргыздын оозеки чыгармачылыгында белгилүү болгон «Манас» эпосундагы Манастын пайда болуусу менен бекемдөөгө болот. Дал ошол сыяктуу Алымбек датка да өзү жашаган доордогу коомдун зарыл инсаны болуу менен бирге, саясий ишмер катары тарыхый аренага чыгып, көптөгөн маселелерди чече билген, жалпы адамзатка зарыл болгон тынчтыкты камсыздоого аракеттенген, элдин башын бириктирип, башкаруу ишмердигин жүргүзө алган жана өзүнөн кийинки муундун калыптануусуна үлгү боло алган. Алымбек даткадагы адамгерчилик-инсандык сапатты, башкаруучулук усулду, саясий иш-аракетти элдик башчынын чеберчиликти, андан таасир алган Курманжан даткадан да көрүүгө болот.

Демек, Алымбек датканын тарыхтагы өзгөчөлөнгөн ордун окумуштуу Т.Н.Өмүрбековдун пикири менен бекемдесек, «Алымбек датка кыргыз элинин анык улуу инсаны экени талашсыз. Анын коомдук-саясий ишмердүүлүгүнө көп кырдуулук, терең ойлонулуп жасалган иштер мүнөздүү. Ал алысты көрө билген көсөм жана акылман, абдан аяр сак саясатчы, кылдат дипломат, мыкты кол башчы болгон. Буга ал активдүү аралашкан опурталдуу окуялар күбө. Башка замандаш-атаандаш инсандарда жок өзүнүн артыкча касиеттеринин аркасында Алымбек датка адегенде Алайдын өкүмдары мансап-мартабасына, кийинчерээк Анжияндын акимдигине, акыры Кокондун баш вазирлигине чейин көтөрүлө алды» [3.200].

Акырында жыйынтыктап айтаарыбыз:

Алымбек датка сыяктуу улуу инсандарды ар тараптуу изилдөө актуалдуу маселерден экендиги анык.

Алымбек датканын жасаган аракетин илимий өңүттө анализдөө менен «эл тагдыры», «башкаруучулук», «акыл», «ар намыс», «саясий келечек», «журт башы», «инсандык сапат», «көрөгөчтүк, көсөмдүк», «жоопкерчилик», сыяктуу мүнөздүү белгилерине ээ экендигине ынандык.

Инсандын тарыхтагы орду анын дүйнө таанымынан, эл үчүн жасаган алгылыктуу аракетинен, туура таштаган кадамынан, эң негизгиси элдин берген баасынан көрүнөт. Демек, бул белгилерди Алымбек датканын саясий портретинен табууга болот.

Акырында айтарыбыз Алымбек даткага таандык баалуу сапаттар ооздон-оозго оозеки формада гана айтылып калбай, ушундай илимий тажрыйбалык жыйындар өткөрүлүп, илимий кеңешмелерде талкууланып, маани маңызын тереңдетип иликтөөгө түзүлүп жаткан шарт чоң жетишкендик.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Кененсариев Т.К. Кыргызстандын XIXкылымдын 50-70-жж саясий өнүгүүсү, Бишкек,2009.
- 2.Кыргыз тарыхы. Энциклопедия, Бишкек, 2003.
- 3.Өмүрбеков К.Н. Улуу инсандардын Кыргызтандын тарыхындагы орду жана ролу. Бишкек, 2003.
- 4.Шептулин А.П. Философия. Москва, 1970.

*Исаков Б.М., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ КООМЧУЛУГУНУН СОЦИО-МАДАНИЙ ӨНҮГҮҮСҮНДӨ ИНФОРМАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯНЫН МААНИЛҮҮЛҮГҮ

Аннотация

Макалада Кыргызстанда информатиканын өздөштүрүлүүсү, калыптануусу жана ишке ашырылуусу маселеси, мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларда информатиканы окутуу боюнча жаны усулдар, информатиканы окутуунун өнүктүрүү келечеги маселеси, ошондой эле Кыргызстанда “маалыматтык коом” куруу көйгөйлөрү каралды.

Түйүндүү сөздөр: Кыргызстан, информатика, информациялык технологиялар, интернет, коммуникациялык технологиялар, виртуалдык дүйнө, геомаалыматтык технологиялар, компьютердик технологиялар, постиндустриализм, маалымат, билим, маалыматтык коом.

ЗНАЧИМОСТЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОЦИО-КУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ КЫРГЫЗСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье рассматривается становление и развитие внедрения информатики в Кыргызстане, обсуждаются новые методы внедрения информационных технологий в школах, средних и высших учебных заведениях и перспективы развития обучения информатики так же, проблемы создания “информационного общества” в Кыргызстане.

Ключевые слова: Кыргызстан, информатика, информационные технологии, интернет, коммуникационные технологии, виртуальный мир, геоинформационные технологии, компьютерные технологии, постиндустриализм, информация, знание, информационное общество.

THE IMPORTANCE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE SOCIO- CULTURAL DEVELOPMENT OF KYRGYZ SOCIETY

Annotation

The article examines the formation and development of the introduction of computer science in Kyrgyzstan, discusses new methods of introducing information technology in schools, secondary and higher educational institutions and the prospects for the development of computer science education, as well as the problems of creating an "information society" in Kyrgyzstan.

Key words: Kyrgyzstan, computer science, information technology, Internet, communication technology, virtual world, geoinformation technology, computer technology, post-industrialism, information, knowledge, information society.

Адам баласынын ан-сезиминин, дүйнө-таанымынын, ааламды жана ааламдагы адамдын ордун өздөштүрүүсүнүн денгээли улам убакыт өтүшү менен өзгөрүп өсүп баратат. Жер шарындагы жалпы адамзат бүгүнкү күндөгү ааламдашуу шарданында өндүрүш, өнөр жай, айыл чарба тармагында маалыматтык технологиялардын жардамы менен жаны бийиктиктерди багындыруусу алардын жакындашуусуна өбөлгө түзүүдө. Өлкөлөр, континенттер, улуттар аралык чон ишканалардын түзүлүүсү 200 дүн тегерегинде өмүр сүрүп жаткан бүгүнкү мамлекеттердин дүйнөлүк коомчулуктагы ордун жана өз позициясын тактоо зарылчылыгын аныктады. Ар бир туруктуу өнүгүү жолун камсыздоого далалат жасаган өлкө бүгүнкү замандын талаптарына ылайык “маалыматтык коом” куруусу бул өлкөнүн дүйнөлүк экономикага, дүйнөлүк өнүгүү процессине толук кандуу кошулуусун камсыздайт. Кыргызстан да, бул багытта маалымат-технологияларын окуп үйрөнүүнү, өздөштүрүүнү жана жайылтууну ишке ашыруу максатында аракеттенүүдө. Акыркы мезгилде, дүйнөлүк өнүгүү келечеги, жалпы адамзат баалуулуктар багыты түп тамырынан өзгөрүп, дүйнөлүк экономикадагы, саясаттагы, негиздүү трансформациялык реформалар маалыматтык фактор аркылуу ишке ашуусу даана байкала баштады. Бүгүнкү күндөгү өнүгүү концепцияларынын ичинен “маалыматтык коомду” куруу концепциясы артыкчылык берилген багыт болуп, Кыргызстанда бул багытта белгилүү өлчөмдө жетишкендиктер бар деп айтсак болот. Ошентсе да, маалымат технологиялары багытындагы окуулар, алардын уюштурулуусу, мектеп программасынан

баштап орто жана жогорку окуу жайларда информатика сабагынын окутулуусунда бир топ маселелердин болуусу бул макаланын актуалдуулугун айгинелейт.

Азыркы учурда информатиканы окутуу жана окутуунун усулу маселесине көптөгөн жакынкы чет элдик жана Ата мекендик окумуштуулар изилдөөлөр жүргүзүүдө алар төмөнкүлөр: И.Н.Антипов, В.К.Белошадка, А.П.Ершов, В.П.Долматов, М.И.Жалдак, А.А.Кузнецов, Э.И.Кузнецов, А.С.Лесневский, О.Н.Лучко, В.М.Монахов, И.В.Роберт, Ю.А.Первин, Д.О.Смекалки, В.Э.Фрейман ж.б., мындан башка Кыргызстандык изилдөөчүлөрдөн төмөнкүлөрдү айтсак болот, Ш. Д. Батырбаева, Р. Ш. Зайнулин, В. В. Плоских, Аширова Г., Шаршенбаев Б., Мамытов А. Элеманова Р.Т. ж.б.

Аталган окумуштуулардын эмгектери ушул маселе боюнча бир топ айкындуулук киргизүүсү мүмкүн, бирок, информатиканын негизги түшүнүктөрүн улуттук мектептерде окутуу жана аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу маселесине арналган изилдөөлөр жокко эсе экендиги байкалат. Ошондуктан бул тема актуалдуу, себеби, бүгүнкү күндө маалыматтык-технологиялардын заманында мугалимдердин, студенттердин, окуучулардын информатикалык сабаттуулугун жогорулатуу зарылчылыгы айдан ачык маалым болду. Бул жана башка себептер, өзгөчө дүйнө жүзүндө жайылган вирустун кесепетинен бүткүл өлкөлөрдөгү локдаун абалы, аралыктан билим берүүнүн киргизилүүсү бул багытта чон көйгөй бар экендигин табыштады. Азыркы учурда, мугалимдерди, окуучуларды, студенттерди информатиканын негиздери, интерактивдүү доска, фото-видеомонтаж, жаны технологиялардын жардамы менен окуу-усулдук колдонмолорду даярдоого үйрөтүү зарылчылыгы жаралды.

Жогоруда айтылган маселелер менин бул маселе боюнча изилдөөмө себепчи болду. Мен бул тема боюнча окуп үйрөнүүгө жана изилдөөлөр жүргүзүүгө бел байладым. Өз ишимде мен төмөнкүдөй максат, милдеттерди аныктап алдым: менин изилдөөлөрүмдүн **максаты:**

-мектепте, орто жана жогорку окуу жайларында информатиканы окутуунун негиздерин, усул-ыкмаларын улуттук, аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен өздөштүрүүнү колго алуу.

Изилдөөнүн **предмети** катары: мектептерде, окуу жайларда информатиканы окутуу эсептелет,

изилдөөнүн **объекти** бул окуучулар жана студенттердин информатикалык билими.

Мына ушул максатты ишке ашыруу үчүн мен төмөнкүдөй милдеттерди аныктадым: эн башында албетте,

-теоретикалык материалды окуп үйрөнүү,

-окуучулардын, студенттердин, улуттук, аймактык психологиялык-физиологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо,

-информатиканы окутуунун усул жана ыкма формаларын окуп үйрөнүү.

Биз жогоруда айтып кеткендей бүгүнкү күндө дүйнө өлкөлөрүндө “маалыматтык коом” термини киргизилип, аталган түшүнүк кээ бир өлкөлөрдө улуттук денгээлдеги артыкчылык берилген багыт катары кабыл алынган. Алыскы чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектериндеги маалыматтар боюнча, “маалыматтык коом” (информационное общество) термини япон окумуштуусу К.Кояма тарабынан киргизилген. Японияда мамлекеттик денгээлде “Маалыматтык коомдун планы кабыл алынып, 2000- жылга чейинки улуттук максат каралган. Ал эми Батыш өлкөлөрүндө болсо, бул маселени окумуштуулар Д. Белл, Т. Стоуньер, Э. Тоффлер, У. Дайзард, М. Кастельс, А. Турен ж.б. изилдешкен жана алар маалыматтык коомдун түзүлүүсүнүн маанилүүлүгүн өз эмгектеринде белгилеп баса айтып кетишкен[1,31].

“Маалыматтык коом” түшүнүгүнө биринчилерден болуп советтик жана орусиялык философ жана коомду маалыматташтыруу боюнча адис А.Н. Ракитов аныктама берген. А.Н. Ракитовдун көз карашы боюнча: коом “маалыматтык коом” болуп эсептелүүсү үчүн төмөнкү көрсөткүчтөр болуусу керек:

-өлкөнүн кайсыл жеринде кандай убакытта болбосун баардык адамдар өзү каалаган маалыматты автоматташтырылган байланыш түзүмдөрүнөн алуу мүмкүнчүлүгү;

-коомдо заманбап маалыматтык технологиялардын иштелип чыгуусу, иштөөсү, жеткиликтүүлүгү;

-улуттук маалымат ресурсун камсыздоочу өнүккөн инфраструктуранын болуусу;

-өндүрүштүн жана башкаруунун бардык чөйрөлөрүндө автоматташтыруу, роботтоштуруу процессин тездетүү;

-иш менен камсыздоо чөйрөсүндө маалыматтык ишмердүүлүк жана кызмат көрсөтүүгө байланыштуу адистердин көбөйүүсү[2, 68].

Бүгүнкү күндө маалыматташтыруу адам ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөсүндө жүрүп жаткан кез, ошондуктан бул өзгөрүүлөр ар бир адамдан жогорку информациялык маданиятты талап кылат. Ал эми информатиканы окуп үйрөнүү мектептен башат алуу менен орто жана жогорку окуу жайларда уланып, учурда жогорку окуу жайлар дээрлик баардык кесиптер үчүн базис болуу менен информатикалык сабаттуулуктун теориялык ордосу болуусу керек. Бул багытта жогорку окуу жайлар аталган багытта профессионалдык билим берүүдө информатикалык билимге студенттерди, окуучуларды тередеп окутууну жолго коюусу зарыл. Учурда окуу жайлар өзүлөрүнүн программаларында “Информатика”, “Информациялык технологиялар” сабактарын киргизишүүдө. Ошентсе да, мектептерде, окуу жайларда информатиканы окутуу процессинде, окутуу методикасында бир топ мүчүлүштүктөр бар. Бул маселе, негизинен эки багытта байкалат, биринчиси, традициялуу проблемалар:

-техникалык жетишсиздик;

-техникалардын жана программалык камсыздоонун өтө тез өзгөргөн заман талабына жооп бере албагандыгы;

-улам жаны маалыматтык технологиялардын келүүсү;

-мамлекеттик билим берүү стандарттарынын учурдагы маалыматтык технологиялык реалдуулуктарга дал келбестиги.

Техникалык каражаттардын-компьютерлердин жетишсиздиги негизинен мектептерде байкалат, бул маселени чечүү окуучулардын саны көп класстарда майда группаларга бөлүү менен чечүүгө аракет бар, бирок мындай жол менен убакыттан уттуруу менен окуу процесси созулуп, окуу материалын өздөштүрүүнүн эффективдүүлүгү начарлайт[3, 14]. Ал эми жогорку окуу жайларда болсо, программалык камсыздоо боюнча техникалардын моралдык эскирүүсү, улам жаны маалыматтык технологиялардын өзгөрүүсүнө жетише албай, бир жыл мурда сатылып алынган техниканын учурдагы талаптарга жооп бербестигин маалыматтык технологияны жакшы түшүнбөгөн кызматкерлер аларды алмаштыруунун зарылчылыгын байкабай жатышат.

Маалыматтык технология аябай тездик менен өзгөрүүчү прогресске ээ болгондуктан мындагы бир жылдык өзгөрүүлөр башка тармактардагы он жылдык айырмачылыктарга тете болуп эсептелет. Ошондуктан, жогорку окуу жайлардагы студенттерди окутуудагы программалык камсыздоону жанылап туруу зарыл[4,57]. Ал эми мүчүлүштүктөрдүн экинчи багыты бул, методикалык маселелер. Мында негизинен информатиканы окутуу процесси окутуу материалынын мазмуну жана уюштурууда көйгөйлөр бар. Информатиканы окутуу жалпы алганда, мектепте, орто жана жогорку окуу жайларда бирдей эле мазмунда берилип көп учурда бирин-бири кайталайт. Информатиканын теориясы, компьютердин түзүлүшү, компьютерди программалык жана техникалык камсыздоо сыяктуу материалдар каралат. Булардын баары окуучулар жана студенттер тарабынан үстүртөн таанышуу менен гана чектелет. Мектептерде информатика сабагынан сабак берген мугалимдердеги билимдин жетишсиздиги, окуу жайларга бул багытта сабатсыз талапкерлерди даярдайт. Окуу жайларда болсо көп учурда информатика предмети биринчи экинчи курста жалпы-математикалык жана табигый-илимдер циклында окутулуп, ал мезгилде студент өз кесибин толук өздөштүрө элек болот. Эгерде өз кесибин үйрөнбөгөн кесип ээси өз тармагы боюнча маалыматтык технологияларды тааныбаса анда кайдагы компьютерлештирүү жөнүндө сөз болсун.

Жыйынтыктап айтканда, учурда баардык кесиптер боюнча жогорку квалификациялуу кесип ээлерин даярдоодо, мектептердин бүтүрүүчүлөрүнүн информатикалык сабаттуулугунун денгээлин жогорулатуу, орто жана жогорку окуу жайларда информатика сабагы боюнча

сааттарды көбөйтүү менен студенттердин кесиптик чөйрөдөгү маалыматтык технологияларды колдонуу менен иштөөсүнүн алгачкы билимдерине ээ болуусун камсыздоо, окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрүнө маалыматтык технологияларды колдонуу менен квалификациялык иштерди даярдоосуна шарт түзүп берүү зарылчылыктары сунушталат.

Маалыматтык технологиялар бүгүнкү күндө экономикалык, социалдык, саясий, экологиялык маселелерди чечүүдө өтө чон мүмкүнчүлүктөрдү камсыздап бере алат ошондуктан маалыматтык технологиялык билимди өркүндөтүү өстүрүү артыкчылык берилген багыттардан болуусу керек экендиги талашсыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. М.: ВЛАДОС, 1994. 31с.
2. Ракитов А.И. Информация, наука, технология в глобальных исторических изменениях. М., 1998. 68 с. '
3. Пасхин Е.Н., Перчук Е.Е., Информационные технологии в экологической сфере. М.: Изд-во РАГС, 2006. 14с.
4. Егорова В.К. Синергетика, философия, культура // М.: Изд-во РАГС, 2001. 57 с.
5. Кузнецов Н.А., Мухелишвили Н.Л., Шрейдер Ю.А. Информационное взаимодействие как объект научного исследования. // Вопросы философии, 2000. № 2. 56 с.
6. О Программе цифровой трансформации Кыргызской Республики «Таза Коом» [Электронный ресурс]. Режим доступа: [//http://tazakoом.kg/site/concept/4/](http://tazakoом.kg/site/concept/4/) (дата обращения: 24.05.2018).

Улан уулу А., PhD, доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Убайдиллаев У., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТЕРРОРИЗМГЕ ЖАНА ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМГЕ КАРШЫ КУРОШУУ БОЮНЧА ЧАРАЛАР

Аннотация

Макалада мамлекеттик органдардын жана коомдук уюмдардын Кыргызстандын жаштар арасындагы терроризмге жана диний экстремизмге каршы күрөшүүнү өркүндөтүү маселелери каралган.

Түйүндүү сөздөр: терроризм, диний экстремизм, мамлекет, жаштар.

МЕРЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТЕРРОРИЗМУ И РЕЛИГИОЗНОМУ ЭКСТРЕМИЗМУ В КР

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы совершенствования взаимодействия государственных органов и общественных организаций в противодействии терроризму и религиозному экстремизму в молодежной среде Кыргызстана.

Ключевые слова: терроризм, религиозный экстремизм, государство, молодежь.

MEASURES TO COUNTER TERRORISM AND RELIGIOUS EXTREMISM IN THE KYRGYZ REPUBLIC.

Annotation

The article examines the issues of improving the interaction of state bodies and public organizations in countering terrorism and religious extremism among the youth of Kyrgyzstan.

Key words: terrorism, religious extremism, state, youth.

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугуна жана стабилдүүлүгүнө реалдуу коркунуч туудурган курч көйгөйлөрдүн бири – динди саясатташтыруунун негизинде анын аймагында экстремисттик идеологиянын жайылуусу. Экстремизм (латын тилинен *extremus* — «ашкере») — ашынган жана радикалдуу көз караштарды, иш-аракеттердин ыкмаларын (көбүнчө саясатта) кармануу. Жеке адамдар да, уюмдар да, негизинен саясий жана диний уюмдар да экстремизмге дуушар болушат.

Терроризм жана диний экстремизм өзүнүн формалары, көрүнүштөрү, масштабы жана интенсивдүүлүгү, адамгерчиликсиздиги жана ырайымсыздыгы боюнча азыркы дүйнөнүн эң олуттуу жана актуалдуу көйгөйлөрүнүн бири болуп калды. Терроризм миңдеген адамдардын өмүрүн алып, кылымдар бою калыбына келтирилбеген руханий, материалдык жана маданий баалуулуктарды жок кылууда. Терроризм кылмыштуу зомбулуктун көрүнүшү жана анын курмандыктары эч кандай чыр-чатакка катышпаган бейкүнөө адамдар болушу мүмкүн. Калктын социалдык жактан коргоого муктаж бөлүгү катары жаштар конфликттердин, анын ичинде террористтик же экстремисттик жаңжалдардын эң активдүү катышуучулары болуп саналат.

Азыркы кыргыз жаштарынын дал ушул багыттарга басым жасаганы реалдуу жана аны карап, изилдеп чыгуу керек. Азыркы жаштар чоң өзгөрүүлөрдү жана чоң белгисиздикти баштан кечирүүдө, бул, тилекке каршы, дайыма эле конструктивдүү боло бербейт, алардын келечеги үчүн кам көрүүнүн күчөшүнө алып келет. Социологияда жүрүм-турумдун деструктивдүү формаларын нормаларды, стандарттарды, дисциплинардык принциптерди бузуу менен байланышкан жүрүм-турум формалары деп аталат, анын ичинде экстремизмден, терроризмден жана башка бир катар жүрүм-турум нормаларынан четтөөлөр алардын айрымдарына таандык. Терроризм – саясий, экономикалык, идеологиялык же башка пайдалуу натыйжаларга жетүү максатында жеке адамдарга, жеке адамдардын топторуна же кандайдыр бир башка субъектилерге карата күч колдонуу же зомбулук көрсөтөт деп коркутуу катары

аныкталат. Бүгүнкү күндө жаштар арасындагы экстремизм, айрым илимпоздордун айтымында, коомдогу эң коркунучтуу жана кеңири жайылган көрүнүш болуп калды. Себеби, жаштар зомбулук экстремизмге кабылуу коркунучунда.

Окумуштуулар терроризм менен экстремизмдин негизги булактарын аныкташты. Алар: радикалдуу социалдык өзгөрүүлөрдүн жолуна түшкөн өлкөлөрдөгү терроризм жана экстремизм; Социалдык конфликтке дуушар болгон өлкөлөрдө кедей жана бай стратификация, жакырчылык же социалдык-экономикалык абалдын төмөндүгү агрессия жана терроризм үчүн негиз болуп саналат; Социалдык жаңылануунун алгачкы этаптарында экстремизм күч алууда, ал эми ийгиликтүү өзгөрүүлөрдүн акыркы этабында экстремизм жана терроризм кескин төмөндөөдө; коомдогу экстремизм жана сабырсыздык индустриалаштыруунун спецификалык формаларына, толук эмес урбанизацияга, коомдун этнодемографиялык структурасынын өзгөрүшүнө, ислам дүйнөсүндө этникалык жана диний экстремизмдин жана терроризмдин жайылышында жөнгө салынбаган миграцияга алып келет. авторитардык саясий режимдердин үстөмдүк кылуусу. Азыркы Кыргызстандын аймагында өтө радикалдуу ислам идеологиясын жайылткан ондогон эл аралык экстремисттик топтор диний экстремизмдин жаңы толкунунун алдын алуу үчүн өздөрүнүн мыйзамсыз иштерин жүргүзүүдө.

Тилекке каршы, ушул убакка чейин экстремизмдин алдын алуу боюнча укук коргоо органдары тарабынан көрүлүп жаткан чаралар жетиштүү деңгээлде боло элек. Жаштардын чет өлкөлүк (өзгөчө мусулман) окуу жайларына окууга көзөмөлсүз кетип жатышы укук коргоо органдарынын диний экстремизмдин жайылышына каршы ишиндеги көйгөйлүү маселе бойдон калууда. Ошол эле учурда кеткендердин саны боюнча статистика, конкреттүү окуу жайлары боюнча маалыматтар жок. Ушул тапта экстремисттик диний уюмдар жаштарга кам көрүп, туура жол көрсөтүп, окуусуна акча төлөп жатышат. Биздин жарандарды Кыргыз Республикасынан тышкары диний окуу жайларга окууга жөнөтүүнү көзөмөлдөө маселесин чечүү зарыл. Бул маселе кыйла татаал, анткени бул тармакта улуттук механизм жок.

Коом жана мамлекет диний экстремизм менен күрөшүшү керек. Күрөштүн ыкмалары ар кандай болушу мүмкүн. Мамлекет тарабынан экстремизмдин пайда болушуна шарт түзгөн социалдык-экономикалык жана саясий шарттарды жоюу керек. Ал эми коомдун милдети коомдук жана диний бирикмелердин, массалык маалымат каражаттарынын ж.б. диний экстремизмге каршы аракеттенүү, экстремисттик идеяларга гуманисттик идеялар жана сабырдуулук, жарандык тынчтык жана макулдашуу принциптери менен каршы туруу. Бул учурда укук колдонуу практикасы маанилүү роль ойнойт. Мыйзамдын нормаларына ылайык, кылмыштуу экстремизм аракеттерин уюштуруучуларды жана аткаруучуларды гана эмес, алардын идеологиялык шыктандыруучуларын да жоопкерчиликке тартуу зарыл.

Биздин өлкөдө диний-саясий экстремизмге каршы күрөштүн натыйжалуулугу көбүнесе мыйзамдын талаптары канчалык ырааттуу жана так аткарылып жатканынан көз каранды: үгүт иштерине жана үгүт иштерине тыюу салуу, улуттук жана диний кастыкты жана кастыкты козутуу; максаттары жана аракеттери социалдык, расалык, улуттук жана диний кастыкты козутууга багытталган коомдук бирикмелерди түзүүгө жана алардын ишмердүүлүгүнө тыюу салуу; максаттары жана иши конституциялык түзүлүштүн негиздерин күч менен өзгөртүүгө жана Кыргыз Республикасынын бүтүндүгүн бузууга, мамлекеттин коопсуздугуна шек келтирүүгө, куралдуу түзүлүштөрдү түзүүгө багытталган коомдук бирикмелерди түзүүгө жана алардын ишмердүүлүгүнө тыюу салуу; кайсы бир динди мамлекеттик дин катары бекитүүнү жол берилгис деп эсептеген; диний бирикмелердин мыйзам алдында теңдигин орнотуу.

Жаштардын экстремизми бүгүнкү күндө жалпы коомдо колдонулуп жаткан жүрүм-турум эрежелерин жана мыйзамдарды тоготпогондуктан көрүнүп турат. Жаштардын чөйрөсүндө экстремизмдин өнүгүшү алардын жетишсиз социалдык адаптациялангандыгынын, алардын аң-сезиминин асоциалдык мамилелеринин калыптангандыгынын, алардын жүрүм-турумунун мыйзамсыз моделдерин пайда кылгандыгынын далили. Экстремизм көйгөйлөрүн укук коргоо органдарынын күчү менен гана чечүү мүмкүн эместигин белгилей кетүү керек. Бул милдет уюштуруучулук, укуктук,

профилактикалык, тарбиялык иш-чаралардын буткул комплексин, мамлекеттик органдар менен коомдук уюмдардын өз ара аракеттенуусун жакшыртууну талап кылат, алар биздин оюбузча теменкулерду камтыйт:

Экстремизмге каршы күрөштүн артыкчылыктуу багыты кылмыштуу жүрүм-турумга түрткү болгон себептерди жана шарттарды жоюу болууга тийиш. Жаштардын экстремизмине бөгөт коюуда аткаруу бийлигинин жашы жетпегендердин иштери боюнча комиссиялар, социалдык коргоо органдарынын, социалдык реабилитацияга муктаж жашы жете электердин адистештирилген мекемелеринин, билим берүү органдарынын ишин жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актыларынын жоболорун ишке ашыруу чоң мааниге ээ., камкордук жана көзөмөлчүлүк органдары, ишке орноштуруу кызматтары, ички иштер органдары.

Бирок, алардын иши координацияланган эмес, бул жаш муундардын экстремисттик маанайына каршы аракеттенүүнүн акыркы натыйжаларына өтө терс таасирин тийгизүүдө. Жогоруда айтылгандар жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы укук бузуулардын алдын алуу боюнча иштин ушул чөйрөсүнө тиешелүү бардык уюмдарды координациялоону кайсы мамлекеттик аткаруу органы аныктай тургандыгын жана тиешелүү ченемдик укуктук актыларга Жогорку Кеңешке зарыл өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылдыгын көрсөтүп турат. Жаштар экстремизминин алдын алууда республиканын деңгээлинде мамлекеттик жаштар саясатынын стратегиясын түзүү маанилүү аспект болуп саналат. Натыйжалуу мамлекеттик жаштар саясаты, биздин оюбузча, өсүп келе жаткан муундун арасында жигердүү жарандыкты калыптандыруунун, коомдук демилгени, патриоттук сезимди жана өз өлкөсү менен сыймыктанууну тарбиялоонун маанилүү инструменттеринин бири болуп саналат.

Кыргызстанда экстремизмге каршы күрөштө 2005-жылы кабыл алынган “Экстремисттик аракеттерге каршы туруу жөнүндө” мыйзам иштеп жатат. Ал расалык, улуттук же диний негизде мамлекеттик коопсуздукка шек келтирүүгө жана адамдын кадыр-баркын кемсинтүүгө багытталган иш-аракеттерди токтотууга багытталган. Мыйзам бузуу үчүн экстремисттик жана террористтик мүнөздөгү ар кандай үгүттөөлөргө тыюу салат, бул үчүн эркинен ажыратуу жазасы каралган.

КР УКМКнын маалыматы боюнча, учурда терроризм жана экстремизм боюнча 133 адам жазасын өтөп жатса, алардын 10у өмүр бою эркинен ажыратылган. 2015-жылы экстремизмдин көрүнүшү боюнча 360 факты аныкталып, 140 кылмыш иши козголгон. Жалпысынан Ички иштер министрлигинде тыюу салынган диний уюмдардын 1945 тарапкери каттоодо турат.

Терроризм жана экстремизм коркунучунун күчөшү бийликти белгилүү чараларды көрүүгө мажбурлоодо, бул кылмыштар үчүн жоопкерчиликти күчөтүү боюнча бир нече мыйзам долбоорлору парламентте талкууланууда.

Ушуга байланыштуу республиканын улуттук коопсуздугунун проблемаларына көбүрөөк көңүл буруу, жаңы чакырыктарга жаңыча көз караш менен кароо, ага ылайык жаңы Концепцияны жана Улуттук коопсуздук программасын иштеп чыгуу керек.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Салимов К.Н. Терроризмдин заманбап көйгөйлөрү. -Москва: «Калкан» басмасы, 2000-ж.
- 2.Кременюк В.А. Эл аралык изилдөө жөнүндө чыр-чатактар // АКШ Канада, 2001. - № 2.
- 3.Наматов Н. Борбордукдагы диний экстремизм Азия // <http://www.cac.org/datarus/namatov.shtml>. PressAB, 2001.
- 4.Мамытова Э. Ислам фундаментализми жана экстремалдык Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү мисм // «Борбор Азия жана Кавказ», 2000 - № 5.
- 5.Шаракшане С. Ислам жана саясий экстремизм // Дин жана мыйзам. 1999. № 4-5 Коопсуздук, № 3. - 2002.
- 6.Гушер А.И. Үчүнчү кезегинде терроризм маселеси адамзаттын жаңы доорунун миң жылдыгы // http://www.ejournal.en/p_euro-st3-3.html
- 7.«Терроризмге каршы аракеттенүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы // <http://online.adviser.kg>
- 8.Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 5-августундагы № 499 токтому карата өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен 03.03.2016 «Ведомстволор аралык трансформациялоо жөнүндө боюнча Координациялык кеңешке Дин иштери боюнча кеңеш диний экстремизмге каршы аракеттенүү» // <http://online.adviser.kg>

*Кудаярова Б.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Юлдашов К.К., ю.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Чонатаева М.С., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАЙЫРКЫ ДҮЙНӨДӨ ФЕМИНИЗМДИН ЖАНА АЯЛДЫН УКУКТУК СТАТУСУНУН КЕЛИП ЧЫГЫШЫНЫН ТАРЫХЫ

Аннотация

Макалада аялдардын укуктук статусун калыптандыруу жана өнүктүрүү маселеси талданат. Авторлор аялдардын катышуусу менен үй-бүлө, чарбалык, мүлктүк мамилелерди жөнгө салууга, ошондой эле алардын коомдук чөйрөгө тартылуу даражасына өзгөчө көңүл бурушат.

Түйүндүү сөздөр: аял, мыйзам, жубай, эркек.

ИСТОРИЯ ЗАРОЖДЕНИЯ ФЕМИНИЗМА И ПРАВОВОГО СТАТУСА ЖЕНЩИНЫ В ДРЕВНЕМ МИРЕ

Аннотация

В статье анализируется проблема становления и развития правового статуса женщин. Авторы уделяют особое внимание регламентации семейно-бытовых, имущественных отношений с участием женщин, а также степень их вовлеченности в общественную сферу.

Ключевые слова: женщина, право, жена, мужчина.

HISTORY OF THE BIRTH OF FEMINISM AND LEGAL STATUS WOMEN IN THE ANCIENT WORLD

Annotation

The article analyzes the problem of the formation and development of the legal status of women. The authors pay special attention to the regulation of family, household, property relations with the participation of women, as well as the degree of their involvement in the public sphere.

Key words: woman, law, wife, man

Феминизм - мыйзамдуу жыныстык тең укуктуулукка жетүү үчүн күрөш катары, көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн айтымында, XVIII – XIX кылымдарында пайда болгон. Эркектер менен аялдардын тең укуктуулугу - бул адамдын жашоосунун тең укуктуулугу жөнүндөгү маселе. Ошону менен бирге аялдардын укугун кабыл алуу эркектердин укуктарын таануудан узак кылымдар артта калган. Аялдарга карата болгон социалдык дискриминациянын келип чыгышын байыркы замандан издөө керек. Биздин оюбузча, тарыхтын алгачкы мезгилдеринде аялдардын укуктук абалын талдоосуз, феминизмди аялдардын жарандык укуктары үчүн коомдук-саясий кыймыл катары өнүктүрүүнүн бирдиктүү концепциясын элестетүү кыйын.

Көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, жашоонун такыр башкача шарттары эркектер жана аялдардын негизги эмгек бөлүштүрүүсүн аныктаган. Ал бөлүштүрүү С.Г. Айвазова белгилегендей, эркектерге ““тышкы” ишке, дүйнөнү өздөштүрүүгө жана ага үстөмдүк кылууга болгон укукту”, ал эми аялдарга – “балдарды төрөөгө жана тарбиялоого, үйдү жана тиричиликти жасалгалоого болгон укукту ” аныктаган. Бирок, бул жерде да, аялдар үйдө эркектин бийликке баш ийишкен. Ошентип, эркек тарыхтын субъектин ролун ойногон, ал эми аял эркектин бийлигинин объектисине айланган. С.Г. Айвазованын пикири боюнча, эмгекти болуштуруу маселеси аялдарды эркектерден бирдей эмес, көз каранды абалга келтирген, эмгекти бөлүштүрүү маселеси тарыхтагы эң талаштуу жана табышмактуу маселелердин бири катары каралып, жана ага жоопту алгачкы доордон – бул процесс болуп өткөн мезгилден издөө керек. [1]

Заманбап илим, көп убакыт мурун болгон, гендердик өз ара аракеттенүүнүн мүнөзү жөнүндө так маалыматтарга ээ эмес. Айрым изилдөөчүлөр Таш доору (50-20 миң жыл мурун)

гендердик нейтралдуу болгон деп эсептешет, башкача айтканда, "эркектер менен аялдардын өз ара мамилеси ал кезде коомдук мааниге ээ болгон эмес". [3] Башкалары болсо, адамзаттын тарыхынын башында матриархат болгон, деп эсептешет. Гипотетикалык турундо, коомдук тартипти өнүктүрүүнүн алгачкы этаптарында, аялдар үй-бүлөдө, чарбада, коомдук турмушта басымдуу ролу менен мүнөздөлгөн. [7]. Бул учурда, тууганчылык жана мурас эсеби эне тарабынан жүргүзүлөт. Швейцариялык окумуштуу И.Я. Бахофен алгач матриархат мезгилин белгилеп, адамзат тарыхындагы бул универсалдуу баскычты белгилөө үчүн гинеоократия терминин киргизген. Бахофендин теориясы америкалык этнограф жана археолог Л.Г. Морган, ошондой эле немис философу Ф. Энгельстин эмгектеринде өзгөчө уландысын алган. Этнология, археология жана антропология матриархаттын бар экендигин эч качан далилдебегендиктен, XX кылымдын 70-жылдарында көпчүлүк антропологдор матриархатты Бахофен ойлоп тапкан миф деген жыйынтыкка келишкен.

Америкалык феминист антрополог Риан Айслер айткандай "матриархат чындыгында аялдар менен эркектердин ортосундагы шериктештиктерди болжолдоп, бирок катаал күчтүн артыкчылыгын ырастап, согуш технологияларынын" пайда болушу менен талкаланган". [3]

Матриархаттын бар болуу ыктымалдыгынын пайдасына, бир катар изилдөөчүлөрдүн айтымында, адамдын эң алгачкы сөөгүн казуу учурунда алынган археологиялык маалыматтар, алардын жынысына карабастан көмүлгөндөрдүн бирдей статусун күбөлөндүрөт; аялдардын үстөмдүгү жөнүндө байыркы мифтер; пантеон башчылары, уруулардын жана мамлекеттердин өкмөттөрү ж.б. аял кудайларынын бар экендигин чечмелөөгө мүмкүндүк берген материалдар. [3].

Бул суроонун үчүнчү көз карашы адамзат тарыхы алгач эркектердин үстөмдүгүнүн тарыхы катары түзүлгөн деген чечимди негиздейт. Эркектердин аялдарга карата мындай үстөмдүгү " патриархат " деген түшүнүк менен белгиленет.

С.Г.Айвазованын пикири боюнча салттуу коомдун пайда болушу менен (б.а. болжол менен 7-5 миң жыл мурун) «патриархат эркектер менен аялдардын ортосунда мамилелердин мыйзамдаштырылган системасы болуп калды».

Жыныстар ортосундагы бийлик мамилелери тил нормалары менен жакшы сүрөттөлгөнүн белгилеп кетиш керек. Көптөгөн европалык тилдерде "эркек" жана "адам" деген сөздөр бирдей экени белгилүү («man» англ.). Ал эми "аял" түшүнүгү "жубайы" дегенди гана билдирет.

Жынысы боюнча социалдык дискриминациянын көрүнүшү буга чейин эле, бала төрөлгөн учурда байкалат. Салттуу коомдо ар дайым уулдун төрөлүшүн каалаган. Мисалы, Байыркы Грецияда уул төрөлгөндө, бактылуу ата-энелер эшигин зайтун бутактары менен кооздогон. Байыркы Иерусалимде эркек бала торолгон учурда, алар көчөлөрдү аралап, эл алдында жар салышкан: "Биздин уулубуз бар!" деп. [10] Уул көрүүнү бардык аялдар жана эркектер кыялданчу, баары аны каалашкан: эмгек менен тапкан үй-бүлөлүк байлыкты татыктуу кабыл алып көбөйтүүчү уулду, мураскорду.

Эгер кыз төрөлсө, бул үчүн көбүнчө аялды күнөөлүү болгон. Аравиялык чөлдө, байыркы заманда, ар бир бала төрөлгөнгө чейин кумга тешик казып коюу салты болгон, энеси чөгөлөп жатып төрөгөн. Чуңкурга түшкөн бала кыз болсо, атасы дароо анын үстүнөн тешик толтурууну же урууда кыздар жетишсиз болсо, ал аман калуусун чечен . Көбүнчө жаңы төрөлгөн кыздарды кудайларга курмандыкка чалышкан.

Кызы жыныстык жетилип "коркунучтуу" куракка жеткенде, ал көбүнчө кулпу менен ачкычтын астына камалып, адамдардын дүйнөсүнөн тосулган. Көптөгөн байыркы цивилизацияларда, бойго жеткенде кызды курчап алган тыюулардын сүрөттөлүшүнө туш болушат. [6] Мындай каада-салттары азыркыга чейин сакталып калган улуттар бар. Бойго жеткенде кыздар "таза эмес", ошондуктан коом үчүн "коркунучтуу" деп эсептелчү. Белгилей кетсек, байыркы убакта аялдардын этек кирине көп кыйратуучу касиеттер таандык болгон, мисалы: "таза эмес" аял шарапты укуска айлантат, анын айынан сүт кычкыл болот, эгин өлөт, арфанын кылдары үзүлөт ж.б. [1]

Салттуу коомдо аял көп учурда түбөлүк жарандык жашоодо жашы жете элек болуп калууга өкүм кылынган. Байыркы Индияда “Манунун” мыйзамдары боюнча аял балалык маалында атанын, жаш кезинде күйөөсүнүн, күйөөсү өлгөндөн кийин уулдарынын бийлигинин астында өтүшү керек эле, анткени "аял эч качан эгемендүүлүккө жарабайт". [2] Байыркы Римде аялдардын үстүнөн туруктуу камкордук орнотулган, ал жашы жетишине көз каранды болгон эмес. Аялдын камкорчусу милдеттүү түрдө болуусунун зарылдыгы, биринчиден, аялдардын жалпы коомдук-укуктук статусу чектелгенинен, экинчиден, "аялдын мүнөзү жеңилдигинен" деп аныкталган. [5]

Тарыхчылар сунуш кылышы боюнча көпчүлүк учурларда, салттуу коомдун баштапкы этаптарында "аял эркектин, үй-бүлөнүн башчысынын кулу болгон. Эркектин аялга жеке менчик укугу болгон жана аны менен бир жансыз нерсеге кандай мамиледе болсо, ошондой мамиле кыла алышка ээ болгон". [3] Мисалы, Хаммурапинин мыйзам кодексине ылайык, күйөөсү аялын жумушчу катары башкага карызга бериши мүмкүн болчу. Кыйынчылыкка кабылса, аялын жана балдарын күрөөгө коё алат эле. Баш ийбөөчүлүк, жалкоолук, үй-бүлөлүк милдеттерди аткаруудан баш тартуу жана никелик милдеттенмелерден баш тартуу үчүн аялын мурдун кесип, пешенесине кулдун изин күйгүзүп кууп жибергени уруксаты бар эле. [6] Байыркы Кытайда турмушка чыккандан кийин аял күйөөсүнүн жана анын ата-энесинин кызматчысы болуп калат эле. Атасы үйдө "императордун өкүлү" деп эсептелген жана ар кандай баш ийбөө мамлекеттин негиздерин бузуу катары кабыл алынган. Аял киши акылы, таланты менен айырмаланбашы керек эле; уялчаактык, токтоолугу жана күйөөсүнүн мүнөзүнө ылайыкташа билүү аялдын эң жакшы сапаттары деп эсептелген.

Чыгышта, мыйзамдуу аялдан тышкары, эркектин каптал аялы же бир нече токолдору болушу мүмкүн эле (айрыкча аялынын тукумсуздугунда). Байыркы Кытайда аларды "экинчи аял", "үчүнчү аял" деп аташкан. Греция мыйзамдары эркек үчүн катуу моногамияны белгилеген, бирок анын карамагында бардыгы кызматчылары, кулдары жана үйүнүн сыртында каалагандай көп сүйлөшкөн кыздары болушу мүмкүн эле. Ошол эле учурда сүйүүнүн эң жогорку формасы деп эркектин эркекке болгон сүйүүсү таанылган. [5]

Көпчүлүк байыркы цивилизацияларында аял бардык жагынан укуктарынан ажыратылган. Хаммурапинин мыйзамдарына ылайык, ал келишимдерди түзө да, кол кое да алган эмес - бардыгы камкорчу аркылуу гана болгон. Байыркы убакта, эреже катары, аял мүлккө ээлик кылууга укугу жок жана чектелүү болгон, ал эми кээ бир өлкөлөрдө (мисалы, Вавилондо) ал мурастык укуктан толук ажыратылган. Байыркы Римде жубайлардын мүлктүк мамилелери римдик укук боюнча (нике келишими) никенин формасына жараша айырмаланган: же аялдын бардык мүлкү күйөөсүнө өткөн, же жубайлардын мүлкүн бөлүү принципи колдонгон. Аялдардын керээздик укуктары чектелүү болгон (камкорчунун макулдугу талап кылынган; кийинчерээк римдик укукта аялдар өзүнө таандык мүлккө карата дээрлик кемчиликсиз керээз эркиндигине ээ боло баштаган). Аял доогер катары да, күбө катары да «аялдын акыл-эсинин өзгөрмөлүүлүгүнөн» байланыштуу сотко кайрылууга укугу болгон эмес. [2]

Эреже катары, аялдар ажырашууну талап кылганы укугу жок болгон, көбүнчө күйөөсү гана мындай укукка ээ болгон. Байыркы Кытайда, эгерде аялы «ата-бабаларынын үмүтүн актабаса», күйөөсү жөн эле ажыраша алмак, б.а. ата-энесине баш ийбеген, төрөбөс, эрке, кепке ж.б. [2] Талмудда айтылгандай, күйөөсү аялы үйүндө идиш-аяк сындырса, же күйөөсү андан сулуураак аял таап алса, ажыраша алмак. Байыркы Грецияда ажырашуу да оңой болгон. Күйөөсү каалаган убакта аялын үйүнөн кетире алмак (бирок бул учурда ал аялдын сепин кайтарып берүүгө милдеттүү болгон, эгерде талак аялдын ишенимсиздигинен улам келип чыкпаса). Римдик нике жубайлардын ажырашуусуна жол берген (христиандык доордо ажырашууга акырындык менен тыюу салынган). Никени бузуу ажырашуу себептерин тактоо менен коштолгон, ал эми күнөөлүү тарапка, нике келишимин негизинде, никеге чейинки мүлкүн жоготуу түрүндөгү мүлктүк санкциялар же туумдар каралган.

Аял камкордукка алынган бардык коомдордо пайда болгон көйгөйлөрдүн бири - жесирлердин абалы. Чыгышта байыркы заманда левират салты болгон, б.а. эгерде аял

күйөөсүн жоготсо, анда ага көбүнчө кайын агасы же күйөөсүнүн башка тууганы үйлөнүшү керек болчу. Эң радикалдуу чечим жубайынын мүрзөсүнүн үстүнөн жесирлерди өлтүрүү болгон. Байыркы Индияда көп убакыт бою сати салты (санскрит тилинен которгондо "берилген аял" дегенди билдирет) - жесирлердин өзүн-өзү өрттөп салуу салты болгон, ал 1829-жылы гана аялдар уюмдарынын таасири астында жокко чыгарылган.

Бирок, байыркы дүйнөдө өзгөчөлүктөр дагы болгон. Байыркы Египетте, аялдар, Чыгыштын башка өлкөлөрүнө караганда, көбүрөөк эркиндикке ээ болгон. Алар соода менен алектенип, кесипке ээ боло алмак (мисалы, токуучу). Майрамдарга катышканы укуктары болгон. [4]. Каада-салттар аялга мамлекеттик кызыкчылыкты коргоого тыюу салган эмес. Египеттин тарыхында аялдар фараон болгон бир нече учурлар бар. Аялдар мүлккө ээ болуп, аны каалагандай иштеткен. Мыйзам алдында эркек менен аял бирдей болгон. Аялдар сотко доо арыз менен кайрылууга жана ал жерде өз кызыкчылыктарын өз алдынча коргоого укуктуу болчу. Нике түзүүдө бай египеттиктер нике келишимин түзүшкөн, анда тараптардын мүлктүк укуктары каралган. Ажырашууга уруксат берилген, андан кийин аял кайрадан никеге туруу укугун сактап калган.

Салттуу коомдо аялдын дүйнөсү үй жана үй-бүлө менен чектелген. Көп учурда аялга эшиктин босогосун аттап, жалгыз чыгууга тыюу салынган. Бардык билим аларды келечектеги эркектин жубайын ролуна гана даярдаган. [6]

Коомдук турмушка аялдар, эреже катары, катышкан эмес же алардын катышуусу экинчи даражадагы ролду ойногон. Байыркы Грецияда, диний жөрөлгөлөрдөн тышкары, аялдарга массалык иш-чараларга барууга тыюу салынган (мисалы, Олимпиада оюндарына барууга тыюу салынган). Эллинизм доорунда гана грек аялдарынын көз карандысыздыгы бир аз өсүп, алар активдүү билим алып, кесипке ээ боло башташкан.

Аялдар коомдук турмуштан дээрлик толугу менен изоляцияланганына карабастан, коомдун аларга болгон муктаждыгы абдан чоң болгон, анткени эң жогорку принциптин негизги алып жүрүүчүсү аял болгон, анын алдында эркек (айрыкча грек же рим) таазим эткен.

Демек, коомдун эркин өкүлү катары байыркы аял жөнүндө сөз кылып жатып, көбүнчө бир гана гетер (грек тилинен - дос, шерик) - эркин жана өз алдынча жашоо образын алып барган билимдүү аялдарды эске алуу керек. Алардын социалдык абалы бир топ жогору болгон, айрымдары байыркы адабияттын, искусствонун, философиянын жана саясаттын тарыхында из калтырышкан.

Ошентип, аялдарды басмырлоонун коомдук практикасы илгериден эле пайда болуп, кылымдар бою кайталанып келген, ал эми эмгекти алгачкы бөлүштүрүү учурунда пайда болгон коомдор патриархалдык мүнөзгө ээ болуп, гендердик иерархиянын негизинде курулган деген ой чыгарууга болот. Салттуу коом пайда болгондон бери эркек менен аялдын ортосундагы мамилелер субъект-объект катары келип чыгып, статусу боюнча бирдей эмес болгон.

Байыркы убакта нике көбүнчө мүлктүк келишим катары болгон, анын натыйжасында аял күйөөсүнүн менчигине айланган. Ал кул, мал же буюм сыяктуу менчиги болгондуктан, эркектер бир нече аял алуу укуктары болгон; күйөө өз каалоосу боюнча аялы менен ажырашып - коом аялдарга дээрлик эч кандай кепилдик берген эмес.

Грецияда жана Рим империясында, айрым аялдардар, салыштырмалуу, жогорку социалдык позицияны ээлеген. Ошол кыска мезгилдерде да бул бүтүндөй аял калкынын жетишкендиги эмес, алардын чектелген санынын гана жетишкендиги болгон. Алар бай адамдардын жыргал турмушунун ажырагыс атрибуту болгон. Бул кереметтүү өзгөчөлүктөрдөн эске албаганда, байыркы аял жарым кулдай болгон; үйдөн кээде гана чыгып көп учурларда, аял юридикалык жактан жөндөмсүз болгон.

Ошентип, коомдук турмушта эркектер үстөмдүк кылып, ал эми аялдардын жарандык укуктарынын көбү жок болуп, иш жүзүндө менчик укугу жок жана эркектердикине окшош билим алуу мүмкүнчүлүгү жок болгон шарттарда аялдар субъективдүү принциптерин жоготуп менчик объектисине жана тукум улоо куралына айланган. .

Колдонулган адабияттар:

1. Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия. – М., 1998.
2. Вологдин А.А. История государства и права зарубежных стран: Учеб. Пособие. – М.: Высш. шк., 2005.
3. Гендерные аспекты политической социологии. Учебное пособие /Отв. ред. С.Г. Айвазова, О.А. Хасбулатова. – М., 2004.
4. Культурология. История мировой культуры: Учебник для вузов / Под ред. Н.О. Воскресенской. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2003.
5. Основы римского частного права / В. Б. Романовская, Э. Б. Курзенин.
<http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1136998&subID=100019595,100075629#text>
6. http://student.km.ru/ref_show_frame.asp?id=88614C05832241E2BB93A23280727CEB
7. http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?R1dMg,y
8. Дубинский М. Мужчины и женщина. – М.: Дрофа-Плюс, 2005.

*Чонатаева М.С., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кудаярова Б.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР ЖАНА ГЕНДЕРДИК САЯСАТ

Аннотация

Бул макалада 1991-жылы СССР кулагандан жана Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгү калыптангандан кийин гендердик мамилелер, тенсиздиктер жана аларды алдын алуу жолдору изилденди. Макаланын максаты постсоветтик Кыргызстандагы гендердик реформаларды ретроспективдүү талдоо болуп саналат. Макаланы жазуу үчүн колдонулган материалдар: ченемдик-укуктук документтер, статистикалык жыйнактар, аялдардын коммерциялык эмес уюмдарынын отчеттору, гендердик жана гендердик саясат боюнча изилдөө. Кагаз жазуу талдоо жана синтез, дедукция жана индукция, тарыхый жана логикалык, жалпы өз ара байланыш жана өз ара көз карандылык боюнча жалпы илимий ыкмаларды колдонулду.

Түйүндүү сөздөр: аялдардын укуктары, тоскоолдуксуз билим берүү, аялдардын статусу, иш менен камсыз кылуу чөйрөсү, укуктук институт.

ГЕНДЕРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются гендерные отношения, неравенства и пути их предотвращения после распада Советского Союза в 1991 году и обретения независимости Кыргызской Республики. Целью данной статьи является ретроспективный анализ гендерных реформ в постсоветском Кыргызстане. Материалы, использованные при написании статьи: правовые документы, статистические сборники, отчеты женских некоммерческих организаций, исследования по гендеру и гендерной политике. При написании работы использовались общенаучные методы анализа и синтеза, дедукции и индукции, историко-логический, общеобщего взаимодействия и взаимозависимости.

Ключевые слова: права женщин, образование без барьеров, статус женщин, сфера занятости, правовой институт.

GENDER RELATIONS AND GENDER POLICY IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

This article examines gender relations, inequalities and ways to prevent them after the collapse of the Soviet Union in 1991 and the independence of the Kyrgyz Republic. The purpose of this article is a retrospective analysis of gender reforms in post-Soviet Kyrgyzstan. Materials used in writing the article: legal documents, statistical compilations, reports of women's non-profit organizations, studies on gender and gender policy. When writing the work, general scientific methods of analysis and synthesis, deduction and induction, historical and logical, general interaction and interdependence were used.

Keywords: women's rights, education without barriers, status of women, employment, legal institution.

1991-жылы СССР кулагандан жана Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгү калыптангандан кийин гендердик мамилелерди кошо алганда, бардык коомдук чөйрөдө чоң өзгөрүүлөр башталды. Социалисттик экономикадан рыноктук мамилелерге өтүүгө байланыштуу транзиттик мезгилдин өзгөчөлүгү аялдын жаңы социалдык-экономикалык мамилелердеги абалынын өзгөрүшү болду. Көбүнчө, үй-бүлөнүн негизги багуучусу эркекти ушул позициядан сүрүп чыгарган аял болот. Ошондуктан, бүткүл коомдо аялдардын жана аялдардын уюмдарынын активдүүлүгү кыйла жогорулай баштады, бул өлкөдө гендердик саясатты өркүндөтүүгө болгон талаптарды жогорулатууга мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн натыйжалары жана аларды талкуулоо

Кыргызстандагы аялдар кыймылынын доору 1995-жылы башталган, анда биринчи жолу кыргыз аялдарынын делегациясы аялдардын статусу боюнча Пекин дүйнөлүк конференциясына катышкан.

Кийинки 1996-жылы республиканын парламенти тарабынан аялдардын укуктары боюнча 5-эл аралык конвенция ратификацияланган, бул жыл Кыргыз Республикасынын

Президентинин Жарлыгы менен аялдар жылы деп жарыяланган жана үй-бүлө, аялдар жана жаштар иштери боюнча мамкомиссия түзүлгөн. 1995-2000-жылдарга республиканын аялдарынын статусун оптималдаштыруу максатында "Аялзат" программасы кабыл алынган. 3 жылдан кийин ТРЕЕН улуттук комитети тарабынан аялдарды басмырлоонун ар кандай түрлөрүн жоюу боюнча жумушчу улуттук эсеп иштелип чыккан.

Жогоруда аталган комиссия 2000-жылы улуттук стратегия жана саясат программаларынын контекстинде гендердик курамды инкорпорациялоону камсыз кылуу үчүн президент А.Акаевге караштуу аялдар, үй-бүлө маселелери жана гендердик өнүктүрүү боюнча Улуттук кеңешке кайра түзүлгөн. Бишкекте Кыргызстан аялдарынын транс-кылым кесилишиндеги абалына арналган форум уюштурулуп, ийгиликтүү ишке ашырылды. Анда "Аялзат" улуттук программасын ишке ашыруунун жыйынтыктары дискуссияланган. Ошол эле жылы парламент "жарандардын репродуктивдик укуктары жөнүндө" атайын мыйзам кабыл алган.

2003-жылы Улуттук парламенттин депутаттары теңдик жана аялдардын укуктары жана үй-бүлөлүк зомбулук маселеси боюнча мыйзамдарды кабыл алышкан. 2004-жылы жети бейөкмөт уюмдан турган "Бейөкмөт кеңеш" тармактык түзүмү түзүлгөн (бейөкмөт уюм), ал БРЖ комитетине альтернативдүү отчет берген.

2005-жылы аялдар бирикмелеринин республикалык форуму өткөрүлүп, Мамлекет башчысынын Жарлыгы менен парламентте гендердик маселелер боюнча Мамлекет башчысынын атайын өкүлүнүн түзүмү түзүлгөн. 2006-жылы мамлекет башчысынын "гендердик саясатты оптималдаштыруу боюнча чаралар жөнүндө" жарлыгы чыгып, трекке факультативдик протокол ратификацияланган.

2007-жылы Кыргызстандын негизги мыйзамынын жаңы редакциясында (2010-ж.) аялдар менен эркектердин мүмкүнчүлүктөрүнүн жана укуктарынын теңдигинин негиздери бекитилген. "Жер жөнүндө" мыйзамга гендердик мүнөздөгү толуктоолор киргизилди. "Саясий партиялар жөнүндө" мыйзамга гендердик квоталар киргизилген жана Кыргызстанда 2007-2010-жылдарга гендердик теңчиликти оптималдаштыруу боюнча иш-аракеттердин улуттук планы кабыл алынган. 2008-жылы Кыргызстандын мезгилдүү баяндамасы жана НКО Кеңешинин альтернативдик отчету комитетине өткөрүлүп, аялдардын мыйзам чыгаруу демилгелеринин альянсы түзүлгөн.

2009-жылы гендердик саясатты ишке ашыруунун республикалык институционалдык механизми боюнча функционалдык изилдөө жүргүзүлгөн. 2012-жылы Кыргыз Өкмөтүнүн гендердик теңчиликти 2020-жылга чейин оптималдаштыруу боюнча Улуттук стратегиясына жана 2012-2014-жылдарга гендердик теңчиликти оптималдаштыруу боюнча Улуттук иш планына тиешелүү токтому кабыл алынган.

2015-жылы Кыргызстан аялдарынын манифестине кол коюлган. 2017-жылы мыйзамдуулук, укуктук тартип жана коопсуздук секторундагы аялдардын кыргыз ассоциациясы түзүлгөн [1, 5-бет]. Аялдар кыймылынын тарыхынан көрүнүп тургандай, Кыргыз Республикасында гендердик саясатты жүзөгө ашыруу мамлекеттик органдар жана аялдар уюмдары тарабынан да биргелешкен аракеттер менен жүргүзүлгөн.

Республиканы суверендештирүүнүн алгачкы жылдарында мыйзам долбоорлорун кабыл алуу, аялдардын укуктары боюнча ар кандай эл аралык документтерди ратификациялоо, эреже катары, декларативдик мүнөзгө ээ болгон жана натыйжасыз ишке ашырылган. Мамлекет жасаган дээрлик бардык иш-аракеттерди республикадагы аялдар кыймылы лоббиялаган. Ар кандай багыттагы аялдардын коммерциялык эмес уюмдарынын (КЭУ) активдүүлүгү чоң болгон.

Үч жылга жакын иштеген бир жыныстуу Жогорку Кеңеш республикалык деңгээлде чечимдерди кабыл алуу боюнча башкы түзүмдөн аял жынысын абсолюттук чыгарып салуунун мисалын түзүп, улуттук мыйзамдардын репрессиялык өнүгүүсүнө өбөлгө түздү. Алсак, бул парламенттин ишмердүүлүгүндө көп аялдуулукту мыйзамдаштырууга аракет жасалган, ошондой эле аялдар уюмдарынын лоббизминен улам Жогорку Кеңеш тарабынан четке кагылган бойдон алдыруу сыяктуу көрүнүштү криминалдаштыруу принциби кабыл алынган.

Аткаруу бийлигинин структураларында кырдаал дагы татаалдашып, чечимдерди даярдоо жана кабыл алуу процессинен аялдар четтетилген.

Республиканын аялдар кыймылы аялдардын укуктарын коргоо жөнүндө формалдуу декларациядан конкреттүү аракеттерге өтүү менен, аялдардын маселелерин жөнөкөй кароодон маанилүү гендердик маселелерге өтүү менен өзгөрүлдү, башкача айтканда, аялдар уюмдары өнүгүү стратегиясын жана программаларын ишке ашырууну жана мониторингдөөнү иштеп чыгуунун бардык этаптарында таасирдүү катыша башташты. Акыркы жылдары аялдар кыймылынын маанилүү багыты гендердик маселелерге байланыштуу мыйзамдарда жана мыйзам долбоорлорунда зарыл болгон өзгөртүүлөрдү лоббирлөө болуп калды. Парламентте гендердик тең укуктуулук саясатын илгерилетүү үчүн мамлекет башчысынын атайын өкүлү кызматына жетишүүдөн тышкары, ар бир парламентарий менен көп аял алуу жана гендердик квоталарды киргизүү жөнүндө маселелерге тиешелүү "Жарандык кодекске толуктоолор жана өзгөртүүлөр жөнүндө", "Саясий партиялар жөнүндө" мыйзамдарды талкуулоонун алдында иш жүргүзүлдү.

Жыйынтыгында зомбулукка каршы, гендердик тең укуктуулук жөнүндө мыйзамдар, 2007-жылы Жогорку Кеңеште отуз пайыздык өкүлчүлүктү камсыз кылган саясий чөйрөдөгү аялдарды колдоо боюнча атайын чаралар кабыл алынган. Бул жыйынтыктардын бардыгы коом менен мамлекеттин ортосундагы натыйжалуу кызматташтыкты өнүктүрүүнүн аркасында гана мүмкүн болду.

Бирок гендердик контекстти республиканы өнүктүрүүнүн ар кандай стратегиялык документтерине киргизүү боюнча көптөгөн аракеттерге карабастан, комплекстүү гендердик мамиле стратегияларды иштеп чыгуу методологиясынын компоненти болуп калган жок. Гендердик мамиле ар кандай социалдык катмарларга, анын ичинде аялдарга, эркектерге, жаштарга ж.б. тиешелүү маселелерди чечүүнү активдештирди. Каралып жаткан улуттук стратегия гендердик теңчиликти илгерилетүү боюнча биздин өлкө үчүн пионердик стратегиялык документ болуп саналат. Ал эгемендүүлүктүн башталышынан бери Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан республиканын гендердик саясатынын мурунку жетишкендиктерин ырааттуу өнүктүрүп келет [2]. Анда гендердик басмырлоону жоюу жаатына эл аралык жана өкмөттүк эмес түзүмдөр чоң салым кошкону көрсөтүлгөн. Заманбап шарттарда үй-бүлөлүк зомбулук көбөйүүдө, бул полигамиялык жана эрте никелердин көбөйүшүндө байкалат, .иштегендердин арасында сексуалдык кысым көрсөтүү фактылары. Гендердик зомбулук жаңы формага ээ боло баштады – аялдарды сексуалдык жана эмгекти мажбурлоо үчүн сатуу.

Дискриминация көйгөйлөрү коомдук талкуунун объектиси боло электигин өзгөчө белгилеп кетүү керек, буга байланыштуу социум дагы, күч түзүмдөрү дагы, сот органдары дагы бул чөйрөдөгү социалдык маданий жана кесиптик ченемдерди өзгөртүүгө багытталган эмес. Гендердик дисбаланс бир катар башка социалдык чөйрөлөрдө дагы бар экендигин өзгөчө белгилеп кетүү керек. Мисалы, азыркы учурда терең тынчсызданууну жаратып жаткан эркектердин ден-соолугунун абалына көңүл бургандар аз. Биринчиден, бул үй-бүлөлүк билим берүү тутумундагы мыйзамдаштырылган гендердик негиздерди көбөйтүү; экинчиден, салттуу эркек дээрлик ар дайым ден-соолугу чың; үчүнчүдөн, ал дарыгерлерге кайрылууга милдеттүү эмес; төртүнчүдөн, анын ден-соолугунун начарлашына көңүл бурбашы керек. Эркектердин ден-соолугуна ушундай мамиле бир муундан экинчи муунга үйрөтүлөт. Ата-энелер балдарын тарбиялоо процессине пассивдүү катышканына карабастан, бул салтты уулуна өткөрүп берет. Биздин оюбузча, гендердик теңчилик жаатындагы негизги көйгөйлөрдү натыйжалуу чечүү үчүн азыркы учурда төмөнкүлөрдү жасоо зарыл: гендердик маселелерди чечүүгө багытталган институттардын натыйжалуу иштеши үчүн шарттарды түзүү; аймактык, улуттук жана сектордук саясатты кошо алганда, бардык деңгээлдерде гендердик саясатты ишке ашырууну Макулдашуунун так системасын түзүү; аялдардын экономикалык көз карандылыгын жана аялуу катмарын азайтуу максатында репродуктивдик жана үй-бүлөлүк оорчулуктарды бирдей бөлүштүрүүгө жетишүү; мамлекет эмгек рыногун жөнгө салууга багытталууга тийиш, Андыктан аялдардын эмгек акысы аз чөйрөлөрдө үлүшү төмөндөйт; жашоо деңгээлин

жогорулатууга жана теңсиздикти жоюуга, анын ичинде билим берүү, ден-соолук жана мүмкүн болгон кесиптик өсүүгө өбөлгө түзгөн турмуштук зарыл көндүмдөрдү үйрөнүүгө мүмкүндүк берген функционалдык билим берүү системасын түзүү зарыл; укуктук тутумдун контекстинде бул чөйрөдөгү маселелерди чечүүгө жеткиликтүүлүктү кеңейтүү менен гендердик дискриминация практикасын кескин чектөө; чечим кабыл алуунун бардык деңгээлдеринде саясий катышуу чөйрөсүндө гендердик паритетке жетишүү.

Кыргыз Республикасында гендердик мамилелерди жана гендердик саясатты талдоонун негизинде төмөнкүдөй тыянактар түзүлөт:

1. Эгемендүүлүк жылдарында Кыргызстанда гендердик чөйрөдөгү трансформациялардын укуктук жана институционалдык негиздери түзүлгөн.

2. Өлкөдө гендердик саясатты ишке ашыруу мамлекеттик органдар жана аялдар уюмдары тарабынан биргелешкен аракеттер менен жүргүзүлдү.

3. Республиканын эгемендүүлүгүнүн алгачкы жылдарында мыйзам долбоорлорун кабыл алуу, аялдардын укуктары боюнча ар кандай эл аралык документтерди ратификациялоо декларативдик мүнөзгө ээ болгон жана натыйжасыз ишке ашырылган.

4. Республиканын аялдар кыймылы аялдардын укуктарын коргоонун формалдуу декларациясынан конкреттүү аракеттерге өтүү менен өзгөрүлдү, башкача айтканда аялдар уюмдары өнүгүү стратегиясын жана программаларын ишке ашырууну жана мониторингдөөнү иштеп чыгуунун бардык этаптарында таасирдүү катыша башташты.

5. Азыркы шартта үй-бүлөдөгү зомбулук көбөйүүдө, бул полигамиялык жана эрте никелердин көбөйүшүндө, иштегендердин арасында сексуалдык кысым көрсөтүү фактыларында байкалат. Аялдарды сексуалдык жана эмгекти мажбурлоо үчүн сатуу сыяктуу гендердик зомбулук жаңы формага ээ боло баштады.

Колдонулган адабияттар:

1. Конституция Кыргызской Республики. Принята референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021 года

2. Указ Президента КР «Об объявлении 2012 года Годом семьи, мира, согласия и взаимного прощения» от 26 января 2012 года УП № 17 // «Эркин Тоо» от 27 января 2012 года. - № 6.

3. Указ Президента КР «Об объявлении 2012 года Годом семьи, мира, согласия и взаимного прощения» от 26 января 2012 года УП № 17 // «Эркин Тоо» от 27 января 2012 года. - № 6.

4. Осмонова Д.А. ГЕНДЕРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2018. – № 12-2. – С. 335-339; URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=12571> (дата обращения: 18.02.2022).

*Чонатаева М.С., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов аатындагы ЭАУ
Исмаилова А.С., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МИГРАЦИЯ ПРОЦЕССТЕРИН МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУ

Аннотация

Бул макалада азыркы Кыргызстандагы миграциялык процесстерди талдоо; Кыргыз Республикасынын 2000-2021-жылдардагы миграциялык саясатынын өзгөчөлүктөрү жана негизги көйгөйлөрү изилденди. Заманбап коомдогу миграция проблемасынын актуалдуулугу жана азыркы мегаполистеги миграциялык процесстердин конфликттик потенциалы абдан жогору.

Түйүндүү сөздөр: миграция, ааламдашуу процесстери, мигранттар, глобалдашуу.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В данной статье анализируются миграционные процессы в современном Кыргызстане; Изучены особенности и основные проблемы миграционной политики Кыргызской Республики на 2000-2021 годы. Актуальность проблемы миграции в современном обществе и конфликтный потенциал миграционных процессов в современном мегаполисе очень высоки.

Ключевые слова: миграция, процесс глобализации, мигранты, глобализация.

STATE REGULATION OF MIGRATION PROCESSES IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

This article analyzes migration processes in modern Kyrgyzstan; The features and main problems of the migration policy of the Kyrgyz Republic for 2000-2021 were studied. The relevance of the problem of migration in modern society and the conflict potential of migration processes in the modern metropolis are very high.

Keywords: migration, globalization, migrants, globalization.

Миграция процесстерин жөнгө салуу үчүн Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен тиешелүү структура түзүлгөн. Ал алгач Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Миграция жана демография боюнча мамлекеттик агенттик, ал эми 2000-жылдан Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигине караштуу Миграция кызматынын департаменти деп аталып келген. 2005-жылы Кыргыз Республикасынын Миграция жана ишке орноштуруу боюнча мамлекеттик комитети, ал эми 2009-жылы анын базасында Кыргыз Республикасынын Эмгек, ишке орноштуруу жана миграция министрлиги (КР МАМК) түзүлгөн. Бирок 2010-жылы КР МММК кайра түзүлүп, КР Жаштар, эмгек жана ишке орноштуруу министрлиги болуп өзгөртүлүп, миграция маселелери КР Тышкы иштер министрлигинин карамагына өткөн. 2013-жылы миграция маселелери кайрадан Тышкы иштер министрлигинин компетенциясынан чыгарылып, тармактык органга өткөрүлүп берилген, ал ошондон бери Кыргыз Республикасынын Эмгек, миграция жана жаштар министрлиги болуп келген. Миграцияга байланышкан маселелерди мындай бир ведомстводон экинчи ведомствого жана кайра которуу Кыргыз Республикасында миграциялык процесстерди мамлекеттик жөнгө салууну жакшыртууга эч кандай салым кошо алган жок жана акыркы төрт жыл ичинде миграция чөйрөсүндөгү көйгөйлөрдүн көбөйүшүнө алып келди. эмгек миграциясы, көпчүлүк бөлүгү мамлекеттик жөнгө салуунун алкагынан тышкары болгон. Ошол эле учурда, Кыргыз Республикасынын негизги программалык документтери болуп Кыргыз Республикасынын Президентинин 2013-жылдын 21-январындагы №11 Жарлыгы менен бекитилген 2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы саналат. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын апрелиндеги № 218 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасын Туруктуу өнүктүрүү программасы» - иш жүзүндө миграциялык процесстерди жөнгө салууга жана эмгек

мигранттарынын көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган чараларды камтыбайт. Өткөн жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 6-сентябрындагы №485 токтому менен “2020-жылга чейин калкты иш менен камсыз кылууга көмөктөшүү жана тышкы эмгек миграциясын жөнгө салуу программасы” жана бул Программаны ишке ашыруу боюнча иш-чаралар планы бекитилген. . 28-ноябрь, 2014-жыл Өкмөттүн №685 токтому менен бул Программага толуктоолор жана өзгөртүүлөр киргизилип, азыр ал “2020-жылга чейин калкты иш менен камсыз кылууга көмөктөшүү жана ички жана тышкы эмгек миграциясын жөнгө салуу программасы” деп аталып, ички миграцияны жөнгө салуу боюнча чараларды көрөт. тышкы. Чет өлкөдө жашаган мекендештерге мамлекеттик колдоо көрсөтүү программасынын долбоору да иштелип чыгууда, ал коомчулуктун ролун күчөтүүгө тийиш.

Кыргыз Республикасынын миграция чөйрөсүндөгү мыйзамдык базасы Кыргызстанда миграция чөйрөсү мыйзамдардын деңгээлинде Кыргыз Республикасынын аймагында жана анын юрисдикциясында турган бардык адамдарга бардык негизги укуктарды жана эркиндиктерди кепилдеген бир катар документтер менен жөнгө салынат. : Кыргыз Республикасынын Конституциясы;

-«Жарандык жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы;

-«Тышкы эмгек миграциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы;

-«Тышкы миграция жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы;

-«Ички миграция жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы;

-«Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө»

Кыргыз Республикасынын Мыйзамы;

-Административдик жоопкерчилик жөнүндө кодекс.

Кыргызстанда саналып өткөн документтерге ылайык, эркектер менен аялдардын укуктары жана эркиндиктери бирдей, аларды ишке ашыруу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөр бар. Кыргыз Республикасында кулчулукка жана адам сатууга жол берилбейт. Балдар эмгегине жана мажбурлап иштетүүгө тыюу салынат. Ар бир адам Кыргызстанда эркин жүрүүгө, жашаган жерин жана жашаган жерин тандоого, ошондой эле Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары эркин жүрүүгө укуктуу. Жарандын Кыргыз Республикасына эркин кайтып келүү укугу эч кандай чектөөлөргө жатпайт. Мыйзам менен бекитилген: Кыргыз Республикасынын жарандарынын чет өлкөгө ишке орношуу үчүн чыгуунун, Кыргыз Республикасына чет өлкөлүк жумушчу күчүн тартуунун тартиби, эмгек мигранттарын коргоонун укуктук ченемдери жана ишин жүзөгө ашыруунун тартиби жана ушул чөйрөдөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган. миграциянын. Бирок, эмгек миграциясынын кээ бир маселелери бир эле учурда бир нече мыйзамдар менен жөнгө салынат жана бул мааниде бул мыйзамдарды жөнгө салуу субъекттеринин ортосунда так айырмачылык талап кылынат. Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар Кыргыз Республикасынын жарандары менен бирдей укуктардан пайдаланат жана милдеттерди аткарышат. "Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамында же мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген, Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган эл аралык келишимде өзгөчөлүктөр белгилениши мүмкүн. Чет өлкөдөгү кыргыздардын бирикмелери жана жогоруда аталган долбоор боюнча үч жобо. Эмгек миграциясынын жашоонун дээрлик бардык чөйрөлөрүнө тийгизген таасирин жана миграция процессине Кыргызстандын калкынын көп бөлүгүн (тышкы жана ички) тартууну эске алганда, миграция чөйрөсүндөгү көйгөйлөрдү чечүү бир эле мамлекеттин ишинин предмети боло албайт. Эмгек, миграция жана жаштар министрлиги. Миграция маселелери, эгерде кеп тышкы мигранттар тууралуу болсо, эмгек мигранттары иш-аракети алдында турган бардык мамлекеттик органдардын катышуусу менен комплекстүү түрдө чечилиши керек, алар кетээр алдында окутуудан тартып, мекенине кайтып келүүгө чейин. Мамлекет келишимдин негизинде түзүлгөн жарандар тарабынан алардын айрым маселелерин чечүүчү куралдан башка эч нерсе эмес экендигине таянып, Кыргызстандын жарандары Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө негиздүү түрдө таянууга укуктуу. Орган

учурдагы көйгөйлөрдү чечүүгө милдеттүү, анткени алар кеңири таралган жана өлкөнүн калкынын олуттуу бөлүгүнө тиешелүү.

Колдонулган адабияттар:

1.Исраилова-Харьехузен Ч. Ички мигранттын портрети. Беш бала, каттоосу жок, турак жай ижарага алынган... // Кактус. 9-апрель, 2018-жыл. Электрондук ресурс. https://kaktus.media/doc/372852_portret_vnytrennego_migranta_piat_detey_net_propiski_semnoe_jil_e....html

2.Кожоева Б.К. Азыркы этапта калктын ички миграциясынын социалдык-экономикалык аспекти. Конкурса диссертация. илимдин кандидаты. – Бишкек, 2010. Электрондук ресурс: <http://www.dissercat.com/content/sotsialno-ekonomicheskie-aspektyvnutrennei-migratsii-naseleniyana-sovremennom-etape#ixzz5I32d0hXw>

3.Кыргыз Республикасындагы ички миграцияны жөнгө салуу көйгөйлөрү. 13-январь, 2019-жыл. // IA Stanradar. Электрондук булак: <http://stanradar.com/news/full/23638-problemyregulirovaniya-vnutrennej-migratsii-v-kyrgyzskojrespublike.html> 12

4.Эргешбаев У.Ж., Максытова Б.Т. Миграциянын региондун экономикалык өнүгүүсүнө тийгизген таасири // КРСУ Вестник. - 2016. - 16-том. - No 2. Электрондук ресурс. <https://www.krsu.edu.kg/vestnik/2016/v2/a43.pdf>

5.Кыргызстандын ички мигранттары каяктан жана каяктан кетишет. 2-июнь, 2018-жыл // Кабар. Электрондук ресурс. <http://kabar.kg/news/otkuda-i-kuda-vyvezhaiut-vnutrennie-migrantykyrgyzstana-statistika/>

7.Эмгек миграциясы // Эл аралык миграциялык саясатта. БУУнун департаменти. экономиканын. жана социалдык иштер. калктын бөлүнүшү. БУУ, Нью-Йорк, 1998. С. 87-172;

8.Конференция: Адамдарды сатууга каршы альянс. Корголбогон жумуш, көзгө көрүнбөгөн эксплуатация: ички кулчулук үчүн адам сатуу ЕККУ, Вена, 17-18-июнь 2010-жыл;

9.Гендердик принциптерди киргизүү боюнча практикалык колдонмо. Братислава, ПРООН, 2007;

*Толонов Т.Т., ст.преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Досалиева К.А., преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Досалиев Э.Б., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ИСПОЛНЕНИЕ ТРЕБОВАНИЙ, ПРЕДУСМАТРИВАЮЩИХ ВЗЫСКАНИЯ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ПЛАТЕЖЕЙ

Аннотация

В данной статье представлены понятие и функции взыскания периодических платежей в рамках исполнительного производства. Показаны действия судебного исполнителя исполняющего требования предусматривающих взыскание периодических платежей в исполнительном производстве. Так же, произведен анализ сравнения в видах наказания должников-неплательщиков алиментов по Уголовным Кодексам стран СНГ.

Ключевые слова: государство, закон, право, исполнительное производство, исполнение требований, периодические платежи, взыскание алиментов.

МЕЗГИЛ-МЕЗГИЛИ МЕНЕН ТӨЛӨМДӨРДҮ ЧОГУЛТУУ БОЮНЧА ТАЛАПТАРДЫ АТКАРУУ

Аннотация

Бул макалада аткаруу өндүрүшүнүн алкагында мезгилдүү төлөмдөрдү өндүрүүнүн түшүнүгү жана функциялары берилген. Аткаруу өндүрүшүндө мезгил-мезгили менен төлөмдөрдү өндүрүүнү караган талаптарды аткарган сот аткаруучунун аракеттери көрсөтүлөт. КМШ өлкөлөрүнүн Кылмыш-жаза кодексине ылайык, алимент төлөбөгөн карызкорлордун жаза түрлөрү боюнча да салыштыруу жүргүзүлөт.

Түйүндүү сөздөр: мамлекет, мыйзам, укук, аткаруу өндүрүшү, талаптардын аткарылышы, мезгилдүү төлөмдөр, алименттерди өндүрүү.

FULFILLMENT OF REQUIREMENTS FOR THE COLLECTION OF PERIODIC PAYMENTS

Annotation

This article presents the concept and functions of collecting periodic payments in the framework of enforcement proceedings. The actions of the bailiff fulfilling the requirements providing for the collection of periodic payments in enforcement proceedings are shown. Comparisons were also made in the types of punishment of debtors-defaulters of alimony, according to the Criminal Codes of the CIS countries. The indisputable conclusion of the article is the fact that the collection of periodic payments is a necessary element in the executive right of citizens.

Keywords: state, law, law, enforcement proceedings, fulfillment of requirements, periodic payments, recovery of alimony.

Государство занимает важное место и имеет огромное значение в жизни каждого ее гражданина. И это естественно, потому что оно оказывает влияние на все сферы жизнедеятельности человеческого общества. Человек, по своей сути существо социальное, потому что именно в социуме наиболее широко и глубоко раскрываются все его навыки и таланты. Но, существуя и развиваясь в обществе, человек в обязательном порядке должен соответствовать всем требованиям, правилам и законам государства, в котором живет.

Ведь, основная функция государства - это управление человеческим обществом в присущих ей формах и методах, а значит, государство является значимым для своего общества. Сущность функций государства указывает на то, чему уделяется ее основное внимание при осуществлении своей деятельности, и каким образом действуют ее органы. Реализация функций государства происходит при помощи специальных ее методов. Эти методы классифицируются на правовые и неправовые. К правовым методам относятся:

- правотворческая деятельность государства, которая выражается в принятии нормативно-правовых актов, к сожалению, без которых сама реализация функций государства невозможна;

- исполнительная власть государства реализуется в применении нормативно-правовых актов на практике;

- реализация мер по осуществлению охраны прав и свобод гражданина, и применение мер по пресечению правонарушений относится к правоохранительной деятельности государства.

К внеправовым формам осуществления функций государства относятся: изучение поступающей различной информации, принятие жалоб от своих граждан и другое.

Каждая функция государства имеет свой объект воздействия и свое содержание. Объектом воздействия государства может быть определенная сфера общественных отношений. Содержание же функций государства содержит управленческие действия в определенной ее сфере, указывая, чем конкретно занимаются его соответствующие органы.

Перед тем, как приступить к рассмотрению вопроса – «исполнения требований, предусматривающих взыскания периодических платежей», в рамках статьи необходимо дать определение взысканию и рассмотреть понятие о взыскании платежей, в процессе исполнительного производства.

Само слово «взыскать» имеет следующие значения:

- 1- заставить уплатить, потребовать, получить с кого-либо принудительно;
- 2- привлечь к ответственности, подвергнуть наказанию за что-либо;

Взыскание чего-либо, в гражданских правовых отношениях по законодательству Кыргызской Республики, должно осуществляться только на основании решения суда.

В нашем правовом государстве, граждане имеют право защитить свои права посредством обращения в суд. В ходе судебного рассмотрения и разрешения гражданских дел о взыскании, в случае законности притязаний, которые выдвигаются истцом, суд выносит положительное решение о взыскании в пользу истца. На основании вынесенного решения суда, сторонам судебного процесса производится выдача исполнительного документа о взыскании задолженности.

Не отходя далеко от темы статьи, необходимо отметить, что в ходе исполнительного производства судебный исполнитель, исполняя свои профессиональные обязанности по взысканию периодических платежей, является полноправным представителем государственной власти. Согласно Закона Кыргызской Республики за № 15 от 28 января 2017 года «О статусе судебных исполнителей и об исполнительном производстве»:

-Государственный служащий, который занимает должностное лицо судебного исполнителя, выполняющий возложенные на него профессиональные обязанности по принудительному исполнению исполнительных документов, осуществляя свои профессиональные обязанности, независимо от влияния и воли посторонних лиц, он подчиняется только главному закону Кыргызской Республики – Конституции;

Осуществляя свою профессиональную деятельность в соответствии с законодательством Кыргызской Республики, судебный исполнитель обязан принимать все меры к наиболее полному и реальному, эффективному и своевременному исполнению исполнительных документов. Не допускать в своей деятельности ущемления прав и законных интересов всех юридических лиц и граждан Кыргызской Республики.

В соответствии с этим законом, судебные исполнители осуществляют свою профессиональную деятельность при уполномоченном государственном органе, и его территориальных подразделениях;

В компетенцию исполняемых профессиональных обязанностей судебного исполнителя по исполнению судебных актов и актов других органов, входит право требовать, и эти требования обязательны для исполнения всеми государственными органами, хозяйствующими субъектами, общественными объединениями, должностными лицами и гражданами на всей территории Кыргызской Республики. При этом, информация, документы и их копии, необходимые судебному исполнителю для выполнения им возложенных на него законом профессиональных обязанностей, должны предоставляться в соответствии его требований, безвозмездно и в установленный законом срок. С выше указанных действий, в

случае отыскания сведений о доходах должника или предоставления таких сведений сторонами исполнительного производства, в рамках его полномочия, обращение на взыскание заработной платы или иных доходов должника. Это исполнительное действие, осуществляется судебным исполнителем, путем направления исполнительного документа по месту работы должника или по месту получения иных доходов. В отделе бухгалтерии места работы должника или лицом, выплачивающим заработную плату или иные доходы должнику, со дня получения исполнительного документа от судебного исполнителя, обязаны удерживать денежные средства из заработной платы и иных доходов должника в соответствии с требованиями, которые содержатся в исполнительном документе, и поручениями судебного исполнителя. Так же, они, со дня соответствующих выплат должнику, в течение трех суток, обязаны выплачивать или переводить удержанные денежные средства взыскателю. Перевод и перечисление денежных средств, производятся за счет должника. В случаях перемены должником места работы, учебы, места получения пенсии и иных доходов, лица, выплачивающие должнику заработную плату, пенсию, стипендию или иные периодические платежи, обязаны незамедлительно сообщить об этом судебному исполнителю и взыскателю и вернуть им исполнительный документ с отметкой о произведенных взысканиях в подразделение судебных исполнителей. В свою очередь, о новом месте работы, учебы, месте получения пенсии и иных доходов должник - физическое лицо обязан незамедлительно сообщить судебному исполнителю и взыскателю.

В случае уклонения от уплаты алиментов, должник несет ответственность, в соответствии с законодательством Кыргызской Республики, о чем он своевременно письменно предупреждается судебным исполнителем. При систематическом (более трехразовом) умышленном неисполнении или исполнении не в полном объеме исполнительного документа о взыскании алиментов на несовершеннолетнего ребенка, судебный исполнитель обязан передать материалы в органы внутренних дел. В соответствии со 178 статьей Уголовного кодекса Кыргызской Республики:

-{уклонение родителей от выплаты на основании судебного решения средств на содержание ребенка либо совершеннолетних детей, но нетрудоспособных и нуждающихся в материальной помощи, наказывается штрафом от 200 до 500 расчетных показателей или общественными работами от сорока до ста часов, или исправительными работами на срок от двух месяцев до одного года}.

Для того чтобы наиболее ясно представить процесс исполнения взыскания периодических платежей в рамках исполнительного производства в Кыргызской Республике, сравним выполнение требований данного закона в других государствах.

Согласно 157 ст. Уголовного кодекса Российской Федерации указано:

- {за неуплату родителем, без уважительных причин, в нарушение решения суда, средств на содержание несовершеннолетних детей, наказывается, исправительными работами на срок до одного года, или принудительными работами на тот же срок, либо арестом на срок до трех месяцев, либо лишением свободы на срок до одного года}.

Так же, в соответствии со ст. 139 Уголовного Кодекса Республики Казахстан предусматривается:

-{уклонение родителя более трех месяцев от исполнения своих финансовых обязательств перед ребенком, проживающим отдельно от него}, может привести к серьезным последствиям. Например, ему может грозить уголовная ответственность за неуплату алиментов в виде ограничения свободы либо лишения свободы до двух лет. Вопрос о привлечении к ответственности виновных лиц решается компетентными органами по представлению судебного исполнителя}.

На основании вышеизложенного, необходимо отметить, что на данный момент в Кыргызской Республике, согласно букве закона, наказание за выявленные факты злостных неплательщиков алиментных взысканий и других периодических платежей соответствует правовым нормам, которые необходимы для защиты прав и интересов граждан и юридических лиц.

Использованные литературы:

1. Бибило, В. Н. Теория государства и права. – Минск : Право и экономика, 2015. – 206 с. – (Серия «Высшее образование») ISBN 978-985-552-389-6.
2. Ильин И.А. О сущности правосознания. – М., 1993.
3. Закон Кыргызской Республики «О статусе судебных исполнителей и об исполнительном производстве» от 28 января 2017 года № 15, (Введено в действие Законом КР от 20 января 2017 года № 6 с 1 июля 2017 года) (В редакции Законов КР от 25 июля 2019 года № 100, 17 августа 2020 года № 135, 28 октября 2021 года № 126).
4. Уголовный Кодекс Кыргызской Республики за № 127 от 28 октября 2021 года. (Введен в действие Законом КР от 28 октября 2021 года № 126) (В редакции Закона КР от 18 января 2022 года №4).
5. Уголовный Кодекс Российской Федерации. Принят Государственной Думой 24 мая 1996 г. Одобрен Советом Федерации 5 июня 1996 года. (действующая редакция от 25.03.2022).
6. Уголовный Кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.03.2022 г.)

*Тойгонбаева Н.О., преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Турганбаева А., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛНЕНИЯ РЕШЕНИЯ СУДА В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы гражданского процесса при исполнении решения. И некоторые проблемы гражданского судопроизводства. А так же даны понятия гражданского процесса, правильного правосудия, особенности гражданских, процессуальных норм.

Ключевые слова: гражданский процесс, гражданское право, правосудие.

ЖАРАНДЫК ПРОЦЕССТЕ СОТТУН ЧЕЧИМИН АТКАРУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР

Аннотация

Бул макалада чечимди аткаруудагы жарандык процесстин маселелери талкууланат. Ал эми жарандык сот адилеттигинин кээ бир проблемалары. Ошондой эле жарандык процесстин түшүнүктөрү, туура сот адилеттиги, жарандык, процессуалдык нормалардын өзгөчөлүктөрүнө түшүнүк берилди.

Түйүндүү сөздөр: жарандык процесс, жарандык укук, сот адилеттиги.

PROBLEMS OF ENFORCEMENT OF A COURT DECISION IN CIVIL PROCEEDINGS

Annotation

This article discusses the issues of civil process in the execution of the decision. And some problems of civil justice. And also the concepts of civil process, proper justice, features of civil, procedural norms are given.

Keywords: civil process, civil law, justice.

Гражданский процесс (гражданское судопроизводство) представляет собой совокупность урегулированных гражданским процессуальным законом процессуальных действий по осуществлению правосудия по гражданским делам.

Указанные гражданские процессуальные действия совершаются судом (первой, апелляционной, кассационной, надзорной инстанций), а также другими субъектами, привлеченными к участию в рассмотрении гражданского дела.

Гражданский процесс охватывает различные действия, однако все они имеют конечной целью своевременное и правильное осуществление правосудия по конкретному гражданскому делу.

Под своевременным правосудием следует понимать процессуальную деятельность, осуществляемую в соответствии с установленными законом или судом сроками.

Правильное правосудие означает законное, обоснованное и справедливое разрешение спора о праве. Употребление в законе этих двух терминов для характеристики хода результатов гражданского судопроизводства не означает двух самостоятельных целей гражданского процесса, поскольку своевременность и правомерность отправления правосудия не противостоят друг другу, а образуют единое целое - быстрота не должна противоречить закону, а правильность юрисдикции не должна быть связана с бюрократической чиновничьей волокитой.

Особенность гражданских, процессуальных норм заключается в том, что уровень их правовой обязательности различен: они могут быть обязательны не для всех субъектов гражданских процессуальных правоотношений, а лишь для какой-либо одной группы участников. Так, только эксперты обязаны проводить экспертизу и могут быть допрошены в суде. Суд имеет возможность назначить повторную или дополнительную экспертизу.

Обязанность составления судебного протокола возлагается только на секретаря судебного заседания, и только судья после объявления решения обязан разъяснить его содержание, порядок и срок обжалования.

Гражданские процессуальные нормы в зависимости от их-направленности, содержания и нормативных источников принято подразделять на дефинитивные, регулятивные, организационные и охранительные.

Дефинитивные нормы. Они содержат формулировку важнейших гражданских процессуальных понятий.

Регулятивные нормы составляют основной нормативный массив в гражданском процессуальном праве. В зависимости от степени обязательности они, в свою очередь, подразделяются на диспозитивные, выражающие управомочения, и императивные, устанавливающие процессуальные обязанности. По смыслу к императивным нормам близки запрещающие нормы, в которых четко выражены запреты.

Охранительные нормы призваны обеспечить точное и беспрепятственное осуществление всех иных гражданских процессуальных норм. Характерная особенность названных норм состоит в их ярко выраженном санкционном характере, т. е. в том, что они регламентируют применение мер гражданской процессуальной ответственности и защиты.

Гражданские процессуальные нормы в основном сосредоточены в Гражданском процессуальном кодексе, что свидетельствует о достоинстве гражданского процессуального регулирования.

Вместе с тем некоторые процессуальные нормы (в основном те, что регламентируют судебную подведомственность возникающих споров о праве) помещаются в материально-правовых законах с целью создания удобств при их правоприменении, в результате чего заинтересованные лица имеют комплексный нормативный акт, регулирующий как добровольное, беспрепятственное осуществление субъективных прав и обязанностей, так и их защиту и принудительное осуществление в процессуальном порядке.

Так, например, в Семейном кодексе Кыргызской Республики помещены десятки гражданских процессуальных норм, например о подведомственности споров о расторжении брака, лишении родительских прав, взыскании алиментов, участии в суде органов опеки и попечительства, признании усыновления недействительным, установлении отцовства и др.

Кроме того, в Гражданском кодексе Кыргызской Республики имеется достаточно гражданских процессуальных норм, не только предусматривающих подведомственность тех или иных споров о праве, но и свидетельствующих о дополнительных условиях их подведомственности, а также о распределении обязанности по доказыванию при ответственности за нарушение обязательств (например, презумпция вины лица, нарушившего обязательство), на основании которых суд вправе признать гражданина недееспособным или отказать в этом, и т. д.

Каковы предпосылки возникновения гражданских процессуальных правоотношений?

Для возникновения гражданских процессуальных правоотношений необходимы три предпосылки:

- нормы гражданского процессуального права;
- юридические факты;
- правосубъектность участников правоотношений.

Например, до недавнего времени гражданскому процессуальному праву не был известен институт судебного приказа. В связи с этим появилось основание для возникновения гражданского процессуального отношения между судом и заявителем по поводу судебного приказа.

Вместе с тем на основании одной лишь нормы гражданского процессуального права процессуальное правоотношение возникнуть не может. Правовая норма должна быть реализована совершением действия конкретного лица или его бездействием (например, предъявлением иска, вступлением того или иного лица в процесс и т. п.).

Действие (бездействие) может быть также предпосылкой возникновения процессуальных правоотношений только при условии, если оно носит правовой характер, т. е. стало юридическим фактом. В числе юридических фактов, порождающих гражданские процессуальные правоотношения, должно быть действие суда. Например, для возникновения

системы гражданских процессуальных правоотношений суд должен принять исковое заявление (заявления) и возбудить производство по гражданскому делу.

Таким образом, процессуальные правоотношения возникают также лишь при наличии определенных юридических фактов.

Юридический факт служит предпосылкой не только возникновения, но и прекращения процессуальных правоотношений. Так, событие является основанием возникновения, изменения или прекращения процессуальных правоотношений только в совокупности с действием суда.

Например, смерть стороны сама по себе не влечет процессуально-правовых последствий, и для их наступления суд должен прекратить или приостановить производство по делу.

В отличие от материально-правовых отношений основанием возникновения, изменения или прекращения процессуальных правоотношений не могут быть договоры между судом и участниками процесса.

Форма выражения действия суда как юридического факта — письменная.

Наряду с нормами гражданского процессуального права и юридическими фактами необходимой предпосылкой возникновения гражданских процессуальных правоотношений является гражданская процессуальная правоспособность.

Гражданская процессуальная правоспособность — это предоставленная субъекту отношений законом возможность иметь в гражданском судопроизводстве процессуальные права и нести процессуальные обязанности.

Содержание гражданской процессуальной правоспособности определяется нормами гражданского процессуального права для каждого конкретного участника судопроизводства в зависимости от задач и интересов, которые он выполняет и преследует своим участием в судопроизводстве.

Гражданской процессуальной правоспособностью обладают граждане, юридические лица, общественные организации, не являющиеся юридическими лицами, трудовые коллективы. Например, по делам о признании забастовки незаконной в качестве ответчиков привлекаются избранные коллективом забастовочные комитеты. Также в суд с иском о лишении родительских прав согласно ст. Следовательно, при наличии установленного законом права на судебную защиту организации становятся участниками гражданского судопроизводства и в случае отсутствия у них статуса юридического лица.

Гражданская процессуальная правоспособность возникает одновременно с правоспособностью в материальном праве.

Однако для того чтобы личными действиями осуществлять процессуальные права и исполнять процессуальные обязанности, необходимо также обладать и процессуальной дееспособностью.

Гражданская процессуальная дееспособность — это предоставленная законом субъекту гражданского процессуального правоотношения способность личными действиями в пределах закона осуществлять гражданские процессуальные права и исполнять возложенные на него процессуальные обязанности, а также поручать ведение дела своему представителю.

Граждане становятся полностью дееспособными с достижением совершеннолетия, т. е. по достижении восемнадцати лет. Несовершеннолетние в возрасте от четырнадцати до восемнадцати лет обладают частичной дееспособностью. Их нарушенные права и законные интересы защищаются в суде их родителями, усыновителями и попечителями. Однако суд обязан привлекать к участию в деле самих несовершеннолетних.

Законодатель исключил ранее действовавшее правило в отношении граждан, признанных ограниченно дееспособными.

В случаях, предусмотренных законом, по делам, возникающим из гражданских, семейных, трудовых, публичных и иных правоотношений, несовершеннолетние в возрасте от четырнадцати до восемнадцати лет лично защищают в суде свои права, свободы и законные интересы. Однако суд вправе по собственной инициативе привлечь к участию в таких делах законных представителей несовершеннолетних.

Несовершеннолетний, достигший шестнадцати лет, может лично осуществлять свои процессуальные права и обязанности в суде в случае объявления его полностью дееспособным. Он может также лично осуществлять свои процессуальные права и выполнять процессуальные обязанности со времени вступления в брак.

Юридические лица обладают процессуальной правоспособностью и дееспособностью с момента их регистрации.

Процессуальная правоспособность граждан прекращается со смертью гражданина или с объявления его в судебном порядке умершим.

Процессуальная правоспособность и дееспособность юридического лица заканчивается с прекращением его существования, а процессуальная дееспособность граждан - со смертью гражданина или с момента признания его в судебном порядке недееспособным.

Моменты возникновения и прекращения гражданской процессуальной правоспособности и дееспособности для других участников судопроизводства законом не определены, поэтому некоторыми авторами предлагается следующее решение этого вопроса, которое заслуживает внимания.

Так, у судьи (суда) и прокурора процессуальная правоспособность и дееспособность должны возникать с момента их назначения (учреждения) в таком качестве, а прекращаться с момента окончания их полномочий.

Правоспособность и дееспособность судебных представителей должна возникать с достижением совершеннолетия, прекращаться со смертью, с объявления гражданина умершим, а для добровольного представительства процессуальная дееспособность прекращается с отменой поручения.

Процессуальная правоспособность и дееспособность экспертов возникают с момента приобретения ими необходимых знаний.

Поскольку для участия свидетелем в гражданском судопроизводстве закон не предусматривает возрастного ограничения, то процессуально правоспособным и дееспособным свидетелем должен признаваться гражданин по усмотрению суда в зависимости от обстоятельств конкретного гражданского дела, возраста гражданина и степени развитости его психики.

Использованные литературы:

1. Аюшеева И. З., Богданова Е. Е., Булаевский Б. А. Гражданское право. Учебник. В 2 томах. Том 1. М.: Проспект, 2020. 440 с.
2. Гражданское право: учебник: в 2 т. / О.Г. Алексеева, Е.Р. Аминов, М.В. Бандо и др.; под ред. Б.М. Гонгало. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Статут, 2018. Т. 2. 560 с.
3. Гражданское право. Учебник. В 3 томах. Том 2 / под ред. Сергеева А. П. М.: Проспект, 2020. 880 с.
4. Гражданское право. Учебник. Том 2 / под ред. Слесарева В. Л. М.: Проспект, 2016. 768 с.
5. Сергеев А. П. Гражданское право. Учебник. В 3 томах. Том 3. М.: Проспект, 2020. 736 с.
6. Фомичева Н. В., Строкова О. Г. Гражданское право. Общая часть. Учебник и практикум для бакалавриата и специалитета. М.: Юрайт, 2019. 408 с.
7. Юкша Я. А. Гражданское право. В 2 частях. Часть 2. Учебное пособие. М.: РИОР, 2018. 232 с.
8. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 г.
9. Гражданский Кодекс Кыргызской Республики от 8 мая 1996 года № 15.
10. Гражданский процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 25 января 2017 года № 14.

*Кармышев Т.О., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Турдубеков Б.Т., окутуучу
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

DOONU KAMSYZ KYLUU UCUN CHARALAR YKMASY KATARY SOTTUN ЧЕЧИМИН АТКАРУУ

Аннотация

Жарандык иште доону камсыз кылуу үчүн эмнени билүү керек жана ушул сыяктуу иш-чараларды колдонуунун жыйынтыгы эмнени берет? Көбүнчө карызкор тарап, экинчи тарап сотко доо арыз менен кайрылууга даярданып жатканын же арыз бергенин билсе, бардык мүмкүн болгон иш-чараларды колдонуу менен кыймылдуу жана кыймылсыз мүлкүн, жаап-жашыруу максатында мүлктүк укуктарын туугандарына же үчүнчү тарапка доогер арызы менен өндүрө албагындай жана ордун толтурууга мүмкүн эмес кылат.

Түйүндүү сөздөр: доо арызын камсыз кылуу, адамдын ишке катышкан, мүлк, камакка алуу, тыюу салуу, аткаруу.

МЕРЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ИСКА КАК СПОСОБ ИСПОЛНЕНИЯ РЕШЕНИЯ СУДА

Аннотация

Что из себя представляет обеспечение иска по гражданскому делу и в чем заключается смысл применения подобных мер? Зачастую сторона-должник, узнав о том, что вторая сторона готовится или уже подала исковое заявление в суд, начинает предпринимать все возможные меры с целью всеми возможными путями скрыть и спрятать все имеющееся движимое и недвижимое имущество, а также передать все имущественные права родственникам или на третьих лиц с которых взыскание и возмещение потребований заявленным истцом будет невозможно.

Ключевые слова: исковое заявление, обеспечение, лица участвующие в деле, судебное заседание, имущество, арест, запрет, исполнение.

MEASURES TO SECURE THE CLAIM AS A WAY OF EXECUTION OF THE JUDGMENT

Annotation

What is the security for a claim in a civil case and what is the meaning of the use of such measures? Often side-debtor, after learning about what the second party to prepare or have already filed a claim in the court, begins to take all possible measures in all possible ways to conceal and hide all existing movable and immovable property and to transfer all property rights to relatives or third parties with which the recovery and reimbursement for claims asserted by the plaintiff would be impossible.

Key words: the statement of claim, assurance, persons involved in the case, trial, property, seizure, injunction, execution.

Жарандык мыйзамдарда доо арызы берилгенден жана аны сотко бергенден кийин күчүндө болгон, доогердин таламдарын коргоого мүмкүндүк берүүчү атайын эрежелер каралган. Кыргыз Республикасынын Граждандык процессуалдык кодексинин 140-беренесине ылайык, эгерде мындай чараларды көрбөө соттун чечимин аткарууну кыйындаткан же мүмкүн эмес кылса, ар кандай абалда жол берилет.

Жогорудагы беренеден каралган иштин кандай гана абалы болбосун арызды өндүрүшкө доо арызын кабыл алуу, соттук териштирүүгө даярдоо, чечим кабыл алуу жана соттун чечимине даттануу стадиясында гана эмес, ошондой эле процессте да берүү мүмкүнчүлүгүн караштырат. Чечимдерди, аныктамаларды жана аныктамаларды көзөмөл тартибинде жана жаңыдан ачылган жагдайлар боюнча кайра кароо процессинде экинчи инстанциядагы сотто кароого, бирок бул мыйзамдуу күчүнө киргенге чейин гана мүмкүн болот.

Биринчиден, доону камсыз кылуу чаралары ишке катышуучу жактардын арызы же арызы боюнча гана сот тарабынан көрүлө тургандыгын белгилей кетүү керек. Мындай укук берилген адамдардын тизмеси кыйла кенен, аларга доогер, талаштын предмети боюнча өз алдынча талаптарын билдирген үчүнчү жактар, прокурор, мамлекеттик органдар,

жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, доо коюуга укугу бар башка адамдар кирет. башка адамдардын кызыкчылыктарын коргоо, ошондой эле өз кызыкчылыктарын коргоо үчүн каршы доо менен кайрылган жоопкер. Арызды берүүнүн максаты доо арызында баяндалган кызыкчылыктарды коргоо болуп саналат.

Доону камсыз кылуу чараларын көрүү жөнүндө толтурулган арыз доо арызы менен бир убакта же иш өндүрүшкө кабыл алынгандан кийин берилет, арыз эркин түрдө берилет жана сот актысы кабыл алынганга чейин гана берилиши мүмкүн. бул ишти маңызы боюнча кароону аяктайт. Доону камсыз кылуу чараларын колдонуу жөнүндө арызды сот тарабынан кароо жарандык иш жарандык процесстик мыйзамдарда каралган тартипте жана чектерде сот өндүрүшүнө кабыл алынгандан кийин, камсыз кылуу чаралары колдонулгандан кийин гана мүмкүн болот. доо арыз берилгенге жана өндүрүшкө кабыл алынганга чейин доо мүмкүн эмес.

Арызды кароонун мөөнөтү ал сотко келип түшкөн күндөн кийинки күндөн кечиктирбестен жоопкерге жана ишке катышуучу башка жактарга убактылуу чаралар көрүлгөндүгү жөнүндө билдирбестен болушу керек, сот тиешелүү аныктама чыгарат. Белгилей кетчү нерсе, доо арызында доону камсыз кылуу жөнүндө арызды берүүдө же аларды бир эле учурда көрсөтүүдө мындай арыздарды “кийинки күндөн кечиктирбестен” кароо талабы сот тарабынан аткарылбай калышы мүмкүн болгон жагдай келип чыгышы мүмкүн. Объективдүү себептер боюнча жана доо арызын кабыл алуу жол-жобосу болгондо гана мүмкүн.

Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексинин 134-беренесине ылайык, сот арыз келип түшкөн күндөн тартып жети күндүн ичинде сотту өндүрүшкө кабыл алуу жөнүндө маселени кароого милдеттүү, ошондуктан доо арызын кабыл алууда, судья КР ЖПК 136-беренесине (кайтарып берүү талабы) жана 2-ст. Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексинин 137 (доо арызды кыймылсыз калтыруу). Мындай учурларда доону камсыз кылуу жөнүндө арыз соттун аныктамасында көрсөтүлгөн кемчиликтер четтетилгенге чейин каралышы мүмкүн эмес.

Арыз сот отурумунда берилген учурда сот ишке катышуучу бардык адамдардын пикирин угууга милдеттүү, бирок тараптардын биринин да келбей калышы убактылуу чара көрүү жөнүндө арызды кароого тоскоолдук кыла албайт. Доону камсыз кылуу кечиктирилгис жана убактылуу мүнөзгө ээ, анткени доону камсыз кылуу боюнча чаралар дароо көрүлөт жана белгилүү бир убакыттын ичинде, эреже катары, соттун чечими аткарылганга чейин күчүндө кала берет.

Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексинин 141-беренесинде доону камсыз кылуу чараларынын төмөнкү тизмеси каралган:

-соттолуучуга таандык болгон жана анын же башка адамдардын карамагында турган мүлктү же акча каражаттарын камакка алуу;

-соттолуучуга жана башка адамдарга белгилүү бир аракеттерди жасоого тыюу салуу;

-башка адамдарга мүлктү өткөрүп берүүгө же ага карата башка милдеттерди аткарууга тыюу салуу;

-мүлктү камакка алуудан бошотуу жөнүндө доо коюлган учурда мүлктү сатууну токтото туруу;

-карызкор сотто талашкан аткаруу документи боюнча өндүрүп алууну токтото туруу.

Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексинин 141-беренесине ылайык, доону камсыз кылуу чараларынын тизмеси толук эмес, анткени сот доону камсыз кылуу үчүн башка чараларды көрө алат, мындан тышкары сот бир эле учурда бир нече убактылуу чараларды колдоно алат.

Сот тарабынан доону камсыз кылуунун башка чарасын колдонууга мисал катары эки юридикалык жактын иши боюнча соттук териштирүүдө доогер каттоочу органга кайра каттоо, жоюу боюнча бүтүмдөрдү каттоого тыюу салууну өтүнгөн учурду келтирүүгө болот. уюштуруу же акцияларды өткөрүп берүү, директорду алмаштыруу же мамлекеттик каттоо органында каттоо үчүн милдеттүү болгон башка аракеттер.

Тигил же башка убактылуу чараны же бир нече чараларды колдонууда сот, биринчи кезекте, бул чаралар негизги максатка жетүү: соттун чечими мыйзамдуу күчүнө киргенден кийин аткарылбай калуу тобокелдиктерин азайтуу фактысына таянат.

Доону камсыз кылуу боюнча чаралардын эң кеңири таралган колдонулушу кыймылдуу же кыймылсыз мүлктү камакка алуу болуп саналат, анткени мындай жол менен баалуу кагаздарга жана учурдагы кыймылдуу мүлккө карата учурдагы кыймылсыз мүлккө, анын ичинде банктык эсептердеги акчага таасир этет. Биринчиден, транспорт каражатынын болушу.

Жоопкерге тиешелүү мүлккө жана акча каражаттарына камакка алуу сот тарабынан иш боюнча чечим кабыл алынганга чейин жоопкерге тиешелүү мүлктү же акча каражаттарын тескөөгө тыюу салуудан турат. Мүлктү камакка алуу мүлктү инвентаризациялоодон, аны тескөөгө тыюу салуудан, зарыл болгон учурда мүлктү пайдалануу укугун чектөөдөн, аны камакка алуудан жана сактоого өткөрүп берүүдөн турат. Мүлктү пайдалануу укугун чектөө сот тарабынан чечим кабыл алынганга чейин, анын натыйжасында мүлккө камак салуу күтүлүп жаткан, аларды пайдалануунун натыйжасында буюмдун керектөө касиеттери болушу мүмкүн деп эсептегенге негиз болгондо колдонулат. жоголду.

Мында, соттолуучу камакка алынган мүлктүн жооптуу сактоочусу экендигинен пайдаланып, аны сатууга мүмкүнчүлүгү бар, мындай аракеттер мыйзамсыз болуп саналган жана административдик да, жарандык да, ал тургай кылмыш-жаза жоопкерчилигине да алып келе турган жагдай жөнүндө суроо туулат. Сот тарабынан колдонулган коопсуздук чаралары жана каршы камсыздоонун өлчөмү алар боюнча коюлган мүлктүк талаптарга шайкеш келүүгө тийиш.

Пропорционалдуулукту баалоо арыз ээси коргоону сурап жаткан укук менен таламдын өз ара байланышын, ал камакка алууну суранган мүлктүн наркын же тыюу салуунун мүлктүк кесепеттерин эске алуу менен сот тарабынан жүргүзүлөт. карызкорго белгилүү бир аракеттерди жасоо, ошондой эле башка критерийлердин негизинде. Убактылуу чараларды колдонуу, бир жагынан, оперативдүү, ал эми экинчи жагынан, негиздүү болууга жана арыз ээсинин мүлктүк укуктарын коргоо максатына жетүүгө көмөктөшүүгө тийиш.

Мыйзамда каралган дагы бир убактылуу чара болуп тараптардын ортосундагы талаш-тартыш чечилген учурга чейин абалды сактоо максатында соттолуучуга же башка адамдарга белгилүү бир аракеттерди жасоого тыюу салуу саналат. Жоопкерге жана башка жактарга белгилүү бир аракеттерди жасоого тыюу салуу катары доону камсыз кылуу боюнча мындай чара сот актысын аткаруунун реалдуулугун камсыз кылуу жана бул чара жөнүндө өтүнүч менен кайрылган адамга олуттуу зыян келтирбөө үчүн маанилүү болуп саналат. Тигил же бул чараны колдонууда негизги принцип убактылуу чаранын пропорционалдыгы болууга тийиш.

Доону камсыз кылууга байланыштуу сот чыгарган аныктамалардын мазмуну иштин конкреттүү жагдайларына жана сот тарабынан колдонулуучу убактылуу чаранын мазмунуна көз каранды.

Арыз канааттандырылгандан кийин сот аныктама чыгарат. Доону камсыз кылуу чараларын колдонуу жөнүндө соттун аныктамасы, эгерде сот арызды канааттандырса, токтоосуз аткарылат, б.а. аныктаманын көчүрмөсү аныктама чыгарылгандан кийин дароо соттук аткаруучуга же тиешелүү органдарга берилет.

Доону камсыз кылуу чараларын колдонууну караган мыйзамдардын ченемдери, эгерде мындай зарылчылык иштин жагдайларынан улам келип чыкса, аларды алмаштырууга жол берет. Маселе сотко катышуучу бардык адамдарга билдирүү менен сот жыйналышында чечилет, бирок алардын келбей коюусу доону камсыздоонун түрүн алмаштыруу жөнүндө маселени кароого тоскоолдук кылбайт, алмаштыруу өтүнүч боюнча жүргүзүлөт. ишке катышкан адамдардын. Доону камсыз кылуу чараларын колдонууга карата мындай чараларды жокко чыгаруу жөнүндө маселе соттун демилгеси боюнча да каралышы мүмкүн. Маселе сот отурумунда гана чечилет, анын жыйынтыгы боюнча сот тиешелүү аныктама чыгарат.

Эгерде сот дооматтарды канааттандыруудан баш тартса, убактылуу чаралар соттун чечими мыйзамдуу күчүнө киргенге чейин сакталат, эгерде сот убактылуу чараны соттун чечимин чыгаруу менен бир убакта жокко чыгарбаса. Убактылуу чараларды жокко чыгаруу,

эгерде бир нече убактылуу чаралар болгон болсо, сот тарабынан толук түрдө да, же айрымдарын гана жарым-жартылай жокко чыгаруу менен жүргүзүлүшү мүмкүн. Сот дооматтарды канааттандырган учурда убактылуу чаралар жоопкер соттун чечимин аткарганга чейин сакталат.

Убактылуу чараларды жокко чыгарууда сот мүлктү жана ага болгон укуктарды, аларды чектөөнү (оорчулукту), өткөрүп берүүнү жана токтотууну, убактылуу чаралардын жокко чыгарылгандыгы жөнүндө токтоосуз билдирүүгө милдеттүү. Убактылуу чараны жокко чыгаруу жөнүндө соттун аныктамасына жекече даттануу же сунуштама берилиши мүмкүн, бул аныктаманын аткарылышын токтото турат.

Сот жыйналышына катышкан жана доону камсыз кылуу маселелери менен макул болбогон жак убактылуу чараларды кабыл алууга, алмаштырууга жана жокко чыгарууга, ошондой эле доону камсыз кылуудан баш тартууга, соттун аныктамасына жеке даттануу менен кайрыла алат. Убактылуу чаралар жөнүндө соттун аныктамасына катышуучу прокурор сунуш киргизет. Даттануунун мөөнөтү сот тарабынан убактылуу чаралар жөнүндө аныктама чыгарылган күндөн тартып 10 күндү түзөт, бирок ишке катышуучу жак билбесе, анда бул учурда убактылуу чаралар жөнүндө ага белгилүү болгон учурдан тартып.

Доону камсыз кылуу боюнча сот тарабынан көрүлгөн чаралар жоопкер үчүн жагымсыз кесепеттерге алып келбеши керек, анын натыйжасында убактылуу чараларга байланыштуу ал зыян тартышы мүмкүн. Сот дооматтарды канааттандыруудан баш тарткан учурда жоопкер доогердин арызы боюнча көрүлгөн убактылуу чаралар менен келтирилген зыяндын ордун толтуруу үчүн доогерге доо коюуга укуктуу. Жоопкер тарткан чыгымдар иш жүзүндөгү зыянда да, алынбай калган пайдада да көрсөтүлүшү мүмкүн, келтирилген зыяндын ордун толтуруу жөнүндө арыз Кыргыз Республикасынын жарандык процесстик мыйзамдарында каралган доо арызын берүүнүн жалпы тартибине ылайык берилет.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы
2. Кыргыз Республикасынын Жарандык-процессуалдык Кодекси 2017-жылдын 25-январы № 14;
3. Кыргыз Республикасынын “Сот аткаруучулардын статусу жөнүндө жана аткаруу өндүрүшү тууралуу” мыйзамы 2017-жылдын 28-январы № 15;
4. Кыргыз Республикасынын “Күрөө жөнүндө” мыйзамы 2005-жылдын 12-марты N 49;

*Суюнбаев Т. Т., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Борукулова Н.М., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЭМГЕК КЕЛИШИМИН БУЗУУНУН ЖАЛПЫ ТАРТИБИ ЖАНА МЫЙЗАМСЫЗ БОШОТУУНУН КЕСЕПЕТТЕРИ

Аннотация

Макалада эмгек келишимин бузуунун жалпы тартиби, жумушчу менен жумуш беруучунун укук милдеттери жана келишим бузуунун себептери андан тышкары, мыйзамсыз бошотулгандан кийинки жумушчунун иш аракеттери каралган.

Түйүндүү сөздөр: Эмгек келишими, Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси, мыйзам, токтотуу, жумушчу, иш берүүчү, документ, иштен бошотуу.

ОБЩИЙ ПОРЯДОК ПРЕКРАЩЕНИЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА И ПОСЛЕДСТВИЕ НЕ ЗАКОННОГО УВОЛЬНЕНИЯ

Аннотация

В статье описаны общий порядок расторжения трудового договора, юридические обязанности работника и работодателя и основания расторжения договора, а также действия работника после незаконного увольнения.

Ключевые слова: Трудовой договор, Трудовой кодекс Кыргызской Республики, закон, прекращения, работник, работодатель, документ, увольнения.

THE GENERAL PROCEDURE FOR TERMINATION OF AN EMPLOYMENT CONTRACT AND THE CONSEQUENCES OF ILLEGAL DISMISSAL

Annotation

In the article of the general procedure for termination of the employment contract, legal workers and employers and the basis of the action of termination of the contract, as well as the employee after a minor performance of the duties of the structure.

Key words: Employment contract, Labor Code of the Kyrgyz Republic, law, termination, employee, employer, document, dismissals.

Кызматкер менен эмгек келишимин бузуу зарыл болгон учурда иш берүүчү тиешелүү буйрук же тескеме чыгарат. Кызматкерлер бул документ менен таанышып, ага кол коюшу керек. Эгерде эмгек келишимин бузуу жөнүндө буйрук (тескеме) кызматкердин көңүлүнө жеткирилбесе же болбосо, иш берүүчү кызматкердин талабы боюнча кызматкерге көрсөтүлгөн буйруктун (тескеменин) тиешелүү түрдө күбөлөндүрүлгөн көчүрмөсүн берүүгө милдеттүү. анын колу буйрук (тескеме) менен таанышуудан баш тартат. Кызматкер иш жүзүндө иштебеген, бирок ага иштеген жери (кызмат орду) ыйгарылган учурларды кошпогондо, бардык учурларда эмгек келишими токтотулган күн кызматкердин ишинин акыркы күнү болуп саналат.

Эмгек келишими токтотулган күнү иш берүүчү кызматкерге эмгек китепчесин берүүгө жана кызматкер менен эсептешүүлөрдү жүргүзүүгө милдеттүү. Иш берүүчүлөр ошондой эле кызматкерлерге алардын жазуу жүзүндөгү өтүнүчү боюнча эмгек документтеринин белгиленген тартипте күбөлөндүрүлгөн көчүрмөлөрүн берүүгө милдеттүү. Эмгек келишимин бузуунун негиздери жана себептери эмгек китепчесинде Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинин редакциясына так ылайык жазылууга тийиш.

Эмгек келишимине кол коюлган күнү эмгек китепчесинин жоктугуна же аны кабыл алуудан баш тартуусуна байланыштуу эмгек китепчесин иштеп чыгуу мүмкүн болбосо, бөлүм эмгек китепчесин жөнөтүү үчүн объектке персоналды жөнөтүшү керек. Иш берүүчү ошондой эле кызматкер иштен кеткендиги үчүн иштен бошотулган учурда же эгерде акыркы жумуш күнү эмгектик каттоо токтотулган датага туура келбесе, кызматкер иштен бошотулган учурда эмгек китепчесин берүүнүн кечиктирилиши үчүн жоопкерчилик тартпайт. Соттун мыйзамдуу

күчүнө кирген чечими менен мурунку жумушунда иштөөнү улантууга мүмкүн эместик, кош бойлуулугу аяктаганга чейин эмгек келишими узартылган аялды жумуштан бошотуу түрүндөгү жаза белгиленген.

Жумуштан бошотулгандан кийин эмгек китепчесин албаган кызматкердин жазуу жүзүндөгү арызы боюнча иш берүүчү аны кызматкер өтүнгөн күндөн тартып үч жумушчу күндүн ичинде берүүгө милдеттүү.

Кызматкер менен эмгек келишимин бузуунун башка негиздеринен тышкары, ишкер жеке ишкер катары өзүнүн ишмердүүлүгүнө байланыштуу эмгек келишимин бузууга укуктуу.

Кызматкер менен эмгек келишимин бузуунун башка негиздеринен тышкары, ишкер жеке ишкер катары өзүнүн ишмердүүлүгүнө байланыштуу эмгек келишимин бузууга укуктуу. Эмгек келишимин бузуу жана кызматкерди бошотуу бирдей негиздер жана жол-жоболорго ээ, ошондуктан бул терминдер синонимдер болуп саналат, бирок бузуу эмгек келишимин, ал эми кызматкерди бошотууну билдирет.

Кызматтан бошотуунун укуктук негизи жана бошотуунун жол-жобосунун болушу эмгек укуктарын сактоонун жана мыйзамсыз бошотуунун алдын алуунун маанилүү укуктук кепилдиктери болуп саналат.

Төмөнкү үч шарт тең аткарылса, кызматкерди иштен бошотуу мыйзамдуу болуп саналат:

1. мыйзамда иш жүзүндөгү кырдаалга ылайыктуу иштен бошотуу үчүн негиздер белгиленсе;

2. анын негизинде кызматтан бошотуу тартибин сактаса;

3. эмгек келишимин бузуу жөнүндө сот актысы

Эмгек мыйзамдарында үч термин колдонулат:

1. Эмгек келишимин бузуу,

2. Эмгек келишимин бузуу жана

3. Кызматкерди иштен бошотуу.

Эмгек келишимдери жөнүндө сөз болгондо, биринчи экөөнү колдонуңуз. Ошол эле учурда, бошотуу деп бир тараптуу эрк билдирүү (кызматкердин, жетекчиликтин же үчүнчү жактын демилгеси боюнча) эмгек келишимин бузуу түшүнүлөт. Эмгек келишимин бузуу кызматкерди - эмгек келишиминде көрсөтүлгөн эмгек функцияларына ылайык ишти аткаруудан убактылуу четтеткен иш берүүчүнү бошотуудан айырмаланууга тийиш.

Иш берүүчү текшерүүчү органдын же адистештирилген мамлекеттик текшерүү органынын же соттук-тергөө органынын талабы боюнча Кыргыз Республикасынын Эмгек жана социалдык жактан коргоо министрлиги жөнүндө мыйзамдарда белгиленген тартипте кызматкердин ишин токтото турууга милдеттүү. мыйзам кабыл алуу.

Эгерде кызматкер белгиленген тартипте эмгекти коргоо боюнча окуудан жана билимин жана көндүмдөрүн текшерүүдөн өтпөсө, милдеттүү түрдө алдын ала же мезгилдүү медициналык текшерүүдөн өтпөсө жана белгилүү бир өлкөдө иштебесе, иш берүүчүлөр да ишти токтотууга милдеттүү.

Келишимдин тараптарынын ортосунда келишимдик келишим түзүлөт. Эмгек келишиминин шарттары жана кызматкерлердин ортосундагы мамилелер. Эмгек келишимин кандайдыр бир эмгек келишими катары аныктабастан мөөнөтүнөн мурда бузуу. Жободо көрсөтүлгөн кызматкерлер үчүн келишимдин мөөнөтү аяктагандан кийин иш берүүчү кызматкерлердин санын кыскартууга укугу жок, ал эми профсоюз комитети жаңы келишим түзүүгө макулдугун берет. Эгерде эмгек талаш-тартыштары сот тарабынан четке кагылса, , сот иш берүүчүнү эмгек келишиминин биринчи күнүнөн акыркы күнүнө чейин эмгек келишимин түзүүгө, бирок эмгек келишими боюнча кызматкердин талаптарын канааттандырууга милдеттендирүүгө милдеттүү.

Кызматкерлердин айрым категориялары (мамлекеттик кызматчылар ж.б.) үчүн атайын эрежелер мөөнөттүү эмгек келишимдерин узартуунун мөөнөттөрүн, ошондой эле мөөнөтүнөн мурда бузуунун тартибин белгилейт. Ошентип, уюмдун жетекчисине карата Кодексте анын эмгек мамилелери жаатындагы укуктары жана милдеттери эмгек мыйзамдары, уюмдун уюштуруу документтери жана анын эмгек келишими менен аныкталат деп айтылат, анын күчү

уюштуруу келишими. уюмдун документтери же тараптардын макулдашуусу боюнча протокол.

Кызматкердин каалоосу боюнча же анын макулдугу менен башка иш берүүчүгө иштөөгө же кошумча кызматка которулат. Катта буга байланыштуу үч каалоо айтылат:

1. жаңы жумуш орду боюнча иш берүүчү (анын ыйгарым укуктуу органы);

2. жумуш орундарын чакыруу үчүн ресурстардын көлөмү;

3. Которуу тартибинде кызматкердин өзү жана баштапкы иштеген жери боюнча иш берүүчү бошотулат.

Аны жаңы кызматка дайындоодон баш тартууга болбойт, антпесе, бул негизсиз эмгек келишими жана экинчи курамга - шайлануучу кызматка өтүү үчүн негиз болуп калат.

Мыйзамдуу негиздерсиз же жумуштан бошотуунун белгиленген тартибин бузуу менен бошотуу мыйзамсыз деп эсептелет. Жумуштан мыйзамсыз бошотулган учурда кызматкер жеке эмгек талаш-тартыштарын кароочу орган (Мамлекеттик эмгек инспекциясы) тарабынан мурдагы жумушуна калыбына келтирилиши керек. же сот). Кызматкерди калыбына келтирүү мезгилинде ишке орношкон учурда жаңыдан кабыл алынган кызматкер анын макулдугу менен башка ишке которулат, же Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинин 2. 88-статьясына ылайык бошотулат.

Колдонулган адабияттар:

1. 2021-жылдын 5-майында референдумда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы.

2. Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси 2004-жылдын 4-августундагы № 106.

3. Миронов В.И. «Эмгек укугу» Окуу китеби.

4. Коршунова Т.Ю. Эмгек келишимдерин бузуу: жаңы негиздер. 2007. 2-орун

5. Кукса О. М. Сыноочу кызматкерлер // Кадрлар боюнча офицердин маалымдамасы. 2007. № 2.

6. Эмгек укугу / Ред. О.В.Смирнова. Москва: Т.К.Велбы, Проспект басмасы, 2006.

*Мадышева Ш.И., аспирант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Орунбаев С.С., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ГЕНДЕРДИК КЕСИПТИК СЕГРЕГАЦИЯ

Аннотация

Аялдарга карата дискриминациялык мүнөздөгү (атап айтканда, биздин өлкөдө күнүмдүк турмушта иштегендердин жарымын түзөт) профессионалдык структуранын калыптанышы бул структураны изилдөө жана ага таасир этүүнүн жолдорун издөө зарылдыгын талап кылат. дискриминациялоочу гендердик тоскоолдуктар. Эмгек рыногунун учурдагы абалы үчүн курулган кесиптик сегрегациянын үлгүсү.

Түйүндүү сөздөр: вертикалдык сегрегация, горизонталдык сегрегация, аялдардын кесиби, ишке жөндөмдүүлүгү, кесиптик ишмердиги.

ГЕНДЕРНАЯ СЕГРЕГАЦИЯ

Аннотация

Формирование профессиональной структуры, несущей в себе дискриминационные черты в отношении женщин (составляющих, в частности в нашей стране, половину среди всех занятых в быту), диктует необходимость изучения данной структуры и нахождения способов воздействия на нее с целью разрушения дискриминационных гендерных барьеров. Модель профессиональной сегрегации, построенная для современного состояния трудового рынка.

Ключевые слова: вертикальная сегрегация, горизонтальная сегрегация, женская профессия, трудоспособность, профессиональная деятельность.

GENDER OCCUPATIONAL SEGREGATION

Annotation

The formation of a professional structure that carries discriminatory features against women (who, in particular, in our country make up half of all those employed in everyday life), dictates the need to study this structure and find ways to influence it in order to destroy discriminatory gender barriers. A model of professional segregation built for the current state of the labor market.

Key words: vertical segregation, horizontal segregation, women's profession, ability to work, professional activity.

Аялдардын жумушка орношуусу мамлекеттик жана жеке чөйрөдөгү эркектердин басымынын кесепети менен түшүндүрүлөт. Эркек менталитетинин таасирин кененирээк кароого болот, анткени таасир этүүчү факторлордун жыйындысы – экономикалык, социалдык-маданий, турмуш-тиричилик. Заман азыр абдан өзгөрдү. Бул бир жагынан акчанын, убакыттын, ден соолуктун көп эместигине байланыштуу. Бул макалада Кыргыз Республикасындагы эмгектин гендердик бөлүнүшүнө, б.а. гендердик кесиптик сегрегация боюнча. Бүткүл дүйнө жүзү боюнча, ар бир тармак же аялдардын же эркектердин үстөмдүгү менен мүнөздөлөт. Эки жыныстын тең катышуусу сейрек кездешет. Кандайдыр бир жол менен, азыркы дүйнөдө дээрлик ар бир аял үчүн өзүн-өзү ишке ашыруу маселеси туулат.

Кесиптик ишмердүүлүк салттуу түрдө аял деп саналган бир катар кесиптер жана чөйрөлөр менен аныкталат. Бул социалдык стереотиптерге, ошондой эле көп убакытты талап кылган репродуктивдүү функциянын аткарылышына, анын жүрүшүндө квалификация жарым-жартылай жоголуп, эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүк төмөндөйт, жумуш тандоодо аялдардын өздөрүнүн мамилеси: алар үй-бүлөдө кош жумуш зарылдыгын эстеп - кесиптик иш менен үй милдеттерин айкалыштыруу.

Жогоруда айтылгандардан гендердик кесиптик сегрегация - бул профессионалдык структуранын ичинде ар кандай статустагы жумуштарга эркектер менен аялдардын бөлүштүрүлүшү экенин түшүнүү керек. Татаал коомдун өнүгүүсү эмгектин социалдык-техникалык бөлүнүшү аркылуу өтөт, бул кыйла катуу профессионалдык структуранын болушун билдирет. Кесиптик структура - кесиптин ар кандай түрлөрүн жана кесиптик топторун сүрөттөйт. Кесиптерди стандартташтыруу ар бир кесипти бирдей бирдик катары

кароого мүмкүндүк берет, кесиптик категорияларды классификациялоого мүмкүндүк берет, мисалы, кесиптин статусуна карата. алардын статусу боюнча кесиптер. Статус бул кесиптин акы төлөө деңгээлине жана социалдык жактан таанылуусуна жараша жогору же төмөн болушу мүмкүн, башкача айтканда, анын статусу боюнча кесиптердин белгилүү градациясын жүргүзүүгө болот.

Теориялык жактан алганда, алар кесиптик сегрегациянын классификациясын берет:

- горизонталдык сегрегация - ар кандай кесипкөй топтордо көрүнгөн;
- вертикалдык сегрегация, ошол эле кесиптик категориянын арасында кездешет.

Горизонталдык кесиптик сегрегация эркектер менен аялдардын көпчүлүгү ар кандай кесиптик топтордо иштегенде жана эркектер менен аялдардын ар кандай жумуштарга жалдоосу менен колдоого алынганда болот.

“Аял” же “эркек” кесиптери деп калыптанып калган кесиптер көп. Мисалы, медсестра, мектеп мугалими, тарбиячы, балдар мекемелеринде ашпозчу, китепканачы кесиптери бизде «аял» кесиптери катары кабылданат. Ал эми айдоочу, финансист, брокер, куруучу кесиптери “эркек” деп таанылат. Бул процесс «полотиптештирүү» деп аталат, башкача айтканда, кээ бир кесиптер полотиптештирилген мүнөздөмөлөрдү алган кезде, кесиптердин феминизациясы же эркектешүүсү процесси, ал эми бул мүнөздөмөлөрдү орнотууда социалдык гендер чечүүчү мааниге ээ болот. Аялдардын “эркек” кесиптерге өтүүсүнө тоскоолдуктар бар.

Бирок, учурдагы социалдык-гендердик структураны өзгөртүүгө болот, анткени «эркек» жана «аял» кесиптерине бөлүнүү коомдук жактан курулган, демек аны өзгөртүүгө болот. Патриархалдык коомдун идеологиясы, эркек менен аялдын ортосундагы ролдорду бөлүштүрүүгө өзүнүн мамилесин түзүп, албетте, адамдын ишинин профессионалдык чөйрөсүнө таасирин тийгизген. Нянка, медайым, мектеп мугалими кесиптерине болгон ыктуулук аялдын эне, тарбиячы болууга, жакындарына кам көрүүгө болгон «табигый» ынтызарлыгы катары чечмеленет. Аялдардын «табигый» ролу иш менен камсыз кылуу чөйрөсүндө болжолдонууда. Коомдук пикир «аял» кесипте иштеген аялдарды колдоп, «эркек» кесипте иштеген аялдарды кабыл албайт.

Кесиптерди полотиптештирүү процессинин конкреттүү коомго көз карандылыгы кийинки мисалда. Биздин өлкөдө дарыгердин кесиби “аял” деп саналса, Батыш коомунда бул кесипти негизинен эркектер көрсөтөт. Бул ар кайсы өлкөлөрдө медициналык кесипке төлөөнүн деңгээлиндеги айырмачылыкка байланыштуу. “Эркектик” же “аялдык” сыяктуу кесиптик мүнөздөмөлөр көбүнчө престиждүү же престиждүү эмес деген түшүнүктөр менен байланышкан. Европанын өнүккөн өлкөлөрүндө дарыгердин кесиби жогорку акы төлөнүүчү жана престиждүү кесип болуп саналат жана натыйжада “эркек” деп аныкталат.

Ошондой эле тескери эффект бар: «эркек» кесиптер коомдун алдында жогорку социалдык баа алышат, бул «эркек» эмгеги үчүн көбүрөөк төлөмдү түзөт. Демек, коомдук практиканы өзгөртүү процесси, коомдук өнүгүүнүн тең укуктуу идеологиясын орнотуу профессионалдык иш менен камсыз кылуунун социалдык-гендердик структурасын өзгөртүүгө мүмкүндүк берет.

Аялдардын эмгек акы жана социалдык кадыр-баркы жагынан теменку адистиктерге орун которуштуруу процесси горизонталдык сегрегациянын кезектеги булагы болуп саналат. Мындай орун которуу аялды «ишке жарамсыз» жумушчу катары кабыл алуунун натыйжасында пайда болот. Тынчсыз айлампа болуп чыкты: бир жагынан аял квалификациясынын жоктугунан жакшы айлык акы ала турган жумушка кире албайт, экинчи жагынан квалификациянын төмөн болушу поло-терминация процессинин кесепети.

Аялдарды аз акы төлөнүүчү жана престиждүү жумуштарга мажбурлоо тактикасы түз жана кыйыр түрдө көрүнүп турат. Биринчи учурда, жумуштун айрым түрлөрүнө (кесиптик топторго) бирдей жетүүгө байланыштуу кыйынчылыктар, экинчисинде - аялдардын билим берүү түзүмдөрүнө бирдей жеткиликтүүлүгүнө жана тиешелүү эмгек рыногуна кирүү үчүн башка талаптарга.

Ошондой эле ар кандай кесиптерге бирдей жеткиликтүүлүк үчүн укуктук негиз түзүү, билим берүү жана квалификациялык түзүмдөрдү өнүктүрүү жана аялдарды бул

структураларга тартуу аркылуу аялдардын жогорку квалификациялуу кесиптерден көчүп кетүү процессине таасир этүүгө болот.

Вертикалдык сегрегация эркектер көбүнчө жогорку разряддуу кесиптерде, ал эми аялдар төмөнкү класстарда иштегенде (б.а. кесиптин социалдык абалында гендердик айырмачылыктар бар) пайда болот. Ошондой эле ээлеген кызматтарынын структурасында гендердик айырмачылыктар бар. Бул бөлүнүү же бир эле кесиптик топтун ичинде ар кандай кесиптерге (кесиби боюнча өзгөртүүлөр – башталгыч же жогорку класстардын мугалими, ЖОЖдун окутуучусу) кабыл алуу, же аялдарды эмгекти уюштуруунун төмөнкү баскычтарында кармоо жолу менен колдоого алынат.

Биринчи типтеги вертикалдык сегрегация бир эле профессионалдык топтун ичинде иштейт, горизонталдык сегрегация, мисалы, башталгыч жана орто билим берүүдө аялдар басымдуулук кылат, ал эми жогорку окуу жайдын профессордук-окутуучулук курамы гендердик жактан гетерогендүү. Медициналык структураларда да ушундай болот: дарыгердин статусу канчалык жогору болсо, бул ишти эркек (поликлиникалардын жана бөлүмдөрдүн улуу медициналык кызматкерлери) аткарышы ыктымал, ал эми участкалык дарыгерлер негизинен аялдар болуп, “чоң» райондук оорукананын белумунун башчысына. Анын үстүнө иштеген адамдын социалдык жынысына жараша бир эле кызмат орду мансап траекториясынын (окумуштуу ж.б.у.с.) баштапкы да, акыркы кадамы да болушу мүмкүн.

Экинчи типтеги вертикалдык сегрегация да ошол эле кесиптик топтун ичинде ишке ашырылат. Эркектер менен аялдар бирдей профессионалдык деңгээлге кабыл алынат, бирок эркек мансап тепкичинен өйдө көтөрүлөт, ал эми аял карьералык иерархияны багынта албайт, мисалы: орто мектептерде мугалимдик кесип аялдашкан тармактардын бири болгонуна карабастан (пропорция 2020-жылы мугалимдердин жалпы санында аялдардын 75% түзсө, орто мектептердин директорлорунун үлүшү 39% гана болгон.

Аял карьералык тепкичти эффективдүү көтөрө албайт, анткени мындай ийгиликке тоскоол болгон бир катар тоскоолдуктар бар. Биринчиден, бул тоскоолдуктардын бири социалдык гендердик тоскоол болуп саналат, анда аял априордук түрдө «жөндөмсүз» кызматкер катары кабыл алынган, ал үчүн кызматка көтөрүлүүнүн зарылдыгы жок, анткени аялдын ишмердүүлүгүнүн «негизги» чөйрөсү үй-бүлө болуп саналат. Экинчиден, социалдык талаа, эмгек жана үй-бүлөлүк эмгек бөлүштүрүлүшү жөнүндөгү мындай социалдык-маданий түшүнүктөр аялдардын лидерлерине жана алардын кесиптештерине гана таасирин тийгизбестен, аялдын өзүн жана өзүнүн баалуулугун психологиялык кабылдоосуна терс таасирин тийгизет. Үчүнчүдөн, формалдуу жана формалдуу эмес квалификациядагы артта калуу карьералык өсүү үчүн тоскоолдук болушу мүмкүн.

Формалдуу эмес квалификациядагы ажырым расмий квалификациялык документ болгондо чыныгы квалификациялык көндүмдөрдү жоготууну билдирет. Формалдуу эмес көндүмдөрдүн жоготуулары үй-бүлөлүк милдеттерден улам стаждагы тыныгуулар, ошондой эле аялдардын квалификациялык потенциалын толук пайдаланбоо менен байланышкан.

Улуттук статистикалык комитеттин маалыматы боюнча, Кыргызстанда 2020-жылга карата эмгекке жарамдуу курактан өткөн адамдардын саны 408 миң адамды же калктын жалпы санынын 6,9 пайызын түздү: эркектер арасында - 4,3 пайыз, аялдар арасында - 9,5 пайыз. Бул курактагы аялдардын санынын эркектердин санынан ашуусу 160 миң адамды түздү же эркектердин санынан 2,3 эсе көп.

Эмгекке жарамдуу курактан улуу калктын көпчүлүгүн аялдар түзөт, анткени алардын жашоо узактыгы эркектердикинен жогору. Заманбап 60 жаштагы аялдар дагы, орточо эсеп менен 20 жыл, эркектер - 15 жыл жашашы мүмкүн. Өмүрдүн күтүлгөн узактыгынын ажырымы жыныстар арасындагы өлүмдүн деңгээлинин айырмачылыгы менен байланыштуу: эркектердин өлүмү аялдардыкынан 1,5-1,6 эсе жогору. Мындан тышкары, аялдар үчүн пенсияга чыгуу курагы беш жыл эрте келет (эркектер үчүн - 65 жашта, аялдар үчүн - 55 жашта).

БУУнун классификациясы боюнча өлкөнүн калкы 65 жаштан жогорку адамдардын жалпы калктын үлүшү 7 пайыздан ашса, улгайган деп эсептелет. 2019-жылдын башында

Кыргызстандыктардын 256 миңге жакынын же 4,3 пайызын жогоруда көрсөтүлгөн курактагылар түздү, бул Казакстанга (2019-жылдын башында 7 пайызга жакын), Россияга (2019-жылдын башында 13 пайызга) жана башка өлкөлөргө караганда кыйла төмөн. Бул курактагы калктын эң көп үлүшү Чүй, Ысык-Көл облустарында жана Бишкек шаарында (5-6 пайыз) жашашкан.

Ошентип, демографиялык картаюу процесси Кыргызстанга азыркы тапта таасирин тийгизген жок (бирок бул карылар арасында социалдык көйгөйлөр жок дегенди билдирбейт). Бирок, учурда картаюу процесси дээрлик бүт дүйнөнү камтыды. Ал эми Кыргызстанга келсек, бул жерде ал 2030-жылдардын тегерегинде көрүнөт, анда улгайган адамдардын саны дээрлик эки эсеге көбөйөт.

Аялдар өздөрүнүн кесиптик чеберчилигин жогорулатууга кызыкдар эмес, анткени сурамжылоого катышкан аялдардын 65,4% окуудан кийин эч нерсе өзгөргөн эмес. Мындан тышкары, аялдардын 91,2%ы көтөрүлгөн эмес, 88,3%ы - категориясы боюнча, 81,3%ы айлык акынын жогорулашын алган эмес.

Кызматка которуу мүмкүнчүлүктөрүн бирдей эметиги эркек менен аялдардын ортосунан эмгек акынын айырмасына да таасирин тийгизет. 20 жашка чыкканда эркектер менен аялдардын орточо эмгек акынын 15%ды түзөт, ал эми 30 жашка чыккан эркектердин орточо эмгек акына 3:2 болуп тийешелүү. Бүгүнкү күндө эркектер менен аялдардын эмгек акынын катышы боюнча дагы баатырак эсептөөлөр бар: бул көрсөткүч 2:1 деп бааланат.

Аялдар адистиги боюнча алган жумушун аткара албай калгандыгына байланыштуу келтирген себептердин ичинен төмөндөгүлөр өзгөчөлөнүп турат: өз адистиги боюнча жумуш табуу кыйын - 26,5%, учурда үйдөн жумушка жакындыгы - 26,3%. Жогорку айлык акы - 19,3%, жаш балдарды багуу муктаждыгы - 14,5%. Жогорудагы цифралардан көрүнүп тургандай, бул себептердин көбү аялдардын үй-бүлөлүк абалына жана үй-бүлөдөгү эмгекти бөлүштүрүүгө гана байланыштуу.

Эркектер менен аялдардын бирдей эмгек үчүн бирдей акы алууга мыйзамдуу укугу болгонуна карабастан, эркектер менен аялдардын ортосунда белгилүү бир айлык ажырым бар (кесиптик сегрегациянын кесепеттеринин бири). Бул аялдарды тикелей басмырлоодон да, аялдардын аз акы төлөнүүчү жумуштарда өкүлдөрүнөн да келип чыккан.

Аялдарга карата кыйыр басмырлоодон келип чыккан эмгек акыдагы социалдык-гендердик айырмачылыктар микро жана макродеңгээлде аялдардын эмгек акысына карата дискриминациялык позицияны түзгөн бир катар себептер менен бекемделет.

Биздин изилдөөлөр боюнча, өлкө эгемендүүлүккө ээ болгондон бери аялдардын эмгек рыногундагы абалы төмөндөгүлөрдү көрсөттү: жумушсуздуктун өсүшү, аялдардын жумуш издөөдөгү инерциясы, гендердик маянадагы ажырым жана кесиптик дискриминация атаандаштыкка терс таасирин тийгизди. аялдардын. Биздин коомдо аялдарды аз акы төлөнүүчү жана жогорку профессионалдык деңгээлди талап кылбаган экинчи даражадагы кызматтарга кетирүү саясаты жүргүзүлүп келген жана жүргүзүлүүдө. Билим алууга жана квалификациясын жогорулатууга мүмкүнчүлүгү бар аялдардын өз потенциалын ишке ашырууга мүмкүнчүлүгү жок. Базар экономикасынын шартында “аял” кесиптери эң аз атаандаштыкка жөндөмдүү болуп чыкты. Мамлекеттик сектордо аялдар топтолгон аялдардын иш менен камсыз болушунун структурасы да акылга сыйбас болуп чыкты. Мындай саясат жумуш менен камсыз кылууну «эркек» жана «аял» кесиптерине бөлүүгө, ошондой эле аялдарга экинчи даражадагы роль берилген кызматтык иерархиялык структураларды түзүүгө түрткү берет.

Өзүнчө, биздин оюбузча, өлкөбүздүн глобалдык көйгөйү элдин оозунда эскирген – «Чыныгы аял турмушка чыгып, балалуу болууну, үй тапшырмасын аткарууну кыялданат, ал эми чыныгы эркек кесипкөйлүк менен ишке ашып, жакшы карьера жасоону кыялданат.» Мына ушундай элестерден улам эркектердин пайдасына гендердик сегрегация бар. Алсыз жыныстагы көптөгөн өкүлдөрү үйдө иштөөгө туура келет. Эскерте кетсек, мыйзамдын үстөмдүгү Кыргыз Республикасындагыдай эле аялдарга каалаган кесип менен алектенүүгө

бардык мүмкүн болгон укуктарды камсыздайт, мында Кыргызстанда аялдардын эмгекке жарамдуу курагы 16-55 жашта белгиленген.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 5-майындагы Конституциясы.
2. Кыргыз Республикасынын 2008-жылдын 4-августундагы № 184 «Эркектер менен аялдардын бирдей укуктарынын жана бирдей мүмкүнчүлүктөрүнүн мамлекеттик кепилдиктери жөнүндө» Мыйзамы.
3. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин журналы: Кыргыз Республикасынын аялдары жана эркектери: 2016–2021. Бишкек: 2021 - 307 б. ISBN 978-9967-28-558-3.
4. Дүйнөлүк экономикалык форум (2016а). Өнөр жайындагы гендердик ажырым: Төртүнчү өнөр жай революциясындагы аялдар жана эмгек. Колония, Швейцария: WEF.
5. Козина И. Кесиптик сегрегация: эмгек рыногундагы гендердик стереотиптер // Социологиялык изилдөө, 2018. № 12.

*Асилбеков Д.Т., аспирант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Сапарбеков Т.С., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

БАНКРОТТУК ИНСТИТУТУ МЕНЕН АТКАРУУ ӨНДҮРҮШ ИНСТИТУТУНУН АЙЫРМАСЫ

Аннотация

Кудуретсиздик (банкроттук) институту рынок экономикасынын ажырагыс атрибуту болуп саналат. Товар өндүрүүчү (ишкер) өзүнүн продукциясына суроо-талап токтоп калбашы үчүн колунан келгендин баарын жасашы керек, ошондо гана ал атаандаштыкка жөндөмдүү болот. Ишкердин өндүрүштүк иши ар кандай себептерден улам үзгүлтүккө учурашы мүмкүн: контрагенттердин абийирсиздиги; салык мыйзамдарынын жетишсиз өнүккөндүгү; кредиттер боюнча негизсиз жогорку пайыздык чендер; форс-мажордук жагдайлардын кыйратуучу кесепеттери (жер титирөө, бороон ж.б.); ишкердин өзүнүн каталары ж.б. Мунун баары ишкердин мүлктүк абалына терс таасирин тийгизип, кийинчерээк контрагенттер алдындагы милдеттенмелердин аткарылбай калышына алып келиши мүмкүн. Иштин мындай абалы тез арада соттон тышкаркы чечүүнү талап кылат, антпесе карызкор ишкердин финансылык милдеттенмелери кар күрткүдөй өсүп, анын кудуретсиздиги жөнүндөгү маселени соттук кароо сөзсүз түрдө уланат.

Түйүндүү сөздөр: мамлекет, өндүрүш иши, банк, банкроттук процедурасы, адаттагы укук, сот, сот актысы, мыйзам, көйгөй.

ОТЛИЧИЕ ИНСТИТУТА БАНКРОТСТВА ОТ ИНСТИТУТА ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Аннотация

Институт несостоятельности (банкротства) - неперемный атрибут рыночной экономики. Товаропроизводитель (предприниматель) должен делать все от него зависящее, чтобы не прекратился спрос на его продукцию, и только тогда он будет конкурентоспособным. Производственная деятельность предпринимателя может прерваться в силу разных причин: недобросовестности контрагентов; недостаточной разработанности налогового законодательства; необоснованно повышенных процентных ставок по кредитам; разрушительных последствий непреодолимой силы (землетрясение, ураган и др.); ошибок самого предпринимателя и др. Все это может негативно отразиться на имущественном положении предпринимателя, а впоследствии привести к определенному сбою в исполнении обязательств перед контрагентами. Подобное положение дел требует незамедлительного внесудебного разрешения, в противном случае денежные обязательства предпринимателя-должника будут разрастаться, как снежный ком, и неизбежно последует судебное рассмотрение вопроса о его несостоятельности.

Ключевые слова: государство, производственная деятельность, банк, процедура банкротства, обычное право, суд, судебный акт, закон, проблема.

THE DIFFERENCE OF THE INSTITUTE OF BANKRUPTCY FROM THE INSTITUTE OF ENFORCEMENT PROCEEDINGS

Annotation

The institution of insolvency (bankruptcy) is an indispensable attribute of a market economy. A commodity producer (entrepreneur) must do everything in his power so that the demand for his products does not stop, and only then will he be competitive. The production activity of an entrepreneur may be interrupted for various reasons: dishonesty of counterparties; insufficient development of tax legislation; unreasonably high interest rates on loans; destructive consequences of force majeure (earthquake, hurricane, etc.); mistakes of the entrepreneur himself, etc.

All this can negatively affect the property status of the entrepreneur, and subsequently lead to a certain failure in the fulfillment of obligations to counterparties. This state of affairs requires an immediate extrajudicial resolution, otherwise the financial obligations of the debtor entrepreneur will grow like a snowball, and judicial consideration of the issue of its insolvency will inevitably follow.

Key words: state, industrial activity, bank, bankruptcy procedure, customary law, court, judicial act, law, problem.

Кыргыз Республикасында банкроттук институтун түзүү тарыхына өтүүдөн мурун, революцияга чейинки мезгилдеги Кыргызстандагы укуктун жалпы абалын карап көрөлү. Бул

жерде адилеттүү суроо туулат: Эмне үчүн биздин көңүлүбүздүн объектиси укуктун өзү, анын белгилүү бир тармагы эмес? Анткени, банкроттук институту негизинен жарандык укук ченемдери менен жөнгө салынары жалпыга белгилүү. Революцияга чейинки мезгилде кыргыздардын бардык турмуш-тиричилиги, Орто Азияда жашаган башка элдер сыяктуу эле, кадимки (адат) жана мусулман (Шариат) укуктарына баш ийген. Аталган укуктук түзүлүштөрдүн жазма буйруктары, атап айтканда, жарандык, кылмыш, административдик, үй-бүлөлүк иштерге жайылтылган. Ошентип, Мыйзамдын көзкарандысыз тармактары жөнүндө сөз кылуу эрте болгон. К. Альчиевдин революцияга чейинки Кыргызстанда жарандык укук маселелерин чагылдыруунун негизги татаалдыгы кыргыз элинин социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүнүн деңгээлинин төмөндүгү жана баарынан мурда жазуунун жоктугу менен шартталган зарыл булак-таануу базасынын жоктугунда.

Алардын мамлекети Россия империясынын курамына киргенге чейин кыргыздардын жашоосуна олуттуу таасир тийгизген кадимки укук (адат) Шариат ченемдерине өзү дуушар болгон жана өз кезегинде радикалдуу исламдын элементтеринен, патриархалдык-феодалдык тартиптин калдыктарынан ажыратылган эмес. Коомдо өзүн-өзү сот, кан өч алуу, малды мажбурлап уурдоо (асыл тукум дворяндардын сотунун чечими боюнча) ж.б. сыяктуу үрп-адаттар колдонулуп, төрөт башчылары (манаптар жана бийлер) уруксат жана жазасыз калышкан, ал эми аялдар аракетке жөндөмсүз деп табылган. Адат феодалдык администрациянын колунда жакыр калкты эксплуатациялоо үчүн зарыл болгон "курал" болгон. Адаттын жазуу жүзүндөгү башкы булагы бийлер соттору тарабынан белгиленген доор (эреже) болгон.

Тарыхый жактан алганда, Кыргызстандын түштүгүндөгү адамдар отурукташышкан, негизинен дыйканчылык жана кол өнөрчүлүк менен алектенишкен, бул товардык-акча мамилелеринин пайда болушун жана эволюциясын, жарандык-укуктук ченемдерди калыптандырууну жана коммерциялык ишмердикти жүзөгө ашырууда белгилүү эрежелерди белгилөөнү тездеткен. Сатып алуу-сатуу, насыя, насыя, сактоо келишимдери кеңири колдонулган, милдеттенмелерди камсыз кылуу боюнча айрым чаралар каралган. Ошону менен бирге Кыргызстандын түндүк райондорунун жашоочулары көчмөн жашоо мүнөзүндө жашап, негизинен мал багуу менен алектенишкен, бул алардын түштүктөн экономикалык артта калышын шарттады. Бирок, ошол мезгилде Кыргызстанда өнүккөн өндүрүштүк мамилелер жөнүндө сөз болгон эмес, анткени өлкөнүн экономикасы жалпысынан натуралдуу бойдон калган, ал эми өндүрүштүн негизги каражаттары ата-бабаларынын дворяндарынын менчигинде болгон. Өлкөнүн экономикасындагы оң өзгөрүүлөргө адат жана шариат тоскоол болгонун унутпаш керек, алар негизинен эркин мүлктү четке кагышкан Россия империясына 1867 - жылы анын курамына Түндүк Кыргызстан, он жылдан кийин Түштүк Кыргызстан кирген. Мурда кыргыздардын үстүнөн сот ишин адату боюнча да, шариат боюнча да аралаш ажыраткан бия тарабынан жүргүзүлгөн. Кыргызстан падышалык Россиянын курамына киргенден кийин сот тутуму аскер, орус жана элдик сот болуп экиге бөлүнгөн. Бирок, иштер боюнча өндүрүш дагы деле болсо элдик каада-салттарга ылайык жүргүзүлүп келген.

Банкроттук жол-жобосунун башталышы менен аткаруу өндүрүшү токтотулат, ошол учурдан тартып карызкордун мүлкүн сатуу менен конкурстук башкаруучу алектенет. Банк түшүнгөн аткаруу өндүрүшүнүн жол-жобосу аз изилденген, татаал жана узак банкроттук процесси менен алмаштырылат. Бул белгисиздикти күчөтүп, насыя боюнча пайыздык чендердин жогорулашына алып келет — банкирлер ушинтип айтышат. Насыянын наркына төлөнбөгөн тобокелдиктин баасы салынышы керек. Бүгүнкү күндө карызды мажбурлап өндүрүү үчүн колдонулган аткаруу өндүрүшү кээде бир нече жылга созулуп кетет. Сакчыларга кайрылуудан мурун соттун чечимин алуу керек, ал күчүнө кириши керек жана андан кийин гана аткаруу баракчасын берет. Бул жыйымдардын кийин, көп учурда карыздар, ошондой эле мүлктүн жоктугунан улам төлөнүп калган эмес. Проблемалуу карызды тейлөөнүн наркы банкка карызкор жарандын банкроттук жол-жобосун жүргүзүүнүн бардык наркынан көп суммада төгүлөт.

Карызкордун банкроттугу аткаруучу өндүрүшкө караганда насыя берүүчү үчүн пайдалуу болгон бир олуттуу себеп бар. Аткаруу өндүрүшү карызкордун мүлкүн сатуудан жана карызкордун кирешесинен кредиторго төлөө үчүн каражаттардын бир бөлүгүн кармоодон турат. Аткаруучунун приставында башка Шаймандар жок. Карызкордун мүлкүн өндүрүп алуу институту катары банкроттун өзгөчө мүнөзү иштин кыйла кеңири чөйрөсүн камтыйт. Мисалы, конкурстук менеджер конкурстук массанын азайышына алып келиши мүмкүн болгон карызкор үчүн пайдасыз бүтүмдөрдү аткаруудан баш тартууну билдирүүгө укуктуу. Бул укуктан пайдаланып, ал мүлктү сатуу учурунда анын наркын төмөндөтүүчү оорчулуктарды алып салышы мүмкүн. Конкурстук башкаруучу бүтүмдөрдү талаша алат жана карыз тараптын эквиваленттүү эмес бүтүмдөр боюнча ээликтен ажыратылган мүлкүн конкурстук массага кайтарып берет, ошондой эле кредиторлорго зыян келтирген же айрым кредиторлорду артыкчылыктуу канааттандыруу катары жасалган бүтүмдөрдү талаша алат. Жада калса, конкурстук насыя берүүчү өзү да, эгерде бул анын карыздарын төлөө көлөмүн көбөйтсө, карызкордун анча-мынча бүтүмдөрүнө каршы чыгууга мүмкүнчүлүк алат.

Жарандын банкроттоо жол-жобосун баштоо үчүн аткаруу баракчасынын кереги жок болот. Карызы жарым жылдан ашык убакытка созулган Кредитор арбитраждык башкаруучунун же арбитраждык башкаруучулардын өзүн-өзү жөнгө салуучу уюмунун талапкерлигин көрсөтүү менен жарандын банкроттук сотуна кайрылуу укугуна ээ болот, бул ага бүгүнкү күндө көп кездешкен активдердин алынышына жол бербейт.

КР Конституциясынын 1-беренесинин 4-пунктунда мамлекеттик менчик менен катар биринчи жолу бекитилген, бул өлкөдө ишкердик иш-аракеттердин пайда болушун шарттады. Менчик формаларынын көп түрдүүлүгү, анын ичинде жеке менчик түрлөрү КР 14-апрель, 1990-жыл, "Кыргыз Республикасындагы менчик жөнүндө" 16-жылдагы Мыйзамында каралган. Бирок, менчик маселелери алардын "таанылышын" жогорку деңгээлде - Конституциянын деңгээлинде талап кылды. Кыргызстандын дагы бир негизги ченемдик укуктук актысы, ишкердик ишти жөнгө салуу үчүн негиз болуп Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси <1> калды. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизинде бир катар "рыноктук" мыйзамдар, анын ичинде 15 - жылдын 1994-январындагы "банкроттук жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (мындан ары-1994-ж. мыйзам) кабыл алынган.

1994-жылдагы мыйзам он бөлүмдөн жана 62 макаладан турган. Мыйзамда "банкроттук" жана "кудуретсиздик" деген сөздөр бири-биринин ордуна колдонулгандыгын белгилей кетүү керек. Банкроттук деп карыз тараптын кредиторлорунун төлөө (жумуштар, кызмат көрсөтүүлөр) боюнча талаптарын анын мүлкүнөн ашып кеткендигине же ишканын балансынын канааттандырылгы эмес түзүмүнө байланыштуу канааттандырууга жөндөмсүздүгү түшүнүлөт. Бул дефинициядан, кудуретсиздиктин критерийи болуп, төлөнбөгөндүк (сот тарабынан белгиленген милдеттенменин карызкордун активдеринен артыкчылыгы) келип чыккан, бул биздин оюбузча, кудуретсиздиктин маңызын так аныктайт. Карыз тараптын өз милдеттенмелерин аткаруудан баш тартуусу же аларды аткара албагандыгы кудуретсиздиктин белгилери деп эсептелген; белгиленген карыздын болушу (юрдикалык жактар үчүн минималдуу эмгек акынын 500 өлчөмү жана жеке адамдар үчүн минималдуу эмгек акынын беш өлчөмү). Карыз тарапты банкрот деп табуу жөнүндө доо менен сотко кайрылуу үчүн төмөнкү шарттардын болушу зарыл болгон: карыз тарапты банкрот деп табуу

1997-жылдагы Мыйзамдын жаңы редакциясына ылайык, кредиторлордун талаптарын тындыруу кезеги өзгөртүлгөн. Конкурстук массаны сатуудан түшкөн каражат КР Жарандык кодексинин 99-беренесине жана Мыйзамдын 87-беренесине ылайык кредиторлордун ортосунда бөлүштүрүлө баштады. Биринчи кезекте мыйзамда белгиленген тартипте тиешелүү төлөмдөрдү капиталдаштыруу жолу менен карызкордун өмүрүнө же ден соолугуна зыян келтирүү үчүн жооптуу болгон жарандардын талаптары канааттандырылат; экинчи кезекте карызкор банкрот деп жарыяланганга чейин үч айдан ашпаган убакытта дем алыш жана социалдык жөлөкпулдарды төлөө жана эмгек акы төлөө боюнча эсептешүүлөр жүргүзүлөт; үчүнчү кезекте кредиторлордун күрөөсү менен камсыз кылынбаган негизги суммалар жана

пайыздар жана милдеттүү мамлекеттик камсыздандыруу боюнча төлөмдөрдүн негизги суммалары боюнча талаптар канааттандырылат; төртүнчү кезекте бюджетке жана бюджеттен тышкаркы фонддорго милдеттүү төлөмдөрдүн негизги суммалары боюнча эсептешүүлөр жүргүзүлөт; бешинчи кезекте канааттандырылат.

Жогоруда айтылгандардын бардыгы Кыргыз Республикасындагы кудуретсиздик институту эволюция процессинде тургандыгын көрсөтүп турат.

Колдонулган адабияттар:

1.Альчиев К. Возникновение и развитие гражданского права в Советском Киргизстане. Фрунзе, 1975.

2.Андреев С.Е. Комментарий к ФЗ "О несостоятельности (банкротстве)". М., 2003.

3.Бончковский Н. Способы разрешения несостоятельности и наше право // Еженедельник советской юстиции. 1932. N 43.

4.Борубашов Б.И. Регулирование имущественных отношений кыргызов по адату // Вестник Кыргызско-Российского славянского ун-та. 2009. Т. 9. N 1.

5.Борубашов Б.И., Галиева З.И. История государства и права Кыргызской Республики: Курс лекций. Бишкек, 2003.

6. Ежов Ю.А. Банкротство коммерческих организаций. М., 2005.

7.Закон Кыргызской Республики от 15 ноября 1997 г. N 74 "О банкротстве (несостоятельности)" // Ведомости Жогорку Кенеша КР 1997. N 11.

8.Закон Кыргызской Республики от 15 января 1994 г. N 1435-XII "О банкротстве" // Ведомости Жогорку Кенеша КР. 1994. N 3.

9.Закон Кыргызской Республики от 5 января 1998 г. "О введении в действие части второй Гражданского кодекса Кыргызской Республики" // Ведомости Жогорку Кенеша КР. 1998. N 6.

10.Закон Кыргызской Республики от 8 мая 1996 г. N 16 "О введении в действие части первой Гражданского кодекса Кыргызской Республики" // Ведомости Жогорку Кенеша КР 1996. N 6.

11.Закон КР от 18 июля 2003 г. N 153 "О верховном суде и местных судах" // Эркин-Тоо. 2003. N 55 - 56.

12.Закон КР от 6 февраля 1991 г. N 390-XII "О предприятиях в Республике Кыргызстан" // Ведомости Верховного Совета РК. 1991. N 3.

13.Закон КР от 16 декабря 1992 г. N 1076-II "О свободных экономических зонах" // Ведомости Верховного Совета РК. 1992. N 3.

14.Закон КР от 14 апреля 1990 г. N 16 "О собственности в Кыргызской Республике" // Ведомости Верховного Совета Кыргызской ССР. 1990. N 8.

15.Закон КР от 29 июня 1992 г. N 915-XII "О товарной бирже и биржевой торговле в Республике Кыргызстан" // Свободные горы. 1992. 4 авг.

16.Закон КР от 28 июля 1991 г. N 536-XII "Об иностранных инвестициях в Республике Кыргызстан" // Ведомости Верховного Совета РК. 1991. N 13.

Воробьев А.Е., д.т.н., профессор
РУДН, г.Москва, РФ
Торогелдиева А.Б., к.э.н., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

SMART МЕДИЦИНА

Аннотация

Представлены возможности современной smart-медицины. Умная медицина развивалась с необходимостью роботизации хирургических операций (прежде всего – на сердце и глазах), а также оперированием больших баз данных, собранных о болезнях пациентов. В настоящий этап времени, умная медицина стала бурно развиваться вследствие проявления эпидемии коронавируса (что бы ограничить физические контакты здоровых людей и больных, для сдерживания переноса вирусов).

Ключевые слова: медицина, умная, эпидемии, роботы.

SMART MEDICINE

Annotation

The possibilities of modern smart medicine are presented. Smart medicine has developed with the need for robotization of surgical operations (primarily on the heart and eyes), as well as the operation of large databases collected about patients' diseases. At the present stage of time, smart medicine began to develop rapidly due to the manifestation of the coronavirus epidemic (in order to limit the physical contacts of healthy people and patients, to contain the transfer of viruses).

Keywords: medicine, smart, epidemics, robots

В связи с глобальной пандемией, вызвавшей всплеск цифровых инноваций во всех областях человеческого социума (от работы и сотрудничества до распределения и предоставления услуг), должно появиться и «умная медицина» (в этом направлении со значительным отрывом лидируют страны АТР). В целом, по прогнозу Frost & Sullivan, умное здравоохранение, в ближайшей перспективе, может занять до 15 % общего рынка «Умных городов» [2]. Так, «умная медицина» начнёт использовать собранные и собираемые данные и аналитику для выявления демографических групп с повышенным профилем риска к инфекционным заболеваниям [1,3,4] и более точного целевого вмешательства [9].

К «умной медицине» относится [7]:

- цифровизация всех медицинских данных;
- использование различных мобильных устройств, способных обеспечить необходимый контроль и передачу медицинских показателей в режиме онлайн;
- развитие облачных сервисов, обеспечивающих полноценное хранение и обработку полученных значительных по объему данных;
- внедрение искусственного интеллекта, помогающего медикам оперативно принимать правильные и взвешенные решения и т.д.

Так называемые меры мобильного здравоохранения направляют спасающие жизнь людей сообщения о вакцинации, санитарии, безопасном сексе и соблюдении схем антивирусной терапии [5].

Согласно данным отчета Global Healthcare Industry Outlook, получающая все более широкое распространение в мире модель X-as-a-Service («все как сервис»), создаст новые возможности как для предоставления медицинских услуг, так и получения доходов в этой сфере [7], а основной платформой для ее реализации являются «облака» (поскольку они предоставляют неограниченные возможности для хранения собранных и пополняющихся многочисленных данных).

Внедрение телемедицины довольно существенно повышает эффективность оказания медицинской помощи пациентам. На данный момент телемедицина имеет широкое распространение в США и странах Западной Европы, где в общей сложности уже реализовано более 300 таких проектов [7]. Подобная практика с 2014 г. внедряется и в Сингапуре. Пациенты, которые проходят реабилитацию после болезни у себя дома, удаленно общаются с

лечащим врачом, получая все необходимые рекомендации и 1 раз в неделю обсуждают полученные результаты и намечают планы дальнейших действий.

Аналогичная практика принята и других городах мира [2]. Так, московская система ЕМИАС насчитывает 660 медицинских госучреждений (в частности, 400 поликлиник) [8]. Зарегистрированных этой системой пользователей сейчас составляет 9,8 млн. чел. Каждый месяц в приложении обрабатывается свыше 2 млн. записей на прием к врачам.

В «Умном городе» не пациент идет к врачу в поликлинику, когда у него что-либо заболело [2,7], а медицинский сотрудник, видя отклонения в показаниях физического состояния пациента, полученных с домашних датчиков, связывается с ним до того момента, как пациент понял, что заболел.

Для этого группой исследователей из Массачусетского технологического института (США) было разработано акустическое волокно, которое можно вплетать в ткань для создания чувствительного микрофона. Этот тканевый микрофон способен обнаруживать человеческую речь и сердцебиение, превращая акустические волны и волны давления в механические вибрации, которые затем можно было преобразовать в электрические сигналы, и поэтому его можно использовать для разработки новых носимых датчиков для долгосрочного мониторинга состояния здоровья человека. В его основе было разработанное командой пьезоэлектрическое волокно — композит с гибким внешним слоем (рис. 1), концентрирующим напряжения на внутреннем пьезоэлектрическом слое. Это максимизирует электрическую мощность.

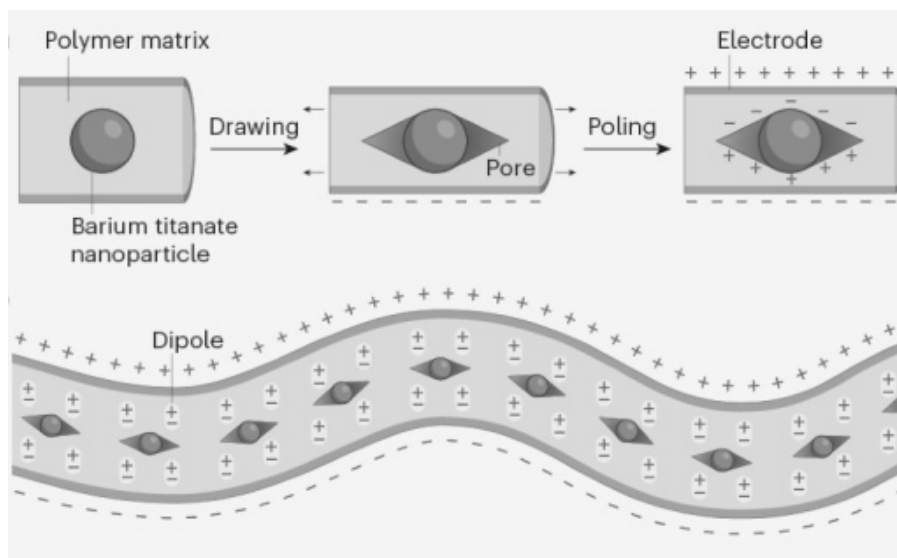

Рис. 1. Пьезоэлектрическая ткань

Примерами интеллектуального здравоохранения являются электронные реестры пациентов, доступные во многих поликлиниках, больницах и аптеках, телемедицина и системы для мониторинга здоровья определенных групп пациентов, подключенные к мобильному телефону.

В центре здравоохранения XXI в. находятся собранные многочисленные данные, так называемая «электронная медицинская карта» (ЭМК), в которой в цифровом виде собраны все данные о состоянии здоровья человека (с момента его рождения) [7]. В настоящее время ЭМК используются уже в 94 % больниц США. В 2020 г. централизованная система медицинских записей появилась в Евросоюзе. Единая государственная система в сфере здравоохранения создается и в России: уже сегодня во многих регионах РФ существуют и успешно работают ее отдельные, локальные, сегменты. Например, в Москве к Единой медицинской информационной системе (ЕМИАС) подключены все государственные поликлиники города.

Еще одна составляющая «умной» медицины – носимые медицинские датчики, которые в режиме онлайн передают данные о физиологических параметрах организма и активностях человека [2,7]. Например, электронные часы Apple Watch могут выполнять

электрокардиограмму (ЭКГ), чтобы отслеживать закономерности или нерегулярность сердечных сокращений у человека, которые могут быть ранними предупреждающими признаками возникновения болезни.

Широкое распространение аналогичных устройств позволит не только стимулировать горожан к тому, чтобы вести здоровый образ жизни, но и обеспечивает возможность удаленного мониторинга состояния их здоровья. В перспективе такой подход должен существенно сократить количество посетителей медицинских учреждений.

Примеров использования систем дистанционного мониторинга в мире уже достаточно [7]. Так, в Нью-Йорке эта услуга с 2016 г. входит в государственную медицинскую программу Medicaid. Носимые устройства выдаются жителям этого города, страдающим либо двумя хроническими заболеваниями, либо имеющим одно заболевание и наличие весьма высокого риска возникновения второго, а также людям с серьезными психическими расстройствами.

В ближайшем будущем носимые устройства будут не только основным средством диагностики состояния организма человека [6,7]: по её результатам которой они смогут самостоятельно принимать решение о целесообразности и необходимости медицинского вмешательства. Так, в Государственном университете Сеула (Южная Корея) уже разработан умный пластырь, способный не просто измерять уровень глюкозы в крови, но и при необходимости делать пациенту инъекцию инсулина. Подобное умное устройство создано также для больных болезнью Паркинсона.

«Большие данные» – еще одна важная электронная технология, которая может быть использована как для повышения качества постановки диагноза и лечения пациентов, так и при разработке новых лекарственных препаратов [7]. Чем более широкое распространение получают различные современные медицинские гаджеты, тем больше необходимой информации накапливается в хранилищах медицинских данных. А её обработка открывает перед здравоохранением поистине бескрайние возможности для выявления объективных закономерностей (рис. 2, 3), трендов и разработки на их основе новых методов лечения заболевших.

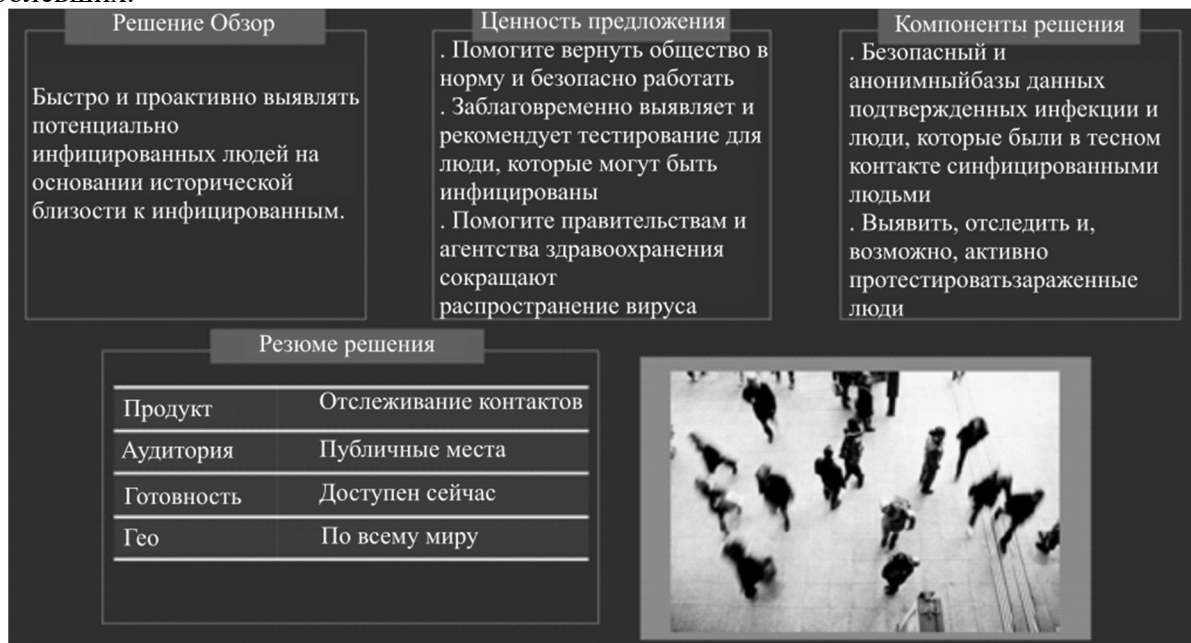

Рис. 2. Выявление на основе Больших данных инфицированных людей [10]

Рис. 3. Выявление соблюдения социальной дистанции [10]

Так, в 2014 г. четыре крупнейших медицинских центра Чикаго запустили проект по анализу медицинских карт, генетических тестов и историй болезней родственников пациентов [6,7]. Его основная цель – это выявление возможных рисков развития редких опасных заболеваний и на этой основе поиск оптимальных путей персонализации лечения заболевших. В конце 2016 г. началась работа по созданию системы обработки и анализа собираемых больших данных для медицинских и исследовательских центров Голландии.

Искусственный интеллект (ИИ) в здравоохранении становится незаменимым инструментом поддержки принятия высокоточных врачебных решений. В частности, система IBM Watson, работающая на основе анализа огромных массивов собранных данных (таких, как последние научные достижения, мнения экспертов, история болезни самого пациента и т.д.), помогает врачу наиболее точно поставить медицинский диагноз заболевания и назначить оптимальное лечение [7]. Сегодня IBM Watson используется в больницах Японии, Китая и США, а также ряда европейских стран и, по собранной статистике, на 40 % увеличивает вероятность постановки правильного диагноза сложного заболевания пациента.

В Хельсинки была внедрена электронная система, которая на основе анализа данных медицинских карт, выявления аналогичных случаев и проверки сочетаемости лекарств выдает объективные рекомендации по лечению заболевших пациентов [6,7]. Также в этой системе реализована функция «виртуальной проверки здоровья», которая позволяет осуществлять анализ показателей групп пациентов для последующего планирования и приоритизации медицинских осмотров.

Системы ИИ достаточно активно используются в онкологии [7], где они позволяют на медицинском изображении контрастно выделить опухоль и здоровые ткани, а также оценить, насколько эффективно была проведена пациентам лучевая или химиотерапия. ИИ также помогает выявлять на ранних стадиях целый ряд заболеваний (например, таких, как заражение крови и др.).

Технологии виртуальной и дополненной реальности уже хорошо зарекомендовали себя как в процессе оказания медицинской помощи (например, в хирургии), так и в ходе реабилитации пациентов после перенесенных операций [7]. Также они находят своё применение в процессе обучения и повышения квалификации медицинских работников.

Кроме того, роботы могут быть полезны и в процессе обучения врачей [6,7]. Так, в Канаде уже налажен выпуск роботов-младенцев и роботов-подростков для педиатров, а также роботов-рожениц для акушеров. В США приступили к производству роботов Code Blue III, помогающим будущим реаниматологам отрабатывать необходимые профессиональные навыки. В медицинском кластере инновационного центра «Сколково» (РФ) также существует

симуляционный центр, где представлены роботы российского производства, на которых можно учиться бороться с инсультом, делать лапароскопические и эндоскопические операции, гастроскопию и многое другое. Например, в настоящее время достаточно широкое распространение получило устройство VeinViewer, которое проецирует изображение вен на тело человека и помогает наиболее точно определить место для укола инъекции [7]. Кроме того, несколько европейских больниц уже приступили к испытаниям очков дополненной реальности. Надевший их хирург видит не просто место операции, но и получает подробную информацию о её ходе, которая позволяет ему своевременно скорректировать свои действия. А в Швейцарии разработана технология Mindmaze–VR-решение, помогающее восстановить координацию движений пациентам, перенесшим инсульт.

Роботы в медицине принципиально меняют подход к проведению хирургических операций, а кроме этого четко - оптимизируют подачу и дезинфицирование расходных материалов и позволяют медицинским работникам уделять гораздо больше внимания пациентам, т.к. роботы значительно снижают объемы рабочих нагрузок медицинского персонала, то медсестры и другие лица, осуществляющие уход, могут проявлять более высокую степень сочувствия к пациентам и социального взаимодействия с ними, что способствует улучшению их самочувствия в долгосрочной перспективе.

В частности, мобильные чистящие и дезинфицирующие роботы позволяют быстро обрабатывать и подготавливать для новых пациентов больничные помещения (рис. 4). Так, многие больницы и клиники во время пандемии COVID-19 начали использовать роботов для выполнения гораздо более широкого спектра задач для снижения воздействия патогенов. Стало вполне ясно, что операционная эффективность и снижение рисков, обеспечиваемые роботами в здравоохранении, приносят значительную пользу. Например, роботы могут самостоятельно чистить и подготавливать палаты для пациентов, существенно ограничивать количество прямых физических контактов в отделениях инфекционных заболеваний.

РешениеОбзор	Ценностное предложение	Компоненты решения
Робот, который распыляет дезинфицирующее средство на поручни и кнопки лифта, автономно проезжая по запланированным маршрутам. Совместим с существующие лифты для проезда многоэтажных домов	<ul style="list-style-type: none"> • Помогите снизить риск заражения • Помогите уменьшить и опасный человеческий труд • Быстрый выход на рынок: всего две недели на развертывание 	<ul style="list-style-type: none"> • Автономная навигация • Дезинфицирующий спрей • Процессор Intel® Core™ i7
Резюме решения		
Компания	ZMP	
Продукт	Patoro * Робот	
зрительская аудитория	Транспортные узлы	
Готовность	Ближайшее будущее	
Гео	по всему миру	
		

Рис. 4. Робот-дезинфектор [10]

Медицинские роботы делятся на несколько категорий: хирургические, модульные, обслуживающие, социальные, мобильные и автономные.

Так, например, в стационарах (в особенности, в хирургии) все более широкое распространение получают роботизированные системы. В частности, сотни клиник во всем мире (в том числе и около 20 в России) уже проводят эндоскопические хирургические операции с помощью робота-хирурга Da Vinci. Этот аппарат состоит из 2-х блоков [6,7]: один предназначен для оператора, второй (четырёх-рукий автомат) – выполняет роль хирурга. Врач за пультом видит оперируемый участок в 3D с многократным увеличением и использует специальные джойстики, чтобы управлять хирургическими инструментами.

Медицинские роботы поддерживают минимально инвазивные процедуры, проводят индивидуализированный и частый мониторинг состояния пациентов с хроническими заболеваниями, интеллектуальную терапию и социализируют пожилых пациентов.

Обслуживающие роботы оптимизируют рутинные задачи, снижают физические нагрузки персонала и обеспечивают четкую последовательность рабочих процессов. Эти роботы могут вести учет инвентаря, делать своевременные заказы расходных материалов, оборудования и лекарств, когда это необходимо. К тому же роботы с медицинским идентификационным программным обеспечением (с применением искусственного интеллекта) на много снижают время, необходимое для идентификации, поиска соответствия препаратов пациентам и распределения препаратов между пациентами в больницах.

По мере развития технологий роботы будут работать все более автономно, а в некоторых случаях выполняя определенные задачи самостоятельно.

Быстрый обмен данными – наиболее важная основа для эффективных действий в области современного общественного здравоохранения. Поэтому, чтобы удовлетворить потребности гражданских и деловых руководителей во всем мире, парижский провайдер по обмену данными Dawex создал платформу данных о COVID-19, которая позволит «Умным городам», корпорациям, учреждениям здравоохранения и другим заинтересованным участникам запрашивать и предоставлять наборы данных, связанные с пандемией.

В 2020 г. Сингапур разработал эффективную систему отслеживания контактов горожан на основе новых электронных технологий. Граждане Сингапура стали обязаны сканировать QR-код с идентификационной информацией всякий раз, когда они входят в общественное место, что позволяет отслеживать любого, кто мог быть подвержен воздействию коронавируса. Кроме того, было запущено специальное приложение, которое позволяло передавать зашифрованную идентификационную информацию с помощью цифровых устройств между людьми, находящимися в непосредственной близости, которые затем могли быть расшифрованы только Министерством здравоохранения Сингапура.

3D-печать – еще одна технология ближайшего будущего, способная коренным образом изменить существующее здравоохранение [7]. Напечатанные на 3D-принтере модели суставов, зубные импланты и пр. максимально точно соответствуют индивидуальным особенностям каждого конкретного пациента. Так, в британском Институте регенеративной медицины Wake Forest уже успешно выращивают 30 различных видов клеток и органов, а также кости и хрящи (в том числе - носы и уши).

Использованные литературы:

1. Воробьев А.Е. Особенности борьбы с вирусной эпидемией на современном этапе развития человечества // Отходы и ресурсы №4, 2020. <https://resources.today/PDF/07ECOR420.pdf> (доступ свободный). Загл. с экрана. Яз. рус., англ. DOI: 10.15862/07ECOR420.
2. Воробьев А.Е. Современная концепция развития SMART CITY // В сборнике: Лазерно-информационные технологии – 2021. Новороссийск. 2021. С. 242-244.
3. Воробьев А.Е., Рустамова М.С., Шумилина М.В., Гулямхайдарова Д.А. Особенности борьбы с вирусной эпидемией на современном этапе // Медицинский вестник Национальной академии наук Таджикистана. Т. 11. № 3 (39). 2021. С. 82-91.
4. Воробьев А.Е., Сулейманов А.М. Условия возникновения и прекращения эпидемий. Грозный. Спектр. 2020. 84 с.
5. Воробьев А.Е., Тиленова Д.К. Вирустук пандемияларга каршы күрөшүүнүн жыйынтыктарын изилдөө // Вестник Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева N 1. 2020. С. 35-45.
6. Воробьев А.Е., Торогельдиева А.Б. Smart City. М., Спутник+. 2021. 136 с.
7. Рудычева Н. Цифровая медицина: здравоохранение в «умном» городе // https://smartcity.cnews.ru/articles/2018-08-15_tsifrovaya_meditina_zdravoohranenie_v_umnom_gorode.
8. Умный город – что это, как и где применяется // <https://center2m.ru/smart-city-about>.
9. Smart cities: Digital solutions for a more livable future // <https://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/smart-cities-digital-solutions-for-a-more-livable-future>.
10. Smart City & transportation technology response guide to COVID-19 // <https://www.intel.ru/content/www/ru/ru/connected-transportation-logistics/resources/reimagining-life-cities-ebook.html>.

*Кексель В.И., преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Антокурова А.Э., преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

НЕВРОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ У ПАЦИЕНТОВ С COVID-19. СТРАТЕГИИ ПО УМЕНЬШЕНИЮ ОСЛОЖНЕНИЙ СО СТОРОНЫ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация

Коронавирусная инфекция, являющаяся причиной пандемии COVID-19, оставляет за собой непоправимый урон в деятельности многих органов и систем организма. В данной статье рассмотрены ведущие неврологические симптомы при данной инфекции, патогенез возникновения данных осложнений, а также анализ, проведенный среди исследуемых групп пациентов с коронавирусной инфекцией и основные стратегии по уменьшению осложнений со стороны нервной системы у данной категории пациентов.

Ключевые слова: коронавирусная инфекция, неврологические симптомы, анализ исследования, пациенты, сопутствующие заболевания.

КОВИД-19 МЕНЕН ООРУГАН БЕЙТАПТАРДАГЫ НЕВРОЛОГИЯЛЫК КӨРҮНҮШТӨР. НЕРВ КЫЙЫНЧЫЛЫКТАРЫН АЗАЙТУУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аннотация

COVID-19 пандемиясынын себеби болгон коронавирустук инфекция көптөгөн органдардын жана дене системаларынын ишмердүүлүгүнө орду толгус зыян келтирет. Бул макалада бул инфекциянын негизги неврологиялык симптомдору, бул кыйынчылыктардын патогенези, ошондой эле коронавирустук инфекция менен ооруган бейтаптардын изилденген топторунун арасында жүргүзүлгөн талдоо жана пациенттердин бул категориясында нерв системасынан келип чыккан кыйынчылыктарды азайтуунун негизги стратегиялары талкууланат.

Түйүндүү сөздөр: коронавирустук инфекция, неврологиялык симптомдор, изилдөө анализи, пациенттер, кошумча оорулар.

THE NEUROLOGICAL MANIFESTATIONS IN PATIENTS WITH COVID-19. THE STRATEGIES FOR REDUCING NERVOUS COMPLICATIONS

Annotation

Coronavirus infection, which is the cause of the COVID-19 pandemic, leaves behind irreparable damage to the activity of many organs and body systems. This article discusses the leading neurological symptoms in this infection, the pathogenesis of these complications, as well as the analysis carried out among the studied groups of patients with coronavirus infection and the main strategies to reduce complications from the nervous system in this category of patients.

Key words: coronavirus infection, neurological symptoms, study analysis, patients, comorbidities.

COVID-19-это вирусная инфекция, вызывающая полисистемное поражение дыхательной, сердечно-сосудистой, нервной и других органов и систем, передающаяся воздушно-капельным путем.

По республике зарегистрировано всего – 2991 случай с летальным исходом, из них лабораторно подтвержденные – 1256, клинико-эпидемиологически подтвержденные – 1735 [1]

Пандемия внесла целую коррекцию во взглядах в сфере лечения и профилактики неврологических симптомов данного заболевания. Симптомами поражения нервной системы при коронавирусной инфекции являются головная боль, головокружение, аносмия и дисгевзия, когнитивные нарушения.

Головная боль, являющаяся основным симптомом, встречается почти у каждого пациента с COVID-19. Доктор WJ Guan в своем ретроспективном анализе провел исследование, где выяснил, что у более 15 % больных с корона вирусной инфекцией была головная боль, а также у части пациентов головная боль не купировалась медикаментозной терапией. [2]

Из данного анализа следует понимать, что коронавирусная инфекция, проникая через гематоэнцефалический барьер, нарушает структуру нейронов головного мозга, тем самым

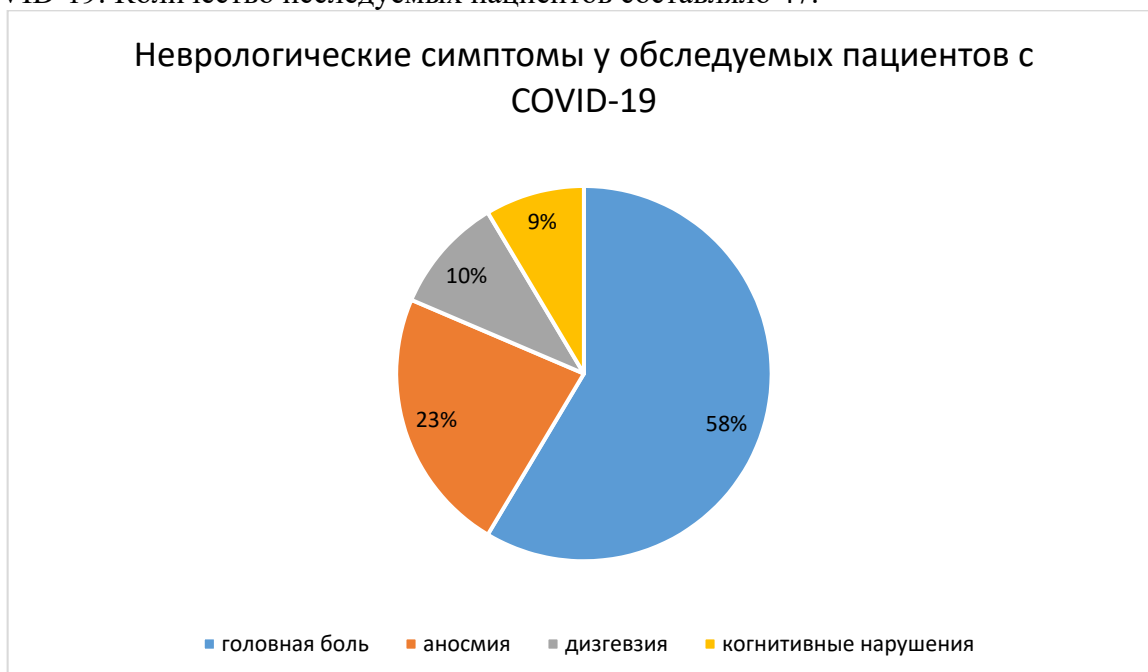
приводя к хаотичным передачам нервных импульсов и образуя триггерные зоны. Таким образом появляется резистентная к лечению головная боль.

Аносмия и дизгевзия, т.е., нарушение восприятия вкуса и запаха, также являются ведущими симптомами заболевания. Они могут появляться как на фоне катаральных симптомов, так и могут служить предвестниками болезни.

К нарушениям когнитивных функций относятся снижение памяти, мышления и интеллекта, являющиеся проявлениями энцефалопатии, т.е., поражением вещества головного мозга. Прогрессирующая энцефалопатия приводит к гипоксическому отеку структур головного мозга, грозным осложнением которого является угнетение дыхательного и сердечно-сосудистого центра.

Энцефалопатия, связанная с COVID-19, может быть вызвана токсическими и метаболическими причинами, а также действием гипоксии или лекарств, применяемых для лечения коронавирусной инфекции. [3]

Нами был проведен анализ по выявлению неврологических симптомов среди пациентов с COVID-19. Количество исследуемых пациентов составляло 47.

Среди данных пациентов в ходе исследования в анамнезе были сопутствующие цереброваскулярные и эндокринные заболевания.

Пациенты были в возрасте от 25 до 48 лет, женщин -25, мужчин -22.

Неврологические симптомы	Сопутствующие заболевания	Возраст	Количество пациентов
Головная боль	Гипертоническая болезнь	39-47лет	21
Когнитивные нарушения	Сахарный диабет	40-48лет	19
Аносмия	Атопический дерматит	28-32	4
Дизгевзия	Хронический гастрит	25-30	3

Из собранной информации следует понять, что пациенты старше 39 лет с гипертонической болезнью и сахарный диабетом при имеющейся коронавирусной инфекции склонны к осложнениям со стороны нервной системы.

Заключение

Для уменьшения неврологических осложнений необходимы модификация образа жизни, коррекция углеводного профиля, уменьшения факторов риска болезней сердечно-сосудистой системы, а именно нормализация индекса массы тела, снижение атерогенных липидов посредством правильного питания. Необходимо принимать полиненасыщенные жирные кислоты, необходимые для предупреждения оседания атеросклеротических бляшек, а также регулярный прием ацетилсалициловой кислоты 75 мг/сут под прикрытием гастропротекторов и под наблюдением свертывающей системы крови в динамике.

Список использованной литературы:

1. Коронавирус - информации - MED.KG <https://med.kg>
2. Clinical Characteristics of Coronavirus Disease 2019 in China
Guan W, Ni Z, Hu Y, et al. *N Engl J Med.* 2020 Feb 28 [Online ahead of print] DOI: 10.1056/NEJMoa2002032. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7266766/>
3. И. С. Долгополов, М. Ю. Рыков, Л. В. Чичановская Неврологические нарушения у пациентов с long COVID синдромом и методы клеточной терапии для их коррекции: обзор литературы <https://doi.org/10.47093/2218-7332.2021.12.3.56-67>

*Абдымамунова Д.З., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

АДАМ ТАМАКТАНУУ ЭВОЛЮЦИЯСЫНЫН ЭТАПТАРЫНА ЖАНА БАГЫТТАРЫНА СЕРЕП САЛУУ

Аннотация

Макалада туура тамактануунун теориялык жана практикалык түшүнүктөрүнүн эволюциясы каралып, алардын артыкчылыктары жана чектөөлөрү талданат. Аталган концепцияларга сереп салуу ар бир адамга жеке өзгөчөлүктөрүн, даам артыкчылыктарын, эмгек ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн жана жашоо образын эске алган өзүнүн тамактануу ыкмасын (тамак-аш рационун) тандап алууга көбүрөөк аң-сезимдүү мамиле жасоого мүмкүндүк берет.

Түйүндүү сөздөр: эволюция, тамактануу түшүнүктөрү, диета, диетология.

ОБЗОР ЭТАПОВ И НАПРАВЛЕНИЙ ЭВОЛЮЦИИ ПИТАНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается эволюция теоретических и практических концепций здорового питания, анализируются их преимущества и ограничения. Обзор этих концепций позволит каждому более осознанно подходить к выбору своего метода питания (рациона питания), который учитывает индивидуальные особенности, вкусовые предпочтения, особенности трудовой деятельности и образ жизни.

Ключевые слова: эволюция, концепции питания, диета, диетология.

OVERVIEW OF THE STAGES AND DIRECTIONS OF THE EVOLUTION OF HUMAN NUTRITION

Annotation

The article examines the evolution of theoretical and practical concepts of healthy nutrition, analyzes their advantages and limitations. A review of these concepts will allow everyone to take a more conscious approach to choosing their own method of nutrition (diet), which takes into account individual characteristics, taste preferences, peculiarities of work and lifestyle.

Keywords: evolution, nutrition concepts, diet, dietology.

Биздин алыскы ата-бабаларыбыз үчүн азык жашоонун синоними болгон. Тамак-аштын жетишсиздиги ар дайым эволюциянын кыймылдаткыч факторлорунун бири болгон. Алыскы ата-бабаларыбыздын менюсуна жашылча-жемиштер, уруктар жана жаңгактар, жапайы жаныбарлардын жана канаттуулардын эти кирди. Алгачкы адамдын жана айрыкча анын мээсинин эволюциялык өнүгүшүнүн жүрүшү жаныбарлардын тамак-ашын, баарынан мурда жылуу кандуу жаныбарлардын этин керектөөгө өтүү менен кыйла тездеди. Палеолиттин аягынан бери кеңири жайылган балык уулоо байыркы адамга физикалык жана психикалык өнүгүүсү үчүн маанилүү заттарды камтыган жаңы тамак-аш менен камсыз кылган [5]. Адам от казууну үйрөнгөндө, анын диетасында жылуулук менен иштетилген тамак пайда болду. Бул тамак сиңирүү ферменттик Аппаратынын калыптанышына олуттуу таасирин тийгизип, тамак-аштын көптөгөн түрлөрүн тез жана толук сиңирүүгө мүмкүндүк берди. Убакыттын өтүшү менен биздин ата-бабаларыбыз диетага жаңы тамак-аш азыктарын киргизип, аларды алуу жана кайра иштетүү технологияларын иштеп чыгып, даам көрсөткүчтөрүн жакшыртышты. Алар алардын касиеттерин, денесине тийгизген таасирин изилдеп, берилген билимге таянып, тамак-аштын азыктык баалуулугун жогорулатышты. Алгачкы адамдардын тамак-аш диетасынын өзгөчөлүгү, алар үчүн тамак-аш жашоо энергиясынын булагы гана болбостон, дары-дармек каражаты, ден-соолукту сактоо ыкмасы катары да колдонулган [3]. Биринчи мамлекеттердин пайда болушу менен, адамдын жашоосу абдан өзгөрдү жана тамак-аш өзгөрдү. Тамак-аштын курамы жана көлөмү, азыр социалдык иерархиядагы ээлеген позициясынан көз каранды. Социумдун эксплуатацияланган класстарга бөлүнүшү башталды. Менменсинген соода пайда болду, анда азык-түлүк төлөө чарасы болгон. Продукциянын баалуулугу менен анын азыктык сапаттарынын, тоо-кен жана бышыруу ыкмаларынын жана татаалдыгынын ортосундагы байланышты түшүнө баштайт. Соода жолдорунун ачылышы

жана навигациянын өнүгүшү менен алыскы региондордун ортосунда азык-түлүк алмашуу пайда болду. Ташуу учурунда тамак-ашты сактоо үчүн аны атайын иштетүү зарылдыгы пайда болду. Биринчи азык концентраттары пайда болду. Класстык коомду түзүү мезгилинде адамдын тамак-аш рационун ашпозчулук искусствосу олуттуу таасир этет. Гурман тамактары, татаал тамактануу жөрөлгөлөрү пайда болот. Көбүнчө ашпозчулук өнөрү улуттук жана географиялык мүнөзгө ээ, башкача айтканда, доорлордун салттарына, аймактык-климаттык жана маданий-этникалык факторлорго салык салынат. [6]. Орто кылымдарда адамдын тамак-аш рационун калыптандырууда салт, маданий-этникалык факторлор, диндин жана чиркөөнүн диктаты чоң роль ойногон. Диний ишенимдер жана догмалар адамдардын көптөгөн түшүнүктөрүн өзгөрттү. Тамак-аш азыктары тамак-аш катары гана каралбастан, руханий мааниге, өзгөчө диний символикага ээ болду. Айрым диндер тигил же бул тамактарды керектөөнү жокко чыгарган. Мисалы, алкогольдук ичимдиктерге тыюу салуу Куранга (7-кылым) жана мусулман мыйзамдарынын жыйнагына кирген. Андан бери он эки кылым бою мусулман өлкөлөрүндө бул осуяттан баш тартуу куугунтукталып келген [4]. Ошондой эле мусулмандарга чочконун этин жегенге тыюу салынат. Диний осуяттар жана тамак-аш салттары бүгүнкү күнгө чейин сакталып келет. Бүгүнкү күндө ишенген адамдар орозо тутушат, негизги диний майрамдарга салттуу тамактарды даярдашат, дин тыюу салган тамак-ашты рационунан алып салышат. Жаңы мезгил адамзат тарыхына олуттуу салым кошту. Бул доор илим, технология жана маданият жаатындагы маанилүү ачылыштар менен белгиленет. Бирок ар бир мамлекеттин калкы да бай жана кедей болуп бөлүнөт. Ошондуктан, аристократия жана карапайым калк үчүн тамак-аш салттары таптакыр башкача бойдон калууда. "Класстык тамактануу" түшүнүгү дагы деле өз күчүн сактап келет. ЭТП доорунун ортосунда энергетикалык тең салмактуу тамактануунун илимий концепциясы пайда болгон жана аны менен тамактануу илими – диетология. Бул концепциянын өнүгүшүнө 20-кылымда эле академик А. А. Покровский олуттуу салым кошкон. Энергетикалык тең салмактуу тамактануу идеясынын маңызы, идеалдуу түрдө организмге тамак-аш заттарынын агымы алардын сарпталышына дал келиши керек. Керектелген тамак-ашта белоктор, майлар жана углеводдор, ошондой эле витаминдер жана микроэлементтер далилдүү пропорцияда болушу керек. Бул теориянын артыкчылыгы, анын негизинде физикалык күч-аракетти, климаттык жана башка шарттарды эске алган калктын ар кандай топтору үчүн тамак-аш рационун иштетип чыккан. Мындан тышкары, космонавттар үчүн тамактануу рационун ушул теориянын негизинде иштетип чыккан [5]. Бирок, тамак-аш заттардын пайдалуулугу жөнүндө түшүнүктөрдүн өнүкпөгөндүгүнөн улам, бул теориянын туура эмес чечмелөөлөрү пайда болду, ага ылайык физиологиялык жана энергетикалык жактан пайдалуу белоктор, майлар жана углеводдор гана таанылган. Балластикалык компоненттерге келсек, алар жаңылыштык менен физиологиялык жактан пайдасыз деп эсептелген. Бул позициядан азык-түлүктү тазалоо зарылдыгы жөнүндө жыйынтык чыккан. Бирок, кийинчерээк балластык заттарды алып салуу боюнча сунуштар алардын организм үчүн пайдалуу касиеттерин, ашказан микрофлораларын жана тамак сиңирүү жолдорунун ишин эске албагандыгы белгилүү болду. Ошентип, мисалы, Дан эгиндеринен кайра иштетүү процессинде бүчүрдө жана сырткы катмарда кездешүүчү пайдалуу заттар жок кылынат, негизинен анча баалуу эмес глютен жана крахмал сакталат. Натыйжада, тазаланган тамак-аштын зыяндуулугу жана анын кеңири жайылышы авитаминоздорго, дисбиоздорго, зат алмашуу ооруларына, ичеги-карын ооруларына жана башкаларга алып келди [7]. Салмактуу тамактануу теориясынын айрым идеялары "идеалдуу тамак" деп аталган нерсени жаратууда ишке ашкан. Окумуштуулар мономер же элементардык тамактанууну иштеп чыгышты. Идея мындай болгон: адам жеген тамак ашказан-ичеги-карын жолунан канга келип, зат алмашууга катышкан акыркы сиңирүү азыктары менен алмаштырылат. Тамак-аш курамына мономерлер (акыркы азыктар) кирет: белоктордун ордуна аминокислоталар, олиго жана полисахариддердин ордуна глюкоза, өсүмдүк жана жаныбарлардын майларынын ордуна май кислоталары, ошондой эле минералдык заттар, витаминдер, ар кандай туздар. Бирок" идеалдуу тамак " өзүнүн олуттуу кемчиликтерин ачыкка чыгарды. Тамак-ашты мономер түрүндө киргизүү ичке ичегиде сиңимдүү заттардын

көптүгүнөн бактериялардын көбөйүшү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзөт. Бул тамак сиңирүү жолдорунун микрофлорасынын бузулушуна, уулуу заттардын агымынын көбөйүшүнө жана организмдеги витаминдер менен микроэлементтердин жоголушуна себеп болот [9]. Батышта ТРОТ доорунун аягынан башталган индустриялаштыруу доорунда айыл калкынын саны азайып баратат. Тамак-аш барган сайын жөнөкөйлөштүрүлүп, стандартташтырылууда. Бул мезгилдеги тенденциялар жалпы аталышка ээ болду "рационалисттик тамактануу "же"өнөр жайлык тамактануу". Ал АКШда таш доорунун аягында башталып, бүткүл дүйнөгө кеңири тараган. Бул системанын негизин өндүрүштү көбөйтүү, сактоо мөөнөтүн көбөйтүү, даамдарды жакшыртуу, тышкы жагымдуулукту жаратуу максатында тамак-аш азыктарын өнөр жайлык иштетүү түзөт. Консерваларды, узак сактоо мөөнөтү бар кондитердик азыктарды (кекстер, печенье ж.б.), жарым фабрикаттарды өнөр жай өндүрүшү чоң өнүгүүгө ээ болду. Өнөр жай тамак-ашы калкка чоң ыңгайлуулуктарды жана өндүрүүчүлөргө ашыкча пайда алып келди, бирок калктын ден-соолугуна терс таасирин тийгизди. Консерванттарды, ар кандай тамак – аш боекторун, толтургучтарды ж.б. Киргизүү, витаминдер жана ферменттер камтылган дан кабыктарын алып салуу, жаңы жемиштерди антибиотиктер менен тазалоо жана сактоо мөөнөтүн узартуу үчүн мом менен каптоо, үй канаттууларына жана малга антибиотиктерди жана анаболикалык гормондорду кошуу өнөр жай тамак-ашынын кыйынчылыктарынын толук тизмеси эмес [5]. Бирок, бул концепциянын артыкчылыгы ошол эле учурда адамдардын көпчүлүгүн тез арада тамак-аш менен камсыз кылуу, ошол эле учурда бул тамактын салыштырмалуу арзандыгы болгон. "Цивилизациянын ооруларын" өнүктүрүүдө "өнөр жай тамак-ашынын" ролун түшүнүү "салттуу эмес же альтернативдүү тамактануу" деген жалпы түшүнүккө бириктирилген тамактануунун жаңы тутумдарынын жана режимдеринин пайда болушуна алып келди [5]. Альтернативдүү тамактануунун бир түрү-өзүнчө тамактануу. Анын негиздөөчүсү америкалык диетолог Герберт Шелтон (1895-1985). Бул концепциянын маңызы белокторду жана углеводдорду өзүнчө керектөө, башкача айтканда, аларды бир жолку тамак менен айкалыштырбоо. Бул түшүнүк белокторду сиңирүү ашказан кислотасынын, ал эми углеводдордун щелочтуу бөлүнүп чыгышын талап кылат. Белок жана карбонгидрат бир эле учурда кабыл алынган тамак-жылы айкалыштыруу менен ашказан кислотасы фракцияларынын өз ара нейтралдаштыруу жана, натыйжада, тамак сиңирүү жараянына кыйынчылык пайда болот. Бөлүнгөн тамактануу түшүнүгү аксиома катары белок менен углеводдун дал келбестигин постулаттайт, белоктордон жана башка углеводсуз компоненттерден турган тамак организмге бир топ жеңилрээк, тезирээк жана толук сиңет деп ырастайт. Чындыгында, тамак сиңирүү ашказанда гана эмес, ичеги-карындарда да болот, мында тамак сиңирүү ширесинин курамында көп компоненттүү тамак-ашты сиңирүүгө мүмкүндүк берген ферменттер көп. Мындан тышкары, катуу өзүнчө тамактанууга өткөндө, тамак сиңирүү тутумунун өзгөрүшү пайда болот, анда аралаш тамакты бир эле жолу жесе дагы, өлүмгө чейин олуттуу тамак сиңирүү кризисине алып келет. Альтернативдүү тамактануунун дагы бир түрү-бул негизги тамак-аш фактору. Бул концепциянын маңызы тамак-ашта организмдеги зат алмашууну тең салмакташтырууга мүмкүндүк берген бир же бир нече негизги компоненттер бар. Макробиотиктер деп аталган окуунун негиздөөчүсү С.Ишизука тамактануунун негизги фактору катары диетада натрий менен калийдин туура катышын, ошондой эле кислота менен щелочтуу компоненттердин оптималдуу катышын эсептейт. Бул Концепциянын негизги кемчилиги - азык заттарынын Монотондуу курамын алуу менен организм кээ бир ферменттерди иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүн жоготот. Нормалдуу иштеши үчүн адамдын организмине көптөгөн азык заттар жана тигил же бул заттардын жетишсиздиги керек, көптөгөн оорулардын, анын ичинде ичеги-карын ооруларынын, тери көйгөйлөрүнүн, организмдин эрте картаюусунун өнүгүшүнө алып келет [11]. Вегетарианизм тамактануунун эң байыркы альтернативдүү теорияларын билдирет. Бул түшүнүк жаныбарлардын тамак-ашын керектөөнү жокко чыгарат же чектейт. Вегетариандыктын кадимки тамак-ашка салыштырмалуу артыкчылыгы-атеросклероз менен ооруп калуу коркунучун азайтуу, салмакты жана кан басымын нормалдаштыруу. Бул кандын илешкектүүлүгүн төмөндөтөт, ичеги-карындын шишик оорулары аз байкалат, өт агымы жана

боордун иштеши жакшырат, башка оң таасирлер байкалат. Бирок, көпчүлүк изилдөөчүлөр катуу вегетарианизмде организмди толук белоктор, каныкпаган май кислоталары, темир жана айрым витаминдер менен камсыздоодо олуттуу кыйынчылыктар бар деп эсептешет [10]. Акыркы мезгилде ата-бабалардын тамактануу концепциясы өзгөчө популярдуулукка ээ болду. Ата-бабалардын тамактануу концепциясынын негизи термикалык иштетилбеген тамактарды колдонуу болуп саналат. Бул теориянын эки багыты бар: чийки тамактануу жана кургак тамактануу. Чийки жегичтер тамак-аштын термикалык же башка түрлөрүн жок кылышат, муну тамак-аштын азыктык баалуулугун сактоо, тамак-аштын адам организмине натыйжалуу таасири менен түшүндүрүшөт. Чийки диета көбүнчө дене салмагын азайтуу, бөлүп чыгаруу жана жүрөк-кан тамыр системасынын ооруларынын алдын алуу үчүн колдонулат. Чийки диета концепциясы белгилүү популярдуулукка ээ болсо дагы, илимий медицинанын жактоочулары бул диетаны кыска мөөнөткө гана сактоону сунушташат. Кургак тамактануу-бул дарылоо максатында колдонула турган дагы бир диета. Бул адам тамакты гана жейт, бирок суюктукту колдонбойт. Кургак тамактануунун жактоочулары кургак тамак — бул концентрацияланган тамак, ал эми суу организм өзү белоктордун, майлардын жана углеводдордун кычкылдануу процессинде пайда болот деп эсептешет, ошондуктан организмге кошумча суюктук жүктөлө турган эч нерсе жок. Бүгүнкү күндө Кургак тамактануу сейрек учурларда сунушталат – кээ бир ичеги-карын ооруларын дарылоо учурунда. Болбосо, бул диетага кайрылбоо жакшы, анткени суюктукту узак убакытка чейин кармоо организмди суусуздандырат [2]. "Дары-дармек азыктары" түшүнүгүнүн жактоочулары айрым азыктарда өзгөчө дарылык касиеттерди табышат. Бул концепция "элдик медицинанын" багыттарынын биринин негизинде жатат. Мисалы, айрым адамдардын бөдөнөнүн жумурткаларын, өнүп чыккан уруктарды ж.б. жегенге болгон кызыгуусу [1]. Ошондой эле альтернативдүү тамак-аш концепцияларына г.с. Шаталова (1997) тарабынан иштелип чыккан адекваттуу дарылык-түрлүү тамактануу теориясы, ниш ден-соолук тутуму, аң-сезимдүү тамактануу концепциясы, аш болумдуулук индекси концепциясы же Эрна Каризенин "көз айнек" диетасы жана башкалар кирет. Учурдагы тамактануу концепцияларынын оң жана терс жактары бар. Акыркы мезгилдерде диетология аракеттери тажрыйбаны түшүнүүгө жана туура тамактануунун заманбап ыкмаларын издөөгө багытталган. Бирок, көпчүлүк өнөр жай мамлекеттеринин мамилелеринин рыноктук мүнөзү көбүнчө кеңири жайылууга алып келе Бирок, көпчүлүк өнөр жай мамлекеттеринин мамилелеринин рыноктук мүнөзү көбүнчө коммерциялык жактан пайдалуу, бирок ден-соолукка пайдалуу эмес түрлөрүн жана рационун кеңири жарнамалоого алып келет. Адамдын туура тамактануу рационун тандап жатканда, организм татаал система экендигин унутпаш керек. Ар бир организмдин өзүнүн жеке өзгөчөлүктөрү бар. Ар бирине ар кандай жашоо шарттары, иш-чаралар, жынысы, курагы, даам тандоосу мүнөздүү. Албетте, тамак-аш концепциясын иштеп чыгуучулар ушул факторлордун бардыгын чече алышпайт. Алар өз тажрыйбасына же чектелген сандагы субъекттерге негизделген. Концепциянын маалыматтарын билүү баарына пайдалуу. Бирок аларды колдонууга сын көз менен караш керек. Эч ким өз денесин өзүбүздөн жакшы уга албайт жана анын жеке өзгөчөлүктөрүн түшүнө албайт.

Учурдагы түшүнүктөрдү үйрөнүү менен, алардын оң тажрыйбаларын алууга болот, аны өзүңүз үчүн жекече түшүнүп, ден-соолукту, жигердүүлүктү, жогорку жашоо тонун сактоого жардам бере турган өз алдынча, ойлонулган тамак-аш рационун түзсө болот.

Колдонулган адабияттар:

1.Евгений Щадилов. Идеальное питание. Комментарий к концепции мнимых лекарств [Электронный ресурс] // Полка букиниста, 2006. – Режим доступа: http://polbu.ru/schadilov_idealmeal/ch25_i.html, свободный

2.Евгений Щадилов. Идеальное питание. Комментарий к концепции питания предков [Электронный ресурс] // Полка букиниста, 2006. – Режим доступа: http://polbu.ru/schadilov_idealmeal/ch22_all.html, свободный

3.Зайчик Б.Ц. Фальсификация пищевых продуктов в России – история и современность / Б. Ц. Зайчик, С. А. Хурдушян // Пищевая промышленность. – 2012. — №10. – С. 33-38.

4. История алкоголя [Электронный ресурс] // Медицинская информационная сеть, 2014. – Режим доступа: <http://www.medicinform.net/narco/alco11.htm>, свободный
5. История пищевого рациона человека [Электронный ресурс] // База рефератов, 2008. – Режим доступа: http://baza-referat.ru/История_пищевого_рациона_человека, свободный.
6. История пищевого рациона человека [Электронный ресурс] // Библиотека интересных материалов, 2012. – Режим доступа: <http://biblo-ok.ru/bibliok/work/58700/3-ref.php>, свободный
7. Критика теории сбалансированного питания [Электронный ресурс] // Правильное питание, 2016. – Режим доступа: http://properdiet.ru/klassicheskie_teorii_pitaniya/teorija_sbalansirovannogo_pitaniya/117kritika-teorii-sbalansirovannogo-pitaniya/, свободный
8. Основы нутрициологии [Электронный ресурс] // Мир здоровья и красоты, 2013- Режим доступа: http://www.nedug.ru/library/диета_и_здоровое_питание/основы-нутрициологии#.Vw41AtSLR0s, свободный
9. Принципы сбалансированного питания [Электронный ресурс] // ЭкоДиета, 2015. — Режим доступа: http://ecodiet.ru/pitanie/klassicheskie_teorii/teorija_sbalansirovannogo_pitaniya.html, свободный.
10. Теории, концепции и диеты – что работает и как это влияет на наш организм? (Часть 2) [Электронный ресурс] // Функциональное питание, 2011. — Режим доступа: <http://dital.com.ua/pitanie-i-diety/49-diety-2.html>, свободный
11. Теория главного фактора в питании [Электронный ресурс] // Этимология и лечение внутренних болезней, 2015. — Режим доступа: http://www.maxivit.ru/pitanie/?Neppravilmznoe_pitanie:Originalmznye_teorii_pitaniya:Teoriya_glavnogo_faktora_v_pitanii, свободный .

Huribaeva E.G., Prof.Dr.
Uluslararası K.Ş.Toktomamatov Üniversitesi
Barat Akkozu uulu, öğrenci
Uluslararası K.Ş.Toktomamatov Üniversitesi

TÜRK DÜNYASININ ESİR KARDEŞİ DOĞU TÜRKİSTAN

Özet

Tarihte Türk soyları göçebe yaşam tarzından dolayı dağınık halde yaşamıştır ve iç işlerinde ne kadar iktidara bölünerek ve bir birleriyle savaşarak yaşasalarda düşmana karşı hemen birleşerek bir yumruk ola bilmeyi başarmışlardır. Günümüzde de Türk soylarının büyük düşmanlara karşı ve esir kardeşi Uygur Türklerin esaretten kurtarmak için Türk dünyasının birleşmeye ihtiyacı vardır. Türk dünyasının hem tarihinde hem günümüzde çok önemli yere sahip olan Uygur Türklerinin vatanı olan Doğu Türkistan bölgesi ve o bölgedeki müsülman Uygur, Kazak, Kırgız Türk kardeşlerimiz Çinin zulmü altında esarettedir. Kardeşlerimizin kurtulması için tüm **Türk dünyasının tek yumruk olarak birleşmesi şarttır**. Aksi takdirde dünyanın süper güçlerinden biri olan Çin'e karşı Doğu Türkistandaki kardeşlerimiz ayaklanmalarda soykırıma uğrayarak bastırılmakta ve milliondan fazla halk hapisanelerde tutulmaktadır. Bu makalede Doğu Türkistanın tarihçesi ve o Çin zulmü hakkında bahsederiz.

Anahtar kelimeler: Türk dünyası, Doğu Türkistan, Uygur Türkleri, Birlik.

ВОСТОЧНЫЙ ТУРКЕСТАН -ПЛЕННЫЙ БРАТ ТЮРКСКОГО МИРА

Аннотация

В истории турецкие предки жили рассеянно из-за их кочевого образа жизни, и независимо от того, насколько они были разделены во власти и воевали друг с другом во внутренних делах, им удалось объединиться и стать кулаком против врага. Сегодня тюркскому миру необходимо объединиться против великих врагов турецкого происхождения и спасти пленных турок-уйгуров из плена. Восточно-Туркестанская область, являющаяся родиной тюрков-уйгуров, занимающих очень важное место как в истории тюркского мира, так и сегодня, и наши братья-мусульмане-уйгуры, казахи и киргизы-тюрки в этом регионе находятся в плену под гонениями Китая. Для спасения наших братьев необходимо, чтобы весь тюркский мир объединился в единый кулак. В противном случае наши братья в Восточном Туркестане против Китая, одной из сверхдержав мира, подавляются, подвергаясь геноциду в восстаниях и более миллиона человек содержатся в тюрьмах. В этой статье мы говорим об истории Восточного Туркестана и той китайской жестокости.

Ключевые слова: тюркский мир, Восточный Туркестан, уйгурские тюрки, единство.

Son yıllarda Çin'in zulmüyle dünyaya tanınan Doğu Türkistan bölgesi ve ordaki yaklaşık 30 millionluk müsülman ve Türk soyları olan Uygur, Kırgız, Kazak kardeşlerimizin durumundan ne yazıkki çok uzak bölgedeymiş gibi hiç habersiz ve onlardan uzak kaldık. Oysa ki Doğu Türkistan dediğimiz bölge hemen yanımızda Kırgızistanın doğu tarafından yan komşumuzdur. Orta Asyadaki Türk soylarının ve Doğu Türkistan Türklerinin ortasındaki manevi büyük uzaklık bizim SSCB devrinde Rusların komünist ideolojisinin baskısı altında beyin yıkama siyasetine maruz kaldığımız içindir. Doğu Türkistanın ise 2.dünya savaşı sonrası Çin işgali altında kalması ve o bölge için kapalı siyaset yaptığı için o bölgedeki kardelşerimizin dış dünyayla bağlantısı kesilmiş durumundadır ve malesefki bu durum devam etmekte ve Çin ekonomik büyüdükçe Doğu Türkistana baskısı ve zulmü daha da artmaktadır. Orta Asyadaki Türk soyları SSCB yıkıldıktan sonra yaklaşık 30 yıldır bağımsız devletlerini kursalarda Asya kıtasındaki büyük güçler olan Rusya ve Çin gibi devletlere karşı her taraflı güçsüz ve hala onların etkisinden tamamen kurtulmuş sayılmazlar. O yüzden Çin'in burnumuzun dibinde milyonlarca müsülman kardeşlerimizi esir kamplarında zulm ettiğini görmekten geliyor ve görsekte malesefki Çin'e karşı sesimizi bile çıkarmaktan aciz kalıyoruz.

Dünya basınından Çin'in Doğu Türkistandaki müsülmanlara yaptığı zulm sanki son bir kaç yıldır yapılmış gibi görüyoruz ama Çinin zulmü 1949 yılında Komünist Çin Halk Cumhuriyeti tarafından Doğu Türkistan Cumhuriyetini işgal etmesiyle başlamıştır. Bu işgale karşı bölge halkı kesintisiz direniş göstermiş ve yaklaşık 70 yıl içerisinde Çin işgaline karşı 460'tan fazla ayaklanma yaşanmıştır ve malesefki her defasında binlerce insanın ölümü ve binlerce insanın hapse düşmesiyle sonuçlanmıştır.

Çin Doğu Türkistan bölgesine Sincan (Xinjiang) ismini vererek Doğu Türkistan kelimesininin kullanımından rahatsızdır ve o bölgenin hep Çin'e ait topraklar olduğunu savunur ve Doğu

Türkistanın tarihini bölgeden silmeye tüm imkanlarıyla sağlamaya çalışıyor. Çin hükümeti tarafından ne kadar eski tarihi cami, saray, medrese gibi tarihi binaları yıkarak, eski kitapları yakarak yeniden tarih kitaplarını yazarak, tüm müsülman halkı asimile ederek çinleştirip yok etmeye çalışıyor olsada o çabası boştur çünkü Satuk Buğra Hanın, Kaşkarlı Mahmudun, Yusun Has Hacibin diyarı olan o bölgede Uygur-Orhun Devleti, Karahanlı Devleti, Saidiye Devleti, Kaşgar devleti, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, Doğu Türkistan Cumhuriyeti gibi uygurların devletleri silinemez tarihe sahiptir.

Uzun tarihi boyunca Doğu Türkistan, İç ve Orta Asya'da kurulmuş olan Türk devletlerinin ve hanlıklarının merkezi olmuştur. M.Ö. 8-3 asırlarda İskitlere; M.Ö. 300- M.S. 93 yıllarında Hunlara; 522-744 döneminde Göktürk İmparatorluğuna; 744-840 devresinde Uygur devletine; 751-870 Karluk ve Karahanlılar İmparatorluğuna ve Saidiye Hanlığına merkez olan (1509-1679) bu Türk yurdu, tarihte daima önemli olmuş ve dikkatleri üzerine çekmiştir. 8. ve 18. asırlar arasındaki bin yıllık dönem, Çin İmparatorluğu ile önemli derecede kültürel ve siyasî işbirliğinin gerçekleştirildiği bir barış dönemi olmuştur. Ancak bu barış dönemi, Doğu Türkistan'ın 1759 yılında Çin Mançu İmparatorluğu'nun işgali ile son bulmuştur. 1759'dan bu yana Doğu Türkistan'da 200'den fazla silahlı ayaklanma olmuş ve Doğu Türkistan halkı 3 defa hürriyetin tadını tatma fırsatı bulmuştur. 1863'te bağımsızlığına kavuşan Doğu Türkistan'da Yakup Han başkanlığında "Doğu Türkistan İslâm Devleti" kurulmuş ve bu devlet; Osmanlılar, İngiltere ve Rusya tarafından resmen tanınmıştır. Ancak bu bağımsız Türk devletinin ömrü kısa sürmüş ve 1876 yılında Çin-Mançu devletince yeniden işgal edilmiş ve 1884'te Sincan "Yeni Toprak" adıyla Çin İmparatorluğuna bağlanmıştır. 20. asrın başlarında Ortaasya'da oluşan milliyetçilik akımı neticesinde 1933 yılında Kaşgar'da Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu Cumhuriyetin ömrü 1937'de sona ermiştir. 1944'de Gulca şehri Çinlilerden temizlenmiş, "Üç Vilayet İnkılâbı" olarak bilinen bu ayaklanmalar neticesinde Doğu Türkistan Türkleri, Ali Han Töre başkanlığında Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Bütün Çin'e hakim olan Komünist Çin Kuvvetleri, 1949'da Stalin'in de onayı ile Doğu Türkistan'a girerek bu tarihi Türk ülkesini resmen işgal etmiştir. 70 yıldan buyan Çin yönetimi Doğu Türkistanlı Müslüman Uygur Türkerlerini yok etmek için asimilasyon politikası uyguluyor. Doğu Türkistanlılar da Çin yönetimin baskılarına karşı varlığını korumak adına mücadele ediyorlar.

Çin'in uzun zamandır devam ettiği zulmü 2017'nin Kasım ayında zirve yapmıştır. İnsanlık tarihindeki zulüm sayfalarında eşi ve benzeri görülmeyen bir uygulamaya imza atan Çin yönetimi literatüre geçmiş "Çin işkencesi" tabirini gölgede bırakarak zulümde haddini aşmıştır. "Her eve bir Çinli" uygulamasıyla Doğu Türkistanlı Müslümanların en hassas yönlerinden biri olan aile mahremiyetini çiğnedi ve "akraba" adı altında her eve bir casus yerleştirmeye başladı. İslam'ın temel farizalarının bile yerine getirilmesini yasaklayan komünist rejim bu uygulaması ile zulüm de sınır tanımayıp Uygur Müslümanlarının onurunu, gururunu, iffet ve namusunu ayaklar altına almaya başladı ve halan devam etmekte.

Bu rezalete itiraz eden âlimler ve aydınlar mahkûm edildi Birçoğu Çin zindanlarında şehit oldu.

2020 yılında İstanbulda toplanan Dünya Müslüman Alimler Birliği, Filistin Dışındaki Alimler Heyeti Derneği, Doğu Türkistan Alimler Birliği ve Sünni Alimler Derneği koordinasyonunda Doğu Türkistan'da 5 milliondan fazla uygur müsülmanlarının müsülman ve milli değerlerine sahip çıktıkları için hapishanelerde tutulduğunu söyleyerek Çin zulmüne maruz kalan Doğu Türkistan'daki Uygurlara dini, toplumsal, siyasi haklarının verilmesini talep ederek Çin zulmünü protesto ettiler.

Devletler savaşlarla yok edilerek toprakları alına bilir ama ordaki halkı tamamen yok etmek imkansızdır ve o halkların günü gelip tekrar ayaklanarak bağımsızlık hareketini başlarmaması için Çin o bölgedeki halkı kendi milletine karıştırarak asimile ederek dini, milli değerlerini değiştirmek istemektedir. Çin'e bağlı olan Tayvan'da da bunun gibi durumlar olsada Çin Doğu Türkistanı Tayvandan daha önemsiyor. Çünkü eğer Tayvayı kaybedersek geri ala biliriz eğer Doğu Türkistanı kayb edersek geri alamayız diye tüm gücüyle bölgede çinlileştirme siyasetini yapmaktadır. 1950yıllarında Doğu Türkistanın nüfusunun %80i Uygur Türkleri ve %7-8 Han çinlileri geri kalanı Kırgız, Kazak, Özbeklerden oluşurken 2010 yıllarında ise Uygur Türkleri %49a Han çinlileri ise %44'e çıkmıştır.

2004 yılından itibaren SUÖB'nin temel eğitim sisteminde çift dilli eğitimin resmi olarak yürürlüğe girmesi ve yaygınlaştırılması nedeniyle, bölgedeki azınlık okulları özellikle Çince okullar

ile birleştirilerek veya kapatılarak, azınlıkların kendi ana dilinde eğitim almaları sınırlanmaktadır. Son yıllarda tüm bölgede çift dilli eğitim veya Çince eğitim alan azınlık öğrencilerin toplam sayısının giderek artmasının yanı sıra, okul öncesi eğitiminde de azınlık öğrencileri Anaokulundan itibaren Çince öğrenme zorunluluğu ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Çin hükümetinin çift dilli eğitim veren okullara desteğini yükseltmesi, azınlıkların ana dilinde eğitim veren okulların öneminin azalmasına yol açmaktadır. Nitekim bölgede bulunan azınlık okullarının sayısı da sürekli azalmaktadır. Bu gelişmeler azınlıkların kendi dil hakkı ve kültürel kimliklerini kaybetme korkusunu büyütülmektedir.

Peki, bundan sonra Doğu Türkistandaki kardeşlerimizin kurtuluşu nasıl ve ne zaman olacak? Bu soruya her bir Türk soylu müsülmanın diyen her bir insan kalben gam etmeli ve o uğurda her Türk devletleri bir şeyler yapmalı. Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kuzey Kıbrız Türk Cumhuriyeti, Özbekistan, Kırgızistan bu Türk devletleri olan yedi devlet Çin gibi bölgenin büyük güçlerine karşı her taraflı daima birlik olarak Doğu Türkistanlı ve başka kardeşlerini kurtarmak mümkündür ve bu mücadelede geri kalan Türk soylu olmayan tüm müsülman ülkelerde Çin zulmüne karşı Türk birliğinin ardında durmalıdır. Bu mücadeleyi başlatmak için yüreği imanla dolu, adalet için geri durmayan genç nesil yetişmekteyiz inşaAllah.

Kaynakçalar:

- 1.Doğu Türkistan Haber ve Araştırma Merkezi- <https://www.doguturkistan.org/?p=13513>
- 2.İdefix Sanal Kitap Fuarı- <https://www.idefix.com/yazar/yusuf-has-hacip/s=213949>
- 3.Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi- <https://islamansiklopedisi.org.tr/satuk-bugra-han>
- 4.Türk Dili Kurumu- <https://www.tdk.gov.tr/diyanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud/>
- 5.TÜRKİSTANDER- ULUSLARARASI TÜRKİSTANLILAR DAYANIŞMA DERNEĞİ- <http://turkistanlilar.org/2019/11/08/alimler-yurdu-dogu-turkistan/>
- 6.KARAR.COM- <https://www.karar.com/dunya-musluman-alimler-birliginden-dogu-turkistan-cagrisi-1441567>
- 7.EURASIAN RESEARCH INSTITUTE- <https://www.eurasian-research.org/publication/sincan-uygur-ozerk-bolgesindeki-temel-egitim-sistemi-kazak-okullari-ornegi/?lang=tr>
- 8.<https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/sincan-uygur-ozerk-bolgesi-71916>
- 9.DergiPark- <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33328>
- 10.<https://www.historystudies.net/indir.php?yol=dergi&dosya=turkiyede-yasayan-dogu-turkistanlilarin-kurdugu-sivil-toplum-orgutleri-ve-bunlarin-faaliyetleri-dogu-turkistan-gocmenler-cemiyeti-ornegi2018082b19969>
- 11.Türk kültürüne hizmet vakfı.Türk dünyasında sürgün ve göç kitabı: <https://sistem.nevsehir.edu.tr/bizdosyalar/22cff7eda1b78e6c844296d512af4f14/XX.%20Asırda%20Doğu%20Türkistan%27da%20Göçler.pdf>

Şengül HALİL, Öğr.Gör.
Uluslararası K.Ş.Toktomamatov Üniversitesi
A. Melisbek kızı, öğrenci
Uluslararası K.Ş.Toktomamatov Üniversitesi

AZERBAIJAN TÜKLERİ TARİHİ

Özet

Sovietler birliğinin dağılmasından ve Türk cumhuriyetlerinin kendi bağımsızlıklarını ilan etmelerinden sonra Türkiye ve Azerbaycan arasında bilimsel ve kültürel ilişkilerde bir yükseliş dönemi yaşanmaya başlanmıştır. Azerbaycan Türk Alemine göre Batı Türkleri diye bilinen Oğuzların yani Türkmenlerin doğu kanadını teşkil eden ve M.Ö. 7 yüzyıldan beri Türk Milletine vatan olmuş. Türklük coğrafyasının stratejik, askeri ve ekonomik bölgelerinden biridir. Türkiye'nin dışında kalan Oğuz ve Türkmen veya kitlesinin büyük bir kısmı bu bölgede yaşamaktadır. Azerbaycan coğrafyası üzerinde yaşayanlar millet itibarıyla Türk, din itibarıyla İslam medeniyeti esaslıdır. Kendine has lehçesi ile Anadolu Türkçesine yakın bir şive ile konuşan Azerbaycan Türkü muhtelif şivelere malik ve bulunduğu yerlere mahalliy isimler taşıyan büyük Türk Ağacının bir dalıdır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan tarihi, eğitim kültür, Türk dünyasının dün, bugün ve geleceği.

AZERBAIJAN TÜRK TÖRÜNÜN TARİHİ

Аннотация

Советтер союзу ыдырап, түрк республикалары эгемендигин жарыялагандан кийин, Түркия Азербайжандын ортосунда илимий жана маданий карым катнаштарда көтөрүлүш мезгили баштала баштады. Азербайжан түрк дүйнөсү боюнча огуздардын чыгыш каганаты болуп, батыш түрктөр, б.а. түркмөндөр деп аталып, б.з.ч. кылымдар бою Түрк улутунун мекени болгон түрк географиясынын стратегиялык аскердик жана экономикалык аймактарынын бири. Азербайжан географиясында жашаган эл улуту түрк, дини ислам цивилизациясы боюнча чыгыш өзгөчө диалекти менен Анадолу түркчөсүнө жакын диалект менен сүйлөгөн азербайжан түркү, ар түрдүү диалектерге ээ болгон улуу түрк дарагынын бир бутагы.

Түйүндүү сөздөр: Азербайжан тарыхы, билим, маданият, кечээки Түрк дүйнөсүнүн азыркы учуру, жана келечеги.

HISTORY OF AZERBAIJANI TURKS

Annotation

After the disintegration of the Soviet Union and the Turkish republics' declaration of their independence, a period of rise began to be experienced in scientific and cultural relations between Turkey and Azerbaijan. According to the Azerbaijani Turkish World, the Oghuzs, known as the Western Turks, constitute the eastern wing of the Turkmen. It has been the homeland of the Turkish Nation for 7 centuries. It is one of the strategic, military and economic regions of the Turkish geography. A large part of the Oghuz and Turkmen or population outside of Turkey live in this region. The people living in the Azerbaijan geography are Turkish in terms of nation and oriental in terms of religion and Islamic civilization. Azerbaijani Turk, who speaks with a dialect close to Anatolian Turkish with its unique dialect, is a branch of the great Turkish Tree, which has various dialects and has local names for its places.

Keywords: History of Azerbaijan, education culture, past, present and future of the Turkish world.

18 Ekim 1991 de bağımsızlığına kavuşan küzey Azerbaycan'ın nüfusu 7.2 milyon, (1991) yüzölçümü ise 86600 km dır. Başkenti Bakü'dür. Azerbaycan 1828 yılında Çarlık Rusya'sı ile İran Şahlığı arasında taksim edilmiş, yani ikiye bölünmüş bir ülkedir. İranın işgali altında kalan ve 113.000 km karelik bir sahayı içeren eden Güney Azerbaycan'ın nüfusu ise yaklaşık 25 milyon civarında bulunmaktadır. Bugün Azerbaycan Türk lehçesi ile konuşan Türklerin ülkesi manasına gelen Azerbaycan 'a Türklerin ilk gelişi M.Ö.7 yüzyılda oldu. Sakalar (Iskitler) olarak bilinen bu ilk Türk grubu uzun yıllar bugünkü Azerbaycan ve çevresinde yaşamışlardır. Sakalardan sonra bu ülkeye Türk oldukları söylenen Albanlar gelmiş (Albanların Türk oldukları iddiaları daha çok Azerbaycan tarihçileri tarafından ileri sürülmektedir). Albanların kurduğu devletin de uzun süre yaşadığını görmekteyiz. Alban Devletini yıkanlar ise Medialılar olmuşlar. Medialıların kurduğu devleti ise M.Ö.4 yüzyılda Büyük Iskender hakimiyeti altına almıştır. Iskenderin ölümünden sonra ise bölgede " Media - Atropaton " devletin kurulduğunu görüyoruz. "Ateş yurdu manasına gelen "Atropaton' in bir ülke adı olarak ortaya çıkışı, bu bölgede mecusiliğin yaygın oluşunun en büyük delili olmuştur . Bu da daha MÖ' ki yıllarda bu ülkede petrolün var olduğunu göstermektedir. İranlıların "Aterpa

tagau" ve "Aderbigan" ve Arapların "Azerbaycan" dedikleri bu ülke , Türklerinde Müslüman olmaları dolayısıyla Azerbaycan bugüne kadar son söyleniş şekliyle gelmiştir.

Azerbaycan Türkleri, Selçuklardan sonra sırasıyla Moğollar ve Timurlular idaresinde yaşamış, aynı zamanda da Kara ve Ak Koyunlu Türkmen Devletlerini Kurmuştur.

Ne var ki, Azerbaycan Türkleri , Anadolu' da Osmanlı Devleti 'ni kuran kardeşleri ile lüzumsuz bir şekilde Doğu Anadolu hâkimiyeti için rekabete girmişler ve bu rekabet neticesinde de Şiiliği tam bir sapık ideoloji şeklinde benimseyen Şeyh Cüneyd' e kucak açmak suretiyle tarihinin en önemli hatalarından birini işlemişlerdir. Zira, bu Şiâ inanç kardeşi kardeşten uzak tutmuştur. 16.yüzyılın başlarında Ak Koyunlu Devleti' nin inkırazı ile Azerbaycan Türkleri Şah İsmail (1500-1524) önderliğinde yeni bir devlet kurmuşlardır ki buna Safavi Devleti denmiştir.

Azerbaycan' da Erdebil kasabasında bir şeyh ailesinden gelen Şah İsmail' in şiiliği siyasi bir vasıta olarak kullanıp yükselmesi yalnız Azerbaycan Türklerinin değil , bütün Türk İslam âleminin kaderini değiştiren büyük olaylardan biri olmuştur.

Azerbaycan'da Eğitim ve Kültür: Türk soylu halklar içerisinde Türkiye ve Azerbaycan Türkleri zengin kültür mirasına sahiplerdi. Bununla birlikte bu halkların mânevi - kültürel yaratıcılıklarında birçok benzerlikler ve ortak değerler görmek son derece olağandır. Azerbaycan ve Türk halklarının yaratıcılıklarının temelini teşkilinde genel bir tipolojinin araştırılma kanuna uygunlukları birçok bilim adamlarının, özellikle de Türkologların fikirlerine göre Türk dünyası kültürünün, bu sırada sanatsal ve müzik kültürünün öğrenilmesi ve incelenmesi yolunda önemli başlangıçtır. Azerbaycan halkının müzik kültürü de onun coğrafi arazilerine yakın halkların ananeleri ve sanatsal estetik prensipleri ile olan, karşılıklı etkileşimi altında gelmiştir. Bu bakımdan Azerbaycan Türklerinin yakın komşuları, Yakın ve Orta Doğu halkaları ile olan ilişkilerini özellikle güçlenmesini de hatırlatmak gerekir. Azerbaycan ve Türk Türkleri de karakter özellikleri ve sanatsal dili oluşmuş ve gelişmiştir.

Azerbaycan'da ve Türkiye'de tarih süreci gelişmekte olan müzik dilinin unsurlarını öğelerini, sanatsal estetik prensipleri birçok tören tarihsel, dinsel kahramanlık mistik içerikli şarkılarda bulmak mümkündür .Azerbaycan halk müziği Kafkasya halkları ile birlikte aynı zamanda İran ve Türkiye halkları arasında, bile geniş bir şekilde yayılması durumunu özel olarak kaydetmek mümkündür. Aynı şekilde bu halkların müzik kültürlerinin Azerbaycan ve Türkiye'de geniş bir şekilde yer bulabilmesi de söz konusu olabilir.

Türk soylu halklar arasında bir kadar farklı görümler bile aslında bir kökten gelen kelimelerin kullanılmasını kanıtlamaktadır. Örneğin Türkler-makam, Azerbaycan - muğam , Tacikler ve Özbekler -makom,Uygur Türkleri ise mukam diyorlar. Azerbaycan ve Türkiye "öz kardeş" iki devlettir. Azerbaycan 19.asrın sonları ile 20. asrın başlarında gerek Rus eğitim modelini, gerekse İsmail bey Gaspıralı'nın Usul'u Cedit okullarını model olarak eğitim modelini kalitesini yükseltmeye yönelmiştir. Bu yüzyılın başlarında Türkiye Türkleri ile eğitim ve kültürel ilişkilerini geliştiren Azerbaycan Türkleri kendi konuştukları Türkçeyi daha da geliştirmişlerdir.

Azerbaycan Türklerinin eğitim modelini 1905'ten sonra Türkiye'ye yöneldikleri ve Türkiye'den öğretmen getirme yoluna gittikleri bilinmektedir.

Türk dünyasını kendi değerleri üzerine kendine özgü bir eğitim modelinin olmaması ,medreselerin kendini yenedünya şartlarına uyarlayamayarak güç kaybetmesi bağımsız Azerbaycan'ın etkili bir şekilde yararlanabileceği bir Türk-İslam eğitim öğretimi veya insan yetiştirme modelinin olmaması da dönemin talihsizlikleri arasında ilk sırayı tutmaktadır.

Türk Dünyasının Dünü, Bugünü ve Geleceği, Orta Asya devletleri ile Selçuklu Dönemi'nden sonra yaşanan takriben 1000 yıllık bir kopukluk süreci vardır. 1991 yılı itibarıyla bu kopukluğu gidermek için dış politika açısından önemli adımlar atıldı. Ana hedef; bu devletlerin kendi ayakları üzerinde durmalarını sağlamak, devlet yapılarını güçlendirmek, dünya ile entegre olmalarına yardım etmek ve doğal olarak bu devletlerin Türkiye ile ilişkilerini güçlendirmektir. Büyük bir öğrenci değişimi politikası başlatıldı. İlk adım olarak Türkiye'ye bölge devletlerinden 10.000 öğrenci getirildi. Bu öğrencilerin büyük bir kısmı sonradan bu ülkelerin devlet kademelerinde önemli yerlere yükseldiler. Türkiye aynı zamanda bu ülkelerin bağımsız bir devlet olmalarında, uluslararası kuruluşlara üye olmalarında önemli katkılarda bulundu. Bu ülkelerin bağımsız olmalarından sonra

sıfır noktasında olan Türkiye ile ticaretleri büyük oranda gelişme gösterdi. Vatandaşlarımız bu ülkelere yerleşti ve Türk iş adamlarına yeni pazarlar ve olanaklar açıldı.

Bağımsız Türk Devletlerinin ortaya çıkması Türkiye'ye güç kazandırmıştır. Türkiye'nin varlığı da onlar için bir artıdır. Bugün 6 tane bağımsız Türk Cumhuriyeti var. 1990'da sadece Türkiye vardı. Orta Asya ile aramızda kültürel bir bağ her zaman vardı. Orta Asya şairleri Milli Mücadele'ye büyük destek vermişlerdir. Örneğin Kazak Şair Magcan Cumabay'ın "Uzaktaki Kardeşime" şiiri bu desteğin ve Türk Milli Mücadelesi'nin o bölgede oluşturduğu heyecanın en iyi göstergelerinden biridir. Ortak sağlam bir kültürümüz var. Mesela Orhun Yazıtları. Göktürk Devleti ilk Türk adıyla kurulan devlet olarak hepsi tarafından kabul ediliyor. Yeni Türk Devletlerinin bağımsızlığı Türk dış politikasına yeni boyutlar ve anlam kazandırmıştır. Bu devletlerin bir araya gelmesi tüm tarafların yararına olacağı açıktır. Dünya da bu birlikten zarar değil, fayda görür. Bir gümrük birliği olduğu zaman herkes için büyük bir pazar ortaya çıkacaktır. Ama tabii herşeyin zamanı var. Şunu unutmamak gerekir: "Dolu arabayı ittirmeye kalkarsan, sadece etrafındaki tozları kaldırırsın". O yüzden sabırlı olmalıyız. Birşeyi yapıp onun üzerine başka bir şey inşa edeceğiz. Adım adım ilerleyeceğiz.

Sonuç: Genel bir değerlendirme yapıldığında Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini oluşturan nüfus kitlesinin ortak noktasının "Türklük" olması, nüfus potansiyelleri, eğitim seviyesinin yüksekliği, zengin yer altı kaynaklarının varlığı önemli bir avantaj olarak görülerek değerlendirilmesi gereken bir potansiyeldir. Bu ülkelerin uzun süreli Rus ve komünist sisteme dayalı bir yönetimden gelmeleri, demokrasi tecrübelerinin zayıflığı, farklı ekonomik ve güvenlik birliklerinde bulunmaları ile jeopolitik bakımdan "Closed country-kilitli ülke" olmalarının getirdiği zayıflık bir risk olarak görülebilir. Ancak Orta Asya ülkelerini oluşturan nüfusun ırkî ve kültürel geçmişinin benzerliği ile eğitim seviyesinin yüksekliği, yukarıda sıralanan genel siyasi yaklaşımlardaki farklılık ve jeopolitik zayıflığın ortaya çıkardığı riskleri ortadan kaldırarak Orta Asya'nın bir barış havzası haline dönüşmesine pek tabii sağlanabilir.

Kaynakçalar:

- 1.Erol Kürkçü oğlu Azerbaycan'ın Türkleşme Tarihinde Bakış.1990
- 2.Vusala Musalı"Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatının Dijital kaynakları.Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 52,267-290
- 3.Pr.Dr. Mehmet Saray Azerbaycan Türkleri Tarihi 1993
- 4.Dr.ErhanArıklı "Günümüzdeki Türk halkları ve Tarihleri
- 5.<https://www.researchgate.net>
- 6.<https://dergipark.org.tr>.
- 7.<https://www.google.com>Kaynakçalar.
- 1.Erol Kürkçü oğlu Azerbaycan'ın Türkleşme Tarihinde Bakış.1990
- 2.Vusala Musalı"Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatının Dijital kaynakları.Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 52,267-290
- 3.Pr.Dr. Mehmet Saray Azerbaycan Türkleri Tarihi 1993
- 4.Dr.ErhanArıklı "Günümüzdeki Türk halkları ve Tarihleri
- 5.<https://www.researchgate.net>
- 6.<https://dergipark.org.tr>.
- 7.<https://www.google.com>

*Şengül HALİL, Öğr. Gör.
Uluslararası K.Ş.Toktomamatov Üniversitesi
G. Rayımbek kıızı, öğrencisi
Uluslararası K.Ş.Toktomamatov Üniversitesi*

ХРИСТИАН ТУРКТОРУ КАТАРЫ ТААНЫЛГАН ГАГАУЗИЯ

Аннотация

Түрк Ата-мекени деп сызган географиябызда 70ке жакын чоң-кичине түрк калкы жашайт. Түрк элдеринин арасында башка түрк элдери белгисиз жок болуп бара жаткан ар кандай элдер бар. Алардын арасында гагаузия элдери да бар. Гагузия-улуу түрк чынарынын кичинекей бутагы. Бардык бутактары бир өзөк аркылуу тамырга туташат. Бул аң-сезим менен түрктүн бүтүндөй көрүп, баарын кучагына алуу зарыл деп ойлойм.

Ачкыч сөздөр: Гагаузия, Гагаузия тили, түрк элдери, бутак.

HRISTIYAN TÜRKLERI OLARAK BILINEN GAGAUZIYA

Özet

Bütün dünya üzerinde türk anayurdu diye sınırlarını çizdiğimiz coğrafyada ırılı ufaklı 70 civarında türk halkı yaşamaktadır. Türk halkları arasında nesli tükenmekte olan ve adlarını diğer türk halklarını bilmediği duymadığı çeşitli halklar bulunmaktadır.onların arasında gagauziya halkları da var. Gagauzlar, büyük türk çinarinin küçük bir dalidir. bütün dallar köke aynı gövde üzerinde bağlanırlar.bu bılınçe türklüğü bir bütün olarak görmek ve hepsini kuçaklamak gerektiği kanaatindeyim.

Anahtar kelimeler: Gagauzlar, Gagauz dili, Türk halkları, çatı.

GAGAUZIA RECOGNIZED AS CHRISTIAN TURKS

Annotation

Today, around 70 Turkish people live in the geography that we have drawn the borders of as the Turkish homeland. Among the Turkish peoples, there are various peoples who are endangered and whose names are unknown to other Turkish peoples. Gagauz are a small branch of the great Turkish sycamore. All branches are connected to the root on the same trunk. With this consciousness, I believe that it is necessary to see Turkishness as a whole and embrace all of them.

Key words: Gagauz people, Gagauz language, Turcic peoples, roof.

Gagauzya tarıhı kaynaklarda böyle verilmektedir: Romanya'nın küzeyinde, moldova cumhuriyeti güneyinde yer olan gagavuz cumhuriyeti'nin nüfusu 200.000'dir. Oğuz'ların bır kolu olan gagavuzlar ortodoks hrıstıyan olup, gagavuz cumhuriyeti dıřında 3000.000'den fazla gagavuz yaşamaktadır. başkenti komrad'dir.

Gagavuzlar, din, dil ve kültürel özellikler bakımından kendine has bir türk topluluğudur. Gagauzya-gagavuz yeri diye anılan güney moldova başta olmak üzere Ukrayna'nın odesa ve eskimo bır beserabya toprağı olan Bolgrad'dan başka Kabardına-Balkar, Kazakıstan, Kırgızıstan, Türkiye, Yananıstan ve Romanya'da yaşatılmaktadırlar.

Günümüz genç gagavuz arařtırmacıları, gagavuzların, oğuzların torunları olduğunu kabul etmekte, gagavuz adının da hak oğuz'dan geldiğini ileri sürmektedirler. Gagavuzların, oğuzlardan geldiğı tezine katılmakla birlikte, gagavuz adının hak oğuz'dan geldiğini kabul etmek mümkün değildir. Bir kavmin adını (gagavuz) kendi dilinde bulunmayan bir kelime ile ifade etmesi mümkün değildir.

Sonuç itibariyle en aklî ve tarihî gerçek, gagauzların, peçenek, uz (oğuz) ve kipçaklarla anadolu selçuklu sultani İİ. İzzeddin Keykâvus (1236-1276)'u takiben Dobruca'ya yerleşen selçuklu türklerinden olduklarıdır.

Gagauzların anadolu selçuklu sultani ii. İzzeddin Keykavus'u (1236-1276) takip eden peçenekler, uz (oğuz) ve kuman (kıpçak) halkı ile birlikte Dobruca'ya yerleşen selçuklu Türklerrinin soyundan geldikleri düşünölmektedir. Daha spesifik olarak, Oğuz Türklerrinin bır kabilesi, diğer türklerle olan kabileler arası çatışmalar sırasında balkanlara göç etti. Bu oğuz türk boyu, doğu Balkanlar'a (bugünkü Bulgaristan'da) yerleřtikten sonra islam'dan ortodoks hrıstıyanlığa geçmiş ve gagauz halkı olarak adlandırılmıştır.

Rusya İmparatorluğu zamanında, yani 1812'de, Moldavya Prenslığı'nın daha önce doğu yarısı olan Besarabya, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası oldu ve Güney Besarabya'da (veya bucak) birkaç köyde yaşayan Nogay kabileleri göç etmek zorunda kaldı. 1812 ve 1846 yılları arasında ruslar, Gagavuzları günümüzde doğu Bulgaristan'dan (osmanlı imparatorluğu'na bağlı kalan) ortodoks Besarabya'ya, çoğunlukla Nogay kabileleri tarafından boşaltılan yerleşim yerlerine yerleştirdi. Avdarma, Komrat, Congaz, Tomay, Cişmichio ve diğer eski Nogay köylerine Besarabyalı Bulgarlarla paralel olarak yerleştiler. Bazı Gagavuzlar da Boğdan Prenslığı'nın 1812'de Rus kontrolüne girmeyen kısmına yerleştirildi, ancak birkaç yıl içinde köy köy, bugün Besarabya'nın güneyinde yaşadıkları kompakt alana taşındı.

Sovyetler Birliği zamanında 2. Dünya savaşı sırasında, Sovyetler tarafından oluşturulan Moldova Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Nazi Almanyası güçleri tarafından işgal edildi [2].

Gagavuz milliyetçiliği 1980'lerde entelektüel bir hareket olarak kaldı, ancak 80'lerin sonunda Sovyetler Birliği'nin demokratik idealleri benimsemeye başlamasıyla güçlendi. 1988'de yerel entelijansiyadan aktivistler, diğer etnik azınlıklarla işbirliği yaparak "Gagavuz halkı" olarak bilinen bir hareket yarattılar. Bir yıl sonra, "Gagavuz halkı", Moldova'nın güneyinde, başkenti Komrat olan özerk bir bölge oluşturulmasını talep eden bir kararın alındığı ilk toplantısını yaptı. Gagavuzya ulusal hareketi, Ağustos 1989'da Rumence'nin Moldova Cumhuriyeti'nin resmi dili olarak kabul edilmesi ve SSCB'nin resmi dili olan Rusça'nın yerini almasıyla yoğunlaştı. Moldova'nın güneyindeki çok etnik gruptan oluşan nüfusun bir kısmı bu kararı endişeyle karşıladı ve Kişinev'deki merkezi hükümete güven eksikliğini hizlandırdı. Gagavuzyalılar, Moldova'nın Romanya ile yeniden birleşmesi durumunda, o zamanlar giderek daha olası görüldüğü gibi, onlar için çıkarımlardan da endişe duyuyorlardı.

Bağımsız Moldova dönemi, Ağustos 1990'da Komrat kendisini özerk bir cumhuriyet ilan etti, ancak Moldova hükümeti bu bildiirgeyi anayasaya aykırı bularak iptal etti. O dönemde Stepan Topal, Gagavuz ulusal hareketinin lideri olarak ortaya çıktı [3]. Sovyetler Birliği'ne verilen destek yüksek kaldı ve Mart 1991'de yapılan referandumda SSCB'nin kalan kısmı lehine neredeyse oybirliğiyle geri döndü. Ancak referandum, Moldova'nın geri kalanında olduğu gibi Gagavuzya'daki moldovalılar tarafından boykot edildi. Birçok Gagavuz, Ağustos 1991'deki Moskova darbe girişimini destekledi ve Gagavuzya 19 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etti, ardından Eylül'de Transdinyester geldi ve böylece Kişinev ile ilişkileri daha da gerdi. Ancak Moldova Parlamentosu 27 Ağustos 1991'de Moldova'nın bağımsız olup olmayacağına ilişkin oy kullandığında, Moldova Parlamentosundaki on iki Gagavuz milletvekilinden altısı lehte oy kullanırken diğer altısı katılmadı. Sonuç olarak, Moldova hükümeti Romanya yanlısı tutumunu yumuşattı ve azınlık haklarına daha fazla önem verdi.

Şubat 1994'te Başkan Mircea Snegur Gagavuzlara özerklik sözü verdi, ancak tam bağımsızlığa karşıydı. Ayrıca Moldova'nın Moldova, Gagavuzya ve Transdinyester'ten oluşan üç cumhuriyetli federal bir devlet olması önerisine de karşı çıktı. 1994 yılında, Moldova Parlamentosu (yeni Moldova anayasası'nın kabulü yoluyla) "Gagavuzya halkına" ülkenin statüsünün değişmesi durumunda "ayrılma kararı" hakkı verdi. Başka bir deyişle, eğer durum Moldova'nın başka bir ülkeye katılmaya karar vermesi durumunda, Gagavuzlara referandum yoluyla bağımsız olma veya ülkenin bir parçası olarak kalmaya hakkı olması anlamına geliyor. 23 Aralık 1994'te Moldova Cumhuriyeti Parlamentosu "Gagavuzya'nın Özel Hukuki Statüsüne Dair Kanun"u (Gagavuzca: Gagavuz yeri) kabul ederek anlaşmazlığı barışçıl bir şekilde çözmüştür. Bu tarih artık bir Gagavuz bayramıdır. birçok Avrupa insan hakları örgütü, Gagavuzya'yi etnik çatışmaları çözmek için başarılı bir model olarak tanır ve teşvik eder. Gagavuzya artık üç resmi dili olan moldovaca, Gagavuzca ve Rusça ile "ulusal-bölgesel özerk bir birimdir".

Gagavuzlar Bizans idaresi altında yaşadıkları zaman Rumca, Bulgar idaresi altında yaşadıkları zaman Bulgarca, Romen idaresi altında yaşadıkları zaman Rumence, Besarabya'nın Ruslar tarafından işgal edilme sinden sonra da Rusca öğrenmek zorunda kalmışlardır. Bu yüzden de son yıllara kadar kendi dillerinde edebî eserler verememişlerdir. Hâlâ Gagavuz Türkçesi ile yazılmış ilmî eser sayısı yok denecek kadar azdır. Gagavuzlar Osmanlı alfabesini öğrenmemiş ve Osmanlı yazılı edebiyatını okumamışlardır. Osmanlı döneminde ve daha sonra uzun zaman Grek alfabesiyle yazılmış Türkçe

(Karamanlica) kitapları oku muşlardır. Mefkure Mollova, Karamanlica kitapların hem Besarabyalı hem de Bulgaristan'da yaşayan Gagauzlar arasında okunduğunu tespit etmiştir.³

Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Bükreş büyükelçiliği zamanında (1931-1944) Romanya'nın Gagauz köylerindeki ilkokullarda ilk defa Dobruca'da bulunan Mecidiye Medresesi'nden mezun olan öğretmenler tarafından Türkçe dersler verilmeye başlanmış, aynı zamanda bazı Gagauz gençlerinden bir kısmı Türkiye'ye getirilerek çeşitli okullara alınmışlar, bunlardan bir kısmı ülkelerine dönmüş, bir kısmı da Türkiye'de kalmışlardır.

1957 yılına kadar Gagauz Türklerinin kendilerine ait bir alfabeleri olmamıştır. Osmanlı ülkesinde yaşadıkları yıllarda Gagauzlar tarafından meydana getirilmiş herhangi bir edebî esere de rastlanılmamıştır. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, Gagauzlar dinî bilgileri Grek alfabesiyle yazılmış Karamanlica kitapları okuyarak öğrenmişler. 1930'lu yıllarda Gagauz paşpapazı Mihail Çakır ise kitapları Romenlerin kullandıkları Latin alfabesiyle yayımlamıştır. 1957 yılında Gagauzlara alfabe verilmesi kararlaştırılınca Diyonis Tanasoğlu ve L.A.Pokrovskaya çalışarak Kril harfli Gagauz alfabesini meydana getirmişler. Bu alfabe 30 Temmuz 1957 tarihinde Moldova SSR Yüksek Sovyeti'nin kararıyla kabul edilmiştir. İlk yıllarda okullarda ve matbuatta bu alfabe kullanıldı ve kitaplar basılmıştır.

Kril harfli Gagauz alfabesinde Türkiye Türkçesinin 29 harfli alfa besinde bulunmayan iki harf vardır. Bunlar ä, ve ê harfleridir. Gagauz Otonom Cumhuriyeti'nin parlamentosu 29 Ocak 1993'te Latin alfa besine geçme kararı almış, fakat uygulanması konusunda biraz yavaş hareket edilmiştir. Bir yandan Komrat'ta bulunan Gagauz Araştırma Merkezi'nde Pokrovskaya'nın başkanlığında kurulan bir komisyon çalışmalar yaparken öbür yandan Kişinev'deki aydınların desteklediği Tanasoğlu, Gaydarcı ve Koltsa'nın hazırladıkları alfabe taslağı Moldova Cumhuriyeti parlamentosunda 13 Mayıs 1993 tarihinde yapılan toplantıda 1421-XII sayılı kararla kabul edilmiştir. Bu yeni alfa be Ana Sözü'nün Latin alfabesiyle çıkan ilk sayısında (25 Eylül 1993) yayımlanmıştır. Yeni iktidara gelen Gagauz Halk Meclisi 26 Ocak 1996 tarihinde "Gagauz dilinin Latin alfabesine geçirilmesi" kararını onaylamış, 1 Eylül 1996'dan itibaren Gagauz okullarında resmen Latin alfabesine geçilmiştir. Daha önce Kişinev'de hazırlanan taslakta Kril alfabesindeki ê harfinin yerine teklif edilen á harfi kaldırılarak yerine ê kabul edilmiştir.

Gagauz Türkçesinin bugün yaşayan iki ağzı vardır. Birisi merkez ağzı (Komrat ve Çadır), diğeri de güney (Valkaneş) ağzıdır. Moldova'da yaşayan Gagauzların çoğunluğunun konuştuğu "merkez ağzı" yani şimdiki zaman fiillerinin "geleer, gideer" şeklinde telaffuz edildiği ağız, aslında Deliorman ağzıdır. Aynı fiillerin "geliy, gidiy" şeklinde telaffuz edildiği "güney ağzı" diye adlandırılan ağız da Dobruca Türk ağzıdır. Bu durum, Besarabya Gagauzlarının Bulgaristan'ın hangi yörelerinden göç ettiğini göstermektedir.⁶

Gagauz Türkçesinin Türkiye Türkçesinden farklı gelişen bazı özelliklerini Gagauz Türkçesi ile yazılmış bazı kitaplardan seçtiğimiz örneklerle şöyle sıralayabiliriz:

1.Kelimelerin cümle içerisinde sıralanışları gayet serbetir. Türkçe yazı dilinde ve Anadolu-Rumeli ağızlarında devrik sayılan kelime sıralama nışı Gagauz Türkçesinde normal sayılmaktadır. Genel Türkçeden farklı olarak Gagauzcada bağlı cümle parçası, bağlanılan cümle parçasından sonra gelir. Ayrıca tümleç ve zarf yüklemden sonra bulunur; bunun için de yüklem cümlenin sonunda değil, başında yahut da ortasında yer alır. Bunu bazı araştırmacılar Romen ve Rus dilinin tesirine bağlamaktadırlar. Fakat aynı yapıyı hem Bulgaristan'da yaşayan Gagauzların dilinde hem de bazı Balkan Türk ağızlarında görmekteyiz.⁷ Kowalski'ye göre, Gagauzcadaki cümleler ekseriya, sentaksı Türk sentaksından farklı olan bir yabancı dilden yapılmış tercüme intibaini vermektedir. *Görmüş kapu önünde çiteni. Hırsızlar başlamış alatlamaya. Giderim, baksam, sansan bir ev. Açtım ilk kapusunu o evin. Bekleer bu kör biraz panayıır daalsın.*

2.Gagauz Türkçesinde yönelme (datif) eki yerine yükleme (akku zatif) eki kullanılır: gitmiş orayı (oraya gitmiş), nereyi gidersin (nereye gidersin), burayı yollayım (buraya yollayayım), nereyi kadar (nereye kadar) vs.

3.Türkçenin Oğuz grubunun mastar eki olan -mak/-mek'in so nundaki k sesi Gagauzcada düşmüş ve ek -maa/-mee hâline gelmiştir: almaa (almak), batmaa (batmak), gitmee (gitmek), çekmee (çekmek), çelmee (çelmek), mayalamaa (mayalamak), meraklanmaa (meraklan mak) vs.

4.Gagauz Türkçesi fonetiğinin en önemli özelliklerinden biri uzun ünlülerin yaygın olarak bulunmasıdır. Uzun ünlüler üç ayrı sebebe bağlı olarak açıklanmaktadır. a) Aslı olduğu düşünülen uzun ünlüler b) Ödünç kelimelerde bulunan uzunlukların korunması c) f, ğ, h, k, y ünsüzlerinin düşmesiyle meydana gelen uzun ünlüler." kaar (kar), yaa rin (yarın), amaanet (emanet), aalem (âlem), laana (lahana), oynamaa (oynamağa), aramaa (aramağa), daadacan (dağıtacaksın), küçücüüm (küçküyuyhakeg).

Sonuç olarak da şöyle diye biliriz, Uzmanlar, yeryüzünde insanların 500.000 yıldan, belki daha eskiden beri var olduğunu söylüyor. Fakat insanların tarih sahnesine girmesi dört beş bin yıllık bir meseledir.

İnsanlık durmaksızın ilerleyerek bugünkü durumuna gelmiş, tarih öncesindeki ırkların türlü nisbetlerde birbiriyle karışmasından bugünkü ırklar doğmuş, ırklar da yine türlü sebeplerle parçalanarak günümüzün milletlerini meydana getirmişlerdir. Bu söylediğim insanlık tarihinin ana çizgisidir. İnsan zekâsının gelişmesi ölçüsünde de madde ve manâdaki her kavram için kelimeler bulunmuş, zamanla kelimelerden başka kelimeler türemiş, bazı kelimeler anlamını değiştirmiş, bazıları unutulmuş veya bırakılmış, yerine yenileri alınmış veya bulunmuştur.İnsan olgunlaşmasının toplum hayatındaki son durağı "millet" ve "devlet"tir. "Millet" bağımsız yurdu olan teşkilatlı bir topluluktur. Asırların fikir akımı olan milliyetçilik bu kelimelerden çıkar.

Kaynakça:

- 1.Mustafa Argumşah,Hülya Argunşah"Gagauz yazıları"
- 2.Dr.Erhan Arıklı"Günümüzdeki Türk Halkları ve Tarihleri"
- 4.Fedor Angeli"Gagauz Özerklik ,İnsanlar ve Gerçekler(1989-2005) Rusça(2008/20/1990)
- 5.https://books.google.com/books?id=7GhbDxIUkIIC&pg=PA76&lpg=PA76&dq=world+war+two+in+gagauzia&source=bl&ots=HQTlBjiwpQ&sig=ACfU3U1-qSwys_ZPTYUVoZfFlsKKDvGYQ&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiy4smIy7vqAhVQUK0KHdifBs8Q6AEwDnoECAIQAQ#v=onepage&q=world%20war%20two%20in%20gagauzia&f=false
- 6.http://www.conflicts.rem33.com/images/moldova/mold_his_3.htm
- 7.https://books.google.com/books?id=hPJWCAAQAQBAJ&pg=PT121&lpg=PT121&dq=world+war+two+in+gagauzia&source=bl&ots=8qZ3k2Gmqr&sig=ACfU3U22qADq1QjyA7hgqgPVe3q_omcTQg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiy4smIy7vqAhVQUK0KHdifBs8Q6AEwEXoECAYQAQ#v=onepage&q=world%20war%20two%20in%20gagauzia&f=false
- 8.<https://www.fpri.org/article/2016/09/gagauzia-bone-throat-moldova/>

Asli ERGEZER

*Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi,
İşletme Fakültesi, Öğretim Görevlisi*

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNİN STRATEJİK İNSAN KAYNAKLARI ÜZERİNE ETKİLERİ

Özet

Çıkış noktası ilk olarak Çin'in Vuhan Eyaleti olan (Covid19.saglik.gov.tr), 2019 Aralık ayının son günlerinden beri dünyanın ana gündemine oturan Covid-19 virüsü, 11 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından "pandemi" olarak ilan edilmiştir (Covid19.tubitak.gov.tr).

Bu virüsünün hızla ve tehditkâr bir biçimde yayılmasıyla beraber dünya çapında yaşanan ekonomik kriz, istikrarsızlık, endişe, korku ve uygulanan sert kısıtlamalar milyonlarca işletmeyi varoluşsal bir tehditle karşı karşıya bırakmıştır. Bu süreçte dünyadaki 3,3 milyar küresel iş gücünün yaklaşık yarısı geçim kaynaklarını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmıştır (who.int).

Gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler üzerinde şok etkisi yaratan bu değişimler iş tanımlamalarında ve örgüt işleyişinde yenilik ve belirsizlikleri beraberinde getirerek insan kaynakları yönetimi açısından yeni yaklaşım ve uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Bu çalışmanın amacı güncel veriler ışığı altında Covid-19 pandemisinin insan kaynakları yönetimine etkisinin anlaşılmasını sağlamak, işletmelerin ise insan kaynağı odağında yapacakları çalışmalarda mevcut yenilikleri ve belirsizlikleri tanımlayarak bu alandaki bilgileri analiz edip kavramsal ve uygulamalara yönelik bir çerçeve sunmaktır.

GİRİŞ. 2019 yılının son çeyreğinde aniden ortaya çıkan Yeni koronavirüs hastalığı sebebiyle 13 Mart 2020'de DSÖ tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir.

Bu salgın, tüm dünyada sosyal, fiziksel, ekonomik ve politik çevrede eşi benzeri olmayan bir dizi uygulamalar ve yaptırımlara neden olmuştur. DSÖ (Dünya Sağlık Örgütü)'ye göre yaşanan bu sosyo-ekonomik krizin oluşturduğu küresel çaptaki endişe ve belirsizliklere paralel olarak şirketlerdeki çalışma hayatını da derinden sarsmıştır.

Covid-19 virüsünün İnsan kaynakları Yönetimi (İKY) üzerinde uluslararası düzeyde geniş kapsamlı birçok araştırma ve analizleri bulunan Deloitte 2021 Global İnsan Kaynakları Trendleri Raporu'na göre; Covid-19, dünyadaki tüm şirketlerin, insani ve ekonomik etkilerin ortasında, radikal çalışma ve yönetim şekilleri uygulamaya zorlamış, şirketler, tahminleme ve planlama çabalarını boşa çıkaran; ani ve öngörülmeyen bir krize yanıt vermek zorunda kaldığının altını çizmiştir. Bu çalışmada genel hatlarıyla Covid-19 salgınının şirketlerin ve insan kaynakları yönetimi üzerindeki etkisini anlamak ve bu zorlu sürecin daha az hasarla atlama için işletmelerin hangi politika ve uygulamaları hayata geçirdiği incelenmiştir.

COVID-19 SALGINI VE İŞ YAŞAMINA ETKİSİ. Covid-19 ile başlayan görüşmemiş ölçekte yaşanan küresel aksamlar, ekonomik alanlardaki daralmalar, iş ve eğitim hayatındaki dönüşümler, virüs yayılımının en aza düşürmek ve etkisini ortadan kaldırmak amacıyla uygulanan politikalar bireylerin finansal, psikolojik, sosyal ve özel hayatları üzerinde negatif etkiler oluşturmuştur. (Alpago H. ve Alpago D., 2020:101).

Harvard Business Review Türkiye'nin gerçekleştirdiği "İK'nın Yükselişi: Yeni Dönem, Yeni Öncelikler" (2021) adlı online konferansında salgın ile birlikte değişen ve gelişen insan kaynakları fonksiyonunda, iş tanımının, iş ortamının ve iş gücünün değişimi olarak 3 temel değişimden bahsedilmiştir (hbrturkiye.com).

Salgın nedeniyle alınan katı tedbirler, turizm, eğitim, konaklama, yeme-içme gibi sektörleri negatif etkilerken e-ticaret yapan işletmeler, kargo firmaları, temizlik ve kişisel bakım ürünleri üretimi yapan sektörlerde de pozitif yönde etkisini göstermiştir (ilo.org).

Çoğu işletmenin uzaktan çalışma modeline hızlı geçiş yapmak durumunda kalmasıyla birlikte teknolojiye ve dijital çağa ayak uydurabilme potansiyeli ortaya çıkmış ve olası kriz dönemleri ile baş edip edemeyecekleri sorunu gözler önüne sermiştir. Covid-19 salgını sayesinde birçok işletme home-ofis çalışma şekline geçerek, pandemi sürecinde ayakta kalabilmenin teknolojiye entegre olmaktan geçtiği gerçeğini kabullenmek durumunda kalmış ve böylece iş yapılarında, iş akışlarında ve iş yapış şekillerinde büyük ölçüde değişim yapma yoluna girmişlerdir (Öge, E. ve Çetin, M. 2020:46).

Deloitte'nin "Covid-19 Sonrası Yeni Çalışma Hayatına Hazır Mısınız?" adlı raporunda: İşin geleceğini şekillendiren üç ana başlık olan İş, İşgücü ve İş Yeri ile ilgili belirli inisiyatifleri daha önceden hayata geçirmiş, teknoloji ve yeni davranış kalıpları ile destekleyen şirketler iş sürekliliğinde ve Covid-19'un yarattığı olumsuz koşulları yönetmede daha başarılı olduklarını göstermiştir.

Dünya çapında ortaya konulan olağandışı ve daha önceden eşi benzeri görülmemiş önlemlere rağmen Covid-19 krizinin ekonomi ve işgücü piyasalarına verdiği zararı göz önünde bulundurduğumuzda alınan kararlar ve uygulanan politikalar, küresel salgının gelecekteki gidişatına bağlı olarak yeniden düzenlenmesi elzem bir hâl almıştır. Bununla beraber, örgütlerde işin içeriğinde, çalışma şeklinde ve saatlerinde yaşanan tüm değişimler personellerde de yeni bir çalışma alanı yaratmış ve İKY faaliyetlerinin içerik ve uygulama pratiklerine de yansımıştır.

COVID-19 DÖNEMİNDE İNSAN KAYNAKLARI UYGULAMALARI alanında yapılan çalışmalar. 2020'nin başlarında büyüyen Covid-19 salgınının ölçeği ve ciddiyeti sebebiyle, örgütleri, iş ve işgücü önceliklerini yeniden şekillendirme durumunda bırakırken, müşterilerine, hissedarlarına ve paydaşlarına karşı da hangi hizmetlerin sunulması gerektiğine ilişkin görüşlerini de sorgulamaya yöneltmiştir. Bununla birlikte, hedef ve operasyonlarını çevik bir şekilde tekrar oluşturmak için kurum performansını destekleyecek ekipleri oluşturma yoluna gidilmiştir (Deloitte raporu, 2021:24).

İnsan kaynakları uygulayıcılarının kriz zamanlarında örgütsel performansı iyileştirmeye yönelik uygulamaları destekleme konusunda merkezi bir rol üstlenmesinden dolayı (Gunnigle vd., 2019) salgında da birçok geleneksel İKY uygulamaları geride bırakarak bir dizi yenilik ve değişikliğe gidilmek zorunda kalmıştır.

2021 Deloitte Global İnsan Kaynakları Trendleri Raporu'nda, pandemi sürecinde öngörülemeyen ile başa çıkabilecek bir plana sahip olmak çok önemli olsa da böyle bir ortamda tek başına yeterli olmadığı ifade edilmiştir. Bir plana sahip olmaktan daha önemlisi, odağını iyileşmeden gelişmeye çeviren, temel bir bakış açısı değişikliğinden bahsedilmiştir. İyileşme odaklı bir bakış açısı, yıkımı anlık bir kriz olarak görmekte ve kriz sonrası "her zaman olduğu gibi" çalışmaya devam edileceği beklentisiyle ele almaktadır. "İyileşme odaklı" şirketler ise, dünyanın dayattığı gerçeklikle, bugün başarılı olmak için gerekenlerle uğraşırken, "Gelişim odağı" prensibine sahip şirketler incelendiğinde tam tersi yönde hareket ettikleri görülmektedir. Bu bakış açısı da onları, her yeni gerçekliği kabul eden ve bu yeni gerçeklikleri, normlar ve varsayımları daha önce hiç düşünülmemiş biçimde yeniden hayal etmek için kullanan şirketler haline getirmektedir. Gelişim odağı prensibine göre, yıkımın dönemsel değil, sürekli olduğudur ve bu yıkımı, şirketi ileriye taşıyacak bir katalizör olarak görür. Buradan hareketle, şirketlerin "iyileşmeden gelişmeye" geçişi, merkezlerindeki insan odağına bağlı olduğu ve bu sadece farklı bir düşünme veya hareket etme biçiminden ibaret olmadığı özellikle vurgulanmaktadır.

Konu ile ilgili yapılan akademik araştırmalar neticesinde;

Marie ve Ann'in (2020) çalışmasında 1.238 İskandinav İK yöneticisine Covid-19 salgınına nasıl deneyimlediklerini ve kriz yönetimine nasıl katkıda olduklarını tespit etmek amacıyla bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışmada katılımcıların %65'i salgının organizasyonlarını olumsuz etkilediğini, çalışma saatlerinde bir azalma olduğunu, yalnızca %11'inin iş yerine gittiğini ve diğerleri de uzaktan çalışma metodundan memnun kaldığını dile getirmiştir.

Mala (2020)'nin çalışmasında Covid-19 salgınının neden olduğu artan işsizlik oranı, maaş kesintisi, hastalığın çalışanlar üzerindeki psikolojik etkisi, uzaktan çalışmayı yönetme, çalışma saatleri, çalışanlar arasındaki iletişim sorunları gibi farklı sorunlara ışık tutmuştur. Ayrıca İKY uygulamalarının karmaşıklığını azaltıp, esnekliği artırarak çalışanların psikolojik durumlarının da göz önünde bulundurulması gerektiğinin altını çizmiştir.

İKY uygulamalarında özellikle işyeri kapanmaları ve uzaktan çalışma biçiminin yaygınlaşması nedeniyle personel seçme, oryantasyon değerlendirme ve eğitim konusu eskiye nazaran daha güç hale gelmiştir. Uzaktan eğitim, salgınla birlikte küresel ölçekte bir zorunluluk haline gelmiş ve çevrimiçi eğitimler neredeyse tüm işletmelerin tercih ettiği bir yöntem olmuştur. Ancak "uzaktan eğitim" modeline geçiş sürecinde çalışanların teknolojik okuryazarlık seviyelerinin birbirinden farklı düzeyde olması nedeniyle birtakım zorlukları bereberinde getirmiştir. Ve yine bu eksikliği gidermek adına İK yöneticileri, teknolojinin kapsamlı bir şekilde nasıl kullanılacağı, iletişim ve iş akışının nasıl sağlanacağı gibi konularda da eğitimler düzenlenmiştir.

Ayrıca salgın sırasında bireyler, evden çalışırken çevik hareket edebilme, işe hızlı adapte olabilmeye, gelişim odağını koruyabilme (kariyer.net), teknolojik olarak bilgi ihtiyacını karşılama için daha fazla öğrenme arayışına girmişlerdir. Forbes'e göre (2020): dünyanın en büyük öğrenme platformu olan edX'e kayıtlar 10 kat, LinkedIn Learning kurslarına 3 kat, videolu öğrenme platformu olan Udemy'ye talep ise %425 oranında artış göstermiştir.

İK uygulamalarına yön veren önemli değişimlerden biri de Covid-19 krizi sırasında çalışanların evden/uzaktan çalışma dönemine girmek zorunda kalmalarıdır (Güldenberk vd., 2020:210).

Son yıllarda esnek çalışma koşullarının en ön plana çıkan bileşenlerinden biri olan «uzaktan çalışma» aslında tercihlerin üzerine kurulu bir kavramken (Deloitte raporu, 2020:2), pandemi süresince evden çalışmak neredeyse bir zorunluluk haline dönüşmüş durumdadır. Yine aynı rapora göre; çalışanlar için esnek çalışma saatleri uygulamasından dolayı hafta içi/sonu farketmeksizin online toplantılardan bir diğerine hazırlanmak, kriz dönemine özel kararlar almak /rapor sunmak, karşılaşılan salgın kaynaklı problemleri çözmek için ekstra çaba sarfetmek, iletişimi sıkı tutmak için telefon ve mail trafiğini canlı tutmak çalışanın iş ve özel yaşamının çatışmasına neden olduğunu gözler önüne sermektedir.

Covid-19 krizine farklı bir açıdan ışık tutan OECD (2020) raporuna göre; ülkelerin uzaktan çalışma kapasitelerinin karantina maliyetlerini etkilediği hipotezi öne sürülmüştür. Bu çalışma ülkelerin ve bölgelerin uzaktan çalışmaya uyum sağlama kapasitesinin değerlendirilmesi, farklı mesleklerde gerçekleştirilen görevlerin çeşitliliği üzerinden gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya göre uzaktan çalışmanın potansiyeli ülkeler arasında ve içinde büyük ölçüde farklılık göstermiştir. Örneğin, Lüksemburg'da işlerin %50'si potansiyel olarak evden yapılabilirken Türkiye'de yalnızca %21'i yapılabilir olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç, uzun vadeli planlarında birtakım işlerin kalıcı olarak uzaktan çalışma şeklinde yapılması yönünde uygulamaları olan şirketler için bir değerlendirme yapmaya olanak sağlamıştır.

SONUÇ. Kübler-Ross değişim modeli eğrisinde olduğu gibi yaşanan her değişim sırası ile şok-reddetme-öfkelenme-depresyon- kabul etme ve entegrasyon şeklinde ilerler (Öz vd: 2020). Koronavirüs salgını dolayısıyla yaşanan bu çalışma sistemi değişiminin çalışanlara etkisinin benzeri şekilde gelişeceğini düşünerek ilk dört basamağı en hızlı şekilde geçmeleri adına şirketler önlem almalı, iletişimlerini güçlendirmeli ve çalışanlarının yanında olduğunu hissettirmelidir. Entegrasyon öncesi süreci en olumlu şekilde atlatabilen çalışanlara sahip şirketler, ayakta kalabilecek ve devamlılığını koruyabilecektir. Çalışanların motivasyonunun yüksek tutulabilmesi adına da İnsan Kaynakları Birimlerine her zamankinden daha da büyük görev düşmektedir. İnsan Kaynakları Birimine, sistemlerine ve altyapısına yatırım yapan şirketler Covid-19 pandemi sürecinde farklarını ortaya koymuş ve ilerleyerek devam edeceklerdir.

2020 yılında yayınlamış olan Deloitte Global İnsan Kaynakları Trendleri Araştırmasında yer alan "İK Profesyonellerine Not" kısmında daha cesur, eksponansiyel bir İK'dan bahsedilmiş, şirketlerin işgücü ve iş sorunlarını daha iyi ele almak üzere odağını ve dolayısıyla etkisini genişleteceğini belirtilmiştir. Covid-19 pandemisi de birçok İK fonksiyonunun bu şekilde dönüşümüne olanak sağlamıştır. Şirketlerde buşunan İK birimleri, çalışanlar ve yöneticilerin yeni iş yapış şekillerine uyum sağlama evresinde işgücü ile ilgili sorunlar iş sorunlarının merkezi haline geldiği görülmektedir. Bu ise tüm sektör ve coğrafyalardaki İK organizasyonlarını hem işgücü hem de iş sorunlarını hızlı ve yaratıcı bir şekilde çözmeye zorlayarak, standartlaşmış işgücü politikaları ve uygulayıcı bir rolden çıkarak yeni, çevik ve şirket genelinde işi yönetmeye yönelik bir sorumluluğa doğru geçiş yapmıştır.

İK'nın Covid-19'un zorluklarını ele almasının bir sonucu olarak hem iş dünyası hem de İK liderlerinin, İK organizasyonlarının işin geleceğine adaptasyon ve olası değişimlerde şirketi yönlendirme becerisine güveni arttı.

2021 Deloitte Global İnsan Kaynakları Trendleri Araştırması da bunu destekleyici olarak gösterdi ki, İK yöneticilerinin İK'nın gelecekteki olası değişimleri yönetme becerisine olan güvenleri 2019 yılında sekizde bir iken, 2020 yılında dörtte bir'e yükselerek ikiye katlamıştır. İK harici şirket yöneticilerinin de İK'ya olan güvenlerinin arttığını, "güvenmiyorum" olarak belirlenen oran 2019 yılında %26 iken 2020'de %12'ye düşerek önemli ölçüde azaldığını görmekteyiz. Yine aynı rapora

göre: Türkiye'deki İK Yöneticilerinin %60'ı, İK hariç şirket yöneticilerinin ise %42'si İK'nın gelecekteki olası değişimleri yönetme becerisine "çok güveniyorum" veya "güveniyorum" şeklinde yanıt vermiştir.

Son olarak; Covid-19 deneyimleri, iş ve işgücü için farklılaştırılmış bir değer yaratması adına İK'ya yeni bir kapı açtı. Şimdi ise İK için bu kapıdan adım atma ve işi yeniden inşa eden olarak potansiyelini gerçekleştirmeye başlama zamanıdır. İK, bu rolü benimseyerek etkisini tüm organizasyona yayabilir ve odak noktasını tüm işgücü genelinde genişletebilir. Bunu ise İK için değil, organizasyonu daha geniş ekonomik ve insani hedeflere doğru itmek için yapması gerektiği unutulmamalıdır.

Kaynakça

1. Alpago, H. ve Alpago, D. (2020) "Koronavirüs Salgınının Sosyoekonomik Sonuçları", IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, 8, s 99-114. DOI: 10.21733
2. Öge, E. ve Çetin, M. (2020), "Covid-19 Pandemisi: İnsan Kaynakları Yönetimi Açısından Olası Etkileri" Covid-19 Süreci ve Örgütsel Yönetim, İksad Yayınevi, Ankara.
3. Güldenber, S., Ernst, E., North, K., Gärtner, C., ve Kern, D. (2020), "Smart HRM in 2030: Conversational HR, Connected Robotics, and Controlled Analytics. Managing Work in the Digital Economy challenges, Strategies and Practices for the Next Decade", 203-221.
4. Gunnigle, P., Lavelle, J. ve Monaghan, S. (2019), "Multinational companies and human resource management in Ireland during recession: A retrospective from a highly globalized economy", Thunderbird International Business Review, 61(3), s 481-489.
5. Mala, W. A. (2020), "How COVID-19 Changes the HRM Practices (Adapting One HR Strategy May Not Fit to All)" https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3736719
6. ÖZ S., CELAYIR D., ONURSAL F. S, (2020), "Pandemi Sonrası Yeni Dünya Düzeninde Teknoloji Yönetimi ve İnsani Dijitalizasyon", Hiper Yayın, İstanbul
7. Wunderlich M., F. ve Løkke A, (2020), "Human Resource Management Practices in Times of the COVID-19 Pandemic", Aarhus University, Survey Report, July, https://pure.au.dk/portal/files/193337659/Survey_Report_HRM_Practices_COVID_19.pdf
8. 2021 Deloitte Global İnsan Kaynakları Trendleri Raporu, (2021), "Yıkıma Uğramış Bir Dünyada Sosyal Şirket: İyileşmeden gelişmeye geçiş liderlik etmek ", www2.deloitte.com/tr/tr/pages/human-capital/articles/2021-global-insan-kaynaklari-trendleri-raporu.html
9. 2020 Deloitte Global İnsan Kaynakları Trendleri Raporu, (2020), "Sosyal Şirket Sahnedeki Paradoksları Yüzleşmek", <https://www2.deloitte.com/tr/tr/pages/human-capital/articles/2020-global-human-capital-trends.html>
10. High Impact, (2020), "COVID-19: Çalışanlara ve Çalışma Hayatına Olası Etkileri", <https://www2.deloitte.com/tr/tr/pages/human-capital/articles/Covid-19-calisanlara-ve-calisma-hayatina-olasi-etkileri.html>
11. Deloitte Raporu, (2020), "COVID-19 Sonrası Yeni Çalışma Hayatına Hazır mısınız?", <https://www2.deloitte.com/tr/tr/pages/human-capital/articles/COVID-19-sonrasi-yeni-calisma-hayatina-hazir-misiniz.html>
12. OECD Raporu, (2020), "Capacity for remote working can affect lockdown costs differently across places", https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=134_134296-u9iq2m67ag&title=Capacity-for-remote-working-can-affect-lockdown-costs-differently-across-places&_ga=2.201545810.233103876.1635184907-181471716.1635184907
13. Uluslararası çalışma örgütü raporu: (2020), "ILO Gözlem: COVID-19 Ve Çalışma Yaşamı", 5. Baskı https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/briefingnote/wcms_752118.pdf
14. <https://www.forbes.com/sites/tomvanderark/2020/05/07/pandemic-spike-in-ai-learning--and-what-it-means-for-schools/?sh=23dc24685079> 15 Haziran 2021
15. <https://Covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/Covid-19-nedir-.html>
16. <https://Covid19.tubitak.gov.tr/sites/default/files/inline-files/mart-2020.pdf>
17. <https://www.who.int/news/item/13-10-2020-impact-of-Covid-19-on-people%27s-livelihoods-their-health-and-our-food-systems> 14 Haziran 2021
18. hbrturkiye.com. (2021). "İK'nın Yükselişi: Yeni Dönem, Yeni Öncelikler", "webinar.hbrturkiye.com/live/ik-nin-yukselisi-yeni-donem-yenioncelikler/db53281c87c0e9a5050e6d5f5ee70733" 8 Mayıs 2021
19. <https://www.kariyer.net/ik-blog/pandemi-sureciyle-ikda-degisim-yonetim-anlayisi/> 21 Eylül 2021

Büşra DOĞAN

*Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi,
İşletme Fakültesi, Öğretim Görevlisi*

TÜRKİYE’NİN EKONOMİK BÜYÜMESİNE KADINLARIN EĞİTİM SEVİYESİNİN ETKİSİ

Özet

Eğitim, iktisadi gelişme için gereken işgücünün yetiştirilmesinde, toplumun yaratıcılığının ve verimliliğinin artmasında, bireylerin yeteneklerine göre yetişmesinde oldukça mühim bir araçtır (Çalışkan, 2007). Bebek ölümleri, doğurganlık oranları, evlilik yaşının ertelenmesi, ailelerin ekonomik ve sağlık koşullarının iyileşmesi, başta kadının devamında ülkenin verimliliğinin artması, kadınların eğitim seviyelerinin yükselmesine bağlıdır. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı Türkiye’de kadın eğitiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Çalışma da öncelikle kadın eğitiminin önemi ve karşılaşılan engeller incelenmiştir. Devamında literatürde yer alan Türkiye’de kadın eğitiminin durumu ve kadın eğitiminin ekonomik büyüme üzerindeki ilişkisi konusu ampirik çalışmalar özelinde araştırılmıştır. Akabinde ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretimde kadınların eğitime katılımları ve kişi başı reel gayri safi yurtiçi hasıla değişkenleri seçilerek Türkiye’de 1971-2021 dönemlerine ampirik bir çalışma uygulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre yükseköğretim seviyesinde eğitim alan kadınların ekonomik büyümeyle arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olup, pozitif ve anlamlı bir ilişki söz konusudur. Dolayısıyla kadınların eğitime katılımlarını arttırmaya yönelik politikalar arttırılmalıdır.

ВЛИЯНИЕ УРОВНЯ ОБРАЗОВАНИЯ ЖЕНЩИН НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ ТУРЦИИ

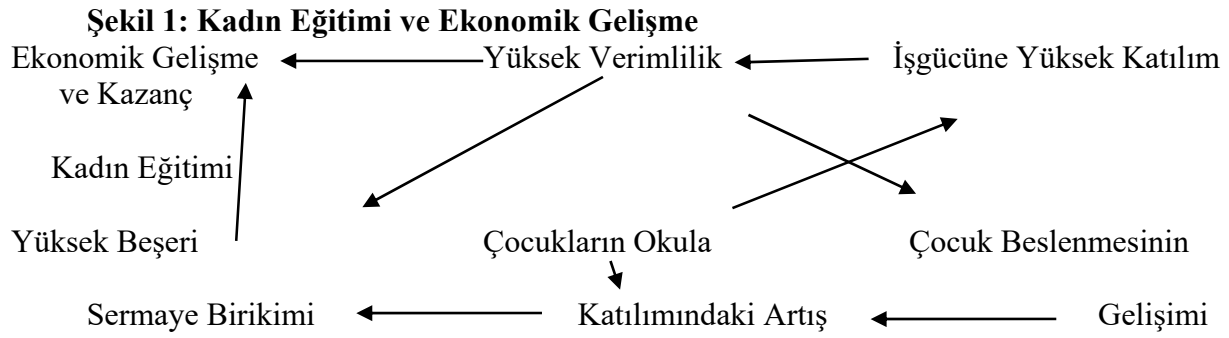
Аннотация

Образование является очень важным инструментом в повышении рабочей силы, необходимой для экономического развития, повышения творческого потенциала и производительности общества, а также воспитания людей в соответствии с их способностями (Çalışkan, 2007). Детская смертность, коэффициенты рождаемости, отсрочка брачного возраста, улучшение экономического и санитарного положения семей, повышение производительности страны, особенно в продолжении женщин, зависят от повышения уровня образования женщин. В этом контексте основной целью исследования является изучение влияния образования женщин на экономический рост в Турции. В исследовании прежде всего рассматривались важность женского образования и встречающиеся препятствия. Впоследствии статус образования женщин в Турции и взаимосвязь между образованием женщин и экономическим ростом, о которых говорится в литературе, были специально исследованы в эмпирических исследованиях. Впоследствии к периоду 1971-2021 годов в Турции было применено эмпирическое исследование путем выбора переменных участия женщин в образовании в начальных, средних и высших учебных заведениях и реального валового внутреннего продукта на душу населения. Согласно полученным данным, существует двунаправленная причинно-следственная связь между женщинами, получающими образование на уровне высшего образования, и экономическим ростом, причем существует положительная и значимая связь. Поэтому необходимо активизировать политику, направленную на расширение участия женщин в образовании.

1.KADIN EĞİTİMİNİN ÖNEMİ VE KARŞILAŞILAN ENGELLER

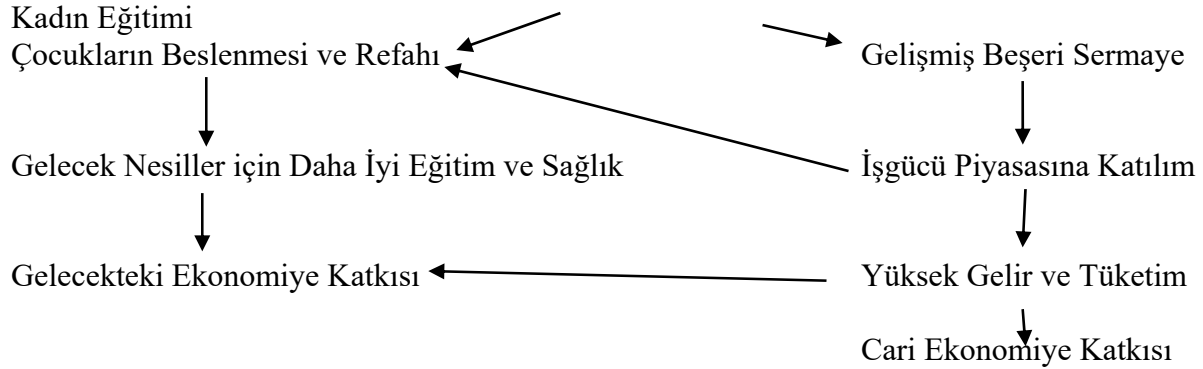
Eğitim, iktisadi gelişme için gereken işgücünün yetiştirilmesinde, toplumun yaratıcılığının ve verimliliğinin artmasında, bireylerin yeteneklerine göre yetişmesinde oldukça mühim bir araçtır (Çalışkan, 2007). İki farklı faydası vardır: bireysel ve sosyal. Bireysel faydalar sosyal faydaların içerisinde yer almaktadır. Temel becerilerin edinilmesi, iyi bir meslek sahibi olma, bilgi birikimi, gelir ve kültür seviyesinin yükselmesi bireysel faydadır. Sosyal fayda ise yönetime katılma, sağlıklı ve uzun yaşam, kuşaklararası etki, suç oranlarının azalması, yenileşme ve ekonomik büyüme olarak özetlenebilir (Yeşilbağ, 2008).

Eğitim kadınlara özgürce karar alabilme imkânı tanımakta, özgüvenlerini, hareket ve girişim özgürlüklerini arttırmaktadır. Eğitimli kadınlar daima çocuklarının kendilerinden daha iyi eğitim almalarını istedikleri için fakirlik döngüsü kırılmakta dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma yaşanmaktadır (Khorshid, 2009).

Kaynak: Akhter, 2012: s.32.

Şekil 2: Kadın Eğitimi ve Ekonomik Büyüme

Kaynak: Fouzia, 2016: s.8.

Tablo 1: Kadın Eğitiminin Fayda ve Maliyetleri

	EKONOMİK	SOSYAL
Bireysel Aileler	MALİYETLER *Ders kitapları *Öğrenci üniformaları *Taşıma maliyetleri *Okul malzemeleri *Okul aidatları *Eğitim ücreti *Eğer evden uzaksa konaklama masrafları Okul malzemeleri *Okul aidatları	MALİYETLER * Ev ödevleri zamanı *Seyahat zamanı *Psikolojik sıkıntılar
	FAYDALAR *Yüksek aile geliri	FAYDALAR *Sağlığın ve beslenmenin iyileşmesi
Toplumsal Öğrenciler	MALİYETLER *Okul malzemeleri *Okul yapımı için kamu harcamaları *Öğretmen maaşları	MALİYETLER *Okula kayıt olan öğrencilerin kaçınılmaz maliyetleri *Psikolojik sıkıntılar
	FAYDALAR *Yüksek GSYİH *Yüksek kazanç *Hızlı ekonomik büyüme *İşgücü verimliliğinde artış *İşgücü gelirleri üzerinden alınan yüksek vergi *Daha çok mesleki hareketlilik	FAYDALAR *Yaşam kalitesinin iyileşmesi *Nüfus artışının azalması *Uzun yaşam beklentisi *Düşük bebek ölümleri *Sağlıklı nüfus *Daha iyi doğum kontrolü *Siyasal ve ekonomik faaliyetlerin daha iyi işlemesi.

Kaynak: Hill, & King, 1995, s.22.

Tablodan anlaşılacağı üzere kadın eğitimin faydaları, maliyetlerinden daha yüksektir. Kadın eğitimi ile kadının işgücüne katılımı arasındaki bağ genellikle U şeklindedir. Az gelişmiş ülkelerde ilköğretime katılımın artması ile kadınlar işgücü piyasasından ayrılarak ev üretimini tercih etmektedirler. Yani eğri aşağıya doğru hareket etmektedir. Liseye katılımın artması ile kadınlar işgücü piyasasına yoğun bir şekilde girmektedirler. Dolayısıyla eğri yukarıya doğru hareket etmekte, ekonomik büyüme de artış yaşanmaktadır (Lincove, 2008). Kadın eğitiminin büyümeyi etkilemesi için belirli mekanizmalar vardır. Bunlar (Xu, 2015);

-Kadın eğitimi ile doğurganlık oranı azalmakta, gelecek nesillerde erken ve uzun okullaşma sağlanmaktadır. Eğitim seviyeleri ile birlikte gelirleri de artan kadınların aile içi beslenme, eğitim ve sağlık şartlarında olumlu gelişmeler yaşanmakta, dolayısıyla büyüme de artış yaşanmaktadır.

-Yüksek nitelikli kız çocukları düşük nitelikli erkek çocuklarının yerini aldığı için beşeri sermaye gelişir ve büyüme de artış yaşanmaktadır.

Dünyanın birçok yerinde benzer işi yapmalarına rağmen kadınlar erkeklere göre daha az ücret almaktadır. Bu yüzden farklı eğitim seviyelerinde kadınların okula katılımı azalmaktadır. Ekonomik, sosyal veya kültürel faktörler, dinsel tercihler eğitimde cinsiyet eşitsizliğine neden olmaktadır (Dollar ve Gatti, 1999). Akhter (2012) kadınların daha az ücret almasını geleneksel cinsiyet rollerine dayandırmaktadır. Geleneksel cinsiyet rolleri kadınların verimli sektörlere ulaşmasını engellemektedir. Bazı kırsal toplumlarda ise erkek çocuklarının ailede işgücü payı daha yüksektir. Kız çocukları ise daha çok ev işi yapmaktadır. Aileler, kız çocukları okula giderse hem şu anda ki fırsat maliyetini hem annelerinden gelen alternatif yeteneklerini hem de başlık paralarını kaybedeceklerini düşünmektedirler (Hill ve King, 1995).

2.TÜRKİYE'DE KADIN EĞİTİMİ. 1982 Anayasasında belirtildiği üzere *“İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve devlet okullarında parasızdır.”* Ayrıca Türkiye taraf olduğu Çocuk Hakları, Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi, Pekin Deklarasyonu ve Eylem Planı gibi uluslararası sözleşmelerde cinsiyet eşitliğini gözeterek kız çocuklarının eğitimden faydalanmasını sağlayacak düzenlemeler yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bunun içinde kadınların okuma yazma oranını %100 gerçekleştirmeyi taahhüt etmiş ancak yerine getirememiştir. Günümüzde okuma yazma bilmeyen on kişiden sekizi kadındır (Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü, 2008).

Cumhuriyet döneminde yapılan reformlarla eğitim seviyesinde öğrenci sayılarında artış yaşanmıştır. Örneğin ilkokula dayalı ve beş yıl süreli kız enstitüleri, mesleki ve teknik okullar açılmış, köylere öğretmenler gönderilmiştir (Çetin, 2003). Ancak eğitim göstergelerinde kız çocuklarının eğitime katılımı oranında istenilen rakamlara ulaşılamamıştır (Yaşar, 2007). 1997 senesinde eğitimin kalitesini yükseltmek için ilkokul ve ortaokul birleştirilip zorunlu temel eğitim 5 yıldan 8 yıla çıkarılmıştır. Bu durum kadınlarda okuryazarlık oranının artmasına neden olmuştur (Tunç, 2009). 2012 senesine gelindiğinde zorunlu temel eğitim 4 sene ilkokul, 4 sene ortaokul ve 4 sene lise olacak şekilde 12 seneye çıkarılmıştır. Bu durum kadınlarda okuryazarlık oranının daha da artmasına neden olmuştur. Bunun dışında yapılan çalışmalar (Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü, 2008);

-Sivil toplum kuruluşları ve uluslararası kuruluşlar ile yürütülen *“Aile Eğitimi Kurs Programı”*, *“Baba Beni Okula Gönder”*, *“Haydi Kızlar Okula”*, *“Kardelenler”*, *“Özellikle Kız Çocuklarının Okullaşmasının Arttırılması Projesi”*, *“Özellikle Kız Çocuklarının Okullaşmasının Arttırılması Projesi 2”*, *“Özellikle Kız Çocuklarının Okullaşmasının Arttırılması Operasyonu”*, *“Ana Kız Okuldayız Okuma Yazma Kampanyası”*, *“Temel Eğitime Destek Projesi”* gibi uygulamalarla kız öğrencilerin eğitime katılma oranının artması sağlanmaktadır.

-Maddi imkânı yetersiz olan ve öğrencisi ilkokul ve ortaokulda olan ailelere bursluluk hizmeti verilmektedir. Bu hizmette öncelik kız çocuklarına verilmiştir.

-Okul olmayan kırsal bölgelerdeki çocuklar için yatılı ilköğretim okulları açılmıştır. Ayrıca *“Taşımali İlkokul, Ortaokul ve Ortaöğretim Uygulaması”* başlatılmıştır.

Türkiye’de her ne kadar kadın eğitiminde olumlu gelişmeler yaşansa da cinsiyet eşitsizliği devam etmektedir. Dünya Ekonomik Forumu 2006 senesinden itibaren Küresel Cinsiyet Uçurumu Endeksi Raporu’nu yayınlamaktadır. Bu rapora göre cinsiyet eşitliğinde Türkiye 144 ülke içerisinde

109. sıradadır. Türkiye’de kız çocuklarının eğitime katılmasındaki engelleri kısaca şöyle özetleyebiliriz (Tunç, 2009):

- Ataerkil uygulamalar (kan davası, berdel evliliği, beşik kertmesi, başlık parası),
- Ailelerin kız çocuklarının eğitime katılması konusunda ilgisizliği,
- Toplumsal cinsiyet rolleri (iyi bir anne/eş),
- Maddi yetersizlik nedeniyle kız çocuklarının yetersiz beslenmesi ve okula geç kaydolması,
- Kırsal bölgelere yakın okul olmaması ve ulaşım problemi.

Yaygın eğitim bilgi, yetenek ve meslek kazandırmayı ve toplumsal gelişmeyi sağlamak için oluşturulan programlardır (Özaydınlık, 2014). Türkiye’de kadınlar için yaygın eğitim çeşitlilik göstermektedir. Sivil toplum örgütlerinin gönüllülük temelli kadınlara yönelik okuma-yazma ve meslek edindirme kursları, Milli Eğitim Bakanlığı’nın mesleki ve teknik eğitim veren kurumları ve belediyeler ücretsiz kurslar düzenlemektedir (Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü, 2008).

3.TÜRKİYE’NİN EKONOMİK BÜYÜMESİNE KADINLARIN EĞİTİM SEVİYESİNİN ETKİSİ. Barro ve Lee (1994), 95 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin 1965-1985 dönemlerini incelemiş, ortaöğretim ve yükseköğretim seviyesinin büyümeyi negatif etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Hill ve King (1995), 125 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin 1960-1985 dönemlerini incelemiş, ilkokul ile ortaokul seviyesindeki eğitimin büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Dollar ve Gatti (1999), 127 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin 1975-1990 dönemlerini incelemişlerdir. Bulgulara göre gelişmiş ülkelerde kadın eğitimi hasılayı pozitif etkilemekte, gelişmekte olan ülkelerde ise kadın eğitimi katsayısı anlamsızdır.

Chaudhry (2007), 1970-2005 dönemlerinde Pakistan’ı incelemiştir. Kadınların erkeklere göre okuryazarlığı ile ilköğretime kayıt oranlarının artmasının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini ifade etmiştir.

Tansel ve Güngör (2012), 1975-2000 dönemlerinde Türkiye’de gelişmiş ve gelişmekte olan 67 ili baz almış gelişmiş olan illerde kadın eğitimi katsayısının istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Hassan ve Cooray (2015), 18 Asya ülkesinin 1970-2009 dönemlerini incelemişler kadınların almış olduğu eğitimin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Literatür taraması sonucu ve cinsiyete dayalı istatistiki verilerin düzenli olarak toplanmaması nedeniyle analiz dönemi olarak 1971-2021 dönemleri seçilmiştir. Değişken olarak kişi başına reel GSYİH (\$ cinsinden sabit fiyatlarla) **LNGSYIH**, brüt olarak kadınların ilköğretim **LNTILK**, ortaöğretim **LNTORT** ve yükseköğretim **LNTYUK** okullaşma oranı seçilmiştir. Serilerin bazı yıllarında eksik veriler olduğu için kübik interpolasyon yöntemi kullanılarak tahmin edilmiş, serilerin anlaşılması için başına T konulmuştur. Seriler Dünya Bankasından elde edildikten sonra logaritması alınmıştır.

1.1.Bulgular

Tablo 2: ADF ve DF-GLS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Düzy/Birinci fark	ADF			DF-GLS			Sonuç
		%1	%5	%10	%1	%5	%10	
LNGSYIH	Düzy	-2.754 (0)			-2.838 (0)			I(1)
	Birinci Fark	-6.449 (0)			-6.455 (0)			
LNTILK	Düzy	-2.576 (0)			-2.468 (0)			(1)
	Birinci Fark	-4.615 (0)			-4.505 (0)			
LNTORT	Düzy	-2.239 (0)			-1.984 (0)			I(1)
	Birinci Fark	-4.778 (0)			-4.644 (0)			
LNTYUK	Düzy	-4.311 (1)			-4.287 (1)			I(0)
	Birinci Fark	--			--			
Kritik Değerler		%1	%5	%10	%1	%5	%10	

-4.192	-3.520	-3.191	-	-3.190	-2.890
			3.770		

Not: Parantez içindeki değerler Schwartz Kriteri kullanılarak seçilen gecikme uzunluklarıdır. Maksimum gecikme uzunluğu 9 olarak alınmıştır. ADF testinde Mac Kinnon kritik değerleri, DF-GLS testinde ise Eliot & Rothenberg & Stock kritik değerleri kullanılmıştır.

Tablo 2’de görüldüğü gibi, LNGSYIH, LNTILK ve LNTORT birinci farkta, LNTYUK ise düzeyde durağandır.

Tablo 3: Lee-Strazcich Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	Test ist.	Gecikme Uzunluğu	Kırılma Tarihi	λ Değeri	Kritik Değerler		
					%1	%5	%10
LNGSYIH	-5.407	5	1995 2002	λ_1 : 0.581 λ_2 : 0.744	-6.32	-5.73	-5.32
LNTILK	-6.568	0	1993 2009	λ_1 : 0.535 λ_2 : 0.907	-6.32	-5.73	-5.32
LNTORT	-5.585	12	1986 2007	λ_1 : 0.372 λ_2 : 0.860	-6.42	-5.65	-5.32
LNTYUK	-8.138	12	1992 2002	λ_1 : 0.512 λ_2 : 0.744	-6.32	-5.73	-5.32

Not: Akaike Kriteri kullanılarak gecikme uzunlukları belirlenmiştir. Λ kırılma noktasını göstermektedir.

Tablo 3’te görüldüğü gibi LNGSYIH, %1 ve %5 düzeyinde kritik değerlerden küçüktür. Dolayısıyla 1995 ve 2002 senelerinde kırılma ile beraber birim köklüdür. LNTORT %1 ve %5 düzeyinde kritik değerlerden küçüktür. Dolayısıyla 1986 ve 2007 senelerinde kırılma ile beraber birim köklüdür. LNTILK ve LNTYUK ise tüm anlamlılık düzeylerinde yapısal kırılma ile birlikte durağandır. LNTILK hariç tüm değişkenler geleneksel birim kök testlerinin sonuçları ile tutarlıdır. Sonuç olarak LNGSYIH ve LNTORT değişkenleri I(1) düzeyinde durağan, LNTILK ve LNTYUK değişkenleri I(0) düzeyinde durağandır.

Kırılma tarihlerinde yaşanan olaylara değinecek olursak 1980’li yıllar Türkiye’de olmayan okul türlerinin açıldığı yıllardır. 1994 senesinde bölgelerarası gelişmişlik farkını azaltmak için farklı eğitim kurumlarında tahsisat düzenlemeleri yapılmıştır. 2001 senesinde eğitim politikaları değiştirilmiştir. 2008 senesine geldiğimizde ise mesleki eğitim yaygınlaştırılmıştır.

Değişkenler farklı bütünleşme derecelerine sahip olduklarından dolayı ARDL sınır testi uygulanmıştır. Öncelikle değişkenlerin bütünleşik olup olmadığı test etmek amacıyla sınırsız hata düzeltme modeli kullanılmıştır.

Tablo 4: ARDL Sınır Testi Sonuçları

k	F istatistiği		Alt sınır	Üst sınır
3	4.20	%1	3,62	4,80
		%5	2,56	3,64
		%10	2,36	3,22

Tabloda görüldüğü gibi elde edilen F istatistiği 4.20 olarak bulunmuştur. %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde F istatistiği üst kritik değerlerden büyüktür. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Bu sebeple uzun dönemli ilişkiyi analiz etmek adına ARDL modeli kurulmuş, Akaike bilgi kriteri kullanılarak maksimum gecikme uzunluğu 3 olarak seçilmiştir.

Tablo 5: ARDL (1, 0, 0, 0) Modeli Sonuçları

Değişken	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık Değeri
LNGSYIH(-1)	0.6480	4.9773	0.0000
LNTILK	0.1778	0.7787	0.4438
LNTORT	-0.0217	-0.3356	0.7391
LNTYUK	0.0901	2.1542	0.0386
Sabit Terim	2.1537	1.3408	0.1858

F istatistiği	525.977 (0.0000)	JB Normallik Testi	3.7689 (0.1514)
R²	0.982	Düzeltilmiş R²	0.980
BG (LM)	0.3134 (0.8543)	BP Değişen Varyans Testi	3.4934 (0.4702)
Otokorelasyon Testi			
Ramsey Reset Testi	2.2497 (0.1439)		

Jarque-Bera testinin olasılık değeri 0.1514 bulunmuştur. Bu hata terimlerinin normal dağıldığını göstermektedir. Düzeltilmiş R² değerine göre model verilere uyumludur. F testinin olasılık değeri 0.0000 bulunmuştur. Bu ARDL (1, 0, 0, 0) modelinin anlamlı olduğunu göstermektedir. Breusch-Godfrey testinin olasılık değeri 0.8543 bulunmuştur. Demek ki modelde otokorelasyon problemi yoktur. Breusch-Pagan testinin olasılık değeri 0.4702 bulunmuştur. Dolayısıyla değişen varyans sorunu yoktur. Ramsey-Reset testinin olasılık değeri 0.1439 bulunmuştur. Bu modelde tanımlama hatası olmadığını göstermektedir.

Tablo 6: Uzun Dönem Katsayıları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
LNTILK	0.5056	0.7073	0.7145	0.4794
LNTORT	-0.0604	0.1869	-0.3350	0.7421
LNTYUK	0.2798	0.0915	3.0757	0.0039
Sabit	6.1116	3.1520	1.9401	0.0599
Terim				

Kadınların ilköğretim okullaşma oranı 0.5056, ortaöğretim okullaşma oranı -0.0604, yükseköğretim okullaşma oranı ise 0.2798 bulunmuştur. Yükseköğretim okullaşma oranı hariç bu değerler %5 anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamsızdır. Yükseköğretim okullaşma oranı büyümeyi pozitif olarak etkilemektedir.

Serilerin uzun dönem ilişkilerinin belirlenmesinden sonra kısa dönem ilişkilerini de analiz etmek için hata düzeltme modeli uygulanmıştır. Uzun dönem modelinde hata teriminin bir dönem gecikmeli değeri yerine ECT_{t-1} hata düzeltme terimi kullanılmıştır.

Tablo 7: ARDL (1, 0, 0, 0) Modeli Kısa Dönem Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	t-istatistiği	Stn. Hata	Olasılık Değeri
LNTILK	0.4035	1.2523	0.3208	0.2183
LNTORT	-0.1431	-0.9402	0.1483	0.3503
LNTYUK	0.1036	1.7435	0.0536	0.0893
ECT _{t-1}	-0.4163	-3.6592	0.1194	0.0007

Kadınların ilköğretim okullaşma oranı 0.4035, ortaöğretim okullaşma oranı -0.1431, yükseköğretim okullaşma oranı ise 0.1036 bulunmuştur. Yükseköğretim okullaşma oranı hariç bu değerler %5 anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamsızdır. Yükseköğretim okullaşma oranı büyümeyi pozitif olarak etkilemektedir. Hata düzeltme katsayısı -0.4163 bulunmuştur. Bu istatistiksel olarak %1 düzeyinde negatif ve anlamlıdır. Dolayısıyla kısa dönemde yaşanan bir sapmanın bir sonraki dönemde yaklaşık %41'i giderilerek uzun dönem dengesine ulaşılabacaktır.

Sonuç olarak kısa ve uzun dönemde ekonomik büyüme ile kadın eğitiminin yükseköğretim seviyesinde olması arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Bir sonraki aşamada değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi test edilmiştir. WALD testi hipotezleri ile Toda & Yamamoto nedensellik testi uygulanmıştır. Schwarz, Hannan-Quinn ve Akaike kriterleri sayesinde gecikme uzunluğu ilköğretim ve ortaöğretim seviyesinde 1, yükseköğretim seviyesinde 2 olarak belirlenmiştir.

Tablo 8: Toda & Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

	χ^2 istatistiği	Olasılık	Sonuç
LNGSYIH→LNTILK	0.0026	0.9536	H ₀ reddedilemez
LNTILK→LNGSYIH	0.2047	0.6552	H ₀ reddedilemez

LNGSYIH→LNTORT	0.0026	0.8763	H ₀ reddedilemez
LNTORT→LNGSYIH	1.1791	0.2736	H ₀ reddedilemez
LNGSYIH→LNTYUK	5.2361	0.0713	H ₀ red
LNTYUK→LNGSYIH	4.9361	0.0891	H ₀ red

LNGSYIH→LNTILK nedensellik ilişkisi anlamsız bulunmuştur. Kadınların ilköğretim düzeyinde eğitime katılımı ile GSYIH birbirinden bağımsızdır. Kız çocuklarının okullaşmasında ki engeller bu sonucu doğurmuştur.

LNGSYIH→LNTORT nedensellik ilişkisi anlamsız bulunmuştur. Kadınların ilköğretim düzeyinde eğitime katılımı ile GSYIH birbirinden bağımsızdır. Kız çocuklarının okullaşmasında ki engeller bu sonucu doğurmuştur.

LNGSYIH→LNTYUK ve LNTYUK→LNGSYIH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Kadınların yükseköğretim düzeyinde eğitime katılımı ile GSYIH arttırmaktadır. Bu sonuç, kadınların eğitim düzeyleri yükseldikçe istihdama katılımlarının arttığını, dolayısıyla ekonomik büyümeye katkıda bulduklarını desteklemektedir.

SONUÇ

Kadınların eğitim seviyelerinin artırılması, aktif çalışma hayatına katılmaları gerek bölgenin gerekse ülkenin gelişmesi açısından oldukça önemlidir. Kadınların verimliliklerinin artırılması ve sosyo ekonomik konumlarının iyileştirilmesini öngören eğitim politikalarının etkinleştirilmesi ile gelişim mümkün olabilir. Kadınların istihdam seviyelerinin yükseltilmesinde en temel koşul kadınların eğitim seviyelerinin yükseltilmesidir. Yükseköğretim seviyesinde eğitim almış kadınların istihdama katılım oranları, eğitim almamış kadınlara kıyasla daha yüksektir. Ayrıca erkeklerin işgücüne katılım oranına da yakındır.

Bu çalışmada yıllık kişi başı reel gayri safi yurt içi hasıla ile ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretimde kadınların eğitime katılımları değişkenleri seçilerek 1971-2021 dönemi Türkiye’si incelenmiştir. Öncelikle serilerin birim kök testleri aracılığıyla durağanlığı test edilmiştir. Devamında değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisini görmek amacıyla ARDL sınır testi uygulanmıştır. Sonuçlara göre kısa ve uzun dönemde ekonomik büyüme ile yükseköğretim seviyesindeki kadın eğitimi arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Daha sonra kadınların eğitime katılımı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi Toda & Yamamoto testi ile saptanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre kadınların ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde eğitime katılımı ile GSYIH birbirinden bağımsızdır. Kız çocuklarının okullaşmasında ki engeller bu sonucu doğurmuştur. Bunlar kısaca şöyle özetlenebilir (Özpolat, 2009):

-İlköğretim ve ortaöğretim seviyesinde alınan eğitim temel beceri ve yetkinlikleri tam anlamıyla kazandırmamaktadır. Dolayısıyla ekonomik büyümeye olumlu bir katkısı bulunmamaktadır.

-Ailelerde özellikle annenin ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde eğitim almamış olması, kız çocuklarının ekonomik büyümeye katkılarını düşürmektedir.

-Zorunlu olmasına rağmen ilköğretim ve ortaöğretim okullaşma oranı hedeflenen düzeye ulaşmamıştır.

-Kadınların okuma-yazma oranı hedeflenen düzeye ulaşmamıştır.

-Sosyoekonomik eşitsizliklerden dolayı kız çocukları daha az eğitim almakta bu da kadınların eşit olarak istihdama katılmasını engellemektedir.

Nedensellik sonuçlarına bakacak olursak, kadınların eğitim düzeyleri yükseldikçe istihdama katılımlarının arttığını, dolayısıyla ekonomik büyümeye katkıda bulduklarını görmekteyiz. Bu katkıların nedenleri, gelir artışı ile tüketim ve tasarruf davranışlarının değişmesi, işgücü piyasasındaki verimlilik artışı, yetiştirdiği çocukların daha sağlıklı ve eğitilmiş olması sonucunda gelecekte de oluşturduğu verimlilik artışı şeklinde özetlenebilir. Bu yüzden kadınların eğitime katılımlarını arttırmaya yönelik politikalar arttırılmalıdır. Çünkü maalesef ülkemiz kadın eğitiminde gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkenin gerisindedir. Dünya Bankası, ülkemizin mevcut ekonomik varlığı

değerlendiremediğini ve kadınların istihdama katılım oranının OECD ülkelerinin ortalama düzeylerine yükseltilmesinin uzun vadede büyümeye yaklaşık olarak 0.5 puan etkileyeceğini öngörmektedir.

KAYNAKÇA:

- 1.Akhter, S., (2012). *Indirect Benefits of Women's Education: Evidence from Bangladesh*, University of Wollongong.
- 2.Barro, R. J., & Lee, J. W., (1994). *Sources of Economic Growth*, Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 40, s.1-46.
- 3.Chaudhry, I. S. (2007). *Gender Inequality in Education and Economic Growth: Case Study of Pakistan*, Pakistan Horizon, 60 (4), s.81-91.
- 4.Çalışkan, Ş., (2007). *Eğitimin Getirisi: Uşak İli Örneği*, Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, 12(2).
- 5.Çetin, F., (2003). *Cumhuriyet Döneminde Kadın Eğitimi*. Erişim adresi: http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/160/cetin.htm.
- 6.Dollar, D., & Gatti, R., (1999). *Gender Inequality, Income and Growth: Are Good Times Good for Women*, World Bank, Policy Research Report on Engendering Development, Working Paper Series, No. 1. Washington, D.C.
- 7.Fouzia, S. Z., (2016). *Gender Discrimination in Education and Its Impact on Economic Growth: A Cross Country Panel Study*, Oregon State University.
- 8.Hassan, G., & Cooray, A., (2015). *Effects of Male and Female Education on Economic Growth: Some Evidence From Asia*, Journal of Asian Economics, 36, s.97-109.
- 9.Hill, M. A. & King, M. E. (1995). *Women's Education and Economic Well-Being*, Feminist Economics, 1(2), s.21-46.
- 10.Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü, (2008), *Kadın ve Eğitim*. Erişim adresi: www.remote.ikg.gov.tr/upload/2011/37753278-3a47-4cea-9fad-e94bf2ead215.pdf
- 11.Khorshid, F., (2009). *The Role of Women Education in the Struggle against Poverty*, Oslo University College Faculty of Social Science.
- 12.Lincove, J. A., (2008). *Growth, Girls Education, and Female Labor: A Longitudinal Analysis*, *The Journal of Developing Areas*, 41(2), s.45-68.
- 13.Özaydınlık, K., (2014). *Toplumsal Cinsiyet Temelinde Türkiye'de Kadın ve Eğitim*, Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 14(33), s.93-112.
- 14.Özpolat, A., (2009). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Kadın Eğitimi İle Büyüme ve Kalkınma Arasındaki İlişki*, Gaziantep Üniversitesi.
- 15.Tansel, A., & Güngör, N. D., (2012). *Gender Effects of Education on Economic Development in Turkey*, ERC Working Papers in Economics, 12 (3), s.1-36.
- 16.World Economic Forum, (2016), *The Global Gender Gap Report 2016*. Erişim adresi: <https://www.weforum.org/reports/the-global-gender-gap-report-2016>
- 17.Xu, L., (2015). *Effects of Female Political Participation on Economic Growth: Evidence from Asian Countries*, Lund University School of Economics and Management.
- 18.Yaşar, O., (2007). *Türkiye'de Kadın Eğitimi, Kadınlara Ait Diğer Göstergeler ve Çanakkale İli Örneği*, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 4(1), s.1-35.
- 19.Yeşilbağ, Y., (2008). *Eğitim ve Ekonomi*, 1.Baskı, Sobil Yayıncılık, Ankara.
- 20.Tunç, A. G., (2009). *Kız Çocuklarının Okula Gitmeme Nedenleri Van İli Örneği*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 6(1), s.237-269.

Eyüp ÇİKOLAR

*Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi,
İşletme Fakültesi, Öğretim Görevlisi*

KIRGIZISTAN MUHASEBE STANDARTLARININ İNCELENMESİ

Özet

Bilindiği üzere geçmiş tarihe baktığımızda Kırgızistan'ın muhasebe standartları Sovyet döneminde tesis edildi ve Sovyet egemenliği altında olan devletlerde uygulamaya konuldu. Uygulama aşamasında ise Sovyet yönetimi tarafından bir muhasebe yönetmeliği hazırlanarak, bu yönetmelikte muhasebeye ilişkin her türlü bilgilere detaylı bir şekilde yer verildi.

Muhasebe, işletmenin bir fonksiyonu olmakla beraber, yatırımlarla da ilişkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda komuta ekonomisinden, serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan Kırgızistan için; doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına ihtiyaç duyulmuş, ayrıca üretim, istihdam ve ekonomi konuları da önemli bir hale gelmiştir. Dolayısıyla bu çerçevede "Muhasebe" kavramının bir avantaj oluşturma düşüncesi; bir muhasebe standartları zorunluluğunu da gündeme getirmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda başta Kırgızistan Maliye Bakanlığı yetkilileri ve meslek kuruluşlarından oluşan bir komisyon bir araya gelerek Kırgızistan için bir Kırgızistan Muhasebe Standartlarını oluşturmuştur.

Bu çalışmada Kırgızistan'ın SSCB'den ayrılışından sonraki döneminde kendi muhasebe standardının oluşturulmasındaki süreci, Kırgız Muhasebe Standartları'nın, UMS'ye (Uluslararası Muhasebe Standartları) uygunluğu incelenmiş ve mevcut muhasebe sisteminin Kırgızistan'da muhasebe işleyişine ve finans sistemine etkileri amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Muhasebe, Muhasebe Standartları, Muhasebe Sistemi

INVESTIGATION OF KYRGYZSTAN ACCOUNTING STANDARDS

Annotation

As is known, Kyrgyzstan's accounting standards were established during the Soviet period and implemented in soviet-dominated states. In the implementation phase, an accounting regulation was prepared by the Soviet administration and all kinds of information related to accounting were detailed in this regulation.

Accounting is a function of the enterprise, but it is also related to investments. In this context, for Kyrgyzstan, which has transitioned from command economy to free market economy; foreign direct capital investments were needed, and production, employment and economy issues became important. Therefore, in this context, the idea of creating an advantage of the concept of "Accounting"; accounting standards. As a result of the evaluations, a commission consisting mainly of Kyrgyzstan Finance Ministry officials and professional organizations came together to establish a Kyrgyzstan Accounting Standards for Kyrgyzstan.

In this paper, the process of establishing its own accounting standard in the period after Kyrgyzstan's departure from the USSR, the compliance of Kyrgyz Accounting Standards with IAS (International Accounting Standards) are examined and the effects of the current accounting system on accounting functioning and financial system in Kyrgyzstan are aimed.

Keywords: Accounting, Accounting Standards, Accounting System

GİRİŞ. Bağımsızlığının ardından Kırgızistan, UMS'ye (Uluslararası Muhasebe Standartları) uygun bir muhasebe standardı için, başta MB'nin öncülüğündeki yetkililer olmak üzere bazı mesleki kuruluşlar ve USAID (Amerika Uluslararası Kalkınma Ajansı) ile bir komisyon oluşturmuştur.

1996 yılında Kırgızistan Maliye Bakanlığı yetkililerinden oluşan komisyon, 3 Nisan 2000 tarihinde, Kırgızistan Devleti'nin 73'nolu kanununa göre, Kırgızistan Muhasebe Standartları Komitesi olarak isimlendirilmiştir. Bu Kanuna dayanarak 3 Temmuz 2001 tarihinde Kırgızistan Muhasebe Standartları Komitesi ile merkezi Londra'da olan Uluslararası Muhasebe Standartları Komitesi lisans anlaşması imzalayarak, 2001 yılından itibaren Uluslararası Muhasebe Standartlarının Kırgızistan'da tamamen kullanılmasına izin alınmıştır (Sıdıkov, 2003, s.4).

Kırgız muhasebe standartları hakkında birçok araştırmacıların (Akay -Nacimudinova, 2008:442-444; Anvaripour - Reid - Jusupbekov, 2004: 37; Sıdıkov, 2003:4 ve Karakaya, 1999: 106) çalışmaları bulunmaktadır.

Muhasebe ve Muhasebe Standardı. Şu halde "muhasebe" -ister işletmeler arası karşılıklı ilişkilerden, isterse işletme içi olaylardan doğsun- bir işletmede meydana gelen değer hareketlerinin kaydedilmesini sağlayan sisteme verilen bir isimdir. Bu nedenle muhasebe genellikle aşağıda görüldüğü gibi tanımlanmaktadır (Slavin vd., 1968, s.3-4).

Muhasebe "mali nitelikli işlemleri ve olayları para ile ifade edilmiş şekilde kaydetme, sınıflandırma, özetleyerek rapor etme ve sonuçlarını yorumlama bilim ve sanatıdır" şeklinde de tanımlanmıştır (DPT, 1970). Muhasebe, bir işletmedeki mali olayların hesaplara ve defterlere geçirilme kurallarını ortaya koyan ve böylece bu olayların sonuçlarının analiz edilip görülmesini sağlayan bir bilimdir. Bir başka deyişle muhasebe, işletmenin varlıkları ve kaynakları üzerinde değişme yaratan mali nitelikteki ve para ile ifade edilebilen olayların kaydedilmesi, sınıflandırılması, özetlenmesi, analiz edilmesi ve yorumlanmasıdır. Mali olayların kaydedilmesi, bunların belirli kurallara ve tarih sırasına göre defterlere geçirilip izlenmesidir. Sınıflandırma, tarih sırasına göre kayda alınan bilgilerden aynı özelliğe sahip olanların gruplandırılarak ayrı kümeler halinde toplanmasıdır. Özetlenme, belli bir dönem içinde kaydedilip, sınıflandırılan bilgilerin raporlar haline getirilerek ilgili kişilerin kullanımına sunulmasıdır (Gücenme, 1996, s.6-7).

Muhasebe, bir örgütün kaynaklarının oluşumunu, bu kaynakların kullanılma biçimini, örgütün işlemleri sonucunda bu kaynaklarda meydana gelen artış veya azalışları ve örgütün finansal açıdan durumunu açıklayan bilgileri üreten ve bunları ilgili kişi ve kuruşlara ileten bir "bilgi sistemi" dir (Sevilengül, 2000, s.9). Muhasebe, "işletmelerdeki ekonomik olaylara ait kayıtlama, rapor düzenleme ve düzenlen raporları yorumlayarak ilgililere mali açıdan yol göstermeye ilişkin usul ve kuralları öğreten bir bilim dalıdır" (Örten, 2000 :2). Muhasebe, bir işletmede ortaya çıkan mali (finansal) olayları tarih sırasına göre kaydeden, sınıflandıran, özetleyen ve bu bilgileri analiz ederek, yorumlayan ve raporlayan bir tekniktir (Lazol, 2001). Çeşitli yazarlar muhasebeyi farklı şekillerde tanımlamışlar, bazı tanımlarda muhasebe bir tekniktir, bazılarında bir bilimdir şeklinde ifadeler yer almıştır. Muhasebenin ilk aşaması olan defter tutma bir teknik olarak tanımlanabilirse de, ikinci aşama olan analiz ve yorum yapılırken işletme, ekonomi, istatistik bilimi kurallarına ve çeşitli kantitatif tekniklere başvurmak gerekir. Üstelik bir bütün olarak muhasebe, hukuk ve maliye bilimi ile sıkı bir ilişki içindedir. Muhasebe sosyal bir bilimdir (Akdoğan vd., 1987, s.7-62).

Muhasebe standartları, (Marşap ve Kurt, 1997: 229; Üstündağ, 2000: 31 ve Yazıcı, 2004: 35) araştırmacıları tarafından tanımlanmıştır.

Finansal muhasebe standartları, ekonomik işlemlerin muhasebeleştirilmesini düzenleyen tanımlanmış kurallar veya ilkelerdir. Genellikle bir ülkenin kendi muhasebe standartları kurulu veya benzer tarafsız kuruluş tarafından verilir. Muhasebe standartlarının temel amaçlarından biri, finansal tabloların şirketler arasında karşılaştırılabilirliğini kolaylaştırmaktır (Sage, 2022).

Bir muhasebe standardı, firmalar arasında ve zaman içinde defter tutma ve diğer muhasebe işlevlerini sistematik hale getirmek için kullanılan bir dizi uygulama ve politikadır. Muhasebe standartları, varlıklar, borçlar, gelir, giderler ve hissedarların öz kaynakları dahil olmak üzere bir işletmenin finansal resminin tamamı için geçerlidir. Bankalar, yatırımcılar ve düzenleyici kurumlar, belirli bir işletme hakkındaki bilgilerin ilgili ve doğru olmasını sağlamak için muhasebe standartlarına güvenirlir (Investopedia, 2021).

Kırgızistan Muhasebe Standartları. Finansal tabloların amacı, kullanıcıların yarısına ekonomik kararların alınması için faydalı, anlamlı ve güvenilir bilgiler sağlamaktır. Muhasebe tablolarının lehtarları, konuyla ilgili bilgilerle ilgilenen tüzel veya gerçek kişiler olabilir (KRFM, 1999:14).

(Akay vd., 2006)'göre 1996 ve 1998 yıllarını kapsayan KMB (Kırgızistan Merkez Bankası) tarafından IAS'ye uygun (Uluslararası Muhasebe Standartları) birçok yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bütün bu 22 adet Kırgızistan Muhasebe Standartları (Kyrgyzstan Accounting Standards - KAS) 1 Ocak 1998 yılında yürürlüğe girmiştir (Karakaya, 1999, s.91).

2001 tarihinde Kırgızistan'da Asya Kalkınma Bankası (Asian Development Bank – ADB) ve "Pragma" Kurumu (USAID) sponsorluğu ile "Uluslararası Muhasebe Standartları– 2001" kitabı Rusça'ya çeviri yapılmış ve yayımlanmıştır (http://www.scaas.gov.kg/old/otd_mon.html).

Aralık 2000'de FRDUK, Cumhurbaşkanlığı nezdinden ayrılarak Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti nezdinde çalışmalarına devam etmiştir ve komisyonun ismi de Finansal Raporlama ve Denetim Standartları Devlet 244 Komisyonuna dönüştürülmüştür. Bu komisyon tarafından hazırlanan Muhasebe Kanunu, 2 Nisan 2002 tarihinde Kırgız Parlamentosu tarafından kabul edilmiş ve 29 Nisan 2002'de Kırgızistan Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmıştır (Akay- Nacimudinova, 2006:58-61).

Kırgızistan Muhasebe Politikası. Muhasebe politikası, mal sahibinin gerçeklerinin nihai özeti olan muhasebenin yürütülmesi için özellikle işletme yönetimi tarafından benimsenen kural ve prosedürler olmak üzere bir dizi ilkedir (KRFM, 1999:6). Muhasebe politikası, konunun yönetimi tarafından mevcut standart esas alınarak oluşturulur.

Muhasebe politikalarının oluşumunu etkileyen faktörler ve muhasebe politikalarının oluşturulmasında dikkate alınması gereken hususlar (KRFM, 1999:7).

- Konunun yasal ve ekonomik durumu, mülkiyet şekli, faaliyet ölçeği, şubelerin mevcudiyeti;
- Kırgız Cumhuriyeti'ndeki mevcut ekonomik durum
- Ekonomik faaliyeti, muhasebeyi, vergilendirmeyi düzenleyen mevzuat;
- Konunun ekonomik stratejisi.

Muhasebenin temel ilkeleri, muhasebe politikalarının oluşturulmasına dayanmaktadır (KRFM, 1999, s.7-8).

Süreklilik. Şirketin sürekli çalıştığı, yani gelecekte çalışmaya devam ettiği kabul edilir.

Sabitlik: Kabul edilen metodolojinin ve seçilen muhasebe prosedürlerinin o zamana kadar değişmediği varsayılır, herhangi bir değişiklik bildiri olmayacaktır.

Tahakkuklar: Gerçek faaliyetin (gelir ve giderler) gerçeklerinin finansal tablolara yansıtılmasıdır.

İlgili muhasebe politikaları ve finansal tabloların bileşimi seçilirken ve uygulanırken, konu aşağıdaki ilkelere bağlı kalmalıdır (KRFM, 1999, s.8-9).

Gözetim: Bazı olay ve koşulların belirsizliği koşulları altında kararların alınmasında dikkatli olunmasıdır.

Maddenin Forma Üstünlüğü: Özel işlemler, mülkün ekonomik özü ile her zaman tekabül etmeyen mülkün başka bir tarafa devredilmesi ile ilgili olarak düşünülür ve yürütülür, bu nedenle zihinsel olarak yasal mülkiyet özneye aittir, kullanıcı onu kullanmaya devam eder.

Sadelik: Bilgiler, atlanması veya yanlış değerlendirilmesi durumunda, mali tablolara dayalı ekonomik kararları etkileyebiliyorsa, kamuya açıktır.

İkilik: Tüm ekonomik fenomenlerin iki yönü vardır: Birbirini telafi eden azalma, harcama ve dışlanmanın elde edilmesinde artış, ekonomik hayatın her gerçeği, birini borçlandırarak ve başka bir hesabı kredilendirerek, iki tek tutarda yansıtılmalıdır.

Kırgızistan'da Uluslararası Muhasebe Standartlarına (IAS) Geçiş Süreci

Uluslararası Muhasebe Standartları, gerçeğe uygun muhasebeye dayanmaktadır (Blanchette, Racicot ve Girard, 2011). Tabloda Kırgızistan'da Uluslararası Finansal Raporlama Sistemi'ne (UFRS) geçen şirketlerin sermayelerine ilişkin bilgiler, şirket türleri ve geçiş yapılan bölgeler gösterilmiştir. UFRS'yi tanımlayacak olursak, International Financial Reporting Standarts (IFRS), Türkçe'ye Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS) olarak çevrilmiştir. Kısaca farklı farklı ülkelerden şirketlerin finansal raporlarını birbirleriyle karşılaştırabilmelerini sağlayan bir standartlar bütünüdür.

Tablo 1. Kırgızistan'da IAS'ye Geçiş

UFRS'ye Geçiş Yapacak Şirketlerin Statüleri	Geçiş Yeri ve Tarihi
Kırgızistan Menkul Kıymetler Borsasında; Sermayesi 500 000 somun ⁷⁷ üstünde yer alan Anonim Şirketler	Bişkek şehri ve Çuy ilçesi 2003-2005 yılları arasında, Oş, Jalalabad, Batken, Narın, İssık-Kul, Talas ilçeleri ise 2003-2007 yılları arasında
Sermayesi 500 000 soma kadar olan Kapalı ve Açık Anonim Şirketler	Bişkek şehri ve Çuy ilçesi 2005-2008 yılları arasında Oş, Jalalabad, Batken, Narın, İssık-Kul, Talas ilçeleri ise 2006-2009 yılları arasında
Anonim Şirketlerin dışındaki, Büyük ve Orta Ölçekli İşletmeler	Ülke genelinde; 2005-2009 yılları arasında
Küçük Ölçekli İşletmeler	Ülke genelinde; 2006-2009 yılları arasında.

Kaynak: [://www.scaas.gov.kg/old/otd_mon.html](http://www.scaas.gov.kg/old/otd_mon.html)

UFRS sayesinde farklı ülkelere yatırım yapmış olan şirketler, yatırımlarını takip ederek finansal raporlarını inceleyebilirler. UFRS'nin bir diğer önemli özelliği, tek bir standart üzerinden ya da diğer bir deyişle tek bir dil üzerinden yorumlanabiliyor oluşudur. Bunu biraz açmak gerekirse, bir yatırımcı için şirketlerin UFRS ile hazırlanmış raporlarını okumak çok kolaydır. Şirketin hangi ülkede olduğunun hiçbir önemi olmaz. Yatırımcı da ülke farkı olmadan istediği şirkete yatırım yapabilir (DIA, 2020).

Kırgız Cumhuriyeti, mali raporlamayı ilerletmek için muhasebe ve denetim yasalarında birçok iyileştirme yapmıştır; ancak, kanunda ve uygulamada muhasebe ve denetim arasında büyük farklılıklar vardır. Kırgız Cumhuriyeti, resmî muhasebe ve denetim standartları olarak UFRS ve ISA'yı benimsemeye yönelik yasa çıkardı ve bu, daha fazla finansal şeffaflık getirmede önemli bir adımdır. Ancak, IFRS'deki değişikliklerin benimsenmesi, resmî tercümesi ve yayınlanması için bir sürecin olmaması ve ISA'daki değişikliklerin Kırgızistan düzenleyici çerçevesine (orijinal İngilizceden tercüme ile ilgili olanlar dahil) yansıtılması sürecindeki doğal gecikmeler, yürürlükteki uluslararası standartların güncel olmamasının bir sonucudur. UFRS ve ISA'ya uyum ancak tam ve güncel standartların uygulanması temelinde ileri sürülebileceğinden, Kırgız gerekliliklerinin aslında UFRS ve ISA ile tam olarak uyumlu olmadığı anlaşılmalıdır. Ayrıca, birçok işletme uygulamada yasal gerekliliklere uymamakta ve uygulama ve izleme mekanizmaları zayıf kalmaktadır.

Denetim Faaliyetleri Yasası (2002), denetim standartlarının Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti tarafından onaylanmasını gerektirmektedir. 2003 yılında Hükümet, 2001 itibariyle ISA'yı (ISA 2001") gerekli denetim standartları olarak belirleyen bir kararname yayınladı, çünkü bu, Rusça tercümesinin mevcut olduğu en son versiyon idi.

SRSFM, yakın zamanda, ISA'ya uyum için denetim metodolojileri öneren birkaç denetim el kitabı yayınlamıştır. Kılavuzların kullanımı zorunlu değildir. Kılavuzlar ISA 2001'e dayanmaktadır.

"ISA 2001" in sürekli kullanımı, denetim raporu kullanıcıları açısından önemli bir tutarsız uygulama ve yanlış anlama riskine yol açmaktadır. 2001'den bu yana ISA'da birçok önemli değişiklik yapılmıştır, daha fazlası devam etmektedir ve "ISA 2001" uygulamasının mevcut ISA'nın uygulanmasıyla aynı düzeyde güvence ile sonuçlanacağı varsayılmaz. Ayrıca, Kırgız Cumhuriyeti'nde yayınlanan denetim raporları, genel olarak "Uluslararası Denetim Standartları (ISA)"na atıfta bulunur. Kırgız Cumhuriyeti'nde benimsendiği şekliyle "ISA 2001" veya "ISA'ya değil ve ikisi arasında var olan farklılıklara dikkat çekmez. ABD'ye uygunluk, yalnızca denetçi, her koşulda etkili olan tüm ISA'lara uyduğunda sağlanır (<https://cfr.worldbank.org>).

Kırgızistan Tekdüzen Hesap Planı. Muhasebe işlemlerinin kaydedilmesinde kullanılan, belirli bir sisteme göre hazırlanmış hesapların yer aldığı listeye tek düzen hesap planı denir. Tek düzen hesap planı, bir başka ifade ile devlet kurumlarınca resmileşmiş hesap cetvelidir (<https://www.ticari1.com/tekduzen-hesap-planı-nedir>).

Kırgızistan Tekdüzen Hesap Planının hazırlanmasında (Akay ve Nacimudnova, 2006:60)'ye göre IFRS'ye (Uluslararası Finansal Raporlama Standartları) uyumlu olarak hazırlanmasına çalışıldığı fakat uygulama noktasında planında eksikliklerin olduğu belirtilmiştir.

(Hakikat tercüme, 2012:8-176)' ye göre, Kırgızistan Tekdüzen Hesap kapsamında 9 farklı hesap sınıfı olup, ilk beş hesap sınıfı bilanço hesaplarında yer alırken, son dört hesap sınıfı ise gelir tablosu hesaplarından oluşmuştur. Bir üretime ya da maliyet hesaplarına ilişkin hesap sınıfları yer almazken, Nazım hesaplar için de ayrı bir hesap sınıfı bulunmamasıyla birlikte, bilanço hesaplar başlığı altında işletmeler istedikleri takdirde ihtiyaçlarına göre bilanço dışı hesaplar ekleyebilmektedir. (Hakikat tercüme, 2012:8-176)'ye göre Tekdüzen Hesap planında, hesap sınıfları aşağıda gösterilmiştir. Burada, Bilanço'daki aktif hesaplar (varlıklar) ve pasif hesaplar (kaynaklar) aşağıda Tablo. 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Tek Düzen Hesaplar

1000	Dönen varlıklar
2000	Duran varlıklar
3000	Kısa vadeli yükümlülükler
4000	Uzun vadeli yükümlülükler
5000	Sermaye

Kırgızistan Tekdüzen Hesap Planından; Dönen Varlıklar, Duran Varlıklar, Kısa Vadeli Yükümlülükler, Uzun Vadeli Yükümlülükler ve Sermaye 'ye ait kalemler aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 3. Kırgızistan Tek Düzen Hesap Planı

1000	Dönen varlıklar
1100	Kasadaki parasal değerler
1200	Bankadaki paralar
1300	Kısa vadeli yatırımlar
1400	Alacaklar
1500	Diğer işlemlerden alacaklar
1600	Stoklar
1700	Yardımcı madde stokları
1800	Avanslar
1900	Ortaklardan alacaklar
2000	Duran varlıklar
2100	Ana varlıklar
2200	Biyolojik aktifler
2300	Taşınmaz mallara yatırım
2400	Ertelenmiş vergi
2500	Kullanımı sınırlanmış paralar
2600	-
2700	Uzun vadeli alacaklar
2800	Uzun vadeli yatırımlar
2900	Maddi olmayan aktifler
3000	Kısa vadeli yükümlülükler
3100	Ticari borçlar
3200	Alınan avanslar
3300	Kısa vadeli borçlar
3400	Ödenecek vergiler
3500	Kısa vadeli tahakkuk edilmiş yükümlülükler
3600	Diğer kısa vadeli yükümlülükler
3700	Rezervler
4000	Uzun vadeli yükümlülükler
4100	Uzun vadeli yükümlülükler
4200	Ertelenmiş gelirler
4300	Ertelenmiş vergi yükümlülükleri
5000	Sermaye
5100	Kayıtlı sermaye
5200	Diğer sermaye
5300	Dağıtılmamış kar
5400	Rezerve edilen sermaye
5999	Gelir ve gider farkı

Sonuç. Muhasebe; bir işletmede finansal olayların kaydedilmesi, sınıflandırılması, belgelendirilmesi ve bilgi kullanıcılarına aktarılması sürecidir. İşletmenin bir fonksiyonu olmakla birlikte işletmeler için finansal olaylar sonucu belgelerin oluşturulmasında belirli standartlar geçerlidir. Bu standartlar yatırımcılara ve finans sistemine kolaylıklar sağlar. Muhasebe standartları, birçok dizi ve uygulamaları içeren bir standartlar sistemidir. Bilgi kullanıcıları olarak adlandırılan kamu kurumları, bankalar, düzenleyici kuruluşlar ve yatırımcılar için güven ortamını tesis eder. Dolayısıyla uygun bir muhasebe standardı bilgi kullanıcılarının işini kolaylaştırır. Ayrıca muhasebe standartları, muhasebenin işleyişinde yol gösterici görevi görerek planlı, programlı, sistemli bir süreç oluşturur.

Serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan Kırgızistan; vergi, sağlık ve muhasebe alanlarında bir dizi yasal değişiklikler geçirmiştir. Muhasebe alanında öncelik olarak bir Kırgızistan Muhasebe Standartlarının oluşturulması için çalışmalar başlatılmıştır. Bu bağlamda UFRS (Uluslararası Finansal Raporlama Standartları) ve IAS (Uluslararası Muhasebe Standartları) denetim ve muhasebe standardı olarak benimsenmiştir. Ancak Kırgızistan Muhasebe Standartlarının UFRS'ye ve IAS'a tam uyumlu olmadığını belirtmekte fayda olacaktır. Bu noktada birçok işletmelerin yasal olarak uygulamaya uymadığı ve denetim noktasında da ilgili kuruluşların yetersiz kaldığı görülmüştür. Aynı şekilde Kırgızistan Tekdüzen Hesap Planı'nın hazırlanması hususunda IAS'e baz alınmış fakat uygulamada eksikliklere rastlanılmıştır.

Şubat 2013'te 76 sayılı "Muhasebe Kanunu" ile yapılan değişiklikle birlikte işletmelerin kapasitelerine ve kamusal önemine göre farklılaştırılmış raporlama zorunluluğu getirmiştir. Bu kapsamda UFRS, borsaya kote olan şirketleri, bankaları, diğer finansal kuruluşları, yatırım fonlarını, sigorta şirketlerini ve kamu yararına çalışan kuruluşları kapsamaktadır. Ayrıca KOBİ'ler (Küçük ve Orta Ölçekli İşletme) için UFRS, hükümet tarafından ilgili kuralları uygulayabilecektir.

Kaynakça:

1.Akdoğan, N. ve Aydın, H. (1987). Muhasebe Teorileri, Gazi Üniversitesi, Yayın No: 98, Ankara Üniversitesi Basımevi, s.7-62. Ankara.

2.Akay, H ve Pirimbayev, C. (2006). "Kırgızistan'da Muhasebe Eğitimi ve Uluslararası Muhasebe Standartlarının Muhasebe Eğitimindeki Rolü Üzerine Bir Araştırma", XXV. Türkiye Muhasebe Eğitimi Sempozyumu, Bodrum - MUĞLA, Nisan , s.211.

3.Akay, H. ve Nacimudinova, S. (2008). "Kyrgyz Accounting Law in Soviet and Independence Period", 12th World Congress of Accounting Historians, Congress Proceedings Vol:I, July 20-24, s:441-450, İstanbul-Türkiye.

4.Akay, H. ve Nacimudinova, S.(2006). "Kırgız Tekdüzen Hesap Planı ve Kırgız Tekdüzen Hesap Planının Türk Tekdüzen Hesap Planı İle Karşılaştırılması", Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı:16, s:57- 77.

5.Anvaripour, Neside T., Reid, B. & Jusupbekov, A. (2004). Diagnostic Study of Accounting and Auditing Practices in Kyrgyz Republic, Asian Development Bank, Philippines..

6.Blanchette, Michel- Racicot, François-Éric - Girard, Jean-Yves (2011), "The Effects of IFRS on Financial Ratios: Early Evidence in Canada", Certified General Accountants Association of Canada, ISBN 978-1-55219-641-0. http://www.cga-canada.org/enca/ResearchReports/ca_rep_2011-03_IFRS_early_adopters.pdf (26-04-2014)

7.Dia (2020). Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS) Nedir?, <https://www.dia.com.tr/uluslararasi-finansal-raporlama-standartlari-ufrs-nedir>, (Erişim Tarihi: 25.04.2022).

8.Devlet Planlama Teşkilatı (1970). Muhasebenin Temel Kavramları ve Genel Kabul Görmüş Muhasebe Prensipleri, Yayın No: KD-96, İstanbul.

9.Gücenme, Ü. (1996). "Tekdüzen Hesap Planına Göre, Ticari İşletmelerde Muhasebe ve Envanter İşlemleri", Marmara Kitabevi, 3. Basım, Bursa.

10.Hakikat Tercüme (2012). Kırgızistan Tek Düzen Hesap Planı, Hakikat Tercüme Limited Şirketi, Bişkek-Kırgızistan.

11.Investopedia (2021). What Is an Accounting Standard?, <https://www.investopedia.com/terms/a/accounting-standard> (Erişim Tarihi: 25.04.2022).

12.Karakaya, M. (1999), Studies on Accounting Standards in Kyrgyzstan, Gazi Üniv. İ.İ.B.F. Dergisi , Sayı 3. 1999.

13.Kırgız Respublikasının Finans Ministirliği, (1999). "Kırgızskie Standartı Buhgalterskogo Uçeta", Bishkek.

14.Lazol, İ. (2001). Genel Muhasebe, Ekin Kitabevi, Bursa.

15.Marşap, B. ve Kurt, G. (1997); "Muhasebe Standartlarının Farklı Eğitim Düzeylerinde Müfredat ve Kapsam Açısından İncelenmesi ve Bir Model Önerisi", Türkiye XVI. Muhasebe Eğitimi Sempozyumu, 1-5 Ekim, Belek-Antalya.

- 16.Örten, R. (2000). Genel Muhasebe ve Tekdüzen Muhasebe Sistemi Uygulama Örnekleri, Gazi Kitabevi, Ankara.
- 17.Satybaldieva, J. (2010). Uluslararası Muhasbe Standartları İle Kırgızistan Muhasebe Standartlarının Karşılaştırılması ve Muhasebeleştirilmesi (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi S.B.E), İstanbul.
- 18.Sıdıkov, K. (2003). “Kırgızistan’da Muhasebe Raporlamasının Reformlarının Adımları”, No 4 “Vergi ve Hukuk” Dergisi, s.4.
- 19.Slavin, A -Reynolds, I.N,-Malchman, L.H. (1968). Basic Accounting for Managerial and Financial Control, Holt, Rinehart and Winston Inc.New York.
- 20.Sevilengül, O. (2000). ‘ Tekdüzen Muhasebe Sistemi İle Uyumlu Genel Muhasebe’’, Gazi Kitabevi, 10. Baskı, Ankara.
- 21.Sage (2022), Financial Accounting Standarts, <https://www.sageintacct.com/resources/accounting-financials-glossary/financial-accounting-standards> (Erişim Tarihi: 25.04.2022).
- 22.Üstündağ, S. (2000). “Muhasebe Standartları Oluşturulması Süreci”, Muhasebe ve Denetime Bakış, Yıl:1, Sayı:1,Nisan.
- 23.Yazıcı, M. (2004); “Muhasebe Standardının Tanımı” Muhasebe ve Finansman Dergisi, Sayı:18, Nisan.
- 24.(<https://www.ticari1.com/tekduzen-hesap-plani-nedir>). (Erişim Tarihi: 25.04.2022).
- 25.http://www.scaas.gov.kg/old/otd_mon.html
- 26.<https://cfr.worldbank.org/sites/default/files/2019-11/KyrgyzROSC.pdf> (Erişim Tarihi: 25.04.2022).

Kısaltmalar

- IAS: International Accounting Standards (Uluslararası Muhasebe Standartları)
- USAID: United States Agency for International Development (Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma Ajansı)
- UFRS: Uluslararası Finansal Raporlama Standartları
- IFRS: International Financial Reporting Standards (Uluslararası Finansal Raporlama Standartları)
- SRSFM: Service for Regulation and Supervision of Financial Markets (Finansal Piyasaların Düzenlenmesi ve Denetlenmesi Hizmeti)
- KSBU : 'Kırgızskie Standartı Buhgalterskogo Uçeta (Kırgızistan Muhasebe Standardı)
- DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS:

Маткеримова А.М., Кутфидинова З. ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И РОЛЬ КЛАСТЕРА В ЭКОНОМИКЕ.....	5
Убайдуллаев М.Б., Кенжеева М.А., Турдуматов М.У., Абдыкадыров И.А., Токтобай кызы А. ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ - КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА.....	9
Карбекова А.Б., Карбекова М.Ж. ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ АГРАРНОЙ ОТРАСЛИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	14
Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К., Камаров Н.Б. ЕВРАЗИЯЛЫК БИРИМДИКТЕГИ ӨЛКӨЛӨРДӨ ИШКЕРДИКТИ КАРЖЫЛЫК КОЛДООНУН АБАЛЫН ТАЛДОО.....	22
Хамрабаев А.А., Акбулаева Т.Н., Шарипбеков Т. ЧАРБА ЖҮРГҮЗҮҮЧҮ СУБЪЕКТТЕРДИН ТОБОКЕЛДИКТЕРИНИН МАҢЫЗЫ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК МААНИСИ.....	28
Хамрабаев А.А., Кудайбердиева Б. ААЛАМДАШУУ ШАРТЫНДА ЭЛ АРАЛЫК СООДАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЗАМАНБАП ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....	31
Жанузакон Б.Ш., Жанузакон З.Б., Абдыкадыров П.М. БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕПТИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫ ПРАКТИКАЛООДОГУ КӨЙГӨЙЛӨР.....	38
Кокуева Э.С. СОТТУК-БУХГАЛТЕРДИК ЭКСПЕРТИЗА МЕНЕН ТЫШКЫ АУДИТТИН ОРТОСУНДАГЫ АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР.....	44
Ташмурзаева Г.Т., Узакбаева А.С. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УЛУЧШЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	47
Ташмурзаева Г.Т., Узакбаева А.С. ЭКОНОМИКО-ФИНАНСОВОЕ ВЛИЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ ФАКТОРОВ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА КР.....	52
Баймуратов А.А., Зикираев М.Т. ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК ОСНОВНОЙ ПРИОРИТЕТ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	57
Кутманбекова А.А., Жолдошев Б.У. БЮДЖЕТТИН ТАРТЫШТЫГЫНЫН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АНЫН ЭКОНОМИКАГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.....	61
Капарова Г.Т., Режапова М.Р., Камчыбекова А.Р. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОММЕРЦИЯЛЫК БАНКТАРЫНДА КРЕДИТ ПОРТФЕЛИНИН САПАТЫН БАШКАРУУНУ ЖАНА ЖӨНГӨ САЛУУНУ ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ.....	66
Макыев С.Т., Артыкбаева Ф.Т. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МУНИЦИПАЛДЫК МЕНЧИКТИ БАШКАРУУДАГЫ КЭЭ БИР ПРОБЛЕМАЛАР.....	71
Макыев С.Т., Сайдинова М.Т. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖЕРГИЛИКТҮҮ БЮДЖЕТТЕРИН ТҮЗҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ.....	76
Мухаммедов М.М., Исхакова С.А. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ.....	80

Артиков З.С. ПУТИ УЛУЧШЕНИЯ ПЛАТНЫХ УСЛУГ В УЗБЕКИСТАНЕ.....	85
Абдуллаева З.И. ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ГОСТИНИЧНОГО ХОЗЯЙСТВА.....	88
Абдуллаева З.И. РОЛЬ СТАТИСТИКИ ТУРИЗМА В ОРГАНИЗАЦИИ ТУРИСТИЧЕСКОГО БИЗНЕСА.....	91
Саттарова З.И. РАЗВИТИЕ ТУРИСТСКИХ КЛАСТЕРОВ В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ.....	94
Мирзаева Ш.Н. УПРАВЛЕНИЕ ТРУДОВОЙ ДИСЦИПЛИНОЙ В ОРГАНИЗАЦИЯХ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН.....	97
Эрдонов М.Э. К АКТУАЛЬНЫМ ПРОБЛЕМАМ ЦИФРОВИЗАЦИИ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ.....	103
Рузиева Н.Б. ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИЙ В РАЗВИТИИ ОТРАСЛЕЙ СФЕРЫ УСЛУГ.....	106
Турдубаева Г.А., Асанова Г.А., Макамбаева А.Б. КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫНДА ЖЕКЕ МЕНЧИКТИ ТҮПТӨӨ ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАРАЯНЫНА АЙМАКТЫК ФАКТОРЛОРДУН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.....	110
Бахриддинов К.Н., Курбанов М.У. РАЗРАБОТКИ ЦИФРОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ.....	116
Саматова Э.Э., Мамаев Э.Н., Зайирбеков Э.З., Алибаева Г.К. СОТОВАЯ СВЯЗЬ В КЫРГЫЗСТАНЕ: БОРЬБА ЗА ОБОНЕНТА В УДАЛЕННОМ РЕЖИМЕ.....	119
Саматова Э.Э., Мамаев Э.Н., Зайирбеков Э.З., Алибаева Г.К. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ КЫРГЫЗСТАНА В РЕЖИМЕ УДАЛЕННОЙ РАБОТЫ.....	122
Омошев Т.Т., Куваков Ж. НАТУРАЛДЫК САНДАР ЖАНА АЛАР МЕНЕН БОЛГОН АМАЛДАР.....	125
Атаханова Г.К., Ураимов К.М. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК МҮМКҮНЧҮЛҮГҮН АЧУУНУН ЖОЛДОРУ.....	131
Кашматова Ж.А. ҮЙ-БҮЛӨДӨ БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ АТА-ЭНЕНИН РОЛУ.....	135
Баязитова Р.Р. КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН.....	139
Эгемназарова Г.Ж. САНАРИПТЕШТИРҮҮ САПАТТУУ КЫЙМЫЛ ЖАНА КЕЛЕЧЕКТИ КӨЗДӨГӨН БАГЫТ.....	141
Умурзакова Г.К. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ.....	146
Шерматов А.О., Кулдашева Б.А. СТУДЕНТТЕРГЕ ЧЕТ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮДӨ МАКАЛДАРДЫ КОТОРУУНУН ПРАКТИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ.....	154

Рысалиева Б.А., Араев Ч.А. ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	158
Джумабаева М., Маматова Г.Т. СХОДСТВА JAVA & PYTHON.....	163
Топчубай уулу З. ФИЗИКА ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДА КОЛДО БАР КАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ МЕНЕН ОКУУЧУЛАРДЫН САБАККА БОЛГОН КЫЗЫГУУСУН ЖАНДАНДЫРУУ.....	171
Судоргин Е.П., Имаров А.К. ОНЛАЙН ЗАНЯТИЯ ПО РАЗУЧИВАНИЮ ТЕХНИКИ ПРЫЖКА В ДЛИНУ С МЕСТА СО СТУДЕНТАМИ БГУ.....	175
Дуйшеев Ж.А., Молдобаев С.Ж., Ташкулов У.Б., Кокоев Р.С. РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРИСТРАСТИЯ И ИДЕАЛЫ ТЮРКСКОЙ ЭПОХИ.....	180
Оморев А., Асилбекова К. “ДИВАНДАГЫ” АЙРЫМ ЛЕКСИКАЛЫК БИРДИКТЕРДИН АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ПАРАЛЛЕЛДЕРИ.....	186
Оморев А., Сайранбаева Ы.И. ОРХОН-ЕНИСЕЙ ТЕКСТТЕРИНИН, "МАНАСТЫН" ЖАНА "ДИВАНДЫН" ЛЕКСИКАЛЫК БИРДИКТЕРДИН ЖАЛПЫЛЫГЫ ЖАНА БАШКА ТИЛГЕ ӨТКӨН СӨЗДӨР.....	193
Саттаров У.С. УУ-АРЫК (ВАРУХ) АЙЛЫНЫН АТАЛЫШЫНЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ.....	199
Абдылакимова Б.К., Жумабай уулу А., Каримова А.А. СИМВОЛ ЖАНА БЕЛГИЛЕРДИН ФИЛОСОФИЯ ИЛИМИНДЕГИ ОРДУ.....	204
Токтогулова Г.Т., Абдразакова У.А. АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН ИНСАНДЫК САПАТТАРЫ.....	208
Исаков Б.М. КЫРГЫЗ КООМЧУЛУГУНУН СОЦИО-МАДАНИЙ ӨНУГҮҮСҮНДӨ ИНФОРМАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯНЫН МААНИЛУУЛУГУ.....	212
Улан уулу А., Убайдиллаев У. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТЕРРОРИЗМГЕ ЖАНА ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМГЕ КАРШЫ КУРОШУУ БОЮНЧА ЧАРАЛАР.....	216
Кудаярова Б.А., Юлдашов К.К., Чонатаева М.С. БАЙЫРКЫ ДҮЙНӨДӨ ФЕМИНИЗМДИН ЖАНА АЯЛДЫН УКУКТУК СТАТУСУНУН КЕЛИП ЧЫГЫШЫНЫН ТАРЫХЫ.....	219
Чонатаева М.С., Кудаярова Б.А. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР ЖАНА ГЕНДЕРДИК САЯСАТ.....	224
Чонатаева М.С., Исмаилова А.С. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МИГРАЦИЯ ПРОЦЕССТЕРИН МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУ.....	228
Толонов Т.Т., Досалиева К.А., Досалиев Э.Б. ИСПОЛНЕНИЕ ТРЕБОВАНИЙ, ПРЕДУСМАТРИВАЮЩИХ ВЗЫСКАНИЯ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ПЛАТЕЖЕЙ.....	231
Тойгонбаева Н.О., Турганбаева А. ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛНЕНИЯ РЕШЕНИЯ СУДА В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ.....	235
Кармышев Т.О., Турдубекон Б.Т. ДООНУ КАМСЫЗ КЫЛУУ ҮЧҮН ЧАРАЛАР ЫКМАСЫ КАТАРЫ СОТТУН ЧЕЧИМИН АТКАРУУ.....	239

Суюнбаев Т. Т., Борукулова Н.М. ЭМГЕК КЕЛИШИМИН БУЗУУНУН ЖАЛПЫ ТАРТИБИ ЖАНА МЫЙЗАМСЫЗ БОШОТУУНУН КЕСЕПЕТТЕРИ.....	243
Мадышева Ш.И., Орунбаев С.С. ГЕНДЕРДИК КЕСИПТИК СЕГРЕГАЦИЯ.....	246
Асилбеков Д.Т., Сапарбеков Т.С. БАНКРОТТУК ИНСТИТУТУ МЕНЕН АТКАРУУ ӨНДҮРҮШ ИНСТИТУТУНУН АЙЫРМАСЫ.....	251
Воробьев А.Е., Торогелдиева А.Б. SMART МЕДИЦИНА.....	255
Кексель В.И., Аттокурова А.Э. НЕВРОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ У ПАЦИЕНТОВ С COVID-19. СТРАТЕГИИ ПО УМЕНЬШЕНИЮ ОСЛОЖНЕНИЙ СО СТОРОНЫ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ.....	261
Абдымамунова Д.З. АДАМ ТАМАКТАНУУ ЭВОЛЮЦИЯСЫНЫН ЭТАПТАРЫНА ЖАНА БАГЫТТАРЫНА СЕРЕП САЛУУ.....	264
Huribaeva E.G., Barat Akkozu uulu TÜRK DÜNYASININ ESİR KARDEŞİ DOĞU TÜRKİSTAN.....	269
Şengül HALİL, A.Melisbek kızı AZERBAJYCAN TÜKLERİ TARİHİ.....	272
Şengül HALİL, G. Rayimbek kızı HRİSTİYAN TÜRKLERİ OLARAK BILINEN GAGAUZIYA.....	275
Asli ERGEZER COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNİN STRATEJİK İNSAN KAYNAKLARI ÜZERİNE ETKİLERİ.....	279
Büşra DOĞAN TÜRKİYE’NİN EKONOMİK BÜYÜMESİNE KADINLARIN EĞİTİM SEVİYESİNİN ETKİSİ.....	283
Eyüp ÇİKOLAR KIRGIZİSTAN MUHASEBE STANDARTLARININ İNCELENMESİ.....	291

БИЗДИН АВТОРЛОР / НАШИ АВТОРЫ /OUR AUTHORS:

- 1.Омошев Тологон Тенирович** – к.п.н., профессор, проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 2.Маткеримова Анаркан Маткасымовна** – д.э.н., профессор кафедры бухгалтерский учет, анализ и аудит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 3.Дуйшеев Женишбек Аматысакович** – к.и.н., профессор, директор института непрерывного открытого образования МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 4.Хамрабаев Абдурасул Абдусаттарович** – к.э.н., профессор кафедры бухгалтерский учет, анализ и аудит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 5.Торогелдиева Акталиа Бегимкуловна** – к.э.н., профессор директор высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 6.Жанузакв Болотбек Шакыевич** – к.э.н., доцент, зав. кафедры бухгалтерский учет, анализ и аудит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 7.Сулайманова Диларам Капарбаевна** – к.э.н., доцент, начальник отдела науки, аспирантуры и докторантуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 8.Кокуева Эльмира Сатыбалдыевна** – к.э.н., доцент, офис-регистратор института непрерывного открытого образования МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 9.Хурибаева Элмира Гайдаровна** – к.ф.н., профессор, зав. кафедры международных отношений и общетеоретических дисциплин МКТИ, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 10.Юлдашов Кобилжан Камалидинович** - к.ю.н., доцент, зав. кафедры уголовного права и процесса МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 11.Улан уулу Авакан** - PhD, доцент, зав. кафедры теории, истории государства и права МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.
- 12.Шерматов Абдуназар Орунбаевич** – доцент кафедры иностранных языков, теория перевода и практики МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 13.Капарова Гулзат Токтогуловна** – доцент, зав. кафедры учетно-финансовых дисциплин ГЭК МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 14.Акбулаева Тохтапаша Нематовна** – доцент кафедры учетно-финансовых дисциплин ГЭК МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 15.Исаков Болотбек Мухтарович** - старший преподаватель кафедры философии и естественно-научных дисциплин МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 16.Чонатаева Мээримай Салижановна** – старший преподаватель кафедры международного права и медиации МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 17.Кулдашева Бахтигуль Абдималиковна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков, теория перевода и практики МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 18.Кудаярова Барнохан Анваровна** – преподаватель кафедры гражданского права и процесса МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 19.Умурзакова Гульнара Каримовна** – преподаватель кафедры государственного и официального языков, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 20.Абдымамунова Дилдекан Зулумовна** – преподаватель кафедры педагогики и методики преподавания ГЭК, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 21.Тойгонбаева Нуржамал Орозбековна** – преподаватель кафедры гражданского права и процесса МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 22.Аттокурова Айгерим Эрнестовна** – преподаватель Международного медицинского колледжа МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 23.Кексель Виктор Иоганесович** – преподаватель Международного медицинского колледжа МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 24.Досалиева Канышай Абдумуталиповна** - преподаватель кафедры конституционного права ГЭК, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 25.Режапова Мээримгул Режаповна** - преподаватель кафедры учетно-финансовых дисциплин ГЭК, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 26.Суюнбаев Тагайбек Таалайбекович** – преподаватель кафедры конституционного права ГЭК, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 27.Борукулова Нуржамал Муратбековна** – преподаватель кафедры конституционного права ГЭК, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 28.Толонов Талантбек Толонович** – зав. кафедры предпринимательского и трудового права ГЭК, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

- 29.Кармышев Тологон Осмонович** – преподаватель кафедры конституционного права ГЭК, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 30.Турдубеков Бакытбек Турдубекович** – преподаватель кафедры конституционного права ГЭК, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 31.Топчубай уулу Замир** – зав. кафедры общеобразовательных дисциплин ГЭК, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 32.Доган Бушра** – преподаватель кафедры экономики и туризма МКТИ, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 33.Чиколар Эййуб** – преподаватель кафедры экономики и туризма МКТИ, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 34.Эргезер Аслы** – преподаватель кафедры экономики и туризма МКТИ, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 35.Шенгул Халил** – преподаватель кафедры экономики и туризма МКТИ, МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
- 36.Воробьев Александр Егорович** – д.т.н., профессор, академик АГН, главный научный сотрудник ИИИТ РУДН г.Москва РФ.
- 37.Баязитова Розалия Рафкатовна** – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук (ИИЯЛ УФИЦ РАН) : г.Уфа, Республика Башкортостан.
- 38.Убайдуллаев Мирланбек Байдусенович**, д.э.н., профессор, Ошский государственный университет, г.Ош.
- 39.Кенжеева Максуда Абдулайыповна**, к.э.н., доцент, Ошский государственный университет, г.Ош, Кыргызская Республика.
- 40.Турдуматов Мирлан Убайдуллаевич**, преподаватель Ошский государственный университет, г.Ош.
- 41.Абдыкадыров Ильяс Абдиллажанович**, магистрант Ошский государственный университет, г.Ош.
- 42.Токтобай кызы Айпери**, магистрант, Ошский государственный университет г.Ош.
- 43.Баймуратов А.А.** - к.э.н., доцент Ошский технологический университет имени академика М.М.Адышева, г.Ош.
- 44.Зикираев М.Т.** - к.э.н., доцент Ошский технологический университет имени академика М.М.Адышева, г.Ош.
- 45.Ташмурзаева Гулзат Турдуахуновна** - к.э.н., доцент кафедры «Финансы и банковское дело» факультета Бизнес и менеджмент, Ошский государственный университет, г.Ош.
- 46.Узакбаева Айнура Садыковна** - преподаватель кафедры «Финансы и банковское дело» факультета Бизнес и менеджмент, Ошский государственный университет, г.Ош.
- 47.Абдуллаева З.И.** – старший преподаватель кафедры «Реальная экономика» Самаркандский институт экономики и сервиса, г.Самарканд, Республика Узбекистан.
- 48.Саттарова Зухра Илхамовна** - Самаркандский институт экономики и сервиса, г.Самарканд, Республика Узбекистан.
- 49.Мирзаева Ширин Нодировна** - Ассистент – стажёр кафедры “Реальной экономики” Самаркандского института экономики и сервиса, г.Самарканд, Республика Узбекистан.
- 50.Рузиева Нигина Бахтиёрвна** - PhD докторант, Самаркандский институт экономики и сервиса, г.Самарканд, Республика Узбекистан.
- 51.Артиков З.С.-** PhD, зав.кафедры реальная экономика, Самаркандский институт экономики и сервиса, г.Самарканд, Республика Узбекистан.
- 52.Эрдонов Мухамадамин Эрдон угли** - ассистент - стажёр кафедры реальная экономика, Самаркандский институт экономики и сервиса, г.Самарканд, Республика Узбекистан.
- 53.Бахриддинов Кахрамон Набиевич** - старший преподаватель Кокандского государственного педагогического института, г.Коканд, Республика Узбекистан.
- 54.Курбанов Музаффар Умматович** - старший преподаватель Кокандского государственного педагогического института, г.Коканд, Республика Узбекистан.
- 55.Макыев Сагынбек Толошович** - PhD, Ошский государственный университет, г.Ош.
- 56.Артыкбаева Фарида Толонбаевна** - доцент, Ошский государственный университет, г.Ош.
- 57.Сайдинова Мээрим Токушовна** - Ошский государственный университет, г.Ош.
- 58.Абдылакимова Бегайым Кенжематовна** – к.филос.н., доцент, Ошский государственный университет, г.Ош.

- 59.Жумабай уулу Абдыразак** - аспирант Национальная академия наук Кыргызской Республики г.Бишкек.
- 60.Турдубаева Гульвира Асановна** – преподаватель Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына.
- 61.Асанова Гулзар Алымбековна** – преподаватель Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына.
- 62.Макамбаева Айзада Бактыяровна** – преподаватель Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына.
- 63.Каримова Айчолпон Акматалиевна** – преподаватель, Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Батыралы Сыдыкова.
- 64.Кашматова Жамиля Ашировна** – к.п.н., доцент, Баткенский государственный университет, Кызыл-Кыйский гуманитарно-педагогический институт.
- 65.Судоргин Е.П.** - доцент кафедры физического воспитания БГУ имени К.Карасаева.
- 66.Имаров А.К.** – старший преподаватель кафедры физического воспитания БГУ им. К.Карасаева.
- 67.Рысалиева Бурул Абсаматовна** - преподаватель Азиатского Медицинского Института им. С.Тентишева, г.Кант.
- 68.Араев Чынгыз Абдыжапарович** - преподаватель Азиатского Медицинского Института им. С.Тентишева г.Кант.
- 69.Карбекова Азиза Баймаматовна** - д.э.н., профессор кафедры «Экономика, учет и финансы», Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 70.Куваков Женишбек** – доцент, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 71.Ураимов Кубанычбек Мамазакирович** - к.п.н., доцент Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 72.Саматова Эльвира Эскендеровна** - к.э.н, доцент, Ошский государственный университет, г.Ош.
- 73.Мамаев Эльдияр Нурбекович** - магистрант по направлению Менеджмент, факультет «Бизнеса и менеджмента», Ошский государственный университет, г.Ош.
- 74.Зайирбеков Эрлан Зайирбекович** - магистрант по направлению Менеджмент, факультет «Бизнеса и менеджмента», Ошский государственный университет, г.Ош.
- 75.Алибаева Гулжамал Курсанбековна** - магистранты по направлению Менеджмент, факультет «Бизнеса и менеджмента», Ошский государственный университет, г.Ош.
- 76.Маматова Г.Т.** - к.т.н., доцент, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 77.Оморов Айтмамат** – доцент, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 78.Асилбекова К.** – магистрант, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 79.Сайранбаева Ы.И.** – магистрант, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 80.Джумабаева Мукадасхон** - студент группы ФМББ(И)-1-21 Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 81.Атаханова Гулбахар Котибжановна** - магистрант Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 82.Ташкулов У.Б.** - канд. арх. Н., доцент кафедры Археологии КГУСТА.
- 83.Кокоев Р.С.** - доцент каф. ПВЗиСС . КГУСТА
- 84.Абдыкадыров Панарбек Муратбекович** – преподаватель, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 85.Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна** – к.ф.н., доцент, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 86.Абдразакова Үпөл Абдразаковна.** – магистрант, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
- 87.Кутманбекова А.А.** - к.э.н., доцент, Ошский технологически университет имени М.М.Адышева, г.Ош.
- 88.Жолдошев Б.У.** - доцент, Ошский технологически университет имени М.М.Адышева, г.Ош.
- 89.Шарипбеков Тулеке Бекжанович** - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

90.Эгемназарова Гульшат Жусубалиевна - преподаватель, колледж центральной Азии г.Майлуу-Суу.

91.Асилбеков Данияр Токсонбаевич - аспирант МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

92.Мадышева Ширин Икрамовна - аспирант МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

93. Карбекова Мээримай Жумабековна - аспирант МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

94.Жанузакова Зиядат Болотбековна - аспирант МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

95.Камчыбекова Алина Равшановна – магистрант 1 курса Высшей школы магистратуры, МНУ имени К,Ш.Токтомаматова.

96.Кутфидинова Зубайдахан Имамаидиновна - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

97.Орунбаев Сыргабай Султанбекович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

98.Молдобаев Саламат Жумабекович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш. Токтомаматова

99.Исмаилова Айтурган Суюнбековна – магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш. Токтомаматова

100.Турганбаева Айжан Турсунбаевна – магистрант 1 курса Высшей школы магистратуры, МНУ имени К,Ш.Токтомаматова.

101.Сапарбеков Талгарбек Сапарбекович – магистрант 1 курса Высшей школы магистратуры, МНУ имени К,Ш.Токтомаматова.

102. Убайдиллаев Улукбек Убайдиллаевич – магистрант 1 курса Высшей школы магистратуры, МНУ имени К,Ш.Токтомаматова.

103.Досалиев Эрболот Бекмуратович – магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

104. Шарипбеков Тулеке Бекжанович – магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

105.Камаров Нурбек Бактыбекович – магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

106.Кудайбердиева Бегимай Райымбековна – магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

107.Аккозу уулу – студент 3 курса МКТИ, МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

108.Мелисбек кызы Айзирек – студент 3 курса МКТИ, МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

109.Райымбек кызы Гулдана – студент 2 курса МКТИ, МНУ имени К.Ш. Токтомаматова.

Информация о научно-популярном периодическом журнале «Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова»

В Международном университете имени К.Ш.Токтомаматова издаётся научно-популярный периодический журнал «Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова». Периодичность издания ежеквартально.

Целью журнала является публикация в открытой печати основных научных результатов исследований ученых Кыргызстана и других стран.

«Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова» включён в Перечень научных и научно-технических периодических изданий, рекомендованных для публикации основных научных результатов диссертаций, научных статей утверждённый Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики.

В журнале публикуются научные статьи по следующим тематическим направлениям исследований:

-актуальные вопросы высшего профессионального образования и воспитательного процесса в сфере высшего профессионального образования, студенческой молодёжи;

-вопросы совершенствования технологии и методологии обучения в вузах и интеграция стран Центральной Азии в Болонский процесс;

-социально-экономические проблемы мировой экономики и стран Центральной Азии;

-вопросы педагогики и психологии;

-актуальные проблемы философии и общественно-языковых дисциплин;

-современные проблемы прикладной математики и информатики;

-международные отношения и туризм.

Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова будет благодарен всем, кто будет содействовать распространению информации об этом журнале и выражает готовность к сотрудничеству со всеми заинтересованными лицами.

Статьи и сопроводительные документы необходимо присылать по адресу: Кыргызская Республика, 715 613, г. Жалал-Абад, мкр. Спутник ул. Жени-Жок 30, редакция журнала «Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова», (каб. №4), или отправить на электронный адрес: naukamnu@gmail.com, tolomo@mail.ru.

Справки можно получить по телефонам: +996 (3722) 5-07-05, 5-32-31, 5-18-11.

Статьи будут рекомендованы к публикации после одобрения редакционной коллегией журнала, в состав которого входят видные ученые Кыргызской Республики, Российской Федерации, Турции и Казахстана. Статьи, не получившие одобрения редакционной коллегии, возврату не подлежат. Ответственность за достоверность информации, изложенной в статьях, несут их авторы.

К научным статьям предъявляются следующие требования:

-содержание и техническое оформление должны соответствовать всем требованиям к научным статьям (профессиональную экспертизу осуществляет рецензент - специалист по соответствующему направлению, который определяется редакционной коллегией, а техническую экспертизу проводит ответственный секретарь издания);

-в одном номере журнала публикуется не более 2-х статей одного автора;

-публикация платная, автор должен отдельно выкупить один номер журнала по его розничной стоимости (вне оплаты за публикацию).

Статья будет принята к рассмотрению редакционной комиссией при условии наличия следующих сопроводительных документов:

-выписка из протокола заседания соответствующей кафедры с рекомендацией к печати;

-название статьи на языке изложения и английском языке жирным шрифтом 14 размера, межстрочный интервал -1,5. а также аннотация на английском языке (10 размер шрифта) обязательны;

-аннотация на языке статьи предпочтительна;

-УДК - желательно;

-указание списка использованной литературы не обязательно только для докторов наук, не использовавших какие-либо источники информации, т.е. если статья представляет собой результат его личных исследований;

-краткое резюме автора: Ф.И.О., должность, научная степень и звание, контактные данные;

-рукопись статьи объёмом в 6-16 страниц машинописного текста в одном экземпляре и электронная версия в редакторе Microsoft Word (обязательно приложение электронного носителя с указанием файла); наличие оплаты;

-шрифт для текстов - Times New Roman.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

УДК, название статьи на языке изложения основного текста, Ф.И.О. автора (авторов, если они представляют один вуз), место работы (наименование вуза, учреждения), город (если в наименовании вуза нет четкого названия города), страна.

Пример:

УДК _____

Тема статьи (шрифт 12): _____

автор _____,
наименования вуза /
учреждения _____,
город, страна _____.

(шрифт 12)

Аннотация (на языке изложения, на английском языке):

.....

(шрифт 10)

Ключевые слова (на языке изложения, на английском языке):

.....

(шрифт 10)

Текст статьи (шрифт 12, Times New Roman, интервал 1,5).....

.....

.....

Список использованной литературы (шрифт 12):

1.....

2.....

Вестник МНУ имени К.Ш.Токтомаматова №3 2022
Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики
Регистрационное свидетельство №1405
от 21 мая 2008 года

Формат 21x297 Объем 19,25 п.л. 1/16 Тираж 150 экз.
Отпечатано в частной типографии ИП «Газибаев Х.Б.»
г.Жалал-Абад, ул.Токтогула, 22-1